

Ф. ЯНКОЎСКИ

ГІСТАРЫЧНАЯ
ГРАМАТЫКА
БЕЛАРУСКАЙ
МОВЫ

Ф. ЯНКОЎСКИ

ГІСТАРЫЧНАЯ
ГРАМАТЫКА
БЕЛАРУСКАЙ
МОВЫ

ВЫДААННЕ ДРУГОЕ,
ВЫПРАЎЛЕНАЕ
І ДАПОЎНЕНАЕ

*Данушчана Міністэрствам асветы БССР як вучэбны
дапаможнік для студэнтаў філалагічных факультэтаў
педагагічных інстытутаў*

МІНСК
«ВЫШЭЙШАЯ ШКОЛА»
1983

Рэцэнзенты:

кафедра беларускай мовы Брэсцкага педагагічнага інстытута, У. В. Анічэнка — доктар філалагічных навук, прафесар

Янкоўскі Ф. М.

Я 62 Гістарычная граматыка беларускай мовы: [Вучэб. дапаможнік для філал. фак. пед. ін-таў].— 2-е выд., выпр. і дап.— Мн.: Выш. школа, 1983.—271 с.
У пер.: 95 к.

Разглядаюцца гістарычныя ўмовы ўзнікнення і развіцця беларускай мовы, характарызуюцца помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці, аналізуюцца асноўныя фанетычныя змены, якія адбыліся ў розныя перыяды развіцця мовы, асвятляецца гісторыя імён і дзеясловаў. У дадатках прыводзяцца прыкладны аналіз старажытнага тэксту, каментары да пэўных слоў, форм, словазлучэнняў, пытанні і заданні, што дапамагаюць студэнтам уразумець значэнне і марфалагічную будову слоў са старажытных пісьмовых помнікаў.

Прызначаецца студэнтам філалагічных факультэтаў педінстытутаў.

Я $\frac{4602010000-084}{M304(05)-83}$ 140—82

ББК 81.2Бел-9

© Выдавецтва «Вышэйшая школа», 1974 (ч. 1), 1977 (ч. 2).

© Выдавецтва «Вышэйшая школа», 1983, са зменамі.

АД АЎТАРА

Дапаможнік для студэнтаў-філолагаў «Гістарычная граматыка беларускай мовы» (1 частка. Уводзіны. Фанетыка — 1974, 2 частка. Марфалогія — 1977) абмяркоўваўся на рэспубліканскім семінары беларусаведаў у красавіку 1979 г. у Брэсце. Кафедры беларускай мовы педагагічных ВНУ БССР выказалі пажаданне перавыдаць «Гістарычную граматыку беларускай мовы», аб'яднаць дзве часткі ў адной кнізе, прапанаваў і свае пісьмовыя заключэнні-рэцэнзіі на дапаможнік. Аўтар выказвае вялікую падзяку ўсім удзельнікам семінара, кафедрам беларускай мовы (беларускага мовазнаўства) усіх педагагічных інстытутаў БССР за ацэнку аўтаравай працы, за прапанову перавыдаць дапаможнік.

Пераважную большасць параграфаву другога выдання дапаможніка аўтар у той ці іншай меры дапрацаваў, зрабіў пэўныя папраўкі, удакладненні, але сістэмы выкладу і самой асновы зместу дапаможніка, улічваючы ацэнку, выказаную педагогамі-лінгвістамі, не змяніў.

Гэта, другое выданне дапоўнілася дадаткамі. Іх — пяць. Пасля аналізу (зразумела, не дэтальвага і не ўзорнага; ён сціслы і прыкладны, падаецца не для выкладчыка, а для навучэнца) крыху скарачанага помніка нашай гісторыі і мовы «Надпісу на крыжы Ефрасінні (Афрасінні) Полацкай» аналізуюцца (таксама сцісла) кароткія ўрыўкі з розных старажытных беларускіх тэкстаў; фармулююцца каментарыі да пэўнага слова ці яго формы, да словазлучэння, прыведзеных у кантэксце; студэнту прапануюцца прыкладныя пытанні для ўразумення слова, яго значэння, марфалагічнай будовы, формы.

Рэальна спадзеючыся на пэўныя карэктывы ў навучальным плане падрыхтоўкі выкладчыка-беларусаведа, на павелічэнне ў будучыні колькасці гадзін на вывучэнне гістарычнай граматыкі беларускай мовы, аўтар плануе неўзабаве падрыхтаваць да друку яшчэ два раздзелы дапаможніка, істотна пашырыць і разнастаіць зробленую тут спробу — дадаткі; яны павінны ахапіць усе ці амаль усе пытанні складанага для засваення практычна неабходнага будучаму настаўніку-філолагу курса.

Другое выданне дапаможніка прызначаецца студэнтам філалагічных факультэтаў толькі педагагічных інстытутаў БССР: улічана, што аб'ём курса і адпаведна яго задачы на філалагічных факультэтах універсітэтаў большыя, шырэйшыя.

Аўтар будзе ўдзячны, калі выкладчыкі гістарычнай граматыкі беларускай мовы, іншых курсаў беларусазнаўства дашлюць, як і на першае выданне, заўвагі, пажаданні, парады на палепшанне чарговага выдання дапаможніка «Гістарычная граматыка беларускай мовы» (адрас: 220004, Мінск, праспект Машэрава, д. 5, кв. 6).

АД АЎТАРА

(прадмова да 1-га выдання дапаможніка «Гістарычная граматыка беларускай мовы. Ч. 1. Уводзіны. Фанетыка»)

Асновай гэтага дапаможніка з'яўляецца курс лекцый, створаны аўтарам у 1951—1956 гг. Курс дапрацоўваўся, чытаўся і ў наступныя гады на стацыянарным і завочным аддзяленнях Мінскага ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга дзяржаўнага педагогічнага інстытута імя А. М. Горкага.

Рыхтуючы дапаможнік да выдання, аўтар замяніў значную частку прыкладаў (слоў, словазлучэнняў, сказаў, кароткіх урыўкаў з тэкстаў) новымі, узятымі з «Хрэстаматыі па гісторыі беларускай мовы» (ч. I. Мінск, 1961), кваліфікавана складзенага супрацоўнікамі АН БССР дапаможніка; прыкметна скараціў частку параграфаў, асобныя пашырыў. Скарачэнне часткі параграфаў і замена прыкладаў новымі не выпадковыя: на курс гістарычнай граматыкі беларускай мовы навучальным планам адводзілася ў папярэднія гады 136 гадзін, у апошнія — 86 гадзін, а на філфаку шырокага профілю (пасля пяцігадовага навучання выпускніку прысвойвалася кваліфікацыя выкладчыка беларускай мовы і літаратуры і рускай мовы і літаратуры) — 50 гадзін (30 лекцыйных і 20 практычных). Скарачэнне колькасці гадзін на заняткі па гістарычнай граматыцы беларускай мовы выклікала неабходнасць і скарачэння колькасці крыніц, на якія ў курсе робяцца спасылкі; аўтар, дарэчы, лічыць метаэгодным спасылацца не на як мага большую, а на адносна абмежаваную колькасць тэкстаў; у такім выпадку ствараецца магчымасць забяспечыць азнаямленне студэнтаў хоць з пэўнымі старажытнымі тэкстамі.

Аўтар выказвае сваю шчырую падзяку кафедры беларускай мовы Брэсцкага педагогічнага інстытута, членам кафедры беларускай мовы Мінскага педагогічнага інстытута В. Бекішу, Э. Блінавай, Н. Гаўрош, М. Гуліцкаму, М. Кавалёвай, Д. Музычэнцы, К. Панюціч, Я. Трушкевіч, А. Юрэвіч за ўдзел у абмеркаванні рукапісу і падрыхтоўцы да выдання. Шчыра дзякуе дактарам філалагічных навук прафесарам У. Анічэнку, А. Жураўскаму, Л. Шакуну за тое, што яны знайшлі час прачытаць рукапіс і выказалі свае пажаданні, каб палепшыць тэкст дапаможніка.

АД АЎТАРА

(прадмова да 1-га выдання дапаможніка «Гістарычная граматыка беларускай мовы. Ч. 2. Марфалогія»)

У 1974 годзе выйшла з друку першая частка дапаможніка для студэнтаў-філолагаў па гістарычнай граматыцы беларускай мовы — «Гістарычная граматыка беларускай мовы. I ч. Уводзіны. Фанетыка». За час пасля выдання на дапаможнік былі надрукаваны ў «Полымі», «Народнай асвеце», «Беларусі» і ў «Настаўніцкай газеце» рэцэнзіі. Аўтар дзякуе рэцэнзентам В. Бекішу, Э. Блінавай, Л. Падгайскаму, С. Прачу, М. Васілеўскаму за ўвагу да гэтай публікацыі, за іх падтрымку працы аўтара; дзякуе таксама дацэнтам Т. Сцяшковіч і А. Юрэвічу за дасланую пісьмовую ацэнку надрукаванага дапаможніка.

У другой частцы дапаможніка разглядаецца марфалогія. Як і пры вывучэнні фанетыкі, зыходнай бярэцца агульнаўсходнеславянская (старажытнаруская) мова — тая аснова, на якой развіліся беларуская, руская і ўкраінская мовы.

Галоўнае месца ў гістарычнай граматыцы належыць гісторыі імён і дзеясловаў — гісторыі скланення і спражэння, якія разглядаюцца ў дапаможніку. Зразумела, пры напісанні і гэтай, другой часткі гістарычнай граматыкі беларускай мовы аўтар улічваў рэальныя магчымасці выкладання гістарычнай граматыкі — колькасць гадзін, якія адводзяцца вучэбным планам педінстытутаў на вывучэнне ўсяго курса, клапаціўся, каб выклад матэрыялу быў лаканічны і даступны для студэнтаў. Аўтар улічваў вопыт стварэння дапаможнікаў па гістарычнай марфалогіі славянскіх моў, у тым ліку працы такіх спрактыкаваных педагогаў, як праф. М. Сакалова («Очерки по исторической грамматике русского языка». М., 1972, с. 84—235), праф. В. Сабіннікава («Лекции по исторической грамматике русского языка». Воронеж, 1967, с. 83—168), праф. В. Іваноў («Историческая грамматика русского языка». М., 1964, с. 263—411) і іншых.

У гэтай частцы дапаможніка аўтар пайшоў на спрашчэнне абазначэнняў у ілюстрацыйных цытатах і прыкладах. Так, лігатура \mathbb{W} абазначаецца адпаведна $o(m)$; на месцы \mathbb{A} , \mathbb{IA} , \mathbb{IA} пішацца $я$, на месцы \mathbb{V} , \mathbb{Y} — $у$, \mathbb{E} — $е$, \mathbb{O} — $о$, \mathbb{K} — $у$, \mathbb{IK} — $ю$; напісанні тыпу $снѣ$, $ты^x$, $дубчыко^s$, $чынн^m$ абазначаны адпаведна $с(ы)нѣ$, $ты(x)$, $дубчыко(v)$, $чынн(тв)$.

Значная частка ілюстрацыйных прыкладаў (словазлучэнняў, сказаў), скарыстаных у дапаможніку, прыводзіцца па «Хрэстаматыі па гісторыі беларускай мовы. Ч. 1» (Мінск, 1961).

Аўтар выказвае падзяку калектывам кафедраў беларускай мовы Брэсцкага і Гродзенскага педінстытутаў, Гомельскага ўніверсітэта за абмеркаванне рукапісу, калектыву кафедры беларускай мовы Мінскага ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга дзяржаўнага педагагічнага інстытута імя А. М. Горкага, дзе ствараўся і абмяркоўваўся рукапіс; аўтар дзякуе прафесару Л. Шакуну, кандыдату філалагічных навук В. Шуру за ўвагу да рукапісу.

УВОДЗІНЫ

ГІСТАРЫЧНАЯ ГРАМАТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

§ 1. Пра змены ў мове

Мова — грамадская з’ява. Мова знаходзіцца ў няспынным развіцці, перажывала і перажывае змяненні. Адны змяненні, напрыклад пераход асобных слоў у пасіўны запас лексікі, адбываюцца за кароткі час. Гадоў трыццаць назад слова *кок-сагыз* у беларускай мове было жывое і часта ўжывалася, яго ведалі ўсюды: у калгасах, дзе вырошчвалі гэтую расліну, у рэдакцыях перыядычных выданняў і радыёперадач, у кіраўнічых савецкіх і партыйных органах, на прыёмных пунктах, на заводах апрацоўкі гэтай дарагой тады культуры. Потым знайшлі лягчэйшы і зручнейшы спосаб здабывання, выпрацоўкі каўчуку, спынілася вырошчванне гэтай расліны, і слова *кок-сагыз* сёння не пачуеш, хіба толькі дзе-небудзь у вузкім коле спецыялістаў. Перайшлі ў пасіўны запас за гады Савецкай улады словы *жорны* (ручны млынок) і *млён* (ручка, пры дапамозе якой прыводзілі ў рух жорны). У мове няспынна ўзнікаюць новыя словы; так, зусім нядаўна, на нашых вачах, увайшло ў актыўны зварот слова *сянаж*.

Другія змяненні ў мове адбываюцца вельмі павольна, працягам доўгага часу. Так, напрыклад, пераход *ѣ* у *э(е)* адлюстроўваюць смаленскія і полацкія помнікі XIII ст. У гаворках жа Слуцкага, Слонімскага, Глускага і іншых раёнаў на месцы былога *ѣ(ѣсѣ)* вымаўляецца «закрыты» галосны *э*, набліжаны да *і*, г. зн. у частцы паўднёва-заходніх беларускіх гаворак працэс змянення *ѣ* → *э(е)* яшчэ і сёння не закончыўся.

§ 2. Прадмет і задачы курса гістарычнай граматыкі

Гістарычная граматыка беларускай мовы — адна з дзвюх частак гісторыі беларускай мовы; другая частка — гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Кожная з гэтых частак — асобная навуковая дысцыпліна; абедзве яны вывучаюцца на філалагічных факультэтах педагагічных інстытутаў і універсітэтаў, маюць свае мэты і задачы.

Мэта і задачы курса гістарычнай граматыкі беларускай мовы — паказаць, як ішло развіццё беларускай мовы, як складалася яе фанетычная сістэма, яе граматычны лад — марфало-

гія, сінтаксіс¹. Мэта і задачы курса гісторыі беларускай літаратурнай мовы — паказаць, раскрыць, як складалася, выяўляючыся ў розных жанрах, беларуская (галоўным чынам пісьмовая) літаратурная мова, як развіваліся яе стылёвыя разнавіднасці і выяўленчыя сродкі, як яна паступова ўдасканальвалася і ўзбагачалася.

Толькі на гістарычнай аснове, праз вывучэнне гістарычнай фанетыкі, гістарычнага словаўтварэння, гістарычнай граматыкі (марфалогіі, сінтаксісу), можна глыбока ўразумець і навукова засвоіць сучасную беларускую мову, яе фанетычную сістэму, яе граматычны лад. У. І. Ленін вучыць: тую ці іншую грамадскую з’яву трэба вывучаць з пункту гледжання таго, «як пэўная з’ява ў гісторыі ўзнікла, якія галоўныя этапы ў сваім развіцці гэтая з’ява праходзіла, і з пункту гледжання гэтага яе развіцця глядзець, чым гэтая рэч стала цяпер». Любая сучасная мова — катэгорыя гістарычная; сучасныя беларуская, руская, чэшская, фінская ці іншыя мовы не спрадвечныя, кожная з іх развівалася і склалася ў пэўных гістарычных умовах, у пэўную гістарычную эпоху. Родную мову (яе «матэрыю і форму») можна ўразумець толькі тады, гаворыць Ф. Энгельс, калі прасочваецца яе ўзнікненне і паступовае развіццё, а гэта немажліва, калі пакідаць без увагі амярцвелыя формы роднай мовы і роднасныя жывыя і мёртвыя мовы.

Курс гістарычнай граматыкі беларускай мовы не толькі раскрывае асноўныя заканамернасці развіцця фанетычнай сістэмы і граматычнага ладу беларускай мовы, але і тлумачыць шматлікія асаблівасці сучаснай беларускай літаратурнай мовы і сучасных народных гаворак. Для будучых настаўнікаў гэты курс мае і адукацыйна-тэарэтычнае, і практычнае значэнне. Пры разглядзе той ці іншай заканамернасці ў гэтым курсе робіцца аналіз шматлікіх канкрэтных фактаў мовы, асобных слоў.

Без гісторыі мовы не зразумееш марфалагічнай структуры вялікай колькасці слоў сучаснай мовы. І шматлікія асобныя словы, і цэлыя серыі слоў непазнавальна змяніліся: змянілася іх гучанне, марфалагічная структура, нярэдка словы «адарваліся» ад сваіх каранёў і сёння нічым іх не нагадваюць; незразумелыя сёння шмат якія граматычныя катэгорыі, іх выражэнне. Істотна змяніўся націск, яго характар. З улікам усяго гэтага ў курсе гістарычнай фанетыкі і граматыкі асвятляюцца змены ў мове на фактах, моўных з’явах, узаемнай іх сувязі.

Некалькі прыкладаў. Назоўнік *тхор* для недасведчанага ў гісторыі мовы чалавека — непадзельнае на марфемы слова,

¹ Сама назва курса (навуковай дысцыпліны) «Гістарычная граматыка беларускай мовы» недакладная, бо ў курсе вывучаецца не толькі гістарычная граматыка, а і гістарычная фанетыка, якая не з’яўляецца часткай граматыкі. Фактычна гэта курс гістарычнай фанетыкі і гістарычнай граматыкі беларускай мовы.

з незразумелым коранем. А між тым гэта слова суфіксальнага ўтварэння, яно мае агульны корань з цэлым ланцужком сучасных слоў: *дыхаць, дыханне, дыхавіца, удыхаць,дохнуць,дохлы, дух* і інш. Сучаснае *тхор* з былога *дъхорь* — слова з падзельнаю асноваю (корань *дъх-*, суфікс *-ор-*, канчаток *-ь*), у ім былі шэсць гукаў, з якіх толькі *х* застаўся без змен; што ж да іншых гукаў, то яны змяніліся: абодва рэдукаваныя (*ѣ* і *ь*) страціліся, зычны *р* зацвярдзеў, звонкі *д* прыпадобніўся да наступнага глухога *х* і супаў з парным глухім *т* (*дъхорь* → *тхор*), кароткі *о* падоўжыўся; корань *дъх-* набыў гучанне *тх-*; граматычная структура слова страціла празрыстасць, яно ўспрымаецца як непадзельнае на марфемы.

Сучаснае слова *чан* мы ведаем як назоўнік мужчынскага роду 2-га скланення з чыстаю асноваю. А паходзіць гэты назоўнік з былога кароткага прыметніка *дъщанъ* (ад кораня *дъщ-* ← *дъск-*); *дъщан-ъ* — зроблены з дошак (параўн.: *шкло* — *шкляны, зямля* — *земляны, скура* — *скураны, волава* — *алавяны, авёс* — *аўсяны, дрот* — *драцяны, косць* — *касцяны*). Корань *дъщ-* (з *дъск-*) перажыў цэлы ланцужок змен, стаў непазнавальны, у корані *дъщ-*, падкрэслім, без змен не захаваўся і адзін гук: спалучэнне каранёвага *ск* з суфіксальным *і* змянілася на *щ*, рэдукаваны *ѣ* страціўся, звонкі *д* прыпадобніўся да наступнага глухога і супаў з парным *т*, які з часам адпаў, у выніку змен афрыкаты *щ* узнікла спалучэнне гукаў *шч*, якое ў сваю чаргу ў большасці беларускіх гаворак спрасцілася (*шч* → *ч*; у гаворках, напрыклад, Парыччыны сустракаем і *шч* — *шчань*); у слове *дъщанъ* былі тры склады, прычым усе яны адкрытыя (*дъ-ща-нъ*); былое слова з трох складоў і падзельнае на марфемы (*дъщ-ан-ъ*) стала аднаскладовым і структурна непадзельным (*чан*); былы адносны прыметнік стаў назоўнікам.

Сучаснае *лесвіца* — з былога *лѣзтъвиця*, у якім звонкі зычны з перад глухім *т* супаў са сваім парным глухім *с* (*зт* → *ст*), рэдукаваны *ь* страціўся, былы памякчоны *с* прыпадобніўся да наступнага зычнага і супаў са сваім парным мяккім *с'*, спалучэнне гукаў *ств* (з былога *зтъв*) спрасцілася — выпаў *т*, галосны *ѣ* супаў з *э* (*е*), зацвярдзеў мяккі *ц'*: *лѣзтъвиця* → *лесвіца*; яно ад таго кораня, што і *лезу* (*лезці*).

Слова *шчасце* (параўн.: у рускай мове *счастье*, у польскай *szczeście*) ад кораня *час-ц-*, былая граматычная будова слова *сѣ-чѣс-т-вј-э*; насава галосны *э* (*е*) (ва ўсходніх славян) супаў у большасці выпадкаў з *а*, рэдукаваныя *ѣ* і *ь* страціліся; у спалучэнні зычных першы, свісцячы, прыпадобніўся да наступнага, шыпячага, супаў са сваім парным *ш* (*сѣч* → *сч* → *шч*), абодва шыпячыя зацвярдзелі; памякчоны *т'* змяніўся на *ц'* (так званае цеканне), у спалучэнні *цј* развілася поўная асіміляцыя, у выніку якой *ц'ј* → *ц'*; у значнай частцы беларускіх гаворак ненаціскны канцавы *э* (*е*) супаў з *а*: *сѣчастье* → *шчасце* → *шчасця*.

У нас ёсць цэлае гняздо слоў — дзеясловаў (і іх форм) і на-

зоўнікаў ад караня *ѣд- (ѣд-→ед-); гэта *абедаць* і *абед*, *снедаць* і *снаданне* (*сняданак*), *ядуць* і *ем*, *ядуць* і *елі*, *ядуць* і *есці*, *ядуць* і *ежа* і інш. У гэтых словах (формах) каранёвы *д* змяніўся або страціўся, у выніку ўзніклі варыянты караня *ѣд-: *ед-*, *яд-*, *ес'-*, *еж-*, *е-*, *я-*: *ѣдті→ѣсті→есці, *ѣдја→ѣжа→ежа, *ѣдмь→ѣмь→ем, *ѣдлі→ѣлі→елі і інш.

Прыслоўе *вельмі* — «застылае» былое зменнае слова. *Вельмі* — ад таго караня, што і *веліч*, *вялікі*; -*мі* (←*ьми*) — былы канчатак творнага склону (успомнім формы *грудзьмі*, *коньмі*, *слязьмі*). *Нашча* — прыслоўе, што ўтварылася ад формы ніякага роду кароткага прыметніка *тѣц-е* (з *тѣск-*) — 'пусты' і прыназоўніка *на*; *нашча* — на «пусты» страўнік (нічога не з'еўшы). *На тѣце*, дзе *шч* з былога *скј*, змянілася: *натѣце*→*натшце*→*нашча*; былы прыназоўнік *на* стаў прыстаўкаю, канчатак -*е* (→*-а*) — суфіксам. Ад караня *тѣск-*→*тѣц-* да нас дайшло толькі спалучэнне гукаў *шч*(←*щ*).

Суфікс *-у* ў прыслоўі *дадому* — былы канчатак роднага склону адзіночнага ліку назоўніка *домъ*: *домъ* — *дому*, як і *сынъ* — *сыну*, *волъ* — *волу*, *низъ* — *низу*, *вѣрхъ* — *верху*, *медъ* — *меду*; першыя тры словы прынялі канчатак назоўнікаў тыпу *столъ*; (з нашага) *дома*, (вашага) *сына*, (спакойнага) *вала*, апошнія тры захавалі свой старадаўні канчатак: (з самага) *нізу*, *верху*, (слоік) *меду*. Канчатак *-у* прынялі ў беларускай мове шматлікія назоўнікі, што мелі канчатак *-а*: *лѣсъ* — *лѣса*→*лесу*, *грѣмъ* — *грѣма*→*грому*, *дѣждъ* — *дѣждя*→*дажджу*, *пескъ* — *песъка*→*пяску*, *сълюбъ* — *сълюба*→*шлюбу*, *смѣхъ* — *смѣха*→*смеху*.

Сучасныя займеннікі *хто* і *што* — ад каранёвага элемента *к-* (*то* — часціца); *хто* з былога **кѣто*, *што* — з былога **къто*. У апошнім яшчэ ў далёкія дапісьмовыя часы зычны *к* перажыў так званае пераходнае памякчэнне — палаталізацыю, супаў з *ч*, г. зн. *къто*→*чьто*. У XI—XII ст. рэдукавання *ѣ*, *ь* у гэтых займенніках страціліся, узніклі пачатковыя спалучэнні *кт* і *чт*, або два яны перажылі дысіміляцыю (распадабненне): *кт(о)*→*хт(о)*, *чт(о)*→*шт(о)*; гэтыя *хт* і *шт* у займенніках — старажытная фанетычная асаблівасць, якая адлюстроўваецца ў беларускіх пісьмовых тэкстах яшчэ XIII—XIV ст. Пачатковыя *к* і *ч* захаваліся ва ўскосных склонах (апрача вінавальнага—*што*): *к-аго*, *к-аму*; *ч-аго*, *ч-аму*. Каранёвы элемент (корань) займеннікаў ва ўскосных склонах выразны, як выразны і канчатак; параўн.: *каго*, *чаго* і *таго*, *усяго*, *смачнага*, *здатнага*; *каму*, *чаму* і *таму*, *усяму* (свету), *смачнаму*, *здатнаму*.

Сучасныя зваротныя формы дзеясловаў тыпу *гляджуся* (у люстэрка), *чашуся*, *прыбіраюся* — гістарычна складаныя словы, што ўтварыліся зліццём пераходных дзеясловаў з энклітычнаю формаю займенніка *сябе* ў вінавальным склоне — *ся*; гэта былыя словазлучэнні: пераходны дзеяслоў (выказнік) + займеннік *ся* (прамае дапаўненне); *мыюся* — з былога *мъюся* або *ся мъю* (г. зн. *ся* ўжывалася і пасля дзеяслова і перад ім).

Беларускія формы ўказальнага займенніка *тая, тое, той, тыя* — поўныя (складаныя) формы (як і прыметнікі *чужы, чужая, чужое, чужыя*); у іх корань (і аснова) *т-*: *т-аго, т-ую, т-ыя, т-ых*; сучасныя *той, тая, тое* ўтварыліся са старажытных кароткіх форм *тѣ, та, то*.

Гістарычнае асвятленне мовы дае адказ на пытанні, якою формою — простаю ці складанаю — трэба лічыць умоўны лад (*паехаў бы, зрабіў бы*), што такое паводле паходжання часціца *хай (няхай)*, яе сувязь з загадным ладам.

У беларускай мове ўжываюцца дзеепрыслоўі незакончанага трывання на *-учы(-ючы), -ачы(-ячы)* тыпу *ідучы, лежачы*, ім адпавядаюць у рускай мове дзеепрыслоўі на *-а(-я)*: *идя, лежа*. Адрозненне тут гістарычна-марфалагічнае; беларускае *ідучы* — закасацянелая форма назоўнага склону адзіночнага ліку кароткага дзеепрыметніка незалежнага стану цяперашняга часу; рускае *идя* (з *ида*) — таксама форма назоўнага склону адзіночнага ліку кароткага дзеепрыметніка незалежнага стану цяперашняга часу, але мужчынскага роду.

Гістарычная фанетыка і граматыка беларускай мовы тлумачаць наяўнасць і паходжанне варыянтаў марфем:

кораня: *смак* — *смачны, страха* — (на) *страсе* — *застрэшак* — *застрэшша, лёгкі* — *лягчэйшы* — *ільгота, замок* — *замыкаць* — *замкнуць, прынесці* — *занясуць* — *узнёслы, расцілаць* — *разаслаць, надрываць* — *надарваць, прывыкаць* — *звычайны*;

прыставак: *збіраць* — *сбраць, адрываць* — *адарваць*;

суфіксаў: *лічэбнік* — *лічба, кубак* — *кубкі, прайда* — *праведнік*.

БЕЛАРУСКАЯ МОВА СЯРОД СЛАВЯНСКІХ МОУ

§ 3. Тры славянскія моўныя групы

Беларуская мова належыць да славянскіх моў, якія ўтвараюць тры групы:

усходнеславянскую: беларуская, руская, украінская мовы;

заходнеславянскую: польская, чэшская, славацкая, верхня-лужыцкая, ніжня-лужыцкая мовы;

паўднёvasлавянскую: балгарская, сербскахарвацкая, македонская, славенская мовы.

Тры славянскія моўныя групы склаліся гістарычна: назвы «ўсходне-, заходне- і паўднёvasлавянскія мовы» адпавядаюць геаграфічнаму размяшчэнню — тэрыторыі, якую засяляюць носьбіты гэтых моў. Славянскія моўныя групы выдзяляюцца на аснове агульных асаблівасцей, уласцівых мовам, што ўтвараюць пэўную групу.

Адзін славянін без цяжкасці або з пэўнаю цяжкасцю разумее другога (беларус — паляка, чэх — рускага і г. д.) нават без спецыяльнай адукацыі, вывучкі. Ва ўсіх славянскіх мовах ёсць

вялікі пласт лексікі, якую называюць агульнаславянскай. Гэта галоўным чынам словы, што былі яшчэ ў далёкі дапісьмовы час у так званай агульнаславянскай мове-аснове. І другое: асновы граматычнага ладу славянскіх моў агульныя.

§ 4. Агульнаславянская і агульнаўсходнеславянская мовы

Як лічаць гісторыкі, выдзяленне славян з агульнаіндаеўрапейскага адзінства адбылося да пачатку III тысячагоддзя да нашай эры. Выдзеліўшыся, славяне доўгі час жылі ў блізкім і цесным суседстве на адносна невялікай тэрыторыі. Гэта быў агульны перыяд у гісторыі славян (агульнаславянскі перыяд). Мову славян гэтага перыяду называюць праславянскаю; у навуцы ёсць і другая назва — агульнаславянская мова-аснова. Зразумела, у гэтай мове-аснове адбываліся агульныя працэсы па ўсёй тэрыторыі, дзе жылі славяне; з другога боку, у ёй былі, дзеля свайго часу, дыялектныя адрозненні. У апошніх стагоддзі да нашай эры славяне пашырылі тэрыторыю свайго рассялення. Яшчэ больш пашыраецца яна ў першыя стагоддзі нашай эры. Засяленне славянамі велізарных абшараў натуральна прывяло да паслаблення сувязі паміж славянскімі групамі, а нарэшце і да распаду агульнаславянскага моўнага адзінства. Не пазней як у VI ст. нашай эры наступіў канец агульнаславянскай эпохі, пачалося выдзяленне славянскіх моўных груп, асобных славянскіх моў². Такім чынам, з VI ст. пачынаецца гісторыя аднаго з адгалінаванняў агульнаславянскай мовы — агульнаўсходнеславянскай мовы, якую называюць яшчэ (праўда, недакладна) старажытнаруская ці старарускаю³. Агульнаўсходнеславянская мова — яе зручней называць,

² Пра гэта можна прачытаць у працах сучасных аўтарытэтных лінгвістаў Філін Ф. П. *Образование языка восточных славян.* — М., 1962; Бернштейн С. *Очерк сравнительной грамматики славянских языков.* — М., 1961; Иванов В. В. *Историческая грамматика русского языка.* — М., 1964.

³ Недакладнасць апошніх відавочная: старажытная мова ўсходніх славян не была ні ўласна рускаю, ні ўласна беларускаю, ні ўласна ўкраінскаю, развіццё асобных усходнеславянскіх моў пачынаецца з XIII ст.

Даследчык гісторыі ўсходнеславянскіх моў член-карэспандэнт АН СССР Ф. П. Філін у сваёй працы «Происхождение русского, украинского и белорусского языков» (Л., 1972) тэрмінамі «общевосточнославянский язык» і «древнерусский язык» («агульнаўсходнеславянская мова» і «стараруская мова») называе адну з'яву. Чытаем, напрыклад: «Восточнославянский (древнерусский) язык первоначально был бесписьменным» (с. 30).

Доктар філалагічных навук прафесар В. В. Іваноў піша, што тэрміны «древнерусский язык», «общевосточнославянский язык», «восточнославянский язык-основа» («стараруская мова», «агульнаўсходнеславянская мова», «усходнеславянская мова», «усходнеславянская мова-аснова») — раўназначныя. (Иванов В. В. *Историческая грамматика русского языка*, с. 12.)

У кнізе «Вопросы теории и истории языка» (Л., 1963, с. 156—157) сцвярджаецца, што старажытную мову ўсходніх славян лагічна называць не «старарускаю», а «агульнаўсходнеславянскаю» (не «древнерусским языком», а «общевосточнославянским»).

як і называюць, усходнеславянскаю — захавала ад агульнаславянскай асновы граматычнага ладу, фанетычнай сістэмы, лексічнага фонду. Ва ўсходнеславянскай мове адбываюцца працэсы і змяненні, вынікі якіх аднолькавыя для заходніх і паўднёвых славян, адначасова — працэсы і змяненні, вынікі якіх з'яўляюцца самабытнымі, усходнеславянскімі. З дапісьмовай пары (яна канчаецца ў сярэдзіне X ст.) ва ўсходнеславянскай мове развіліся змяненні, вынікамі якіх яна (як і беларуская, руская, украінская) адрозніваецца ад паўднёва- і заходнеславянскіх моў. З ліку іх назавём некалькі.

1. Гук *ж* на месцы **dj* (**dj*) ва ўсходнеславянскай мове і адпаведна — у беларускай, украінскай, рускай мовах, *жд* — у балгарскай (паўднёваславянская мова), *дз* (*dz*) — у польскай (заходнеславянская мова).

* <i>cadja</i> (* <i>sadja</i>)	{ бел. <i>сажа</i> балг. <i>сажда</i> польск. <i>sadza</i>
----------------------------------	--

Параўн. таксама: бел. *мяжа*, балг. *межда*, польск. *miedza*.

2. Гук *ч* на месцы **tj* (**tj*) ва ўсходнеславянскай мове і адпаведна — у беларускай, рускай, украінскай мовах, *ц* — у балгарскай, *ц* (*c*) — у польскай.

* <i>svtja</i> (* <i>svtja</i>)	{ бел. <i>свеч(к)а</i> балг. <i>свец</i> польск. <i>świeca</i>
----------------------------------	--

Яшчэ прыклады: бел. *мачаха*, балг. *мащеха*, польск. *tasocha*, бел. *гарачы*, балг. *горящ*, польск. *gorący*.

3. Поўнагалосныя спалучэнні ва ўсходнеславянскай мове, адпаведна — у беларускай, рускай і ўкраінскай мовах; няпоўнагалосныя — у паўднёваславянскіх і заходнеславянскіх мовах. Поўнагалосныя спалучэнні ў беларускай мове ў выніку фанетычных змяненняў атрымалі гучанне: *ара* (*гарадскі*), *аро* (*варожыць*), *ора* (*горад*), *ала* (*галава*), *ола* (*холод*), *ало* (*малоць*), *ера* (*перад*), *ярэ* (*бярэзнік*), *яро* (*бяроза*).

* <i>golva</i> (* <i>golva</i>)	{ бел. <i>галава</i> балг. <i>глава</i> польск. <i>głowa</i>
----------------------------------	--

Яшчэ прыклады: бел. *серада*, балг. *среда*, польск. *środa*, бел. *салодкі*, балг. *сладък*, польск. *ślodki*.

4. Гук *ч* на месцы **gt*, **kt* (**gt*, **kt*) перад наступнымі *ь* ці *i* ва ўсходнеславянскай мове і адпаведна — у беларускай, рускай, украінскай мовах, *ц* (*шт*) — у балгарскай, *ц* (*c*) — у польскай. Прыклады: бел. *ноч*, *печ*, балг. *нощ*, *пещ* (*ношт*, *пешт*), польск. *noc*, *piec*.

5. Галосны *o* на месцы старадаўняга пачатковага **йэ*(**je*) ва ўсходнеславянскай мове і адпаведна — у беларускай (у ненаціскай пазіцыі *o* → *a*), рускай, украінскай мовах, захаванне **йэ*(**je*) у польскай, балгарскай мовах. Прыклады: бел. *адзін* (з усходнеславянскага *одинъ*), *адзіны*, (*в*)*осень*; балг. *един*, *единен*, *есен*; польск. *jeden*, *jedyny*, *jesień*.

§ 5. 3 назіранняў над балгарскім і польскім тэкстамі

Не даючы параўнальнага апісання фанетыкі, граматыкі, лексікі славянскіх моў, спынімся на тэкстах, учытаемся ў іх, каб на канкрэтных прыкладах (словах, формах) убачыць тое, што называюць агульнасцю і блізкасцю славянскіх моў. Натуральна, трэба ўзяць тэкст з паўднёvasлавянскай моўнай групы (ім будзе балгарскі тэкст) і тэкст з заходнеславянскай моўнай групы (ім будзе польскі тэкст).

Балгарскі тэкст

Вълчо и кума лиса

Направили си кумчо вълчо и кума лиса къщичка. Заживели заедно. Купили си гърне мед.

— Да го изядем, лиске! — рекъл вълчо.

— Не бива, вълчо! — отговорила лиска. — Ще го скрием за гости.

— Да го скрием, сестричке!

Речено, сторено. Скриват мед в хралупата. Ала кума лиса често-често се навърта около хралупата и се облизва. Дали ще остане медец за гости, — кой знае?

Прачытайма тэкст яшчэ раз, і мы прыйдзем да такіх абагульненых назіранняў і вывадаў: у балгарскім тэксце многа слоў, якія ўжываюцца і ў беларускай мове (такіх слоў большасць), знаёмая і зразумелая большасць граматычных форм; увесь тэкст беларусу зразумелы.

Нават без перакладнога слоўніка прачытаем: *вълчо* — воўк, *кума* — кума, *лиса* — ліса, *кумчо* — кум, *заживели* — зажылі, *заедно* — разам (заадно), *купили* — купілі, *мед* — мёд, *изядем* — з'ядзім (з'ямо), *отговорила* — адказала, *скрием* — схаваем, *гости* — госці, *речено*, *сторено* — сказалі — зрабілі (як сказалі, так зрабілі), *ала* — але, *често* — часта, *се навърта* — пакручвалася, паварочвалася (круцілася), *около* — каля, *се облизва* — аблізвалася, *дали* — далей, з часам, *остане* — застанецца, *медец* — мёдзік (мядок), *кой* — хто, *знае* — знае.

Ёсць у балгарскай казаччы словы і формы слоў, што патрабуюць пэўных каментарыяў, прычым каментары раскрыюць, можна сказаць, знешне, з першага позірку адрознае. А лінгві-

стычнае прачытанне асобных слоў, якое падаецца далей, яшчэ раз пацвердзіць блізкасць, роднаскасць дзвюх славянскіх моў.

Направили — падрыхтавалі, зрабілі. Сэнс гэтага слова зразумеем, калі прыгадаем з сучасных жывых беларускіх гаворак: *Зайтра ў дарогу еду. То трэба направіць воз. Трэба направіць сані. Направіць* — падрыхтаваць на выезд (воз, сані): набраць саломы, змазаць колы, перавязаць вяроўкаю драбінку і інш.

Си — энклітычная форма давальнага склону займенніка *сябе*; яна ўжывалася ва ўсіх славянскіх мовах, у тым ліку і ва ўсходніх, але ў апошніх страцілася; у нашай мове запанавала форма *сабе* з былога *собѣ* (у рускай мове *себе з себѣ*).

Къщичка — хатка, прытулак. Можна меркаваць, што гэта слова ад таго караня, што і беларускае *кушачка*, якое захавалася ў прыказцы *З харошае кушачкі — харошыя птушачкі. Кушачка* — хатка, сям'я, гнездо. Магчыма, што з *къща* пераклікаецца слова *куча* (Палессе) са значэннем 'хляўчук, малы хлеў, катух'.

Гърне — гарнец (посуд). *Гърне* ад таго караня, што і беларускае *горан* (старажытнае *гѣрнѣ*), *ганчар* (старажытнае *гѣрньчарѣ*⁴), што і прозвішчы *Ганчар, Ганчарык, Ганчарэвіч, Ганчарэнка, Ганчарук, Ганчароўскі, Ганчароў* (усе яны ад таго караня, што і *гѣрньчарѣ*).

Се (се навярта, се облизва) — энклітычная форма (вінавальны склон) займенніка *сябе*; яна таксама ўжывалася ў мове ўсіх славян, захавалася ў польскай мове (*jak się ma*); у нас яна зраслася з дзеясловам, стала часціцаю (суфіксам).

Го — яго; *го* — змененае *Ѧго* (беларускае *яго — j-аго*).

Зразумелая і форма *вълчо*. Параўн.: *А ты, воўча, сядзі моўча. Воўча* — клічная форма; клічная форма і *вълчо*, але яна ў балгарскай мове набыла значэнне назоўнага склону. *Сестричке* — таксама клічная форма. Параўн. (поўдзень Беларусі): *сястрó!, máмо!, Гáнно!*

І толькі слова *хралупата* не мае каранёвага адпаведніка ў беларускай мове. *Хралупата* — дупло.

Можна выдзеліць, без дэтальнага аналізу, фанетычныя і граматычныя асаблівасці, уласцівыя балгарскай і не ўласцівыя беларускай мове.

У гэтым кароткім тэксце іх нямала: і большая лабіяльнасць *о*, і іншае, чым беларускае, цвёрдае вымаўленне зычных перад галоснымі *е, і* (*заживели*), і *е* ў слове *заедно* (*един*), і своеасаблівыя гукі — галосны *ѣ*, зычны *щ*.

Балгарская мова захавала старажытную агульнаславянскую складаную сістэму форм прошлага часу. З другога боку, гэта мова развівалася па лініі страты скланення назоўнікаў.

⁴ *Гѣрньчарѣ* — той, хто апальваў у горане гліняны посуд, хто рабіў гліняны посуд (кубкі, збаны, глянкі, гаршкі і інш.). Фанетычныя змяненні ў гэтым слове (страта рэдукаваных *ѣ, ѣ*, спрашчэнне групы зычных *рнч у нч*, змяненне *ѣ → о → а*) зблізілі слова *ганчар* са словам *гнаць* (*ганю, гоніш*), але гэта збліжэнне толькі знешняе.

Беларускім хата майго *бацькі* адпавядае *кѣца на ми баца, класікі марксізму-ленінізму — класіцы на марксізм-ленінізм*. Склановае значэнне формы роднага склону *бацькі* ў балгарскай мове выражаецца прыназоўнікам, а назоўнік не змяняецца (*кѣца на баца*). У тэкспе (*остане медец*) за *гості* адпавядае беларускаму *гасцям* ці *для гасцей*.

Польскі тэкст

W wagonie

Do wagonu wchodzi nowy pasażer. Wszystkie miejsca są zajęte. Na ławce obok kobiety siedzącej pod oknem leży damska torebka. Pasażer zwraca się do kobiety:

— Proszę zabrać swoją torebkę.

— To nie moja torebka,— odpowiada.— Zaraz przyjdzie pasażerka, która ją tu położyła.

Pasażer wiesza płaszcz, kładzie walizkę na półce i powtarza jeszcze raz:

— Proszę zabrać torebkę.

Kobieta znów mówi, że to nie jej torebka i odwraca się do okna. W przedziale panuje milczenie. Pasażer stoi i czeka.

Rozlega się gwizdek, pociąg rusza.

— Gdzież jest ta pasażerka? — pyta mężczyzna.

Kobieta milczy, nawet nie odwraca głowy.

— Widocznie została na peronie i martwi się teraz o swoją torebkę,— mówi pasażer i rzuca torebkę przez okno.

— Och, och, to moja torebka! — woła kobieta.

W przedziale rozlega się śmiech.

— Ma, na co zasłużyła,— mówi jedna z pasażerek.

Каб палегчыць чытанне, а з чытаннем — успрыманне і разуменне польскага тэксту, надрукаванага лацінкаю, перададзім яго нашаю азбукай, крыху спрошчана: насавыя галосныя *a, e* абазначым спалучэннямі *ом, он, ён, ен, ем*, адзначым націск у словах (пры такой перадачы, зразумела, адлюструецца польскае вымаўленне не ўсіх спалучэнняў гукаў).

До вагону вхóдзі нóвы пасáжэр. Вшы́стке мей́сца сон заён-тэ. На лáвцэ óбок кобéты седзóнцэй под óкнэм лéжы дáмска то-рэ́бка. Пасáжэр зв́раца сен до кобéты:

— Прóшэн зáбраць свóён торéбкэн.

— То не мóя торéбка,— одповя́да.— Зáраз пшы́йдзе паса-жёрка, кту́ра ён ту положы́ла.

Пасáжэр вéша плашч, клáдзе валі́зкэн на пў́лцэ і повта́жа ё́шчэ раз:

— Прóшэн зáбраць свóён торéбкэн.

Кобѣта знув мўві, жэ то не ей торэбка, і одвўраца сен до ўкна. В пшэдзўле панўе мільчэне. Пасажэр стўі і чэка.

Розлэга сен гўздэк, пўцэнг рўша.

— Гдзеж ест та пасажэрка? — пўта мэнжчўзна.

Кобета мільчы, нўвэт не одвўраца глўвы.

— Відўчне zostўла на пўроне і мўртвў сен тўраз о свўён то-рэбкэн, — мўві пасажэр і жўца торэбкэн пшэз ўкно.

— Ох, ох, то мўя торэбка! — вўла кобѣта. В пшэдзўле розлэга сен смех.

— Ма, на цо заслужўла, — мўві ўдна з пасажэрэк.

І гўты, польскў, тэкст зразумелы беларусу. І ў ім знаходзўм шматлўкўя словы, якўя ўжываюцца ў беларускай мове: *до* — да, *входзў* — уваходзўць, *новы* — новы, *вышыстке мейсца* — усе месцы, *заентэ* — занятыя, *на лавцэ* — на лаўцы, *обок* — побач (каля, збоку), *лежы* — ляжыць, *чэка* — чакае, *навэт* — нават, *відўчне* — вўдавочна, *пшэз* — праз і ўнш.

Ўсць у польскўм тэксте запазычаныя з ўншых моў словы, якўя трапўлі і ў беларускую мову: *вагон* — вагон (англ.), *паса-жэр* — пасажыр (франц.), *пэрон* — перон (франц.) і ўнш.

Чытач знойдзе ў тэксте не толькў лексўчныя супадзеньнў, але і агульнае ў фанетыцы, марфалогў, сўнтаксісе: дзеканне і цеканне, цвўрдзўя шыпячыя, форма прыметнўкаў мужчўнскага роду назоўнага склону адзўночнага лўку без *j(ў)* (*пошу* — новы), ужыванне роднага склону з прыназоўнўкам *да* (*звўраца сен до кобеты* — *звўртаецца да кабеты*). Нават павярхоўныя назўраннў пакажўць шматлўкўя агульныя — для беларускай і польскай моў — фанетычныя і граматычныя рысы.

З другога боку, гўты невялўчкў польскў тэкст-абразок адлўстроўвае таксама шматлўкўя адрозныя асаблўвасцў, уласцўвўя толькў адной з гўтых дзвўох моў. Назавўм некаторыя фанетычныя і марфалагўчныя асаблўвасцў: паслядоўнае оканне (*obok*); насавыя галосныя (*sq zajete*); зычныя *ż, sz* (*ж, ш*) на месцы старадаўняга мяккага *p'* (*przyjdzie, powtarza*; у першым слове *rz* чытаецца як *ш*, у другўм — як *ж*); змяненне галоснага *o* ў пўўнай пазўцы на *u* (такое *u* на пўсьме палякў абазначаюць лўтараю *ў*: *mówi, na półce*); адсутнасць поўнагалосся (*odwraca się* — адварочваецца, *głowa* — галава); галосны *a* на месцы *ў* (*odpowiada*); адсутнасць падоўжаных зычных (*milczenie* — маўчанне); пачатковае *je* (*jedna* — адна, нўводная); ужыванне дзьяяслова 3-ў асобы адзўночнага лўку абвеснага ладу без канчатка *-цў* (*wchodzi* — уваходзўць); кароткая форма займеннўкаў *ta, tu, to* (тая, тую, тое); злўтная (сцўгнутаў) форма прыметнўкаў і слоў прыметнўкавага тыпу ў форме назоўнага і вўнавальнага склонуў адзўночнага лўку жаночага роду (*damska*).

У польскай мове нацўск замацаваны за пўўным складам — звычўйна падае на другў ад канца склад: *stўi, чэка, клўдзе* (*stoi, czeka, kładzie*).

Калі ж параўнаць тыя ці іншыя славянскія мовы, што належаць да адной моўнай групы (напрыклад, чэшскую і славацкую, балгарскую і сербскую, беларускую, рускую і ўкраінскую), то блізкасць іх — агульнасць лексікі, фанетыкі, марфалогіі, сінтаксісу — асабліва відавочная. І гэта зразумела.

§ 6. Блізкасць і роднаснасць усходнеславянскіх моў

Параўнаем беларускі тэкст з перакладам яго на рускую і ўкраінскую мовы.

Беларускі тэкст

Данік глядзеў на Міколу. Сябар яго ўстаў, падышоў да паліцы і зняў з яе кнігу.

— Гэта Янка Купала, — сказаў ён. — Той самы, што і пра Машэку напісаў. Памятаеш? — падмігнуў ён Даніку.

— Ага, — таксама па-змоўніцку ўсміхнуўся Сівы...

— І пра мяне ён напісаў, — гартаў кнігу Мікола. — Глядзі вось, верш: «Я шавец-маладзец». І пра цябе напісаў. Пра цябе і пра маму тваю. Вось паглядзім. Ага! Ну, слухай.

Гэта была размова беднай маці-сялянкі з хлопцам сваім, які пасвіў чужыя каровы. У хлопца было тое, чаго ў Даніка ніколі не будзе, — бацька і браты. Было і тое, чаго ў Даніка яшчэ няма, — служба ў чужых людзей... Было, аднак, і галоўнае, што радніла Сівага з тым пастушком, — горкая доля.

Мікола чытаў, стоячы сярод хаты...

— Ну, і галоўнае, што ты, браце Даніла, запамятай назаўсёды:

Не плач, маці, і не злуйся
На жыццё,
Як я ў сілачку ўбярэся,
Змагу ўсё.

Вось так, брат, і запісана. Зразумела?

У адказ Данік змог вымавіць толькі сваё «ага». За яго адказала маці.

— Як жа хораша, божачка, — уздыхнула яна. — Чула, Але-на, га? — спыталася ў Міколавай маці, якая таксама не прала, а слухала.

— Ну, што, Данік, — сказаў Мікола, — хочаш вось так на-вучыцца чытаць? (*Янка Брыль*. Сірочы хлеб)

Рускі тэкст

Даник не спускал глаз с Миколы. Друг его встал, подошел к полке и снял с нее какую-то книгу.

— Это Купала, — сказал он. — Тот самый, что и про Машеку написал. Помнишь? — подмигнул он Данику.

— Ага,— так же заговорщицки улыбнувся Сивий...

— И обо мне он написал,— перелистывая книгу, говорил Микола.— Вот гляди, стих: «Я швец-молодец». И о тебе написал. О тебе и о твоей маме. Сейчас найдем. Ага! Ну, слушай.

Это был разговор матери-крестьянки с сыном своим, который пас чужих коров. У мальчика было то, чего Даник навеки был лишен,— отец и братья. Было и то, чего он еще не успел испытать,— служба у чужих людей... Было, однако, главное, что роднило Сивого с тем пастушком,— горькая доля.

Микола, стоя посреди хаты, читал...

— Ну, и вот что ты, брат Данила, должен запомнить навсегда:

Ты не жалуйся, матуся,
На судьбу,
Как я силы наберуся,—
Все смогу.

Вот так, брат, и записано. Понятно?

Даник в ответ мог вымолвить только свое «ага». За него ответила мать.

— Хорошо-то как, боженька,— вздохнула она.— Слышала, Алена, а? — обернулась к Миколовой матери, тоже переставшей прядь.

— Ну что, Даник,— сказал Микола,— хочешь научиться это читать? (*Переклад А. Астройскага*)

Українські текст

Даник дивився на Миколу. Друг його підвівся, підійшов до полиці і дістав там якусь книжку.

— Це Купала,— сказав він.— Той самий, що й про Машеку написав. Пам'ятаеш? — підморгнув він Даникові.

— Ага,— так само по-змовницьки посміхнувся Сивий...

— І про мене він написав,— гортав сторінки Микола.— От глянь, вірш: «Я швец-молодец». І про тебе написав. Про тебе і про маму твою. Зараз знайдемо. Ага! Ну, слухай.

Це була розмова бідної матері-селянки с своїм хлопцем, який пас чужу худобу. У хлопця було те, чого в Даника ніколи не буде,— батько і брати. Було й те, чого в Даника ще нема,— поневірання по чужих людях... Ріднило Даника з тим пастушком одне — гірка доля.

Микола читав, стоячи серед хати...

— Ну, і найголовніше, що ти, брат Данило, запам'ятай назавжди:

Хай печаль тебе, матусю,
Не гризе,
Ось я сили наберуся,
Зможу все.

Отак, брат, і напісано. Зразуміло?

У відповідь Даник зміг вимовити тільки свое «ага». За нього відповіла мати:

— Як же хороше, боже мій! — зітхнула вона. — Ти чула, Альоно? — спитала вона в Миколиної матері, яка теж не пряла, а слухала.

— Ну, то як, Данику, — промовив Микола, — хочеш отак навчитись читати? (*Пераклад П. Скрыпчанкі*)

І беларусы, і рускія, і ўкраїнцы карыстаюцца гістарычна змененым кірылаўскім пісьмом, дастасаваным да кожнай з гэтых моў. Так, напрыклад, у беларускім пісьме вельмі часта сустракаецца літара *ў*, якой у рускім пісьме адпавядаюць літара *л* (*поўны — полный*), літара *в* (*роўны — ровный*), літара *у* (*адначывалі ў нас — отдыхали у нас*); у беларускім пісьме выкарыстоўваецца спалучэнне літар *дз*, яно абазначае беларускі мяккі зычны гук *дз'*, якому адпавядае рускі *д'*, што абазначаецца літарай *д* (*дзіва — диво*); ва ўкраінскім пісьме ўжываецца, напрыклад, літара *ї*, якая абазначае спалучэнне *ji(йі)* у словах тыпу *Київ, української мови*; літара *и* ў графіцы ўкраінскай адпавядае нашай *ы* (*син — сын*); у беларускім і ўкраінскім пісьме ўжываецца падвойнае абазначэнне так званых падоўжаных зычных (*Запарожжа — Запоріжжя, пытанне — питання*).

На толькі што працитаваных тэкстах, параўноўваючы іх, можна лёгка ўбачыць блізкасць лексікі трох усходнеславянскіх моў, блізкасць іх граматычнага ладу.

Параўнанне беларускай і рускай моў — іх фанетыкі, марфалогіі, сінтаксісу — зробім і з практычнай і з навуковай мэтай; параўнанне — надзейны прыём пры вывучэнні мовы (моў).

§ 7. Асаблівасці беларускай і рускай фанетыкі

1. Беларускай мове характэрны і часта ўжываецца зычны гук *ў*, які паходзіць з агульнаславянскага *в* (*въ, вь*) (*галоўка — з голівка, здароўе — з сьдоровье, праўда — з правьда*), з агульнаславянскага *л* (*жоўты — з жьлтѣи, доўгі — з дьлгѣи*), з агульнаславянскага *у* (*была ў брата*). У рускай мове гэтаму *ў* адпавядае *у* вымаўленні *в* (*правда*), *ф* (*галофка, офса*), *л* (*жельтый, долгий*), *у* (*была у брата*).

2. Беларускім падоўжаным зычным гукам *ж*, *з*, *дз*, *л*, *н*, *с*, *ц*, *ч*, *ш*, якія абазначаюцца на пісьме падвойнымі літарамі (*збожжа, маззю, суддзя, соллю, галлэ, пісанне, кассэ, жыццё, ноччу, застрэшыша*), у рускай мове адпавядаюць спалучэнні «зычны + *і(й)*»: *сол'ю* (*солью*), *ноч'ю* (*ночью*). Беларускія падоўжаныя зычныя ўзніклі на месцы старадаўняга агульнаўсходнеславянскага спалучэння «мяккі зычны + *в* + *і*», калі гэта спалучэнне стаяла паміж двух галосных: *пытаньѣ* → *пытанне*; у рускай мове зычны *і* папярэднім гукам (*ноч'ю*) не асіміляваўся.

3. Беларускі зычны *г* працяжны, фрыкатыўны, адпавядае рускаму *г* выбухному (*g*); у беларускай мове выбухны *г* (*g*) сустракаецца ў адзінкавых запазычаных словах (*ганак, гузік* і некаторыя іншыя).

4. У беларускай мове пяць афрыкат: *дз'* (*дзень*), *дж* (*гляджу*), *ц* (*цана, касец*), *ц'* (*цесна, ціха*) і *ч* (*чужы*). У рускай мове іх дзве: *ц* (*цена, косец*) і *ч* (*чужой*).

5. Беларускім мяккім свісцячым афрыкатам *дз'*, *ц'* (*дзіця*) адпавядаюць у рускай мове мяккія зычныя *д'*, *т'* (*дитя*). Беларускім *дз'* і *ц'* уласціва большая ступень палатальнасці, або мяккасці, чым рускім *д'*, *т'*.

6. Беларускай афрыкаце *дж* у рускай мове адпавядае *ж*, а ў запазычаннях са стараславянскай мовы — *жд* (*сяджу і сижу, прыгладжваць і прыгладжываць, узнагароджанне і награждение, асуджэнне і осуждение, папярэджанне і предупреджение*).

7. Губныя зычныя ў беларускай мове на канцы слова, а таксама перад зычнымі, у тым ліку і перад *й* (*й*), — толькі цвёрдыя: *сем, голуб, сын, насып, насып, п'е*. У рускай мове яны бываюць і мяккія: *семь, голубь, сып, насып, насыпль*.

8. Зычны *в* у беларускай мове чаргуецца з зычным *ў*; *в* вымаўляецца перад галосным, *ў* — на канцы слова і перад наступным зычным: *галава — галоўка, галоўны; здаровы — здароўе; карова — кароў, кароўка*. У рускай мове *в* захоўваецца не толькі перад галоснымі, але і перад звонкімі і санорнымі зычнымі: *здоровый, здоровье, заздравная, главный, соврать*; перад глухімі зычнымі і на канцы слова супадае з гукам *ф*: *трафка, фпреди, фсегда, короф, голоф*, чаргуюцца *в: ф* (*трава — трафка*).

9. Беларускі гук *р* паслядоўна цвёрды зычны⁵: *парадак, растрэці, запрэгчы, рыба*. У рускай мове ёсць *р* цвёрды і *р* мяккі (*рыба*, але *порядок, растрясти, запрячь*), г. зн. зычны *р* парны паводле цвёрдасці — мяккасці (*р — р'*).

10. Зычны *д* у прыназоўніку і прыстаўцы *ад* вымаўляецца як *д* перад усімі звонкімі, у тым ліку перад санорнымі *в*, *й* (*й*), *л*, *м*, *н*, *р*: *адважыцца, ад Волмы, ад Лунінца, адламаць, адрэзаць, ад Радуні, ад Радашкавіч, ад іх (ад іх), ад'ехаць (ад'ехаць)*. У рускай мове вымаўляецца *т*: *отважиться, от Льгова, отломить, отрезать*.

11. Зычны *ч* у беларускай мове заўсёды цвёрды — ці перад зычным, ці перад галосным, ці на канцы слова: *чэрці, канчатак, крынічны, святочны, крумкач*. У рускай мове *ч* — мяккі зычны.

12. У беларускай мове змяніліся старажытныя канцавыя спалучэнні «губны+л» (*бл, мл, вл*): *рубель, карабель, бабёр, віхор, журавель* (з *рубль, корабль, бобръ, вихрь, журавль*),

⁵ Заўсёды цвёрды зычны *р* у сербскай і польскай мовах. Былы *р* мяккі (*р'*) у польскай мове супаў з зычнымі *ж* ці *ш* (пасля звонкіх зычных і пасля галосных — *ж*, пасля глухіх — *ш*: *przujdzie* — пшыйдзе, *grzyb* — гжыб).

Мсціслаў (з Мьстиславль), Заслаўе⁶ (з Изяславль); у рускай мове: *корабль, Заславль, Мстиславль* і г. д.

13. Беларускай афрыкаце ч адпавядае ў рускай мове ч' (*свечка і свеча*), а ў запазычаннях са стараславянскай мовы — ц (скарачэнне і сокращение).

14. У беларускай мове чаргуюцца г : х (*дарога — дарох, лугі — лух*), у рускай мове — г : к (*дорога — дорок, луга — лук*).

15. У беларускай мове былое спалучэнне чс злілося ў адзін гук, які абазначаецца на пісьме літарай ц; у рускай мове чс захавалася: *журавіцкі і журавичский, пухавіцкі і пуховичский*.

16. У беларускай мове, як вынік трэцяй палаталізацыі, у словах тыпу *чарніцы, брусніцы, клубніцы, суніцы* маем ц, у рускай — к (*черника, брусника, ежевика, голубика*).

17. У словах іншамоўнага паходжання паміж галосных *іо, ыо, іа, ыа* ў беларускай мове вымаўляецца ўстаўны зычны *ј* (*іјо, ыјо, іја, ыја*): *біёлаг, біёграф, радыёла, рацыён, сацыёлаг, біятокі, пенсіянер, «Апасіяната», рацыянальны, інтэрнацыянальны, прапарцыянальны, эмацыянальны*. Параўн. у рускай мове: *биолог, биограф, радиоло, социальный* і інш.

18. Прыстаўны зычны в (зрэдку г) перад пачатковымі *о, у* (у тым ліку і пасля прыставак) у беларускай мове (*вуліца, вуха, вузел, вучань, вучоба, завушніца, вока, завочнік, воддаль, восень, увосень, ворыва, вожык*) і адсутнасць гэтага прыстаўнага (апрача слова *восемь*) у рускай мове (*улица, ухо* і падобн.).

19. Прыметнікі і іншыя словы прыметнікавага тыпу мужчынскага роду ў назоўным (вінавальным) склоне адзіночнага ліку ў беларускай мове маюць «усечаныя» канчаткі *-ы, -і*⁷: *малады, добры, залаты, летні, такі, усялякі, шосты, сёмы, зроблены, створаны*. У рускай мове ім адпавядаюць *-ой* ці *-ый, -ий*: *золотой, дорогой, молодой, летний, такой, шестой, добрый*.

20. Беларuskім словам з поўнагалоснымі спалучэннямі (*серада, сорам, вораг, салодкі, галойны, сярэдні, узнагарода, скарачэнне*) адпавядаюць у рускай мове запазычаныя стараславянскія з няпоўнагалоснымі спалучэннямі (*среда, срам, враг, плен, сладкий, главный, средний, награда, сокращение*).

21. Націскному галоснаму э(е) перад шыпячымі ў беларускай мове (*нясеш, ідзеш, бярэш*) адпавядае о(ё) у рускай мове: *несёшь (нес'ош), идёшь (ид'ош)*.

22. Склады *ро, ло, ле* ў беларускай мове чаргуюцца з *ры, лы, лі*: *глотка — глытаць, дрогнуць — дрыжаць, блохі — блыха, гром — грывець, грывоты, дровы — дрывотня, дрывасекі, бляск*

⁶ У словах тыпу *рубель* паміж *б* і *л* з'явіўся галосны *е*; у словах тыпу *Мсціслаў* адпаў канцавы зычны *л*; у словах тыпу *Заслаўе* на месцы *л* з'явіўся зычны *ј* (*й*).

⁷ Сказаць інакш, у гэтых формах канцавы зычны *ј* (*й*) страціўся: *малады* — з *молодой*, *шосты* — з *шестой*, *такі* — з *такой*.

(блеск) — блішчыць. У рускай мове: *глотка — глотать, дрогнуть — дрожать*.

23. Для беларускай мовы характэрны прыстаўныя галосныя ў словах, што пачынаюцца групай зычных гукаў, першы ў якой — санорны: *ільняны, іржавы, аржаны, імхі, айторак*. У рускай мове: *льняной, мхи, ржаной, вторник*.

24. У беларускай мове ў словах тыпу *розум, роўнасць, розніца, роўныя* захавалася старажытнае ўсходнеславянскае спалучэнне *ro*, у рускай мове ў выніку ўплыву стараславянскай мовы замацавалася *ра* (*разум, равенство, разница* і інш.).

25. У групе слоў (*запрэчы, агледзець, растрэці* і інш.) на месцы старажытнага *э* насавага ў беларускай мове ўзнік галосны *э(е)*, у рускай *а(я)* (*напряхь, растрясти* і інш.).

26. У беларускай мове ў дзеясловах загаднага ладу тыпу *мый, крый, шый, бі, ві, лі*, абвеснага ладу тыпу *мыю, шыю, крыю, выю* вымаўляюцца галосныя *ы, і*. У рускай мове — адпаведна *о, е*: *мой, мою, крой, бей, пей, шей*.

27. Злучнік і часціца *і* пасля слова, якое канчаецца на галосны, у беларускай мове вымаўляецца як *й*: *бацька й сын, сястра й брат, спрытна й лоўка, нарагаталіся й наспяваліся, будзе й на нашай вуліцы свята, а я й не ведала*. У рускай мове такога змянення няма.

§ 8. Асаблівасці беларускай і рускай марфалогіі

Марфалагічныя асаблівасці зручней разглядаць у разрэзе часцін мовы: назоўнік, прыметнік, лічэбнік і г. д.

Назоўнік. 1. Не заўсёды супадае род назоўнікаў у беларускай і рускай мовах. Беларускае *капыт* (*капыток* і *капыцік*) — назоўнік мужчынскага роду, рускае *копыто* (*копытке*) — ніякага роду. Словы *ахапак, боль, гармонік, жаль, медаль, накіп, насып, палын, пачак, пыл, сабака, стэп, цень, туфель, шаль, шынель* і іншыя ў беларускай мове належаць да мужчынскага роду, у рускай — да жаночага, а, напрыклад, слова *таполя* ў беларускай мове жаночага роду, у рускай — мужчынскага (*тополь*). Зразумела, куды часцей назіраецца несупадзенне ў родзе, калі адпаведныя словы ў дзвюх мовах маюць розныя карані: *жыта* (ніякі род) і *рожь* (жаночы род).

2. З адрозненняў у родзе вынікае несупадзенне ў скланенні: словы тыпу *палын, пыл* скланяюцца, як назоўнікі *стол, лес, сук*, а рускія *полынь, пыль* — як назоўнікі тыпу *сеть, соль*. Іншы раз бывае несупадзенне тыпу скланення назоўнікаў, якія ў беларускай і рускай мовах належаць да аднаго роду: беларускія *морква, царква* скланяюцца, як *вішня, трава* (1-е скланенне), а рускія *морковь, церковь* — як *соль* (3-е скланенне); парознаму, напрыклад, скланяецца *дача* ў беларускай мове, *дочь* — у рускай, *матка* і *мать*.

3. Некаторыя назоўнікі адрозніваюцца лікам; у беларускай мове: *чарніла* (чорнае, сіняе, зялёнае); *бяліла* (добрае, сінтэ-

тычнае); *дзверы* (новыя, шырокія); *крупы* (ячменныя, аўсяныя); у рускай мове: *чернила* (чэрныя, сінне, зеленыя); *белила* (хорошыя, сінтэтычныя); *дверь* (новая, шырокая); *крупа* (ячневая, овсяная).

4. Прыкметна часцейшае ўжыванне канчатка *-у(-ю)* у родным склоне адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду ў беларускай мове (*лесу, пяску, тварагу, жвіру, гравію, смаку, смутку, друку, гаю*), чым у рускай мове.

5. Гістарычнае чаргаванне канцавых зычных асновы *г, к, х з з, ц, с* (*г:з, к:ц, х:с*) у давальным і месным склонах назоўнікаў 1-га і ў месным склоне назоўнікаў 2-га скланення ў беларускай мове (*дуга — на дузе, мука — у муцэ, страху — на страсе, бераг — на беразе, луг — на лузе*); гэтага чаргавання няма ў рускай мове (*дуга — на дуге, мука — в муке, берег — на берегу, о берегу*).

6. Ужыванне клічнай формы ў беларускай мове (*браце, чалавеча, голубе, дружа, воўча, сынку, дзедку, лесе, хмелю*) і страта яе ў рускай мове (словы *господи, боже* ў рускай мове захавалі клічную форму, але яны сталі па сутнасці выклічнікамі).

7. Ужыванне канчаткаў *-і, -ы* ў давальным і месным склонах назоўнікаў 1-га і ў месным склоне назоўнікаў 2-га скланення ў беларускай мове (*зямля — зямлі, на зямлі; ралля — раллі, на раллі; гульня — гульні, у гульні; мяжа — мяжы, на мяжы; плошча — плошчы, на плошчы; задача — задачы, у задачы; дзень — на дні; конь — на кані; пень — на пні; кош — у кашы; плашч — у плашчы, на плашчы*). У рускай мове — канчатак *-е* (*земля — земле, на земле; межа — меже, на меже; плац — о плаце*).

8. У беларускай мове назоўнікі мужчынскага роду, якія належаць да 1-га скланення (*бацька, ваявода, дзядзька, староста*), у некаторых склонах маюць формы назоўнікаў 2-га скланення: *бацька — бацьку, дзядзька — дзядзьку* (давальны і месны склоны адзіночнага ліку), *бацька — бацькам, калега — калегам, музыка — музыкам, мужчына — мужчынам* (творны склон адзіночнага ліку). У рускай мове: *воеводе, старосте; воеводой, старостой*.

9. Назоўнікі на *-мя* (*полымя, семя, бярэмя* і некаторыя іншыя) у беларускай мове аб'ядноўваюцца па склонавых канчатках з назоўнікамі 2-га скланення:

Р. *полымя, семя, бярэмя, племя* — як і *поля, жыцця*;

Д. *полымю, семю, бярэмя, племя* — як і *полю, жыццю*;

Т. *полымем, семем, бярэзем, стрэзем* — як і *полем, здароўем*;

М. *у полымі, на семі, на бярэмі, у стрэмі* — як і *у полі, пры здароўі, у жыцці*.

У рускай мове назоўнікі на *-мя* захоўваюць старажытную асаблівасць скланення з *-ен-* (*семени, бремени*).

10. Уніфікаваная форма назоўнага склону множнага ліку назоўнікаў у беларускай мове: канчаткі *-і, -ы* (*лясы, бары, сыны, браты, лугі, шляхі, вокны, палі, пытанні, заданні*); толькі словы тыпу *армянін* маюць канчатак *-е* (*армяне*). У рускай мове — *-и, -ы* (*столы, ученики*), *-а, -я* (*лесá, учителя́*), *-і-а* (*сучья, братья, сыновья*), *-е* (*армяне*).

11. Прыкметна часцейшае ўжыванне ў родным склоне множнага ліку канчатка *-оў(-аў)* у беларускай мове: *галубоў, звяроў, ласёў, сыноў, князеў, віцязёў, калодзежаў, студняў, караблёў, агнёў, пнёў, аленяў, вербаў, іскраў, вежаў, скаргаў, стоілаў, ста́йлаў, сэрацаў, палёў, зярняткаў, рэчаў* і інш. У рускай мове: *зверей, лосей, голубей, полей, огней* і інш.

12. Наяўнасць як варыянтнай формы назоўнікаў у творным склоне множнага ліку тыпу *вачыма, дзвярыма* (*вачамі, дзвярамі*) і адсутнасць яе ў рускай мове.

Прыметнік. 1. Выразна звужанае, вельмі абмежаванае ўжыванне кароткіх прыметнікаў, выцесненых поўнымі формамі, у беларускай мове і паралельнае ўжыванне кароткіх і поўных прыметнікаў у рускай мове.

Параўн.: *ён разумны — он умен, ён добры — он добр, ён майклівы — он молчалив*; у беларускай мове няма «ён разумен», «ён мякак», «ён смачан».

2. У беларускай мове прыналежныя прыметнікі ва ўскосных склонах маюць канчаткі поўных прыметнікаў: Р. *бацькавага, матчынага, жончынага*; Д. *бацькаваму, матчынаму, жончынаму*. У рускай мове ўжываюцца кароткія формы: Р. *отцова; Д. отцову*.

3. У беларускай мове прыметнікі мужчынскага і ніякага роду, а таксама дзеепрыметнікі, парадкавыя лічэбнікі, займеннікі — усе словы прыметнікавага тыпу — у творным і месным склонах адзіночнага ліку маюць адзін канчатак — *-ім(-ым)*:

- з летнім — у летнім;*
- з добрым — на, у добрым;*
- з выкарыстаным — на выкарыстаным;*
- з трэцім — на трэцім;*
- з восьмым — на, у восьмым;*
- з кім — на, пры кім;*
- з чым — на, у чым;*
- з тым — на, у тым;*
- з маім — на, у маім;*
- з нашым — на, у нашым.*

У рускай мове словы гэтага тыпу маюць розныя канчаткі ў творным і месным склонах:

- с летним — на летнем;*
- с добрым — на добром;*
- с тем — в том;*
- с чьим — в чьем.*

4. У беларускай мове прыметнікі вышэйшай ступені параў-

нання зменныя і маюць суфіксы *-эйш-* (*-ейш-*), *-ш-*: *разумнейшы за яго, разумнейшая за яе, разумнейшыя за іх; першы мост даўжэйшы за другі; гэта хата навейшая за тую*⁸. У рускай мове прыметнікі вышэйшай ступені — *закасянелая, нязменная* форма, якая граматычным складам не адрозніваецца ад прыслоўяў: *умнее его, длиннее, новее, шире, больше*.

5. Форма ацэнкі прыметнікаў на заднеязычны (*г, к, х*) у беларускай мове мае суфікс *-еньк-*: *лёгенькі, мякенькі, сухенькі*, у рускай — *-оньк-*: *легонький, мягонький, сухонький*.

Лічэбнік. 1. У беларускай мове лічэбнік *адны* — былая форма множнага ліку жаночага роду (*одьны*), у рускай мове *одни* — былая форма множнага ліку мужчынскага роду (*одьни*), г. зн. з пункту гледжання паходжання ў формах *адны* і *одни* адрозненне не фанетычнае, а марфалагічнае.

2. Лічэбнік *два, дзве* мае родавае адрозненне не толькі ў назоўным (вінавальным), але і ва ўскосных склонах:

Р. *двух* (паверхаў) і *дзвюх* (дошак);

Д. *двум* (паверхам) і *дзвюм* (дошкам);

Т. *двума* (паверхамі) і *дзвюма* (дошкамі).

У рускай мове ва ўскосных склонах родавага адрознення няма: *двух* (этажэй, изб), *двум* (этажам, избам), *двумя* (этажамі, избамі).

3. У беларускай мове замацавалася былая форма лічэбніка жаночага роду *четыри* → *чатыры*; у рускай мове — былая форма мужчынскага роду *четыре*.

4. Беларускаму складанаму лічэбніку *абодва* (*абедзве*) адпавядае ў рускай мове *оба* (*обе*): *абодва* (берагі), *абодва* (вокі) — *оба* (бэрега), *оба* (гліза).

Займеннік. 1. Падвойная аснова займенніка *ён* (*яна, яно, яны*) у беларускай мове: *j-он, j-ан-а, j-ан-о, j-ан-ы*; у рускай мове аснова *он-*.

Ва ўскосных склонах гэты займеннік мае аснову *j-* (*j-аго, j-аму, j-ой, j-іх, j-ім*); у рускай мове — то *j-* (*j-его, j-ему*), то *н-* (*с н-его, к н-ему, в н-их*), якое з'явілася як прыстаўное (*сън имь* → *съ нимь* → *с ним*).

2. Аснове *як-* беларускага займенніка *які* (*якая, якое, якія*) адпавядае ў рускай мове *как-* (*какой, какая, какое, какие*).

3. Аснова *таб-, саб-* у давальным і месным склонах займеннікаў *ты, сябе* ў беларускай мове (*табе, сабе*) і *теб-, себ-* — у рускай мове (*тебе, себе*).

4. Адсутнасць варыянтаў асновы займенніка *чый* (*чыі, чыја, чыіо, чыіэ, чыііх, чыіім, чыіімі*) у беларускай мове, два фанетычныя варыянты ў рускай (*ч'ей* і *ч'і-а, ч'і-и*).

5. Поўная (гістарычна — складаная) форма займенніка *тая, тое* (*та-я; то-е*) у беларускай мове і кароткая форма ў рус-

⁸ Кароткая форма вышэйшай ступені выцеснілася поўнаю яшчэ ў старажытнай беларускай мове (*Булыка А. М., Журайскі А. І., Крамко І. І.* Гістарычная марфалогія беларускай мовы. — Мінск, 1979, с. 172).

кай мове: *та, то*. Беларуская форма займенніка мужчынскага роду *той* з *тэ + и*, руская форма — *тот* з *тэ + тэ*.

6. У беларускай мове займеннік *увесь* (*уся, усё, усе*) аб'яднаўся з займеннікамі мяккай разнавіднасці тыпу *мой, твой, свой, чый*; творны склон адзіночнага ліку *усім* — як і *маім, тваім, сваім*; у множным ліку *усіх* — як і *маіх, тваіх, сваіх*; *усім* — як і *маім, тваім, сваім, чым*. У рускай мове захавалася старажытная асаблівасць скланення: *всех, всем, всеми* (з *всѣхъ, всѣмъ, всѣми*).

7. Такое аб'яднанне адбылося і ў скланенні займенніка *той* (*тая, тое, тыя*): творны склон адзіночнага ліку *тым* — як і *маім, тваім, сваім*; у множным ліку: родны і месны склоны *тых* — як і *маіх, тваіх, нашых, вашых*; творны склон *тымі* — як і *маімі, тваімі, нашымі, вашымі*. У рускай мове: *тем* (творны склон адзіночнага ліку), *тех, тем, теми* (множны лік).

8. У беларускай мове канчатак *-е* ў родным склоне займеннікаў *я, ты*, зваротнага *сябе*: *мяне, цябе, сябе*; у рускай — *-я*: *меня, тебя, себя*.

9. Канчаткі *-го* (родны склон), *-му* (давальны) у займенніках *мой* (*маё*), *твой* (*тваё*), *свой* (*сваё*), *чый* (*чыё*) у беларускай мове: *майго, свайго, твайго*; *майму, твайму, свайму*; *-его, -ему* — у рускай мове: *мојего, твојего, мојему, твојему*.

10. Форма *маё, тваё, сваё, чыё* назоўнага (вінавальнага) склону множнага ліку ў беларускай мове і *мой, твой, свой, чый* — у рускай.

Дзеяслоў. 1. Не заўсёды супадаюць дзеяслоўныя асновы: *бег-чы і бежа-ть, кракта-ць і кряхте-ть, цер-ці і тере-ть, сапці і соп-еть* і інш.

2. У беларускай мове ёсць суфікс інфінітыва *-чы* (*сцераг-чы, лег-чы, дапамаг-чы, запрэг-чы, стрыг-чы*), у рускай мове — *-ч'* (гэта *ч* адпавядае былому **гт* — зычнаму *г* караня і *т* суфікса): *мочь* (з **могти*), *стричь* (з **стригти*).

3. У беларускай мове дзеясловы I спражэння ў 3-й асобе адзіночнага ліку абвеснага ладу не маюць канчатка *-ць*, дзеясловы II спражэння маюць яго: *ідзе, нясе, піша, бярэ; косіць, носіць*. У рускай мове дзеясловы абодвух спражэнняў маюць канчатак *-т*: *идет, косит*.

4. У беларускай мове захаваліся былыя формы нетэматычнага спражэння: *я-сі, да-сі, яс-це(ё), дас-це(ё)*; у гаворках, часам у літаратурнай мове: *я-мо, да-мо* (1-я асоба множнага ліку). У рускай мове гэтыя формы выцесніліся формамі тэматычнага спражэння: *ед-и-те, дад-и-те* (як і *нос-и-те*).

5. У беларускай мове ёсць дзве формы прошлага часу — простая і складаная: ***Агаляўся твар зямлі.*** (Я. Колас) ***Хто сустраўся быў са мною, дакрануўся раз ці два, дык той ведае ўжо, хто я: я — пячучка-крапіва.*** (К. Крапіва) У складаную форму ўваходзіць дапаможны дзеяслоў, які мае форму роду і ліку: *быў, была, было, былі*. У рускай мове сустракаецца форма прошлага

часу з *было*, але тут яна простая: былы дзеяслоў *быти* стаў часціцаю *было*.

6. У беларускай мове ўжываецца форма 1-й асобы множнага ліку загаднага ладу: *станьма, сядзьма, кіньма, нясем, вязем* (*нясём, вязём* — формы абвеснага ладу). У рускай мове адбылося паслядоўнае супадзенне формы 1-й асобы множнага ліку загаднага і абвеснага ладу (*косим(!)* і *косим, несем(!)* і *несем*).

7. Заднеязычным *г, к* у формах 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку загаднага ладу ў беларускай мове адпавядаюць (чаргаванне) *ж, ч*: *бягу* — *бяжы, бяжыце*; *стрыгу* — *стрыжы, стрыжыце*; *сяку* — *сячы, сячыце*. У рускай мове такога чаргавання няма: *бегу* — *беги, бегите*; *секу* — *секи, секите*.

8. Форма загаднага ладу 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку ў беларускай мове ўтвараецца ад абвеснага ладу пры дапамозе часціцы *хай* (*няхай*) (паходзіць са старажытнага дзеяслова *хаяти*, які меў значэнне 'звяртаць увагу'): *хай сходзіць, няхай сходзіць*; *хай чытае, няхай чытаюць*. У рускай мове — пры дапамозе часціцы *пусть* (*пускай*): *пусть читает, пусть читают*.

9. У беларускай мове рэдка ўжываюцца дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга і прошлага часу з суфіксамі *-уч(-юч-), -ач(-яч-), -ўш-, -ш-*. У рускай мове яны вельмі пашыраныя (*называющаяся, расходившаяся, называющийся, расходившийся*).

10. Беларускім дзеепрыметнікам незалежнага стану прошлага часу з суфіксам *-л-* адпавядаюць у рускай мове дзеепрыметнікі з суфіксамі *-вш-, -ш-* (*посидевелы* — *поседевший, амярцвелы* — *омертвевший, пажайцелы* — *пожелтевший, счарсцвелы* — *счерстевевший, очерстевевший*).

11. У беларускай мове дзеепрыслоўі незакончанага трывання маюць суфіксы *-учы(-ючы), -ачы(-ячы)*: *ідуць, будуць, кажучы, малюць, лежачы, лепячы, седзячы, робячы*. У рускай мове — *-а(-я)*: *идя, неся, читая, сидя*. Беларускія дзеепрыслоўі на *-учы(-ючы), -ачы(-ячы)* — гэта закасацянелыя кароткія дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу жаночага роду (*идущи, робячи*); рускія дзеепрыслоўі тыпу *идя, неся* — закасацянелыя кароткія дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу мужчынскага і ніякага роду (*идя, неся* → *идя, неся*).

12. У беларускай мове ўжываюцца дзеепрыслоўі незакончанага трывання ад дзеясловаў тыпу *біць, піць, віць, ліць, шыць, жаць*, ад дзеясловаў тыпу *мазаць, пісаць, рэзаць* (*б'ючы, п'ючы, мажучы, пішучы*). У рускай мове такіх дзеепрыслоўяў няма.

§ 9. Асаблівасці беларускага і рускага сінтаксісу

Выражэнне выказніка. 1. У беларускай літаратурнай мове кароткія прыметнікі ў ролі выказніка (і ўвогуле) ужываюцца абмежавана. У рускай літаратурнай мове яны ўжываюцца куды часцей. У рускай мове: *он болен, он силен, он умен*,

он добр, а таксама ловок, удобен, легок, тих, дик, мелок, спокоен, полон, труден, верен і інш.; она смешна, легка, мягка, горька, вредна, тонка, цяжка, трудна, нова, толста, бела і інш. А па-беларуску нельга сказаць: ён хвор, моцан, разумен, старанен, добр. Як правіла: ён хворы, разумны, старанны, добры, спрытны, зручны, лёгкі, ціхі, дзікі, колкі, дробны, спакойны, поўны⁹, цяжкі; яна шкодная, смешная, лёгкая, мяккая, горкая, тонкая, новая, тойстая і інш.

2. Назоўнік у ролі выказніка ў беларускай мове можа ўжывацца не толькі ў назоўным, а і ў іншых склонах (параўн.: Мінск — **сталіца** Беларусі. Цяпер дзед у нас за **вартаўніка**. Андрэй **стаў** **выдатнікам**. Адзенне яго ў **брудзе**). У Маладзечанскім, Бялыніцкім, Мінскім, Лагойскім і іншых раёнах назіраецца частае ўжыванне сказаў тыпу: **Ён у нас брыгадзёр** і **Ён у нас брыгадзірам**; **Павел — раённы пракурор** і **Павел раённым пракурорам**; **Сын — доктар** і **Сын доктарам**. Як ставіцца да ўжывання такіх канструкцый? Якая з іх літаратурная, а якая — дыялектная?

У канструкцыях цяперашняга часу часцей ужываецца выказнік у назоўным склоне (**Сын — доктар**. **Ён у нас — брыгадзёр**). Гэта не азначае, што ўжыванне творнага склона (**Сын доктарам**. **Брат Павел раённым пракурорам**) — дыялектызм і парушэнне нормы. Абедзве канструкцыі бытуюць і ў народных гаворках і ў літаратурнай мове. *Шмат хто з дзяцей былых парабкаў цяпер ужо інжынерамі, студэнтамі.* (З. Бядуля) *У суседнім сельсавеце жанчына — старшынёю.* (З. Бядуля) *Я таксама камандзірам, хоць служу другое лета.* («Дванаццаць песень аб Чырвонай Арміі») *Пасля вайны ён увесь час партгоргам у нашым калгасе.* (І. Шамякін)

Ужыванне творнага склона выказніка ў канструкцыях цяперашняга часу не новая асаблівасць беларускага сінтаксісу. У старажытных беларускіх помніках сустракаем: *...мы убачили, иж то есть шкодою, а не пожиткомъ господарыни... Тая Ганна есть власная сестра небожчика Мартина, а нам теткою.*

Брат — афіцэр і **Брат афіцэрам** — гэта канструкцыі, якія не проста суіснуюць як раўназначныя. Яны адрозніваюцца значэннем. Звернемся да прыкладаў, узятых з народнай мовы (без перадачы фанетычных асаблівасцей).

З назоўным склонам: *Аднаго брата жонка і другога брата жонка — гэта ятроўкі.* *Пайшла пагалоска, што Кандрат — вельмі добры варажбіт.*

З творным склонам: *Сын ваенным доктарам.* *Сын Рыгор афіцэрам.* *Тры сыны шоферамі.* *Саша на яго месцы брыгадзірам.* *Павел трактарыстам.* *Васілёў Мікіта конюхам* (Глускі раён Магілёўскай вобласці).

⁹ Ва ўстойлівых, закасянялых выразках сустракаецца кароткая форма, напрыклад: *Повен падпечак белых авечак.* (Загадка)

Калі выказнік выражаецца назоўным склонам, тады дзейнік (дзейная асоба) уяўляецца таму, хто гаворыць, як прадмет стану. Калі выказнік мае форму творнага склону, дзейнік уяўляецца як актыўны, дзейны прадмет (суб'ект)¹⁰.

Выражэнне прыналежнасці. У беларускай мове прыналежнасць значна часцей выражаецца прыналежнымі прыметнікамі, чым у рускай мове.

У беларускай мове — як правіла, *бацькоў кажух, маіна хустка, матчына ласка*. У рускай мове звычайна: *шуба (полушубок) отца, книга товарища*. Параўн. назвы твораў: «*Нёманай дар*», «*Рыбакова хата*», а на рускай мове (пераклад): «*Дар Нёмана*», «*Хата рыбака*».

Выражэнне зваротка. У беларускай мове зваротак выражаецца не толькі формай назоўнага склону назоўніка, але і клічнаю формай: *Краю Савецкі, новыя людзі! Песняй вітаю я вас!* (Я. Колас) *Калі што якое, суседзе, дык ты да мяне*. (З. Бядуля) *Гусям, княжа, не пішуць законаў*. (Я. Купала) *Што ж тут думаць? Смела, браце!* (Я. Колас) *Ну, малойча, у чым справа?* (Я. Колас) *Эге ж, хлопча: не забыта тая праўда на зямлі*. (Я. Колас) *А дзе праўда, браце мілы, справядлівасць тая дзе?* (Я. Колас) *Сябры мае, Піліпе і Максіме, пішу, здаецца, развітальны ліст*. (В. Таўлай) *Ой, рыбака, рыбалове, рыбка тут — зубастая*. (В. Таўлай)

У сучаснай рускай літаратурнай мове клічны склон не захаваўся, калі не лічыць, як пішуць даследчыкі рускай мовы, царкоўнаславянскіх *боже* і *господи*, што сталі выклічнікамі.

Пытальныя сказы. У беларускай мове ў пытальных сказах часта ўжываецца часціца *ці*. Месца гэтай часціцы — на пачатку сказа: *Ці ж мы, хлопцы, рук не маем? Ці ж нам сілы бог не даў?* (Я. Колас) *Ці ж я расту не высокі? Ці ж у грудзях не шырокі?* (Я. Колас) *Ці знаў хто, братцы, з вас Тараса?* («Тарас на Парнасе»)

У рускай мове часціцы *ці* адпавядае *ли*, месца яе — пасля слова, да якога яна стасуецца: *Не заступятся ли за меня дедушка али бабушка?* (А. Пушкін) *Так отдам ли я тебе эту волюшку, дорожную, короткую?* (А. Астроўскі)

Спалучэнні лічэбнікаў *два (дзве), абодва (абедзве), тры, чатыры* з назоўнікамі. У беларускай мове назоўнікі ў спалучэнні з лічэбнікамі *два (дзве), абодва (абедзве), тры, чатыры* маюць форму адпаведнага склону множнага ліку, у тым ліку назоўнага (вінавальнага, калі назоўнікі абазначаюць неадушаўлёныя прадметы); г. зн. не толькі *двух рублёў, дзвюх сцежак, двум братам, дзвюм сёстрам, абодвум гарадам, абедз-*

¹⁰ Пра гэта гл. у працы Т. П. Ламцёва «Исследование в области истории белорусского синтаксиса. Составное сказуемое и его изменения в истории белорусского языка» (Учен. зап. Белорус. ун-та. Сер. филол., 1941, вып. 2, с. 127), а таксама ў маім артыкуле «Некаторыя сінтаксічныя асаблівасці народных гаворак» (Весці АН БССР. Сер. грамадск. навук, 1965, № 2, с. 75—76).

вом вёскам і г. д., а і два рублі, дзве сцежкі. У калгас на практыку прыехалі **два студэнты**. Спаворнічаюць **два гарады**. Каля вёскі б'юць **дзве крыніцы**. Паўсталі **два новыя жаданні і два новыя пытанні**. **Абодва** суседнія калгасы вырошчваюць грэчку. **Абодва сыны** падаліся ў навуку. **Абедзве крыніцы** б'юць з-пад кустоў. **Абодва заданні** цяжкія. **Абодва вядры** поўныя. **Тры аграрны** з суседніх калгасаў з'ехаліся на нараду. **Тры чырвонцы** — гэта трыццаць рублёў. **Тры суседнія вёскі** сумесна будуць клуб, школу і стадыён. **Тры пісьменнікі** выйшлі з вёскі Нізок. **Чатыры разведчыкі** рапартавалі пра сваю ўдачу. У вялікім пакоі **чатыры акны**. У задачы **чатыры пытанні**. Здаў **два экзамены**. Рашыў **абедзве задачы**. Прыбрала ўсе **тры пакоі**. Рэшыты атрымаў **тры рублі**. Збудавалі **чатыры новыя пасёлкі**, а ў іх **чатыры** дзіцячыя сады, **чатыры школы і чатыры бібліятэкі**.

Такая самая форма назоўніка ў спалучэннях з састаўнымі лічэбнікамі, якія канчаюцца на **два (дзве), тры, чатыры**: **Атрымалі дыпломы пяцьдзесят два (тры, чатыры) выпускнікі** філалагічнага факультэта. У вобласць прыехалі **дваццаць дзве (тры, чатыры) маладзенькія сястрычкі**, што сёлета скончылі медыцынскую школу. **Адказаў на ўсе дваццаць два (тры, чатыры) пытанні**. **Пражыў на свеце сто два (тры, чатыры) гады**. **Атрымаў за адпачынак дзвесце дваццаць два (тры, чатыры) рублі**. З заданнем справіліся за **дваццаць два (тры, чатыры) тыдні**. Школу збудавалі за **трыццаць два (тры, чатыры) месяцы**.

Некаторыя назоўнікі ў такіх спалучэннях з лічэбнікамі **два (дзве), абодва (абедзве), тры, чатыры** маюць націск не на тым складзе, што ў множным ліку. Так, напрыклад: **два вядры, два акны, дзве сцяны**, а ў множным ліку — **вёдры, вёкны, сцёны**. У спалучэннях **два акны, дзве сцяны** назоўнікі набылі (прынялі) канчатак множнага ліку, але захавалі націск парнага ліку.

У рускай мове ў такіх спалучэннях назоўнікі ўжываюцца ў родным склоне адзіночнага ліку: **Соревнуюцца два горада. Оба впроста трудныя. С заданием справились все двадцать два (три, четыре) студента. Школу построили за тридцать два (три, четыре) месяца.**

За ўвага. У старажытнай агульнаславянскай, а потым і ва ўсходнеславянскай мове пры лічэбніках **тры, чатыры** назоўнікі ўжываліся ў назоўным склоне множнага ліку, пры лічэбніках **два, дзве** — у назоўным склоне парнага ліку. Пад уплывам спалучэнняў **тры сталы, чатыры сталы, тры рублі, чатыры рублі** яшчэ ў старажытнай беларускай мове ўзніклі спалучэнні **два сталы, два рублі** (на месцы былога **дтва стола, дтва рубля**, дзе **стола, рубля** — назоўны склон парнага ліку). З'яўленне формы **сталы, рублі (два, тры, чатыры)** тлумачыцца і агульнай тэндэнцыяй выцяснення парнага ліку множным. У рускай мове захаваліся спалучэнні **два стола, два рубля**, а пад уплывам іх сталі ўжываць **три (четыре) стола, три (четыре) рубля**; былая форма назоўнага склону парнага ліку **(стола, рубля)** успрымаецца ў сучаснай рускай мове як форма роднага склону адзіночнага ліку.

Некалькі асаблівасцей у будове адпаведных словазлучэнняў у беларускай і рускай мовах.

1. У беларускай мове прыназоўнік *па* ўжываецца з месным склонам множнага ліку для выражэння шматлікіх і разнастайных значэнняў, напрыклад: *па палях і сенажацях* (прасторавая), *па вечарах* (часавая), *сумаваць па родных* (аб'ектная) і інш. *Па нашых гарадах і вёсках крочыць сямігодка.* («Звязда») *Іх па прысадах павёз.* (А. Куляшоў) *Па вечарах у хаце-чытальні людна.* («Літаратура і мастацтва») *Таксама і па ўнучках трохі замаркоціўся дзед, асабліва па Андрэю.* (Я. Колас) *Па ўсіх абмеркаваных пытаннях сход прыняў рашэнні.* («Звязда») *Я трывогу тваю зразумеў на вачах.* (П. Броўка) *Відаць па вочках, што ходзіць па ночках.* (Прыказка)

У рускай мове ў такіх выпадках прыназоўнік *по* ўжываецца з давальным склонам множнага ліку: *Медленно ползли зшелюны по российским равнинам.* (А. Талстой)

2. Пры дзеясловах *смяцца, кпіць, здэкавацца, глуміцца, насміхацца, жартваць, рагатаць, цешыцца, дзівіцца* дапаўненне ўжываецца з прыназоўнікам *з* і ставіцца ў родным склоне. *Чытае ён, а мне дык здаецца, ён з нашага брата і з праўды смяецца.* (Ф. Багушэвіч) *Ясна, што панна Ядвіся насміхаецца з яго.* (Я. Колас) *Родны Букчаў брат доўга не цешыўся з братавага панавання.* (К. Чорны) *Не смейся з людзей, — смейся з сябе і сваіх дзяцей*¹¹. (Прыказка) *Смяюцца не з калекі, а з няўмекі.* (Прыказка) *Дзедка зайсёды жартуе з мяне...* (Я. Купала) *Цешылася маці з дзяцей сваіх.* («Звязда») *З гэтага дзівілася Наталя, тады яшчэ пачынаючы баяцца Алеся.* (Я. Скрыган) *З яго смяліся.* (І. Шамякін) *Ударыла чацвёртая гармата, самы адсталы ў мірным вучэнні разлік, з якога мы зайсёды кпілі, першы адкрыў агонь.* (І. Шамякін)

У рускай мове пры дзеясловах *смеяцца, издеваться, шутить* і некаторых іншых дапаўненне ўжываецца з прыназоўнікам *над* і ставіцца ў творным склоне: *Может быть, вы хотите посмеяться надо мной...* (М. Лермантаў) *Но они, как водится, любят шутить над тихими парнями.* (М. Бубянноў)

3. У спалучэнні з дзеясловамі руху *ісці, хадзіць, бегчы, ехаць, ляцець, пасылаць* (пры вызначэнні мэты) назоўнік (займеннік) звычайна ўжываецца ў вінавальным склоне з прыназоўнікам *па*. *Хто пойдзе па Данілаву галаву, той сваю няхай дома пакідае.* (К. Крапіва) *Па ваду да крыніцы ты йдзеш цераз луг, што ў кветкі прыбраны.* (П. Панчанка) *Па маю ідзе душу.* (А. Александровіч) *Схадзі, хлопча, па бацьку.* («Звязда») *Збегай па брыгадзіра.* («Літаратура і мастацтва») *Гэта крычай... салдат, відаць, з тых беднякоў, што густа ехалі з Польшчы па хлеб за мяжу.* (Я. Брыль) *Ідзі па сядло.* (Я. Брыль) *Я прыйшоў па цябе.* (У. Шахавец) *«Зараз жа збірайся і едзь па дачку», — сказаў ён раптам строга.* (Я. Скрыган) *Як туманіцца поле раніцай, бягу з вёдрамі па ваду...* (П. Трус)

¹¹ Сэнс прыказкі: у народзе не любяць насмешнікаў, несамакрытых людзей.

У рускай мове ў такіх выпадках звычайна ўжываецца прыназоўнік за і творны склон дапаўнення: *Некоторые сбежали за зрительными трубами.* (І. Ганчароў) *Весь следующий день Герасим не показывался, так что вместо его за водой должен был съездить кучер Потап...* (І. Тургенеў) *Ходим мы к Арагве светлой каждым утром за водой.* (А. Пушкін)

Калі ў паказаных словазлучэннях ужываюцца назвы ягад (брусніцы, маліны, суніцы, парэчкі, чарніцы, буюкі, або дурніцы, і інш., а таксама слова ягады) і назвы грыбоў (лісіцы, сыраежкі, ваўнянкі, кабылкі, асовікі і інш. і само слова грыбы), то гэтыя назоўнікі звычайна ставяцца ў вінавальным склоне, але з прыназоўнікам у: *Идущ у бруслицы дзейкі, маладзіцы, а Міхася цягне бор і хвайнячок.* (Я. Колас) *Зайтра, у дзень адпачынку, зноў многа хто ў грыбы пойдзе.* (З. Бядуля) *Ты, мусіць, даўно ўжо ў ягадах не была.* (К. Крапіва) *Мы і вы пайшлі ў грыбы.* (Жартоўны народны верш)

У некаторых пісьменнікаў можна сустрэць ісці па ягады, ісці па грыбы.

У рускай мове звычайна — *пошла за ягодами* (за малиной, за клубнікой), *пошла за грибами*: *Катя уехала с компанией к знакомым в Заречье подышать соснами и походить за грибами.* (Г. Нікалаева) *Шла девица по лесочку, за малиной шла.* (Песня)

4. Беларускім спалучэнням тыпу *разумнейшы за яго* (яе), *большы за яго* (яе), *меншы за яго* (яе), *цвярдзейшы за яго* (яе), *лягчэйшы за ўсё*, *смялейшы за ўсіх*, *разумнейшы ад яго* (яе), *хітрэйшы ад яго* (яе), а таксама *разумнейшы над яго*¹² ў рускай мове адпавядаюць спалучэнні *умнее его*, *больше его*, *меньше его*, *тверже его*. *Іх — шэсць, і ўсе яны такія розныя, ёсць старэйшы за мяне па гадах.* (І. Шамякін) *Новы кароўнік у тры разы большы за стары.* («Звязда») *За Костуся ён год на дзесяць старэйшы.* (К. Чорны) *Былінскі старэйшы за Тамару.* (І. Гурскі) *Гара дужэйшая за вас усіх?* (У. Дубоўка) *Ён старэйшы ад мяне гадоў на чатыры.* (Я. Колас) *Там, поплеч з ім, стаяў чалавек, ростам вышэйшы ад яго.* (К. Чорны) *Віцю было ўжо больш за два гады.* (А. Кулакоўскі)

Параўн. у рускай мове: *Усердней его трудно найти кого-либо во всем театре.* (А. Чэхаў) *Под ним струя светлей лазури, над ним луч солнца золотой.* (М. Лермантаў) *Ленин и теперь живет всех живых, наше знание, сила и оружие.* (У. Маякоўскі) *Он старше всех нас.* («Известия»)

5. Пры дзеясловах *ажаніць* (жаніць), *ажаніцца* (ажаніць), як правіла, дапаўненне ўжываецца з прыназоўнікам з і ставіцца ў творным склоне: *Язэп Крушынскі... ажаніўся з дачкою ляснічага, паннаю Ганнаю...* (З. Бядуля) *Яшчэ ажэніцца багаты пан*

¹² Прыназоўнікі ад і над ужываюцца ў такіх спалучэннях радзей, чым прыназоўнік за.

з магілаю, а бедны хлопец з мілаю. (А. Куляшоў) *Ажанілі мяне ды з нялюбаю.* (З народнай песні) *Сябар пісаў, як яго падпаілі і хацелі ажаніць з адной жанчынаю.* (Я. Колас) *Клемусь хацеў пажаніцца са мной.* (А. Александровіч) *Пілі тут [пра паліцэйскіх у гады нямецка-фашысцкай акупацыі], жаніліся. Каб яны з сырою зямелькаю ды з магілаю ажаніліся.* (З успамінаў калгасніцы з Глуска)

У рускай мове пры дзеяслове *жени́ться* дапаўненне ўжываецца з прыназоўнікам *на* і ставіцца ў месным склоне: *«Поеду в тюрьму, скажу ей, буду просить ее простить меня. И если нужно, да, если нужно, женюсь на ней»*,— думал он [Нехлюдов]. (Л. Талстой) *Я решил жениться на вас.* (Л. Талстой)

6. Спалучэнні з прыназоўнікам *праз* у беларускай мове выражаюць прычыну, прычынныя адносіны: *Праз гэта ты і даспадобы мне...* (М. Багдановіч) *Праз цябе, дзявоцкая краса, слёзы коцяцца, як буйная раса.* (М. Багдановіч) (У мове газет, публіцыстыкі з гэтым значэннем часта ўжываюць прыназоўнік *з-за*.)

Прыназоўнік *праз* ужываецца ва ўстойлівых спалучэннях *праз слёзы, праз сон, праз смех*: *Так узрушыцца хлапчынка, і тады, нібы праз сон, штось мільгнецца на хвілінку...* (Я. Колас) *Ён сказаў гэта праз сціснутыя зубы.* (К. Чорны) *І песні... я праз слёзы не магу пачаць.* (М. Танк) *Хворы стагнаў праз сон, жонка яго не будзіла.* (З. Бядуля) *Раптам праз сон чуе: нешта над галавою моцна зашумела, залопала.* (З кнігі казак «Бацькаў дар») *Ажно слёзы заблішчэлі ў вачах. Выціраючы іх, праз смех сказаў...* (І. Шамякін) *Так соладка спаць і ўсміхацца праз сон*¹³. (Я. Брыль) *Праз слёзы пуначка дае адказ: «Крумкач наскочыў, песню нашу выкраў».* (У. Дубоўка)

Ужыванне ў такіх спалучэннях прыназоўніка *скрозь* замест *праз* успрымаецца як літаральны пераклад з рускай мовы, для якой характэрны *сквозь слезы, сквозь зубы, сквозь смех*.

7. Прыназоўнік *праз* ужываецца ў спалучэнні *пранікаць праз, прабівацца праз, праходзіць праз* і да іх падобных: *Праз цёмныя фіранкі ледзь пранікала святло.* («Літаратура і мастацтва») *Праз шчыліны зачыненых акянц прабівалася яркае асвятленне.* (Я. Колас) *Мы дзень і ноч прабіваліся праз хмызнякі і балоты.* («Звязда»)

Прывядзём для падмацавання назвы твораў і зборнікаў: раман П. Галавача *«Праз гады»*, паэма П. Броўкі *«Праз горы і стэп»*, зборнікі М. Танка *«Праз вогненны небасхіл»*, М. Маша-ры *«Праз навальніцы»*, А. Зарыцкага *«Праз бурныя парогі»*.

У рускай мове ў такіх выпадках ужываецца прыназоўнік *сквозь*: *Сквозь волнистые туманы пробирается луна...* (А. Пушкін)

8. Словазлучэнні са словамі *падобны да...* У беларускай мо-

¹³ У народных гаворках і ў літаратурнай мове побач з *усміхацца праз сон, плакаць праз сон* ужываюцца *ўсміхацца ў сне, плакаць у сне*, прычым часцей, чым першыя, якія ўспрымаюцца як калькі.

ве падобны да (каго — чаго) ужываецца побач з падобны на; у рускай мове *похожий на* (кого — што), *подобный* (кому — чэму). *Сапсутых звычайў чалавек усё будзе ганьбіць, што не падобна да французскага...* (В. Дунін-Марцінкевіч) *Гэта было штосьці падобнае да хітрасці, хоць і не хітрасць.* (К. Чорны) *Азірніся, падзівіся — мірты, лаўры, кіпарысы не падобны да сябе.* (П. Панчанка) *Хлопец там адзін угледзеў ключык з золата ці з медзі, што ляжаў на дне азёрным, больш да зорачкі падобны.* (У. Дубоўка) *Героі нашы бываюць не зусім падобныя да жывых людзей, а паводзіны іх выклікаюць недаўменне сваёй надуманасцю.* (Я. Брыль) *Як ён да нашага падобны!* (П. Броўка) *Ён жа падобны да дзятла, калі глядзець на яго збоку...* (І. Шамякін)

У рускай мове: *Вдруг что-то похожее на песню поразило мой слух.* (М. Лермантаў) *Оттого-то, может быть, люди, подобные Вернеру, так страстно любят женщин.* (М. Лермантаў)

9. *Паехаць у млын, завезці ў млын.* У беларускай мове ўжываюцца спалучэнні *паехаць у млын, завезці збожжа ў млын* і падобныя да іх: *Пайсці ў грыбы ці ў тую ж рыбу, або паехаць у слябу, ці ў млын малоць на хлеб збажынку...* (Я. Колас) *Раз хацелі везці ў млын.* (К. Крапіва) *Я вас правяду ў млын.* (К. Чорны)

У рускай мове: *поехать на мельницу, свезти рожь на мельницу: Как почему? Да сколько раз, бывало, в неделю он на мельницу езжал?* (А. Пушкін)

10. *Метраў за сорок, крокаў за дзесяць.* Пры вызначэнні прасторы, адлегласці ад аднаго прадмета да другога ўжываюцца спалучэнні з прыназоўнікамі за: *Сярод чужых пяць год я чужою тут жыла, за сорок вёрст ад родных, ад роднага сяла.* (А. Куляшоў) *Падбадзёраны, я нарэшце падняў галаву і адразу вызначыў месца... ворага; ён быў метраў за сорок наперадзе, за вялікім валуном, паабанаў якога стаялі дзве каржакаватыя сасны.* (І. Шамякін) *Знаходзіцца гаспадарка за сем кіламетраў ад Віцебска.* («Звязда») *У пракуратуру наведзілі, што за два кіламетры ад пасёлка... знойдзены сляды...* («Звязда») *На хутары, кіламетраў за шэсць ад школы...* (Я. Колас)

У рускай мове беларускім спалучэнням кіламетры за два, крокаў за дваццаць звычайна адпавядаюць верстах в двух, шагах в двадцати: *В четырех верстах от меня находилось богатое поместье, принадлежащее графине В***.* (А. Пушкін)

11. *Сабраць па сем цэнтнераў, набраць па адзінаццаць ачкоў.* У спалучэннях з размеркавальна-колькасным значэннем (зарабілі па пятнаццаць рублёў, выбілі па сем ачкоў, сабралі па восем цэнтнераў, узаралі па адзінаццаць гектараў) лічэбнік мае форму вінавальнага склону: *Да Сяргея яны адразу кінуліся — два хланчукі, ім было на выгяд гадоў па шэсць-сем.* (І. Шамякін) *Першая брыгада сабрала жыта па трынаццаць цэнтнераў з гектара, а трэцяя толькі па во-*

сем. («Звезда») *За дзень бібліятэка выдае ўсяго па дваццаць — трыццаць кніг.* («Літаратура і мастацтва»)

У рускай мове такім спалучэнням адпавядаюць *заработали по пятнадцати* (давальны склон) *рублей* і *заработали по пятнадцать* (вінавальны склон) *рублей*.

12. *Прабачце яму, падзякуйце яму.* У беларускай мове: *прабачце (выбачайце) мне (яму, ёй, брату, брыгадзіру, настаўніку), даруйце мне (яму, брату); дзякуйце мне (яму, настаўніцы), падзякуйце яму.* У рускай мове: *извините меня (ее, его), простите меня, благодарите (поблагодарите) меня (его, брата, учительницу).* Гэта значыць, у беларускай мове пры дзеясловах *прабачыць, выбачыць, дараваць, дзякаваць, падзякаваць* і некаторых іншых дапаўненне ставіцца ў давальным склоне: *А ты, сынку, падзякуй настаўнікам, дырэктару і напросіся, хай яны прабачаць табе.* («Звезда») *Выхаванцы дзіцячага дома шчыра дзякавалі партыі і радзіме за клопаты пра іх. Яны дзякавалі сваім настаўнікам за веды.* («Настаўніцкая газета») *Даруйце мне, што я не вельмі ўмею расказаць.* («Літаратура і мастацтва»)

У рускай мове пры дзеясловах *простить, извинить, поблагодарить* і падобных дапаўненне ставіцца ў вінавальным склоне: *Вы извините меня, старуху.* («Известия») *Прости меня, о Родина, прости.* (М. Някрасаў) *Я благодарю родную Коммунистическую партию и родное Советское правительство за высокую оценку моих заслуг.* («Правда»)

13. *Што (ж) да..., то (дык), што (ж) датычыцца..., то (дык), што (ж) тычыцца..., (дык).* Усе гэтыя ўстойлівыя спалучэнні характэрны сучаснай літаратурнай мове, прычым з адным значэннем. Першае з іх часцей ужываецца ў мове майстроў слова, яго практычных знаўцаў: *Што да граматычнага ладу, дык тут няма патрэбы ў запазычаннях.* (К. Крапіва) *А што да песні маёй,— над светам яшчэ пачуецца вы не раз, сябрамі будзе яна прапета ў новых бітвах у слаўны час.* (М. Танк) *Што да сялян, то добра...* (В. Дунін-Марцінкевіч) *А што да мікуцічанскіх мужчын, дык яны нават заахвочвалі залёты «Дзеда Хрушча»...* (Я. Колас) *Што ж да аўтаматчыкаў, то яны кінулі грузавікі і разбегліся ў поле.* (К. Чорны) *А што да нашай фермы, то там у нас і парадак і поспехі.* («Звезда»)

Другое і трэцяе спалучэнні (*што датычыцца..., то; што тычыцца..., то*) часцей ужываюцца ў мове перыядычных выданняў: *Што датычыцца зяблівага ворыва, то яго яшчэ і не пачыналі.* («Калгасная праўда») *А што датычыцца будаўнічага матэрыялу, то ў калгасе ёсць і лес, і камень, і гліна.* (Тамсама) *Што датычыцца бібліятэкі, то пра яе ні разу не ўспомнілі ў адзеле культуры.* («Літаратура і мастацтва»)

І ў мове перыядычных выданняў варта было б аддаць перавагу спалучэнню *што (ж) да..., то (дык); Што ж да бібліятэкі, то пра яе ні разу не ўспомнілі ў адзеле культуры.*

У рускай мове, як правіла, ужываецца *что (же) касается...*, то: **Что касается пришкольных участков, то в области ими мало занимаются, они в запущенном состоянии.** («Учительская газета»)

Своеасаблівыя і многія іншыя словазлучэнні, напрыклад: *Захварэць на... Крушынскі захварэў на рак...* (З. Бядуля) *Чалавек захварэў на шкарлятыну.* («Звязда») *...хворы на сухоты...* (Літаратура і мастацтва)

У рускай мове: *заболеть корью, заболеть туберкулезом.*

Дом на тры пакоі. Звычайны драўляны, пафарбаваны домік на тры пакоі з кухняй і квадратным калідорчыкам. (Я. Брыль)

Дзень пры дні. Дзень пры дні барахлою запасаўся... (М. Калачынскі)

Займацца (брацца) на свет (на дзень). Раніцою, як толькі-толькі пачало займацца на свет, усё войска рушыла ў паход. (Я. Колас) Зборнік вершаў А. Вялюгіна «*На зоры займае*». *Пад вечар стала брацца на мороз.* («Звязда»)

Прыйсціся даспадобы... Было відаць, што гэтыя словы прыйшліся яму даспадобы. (Я. Колас) *Праз гэта і ты даспадобы мне.* (М. Багдановіч) *Ды гавораць так: «Ці да смаку наш госць багаты?»* (М. Багдановіч)

Зразумела, тут прыведзены не ўсе адпаведнікі беларускіх і рускіх словазлучэнняў.

ГІСТАРЫЧНЫЯ УМОВЫ УТВАРЭННЯ І РАЗВІЦЦА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

§ 10. Старажытная ўсходнеславянская народнасць і яе мова

У другой палове IX ст. нашай эры ўзнікла вялікая дзяржава Кіеўская Русь з цэнтрам у Кіеве. Яна не была ні беларускаю, ні рускаю, ні ўкраінскаю дзяржаваю: тады яшчэ не было асобных усходнеславянскіх народаў; гэта была ўсходнеславянская феадальная дзяржава, у якой складвалася з былых блізкіх славянскіх плямёнаў усходнеславянская народнасць, складалася мова гэтай народнасці. Зразумела, у гэтай усходнеславянскай мове былі пэўныя адрозненні, дыялектныя асаблівасці: гэта была ні ўласна беларуская, ні ўласна руская, ні ўласна ўкраінская мова. Не выпадкова засталася як успамін працяглая спрэчка пра тое, каму належыць старажытны ўсходнеславянскі твор «Слово» (яго поўная назва «Слово о плъку Игоревѣ, Игоря сына Святъслава, внука Ольгова»): беларусам, рускім ці ўкраінцам¹⁴. Мова яго — старажытная ўсходнеславянская.

¹⁴ Вольскі В. Нарысы гісторыі беларускай літаратуры эпохі феадалізму. — Мінск, 1958, с. 51—82.

У Кіеўскай Русі, гэтай адзінай дзяржаве ўсходніх славян, развіваліся эканамічныя, культурныя сувязі паміж асобнымі яе землямі. Але сувязі і зносіны паміж часткамі вялікай краіны не былі моцныя і трывалыя. Таму разнастайныя дыялектныя асаблівасці ў тых умовах не маглі сцерціся. Пашырэнне феадальнай уласнасці на зямлю, развіццё рамяства і гандлю вялі да ўмацавання феадальных цэнтраў (Полацк, Ноўгарад, Валынь, Суздаль і інш.), а ўзвышэнне іх эканамічнага і палітычнага значэння прывяло да драблення Кіеўскай Русі на асобныя княствы — своеасаблівыя дзяржавы. У ліку першых княстваў, якія аддзяліліся ад старажытнай усходнеславянскай дзяржавы, былі Полацкае (Полацка-Мінская зямля) і Наўгародскае. У другой палове XI — пачатку XII ст. Кіўская Русь распалася, вялікі кіеўскі князь страціў уладу, яна пераходзіла ў рукі феадалаў асобных земляў, шматлікіх княстваў¹⁵. З кожным годам узвышаецца роля феадальных гарадоў, яны становяцца эканамічнымі, палітычнымі і культурнымі цэнтрамі пэўных тэрыторый.

§ 11. Утварэнне беларускай народнасці і яе мовы

У XIII — пачатку XIV ст. тэрыторыя амаль усёй сучаснай Беларусі апынулася ў Вялікім княстве Літоўскім. У гэтай дзяржаве аказаліся таксама землі сучаснай Украіны. Паўночна-ўсходнія і паўднёвыя землі былой Кіеўскай Русі трапілі пад уладу татара-мангольскіх заваёўнікаў. У новых гістарычных умовах з XIII ст. пачалі складацца, а за XIV—XVI ст. утварыліся тры ўсходнеславянскія народнасці — беларусы, рускія, украінцы, адпаведна — беларуская, руская, украінская мовы.

У XIV ст. з'явілася назва, якая жыве і сёння, — *Белая Русь* (*Беларусь*). Ф. Энгельс у артыкуле «Якая справа рабочаму класу да Польшчы?» пісаў пра існаванне беларусаў і іх мовы ў канцы XIV ст.

Пісьменнасць XV ст. на Беларусі (беларускае пісьменства) характарызуецца насычанасцю спецыфічна беларускімі асаблівасцямі, і ёсць падставы гаварыць пра беларускую літаратурна-пісьмовую мову, якая сваімі фанетычнымі, граматычнымі, лексічнымі асаблівасцямі істотна адрозніваецца ад усходнеславянскай мовы X—XII ст.

Мова беларускай народнасці, такім чынам, склалася ў XIV—XVI ст., калі землі сучаснай Беларусі знаходзіліся ў складзе Вялікага княства Літоўскага ва ўмовах умацнення эканамічных і культурных сувязей паміж насельніцтвам беларускіх зямель, ва ўмовах барацьбы за нацыянальную незалежнасць супраць чужаземнай агрэсіі — татарскіх, нямецкіх і іншых заваёўнікаў.

¹⁵ З Кіеўскай Русі выдзеліліся Полацка-Мінская і Турава-Пінская землі, а з часам з'явіліся асобныя княствы — Полацкае, Мінскае, Заслаўскае, Тураўскае, Пінскае, Берасцейскае, Друцкае, Гарадзенскае (Гродна), Слуцкае, Мсціслаўскае і інш.

Пры вывучэнні складанага пытання пра паходжанне беларускай (як і рускай, украінскай) мовы трэба мець на ўвазе, што беларуская мова бярэ свой пачатак не з якога-небудзь пэўнага года ці нават дзесяцігоддзя, скажам інакш: узнікненне беларускай мовы нельга датаваць пэўным годам ці дзесяцігоддзем. Беларуская мова (як і руская, украінская) развілася з агульнай усходнеславянскай мовы. Асноваю фанетычнай сістэмы, граматычнага ладу, слоўніка беларускай мовы з'явілася старажытная ўсходнеславянская мова. З гэтай мовы перайшлі ў беларускую такія, напрыклад, фанетычныя асаблівасці:

поўнагалоссе: *ворогъ* → *вораг*, *полонъ* → *палон*, *середа* → *серада*;

ч з былых **тй* (**tj*) і **кй* (**kj*): *мачаха*, *лячу*, *гарачы*;

о (→а) з былога пачатковага **ѣ* (*jə*): **ѣсень* → (в)*осень*, **ѣзеро* → (в)*озера*;

пачатковае спалучэнне **rom* (**rot*) з былога **ort* (**ort*) у словах тыпу *розум*, *розніца*, *роўнасць*.

Некаторыя дыялектныя асаблівасці ўсходнеславянскай мовы маглі стаць і з часам сталі характэрнымі асаблівасцямі той ці іншай усходнеславянскай мовы. Так, у гаворках, з якіх утварылася беларуская мова, былы выбухны *г* (*g*) замяніўся фрыкатыўным прыдыхальным *г* (*h*), г. зн. прыдыхальным быў гук *г* у продкаў беларусаў яшчэ ў XII ст.; узнік і пашырыўся зычны *ў* з былога *в* (*крывда* → *крыўда*); былыя спалучэнні *рѣ*, *лѣ*, *рѣ*, *ль* змяніліся так, што ўзнікла чаргаванне тыпу *дрогнуць* — *дрыжаць*, *глотка* — *глытаць*, *блеск* (*бляск*) — *бліскавіца*; былыя рэдукаваныя *ѣ*, *ь* у пазіцыі перад наступным *ј* супалі з *ы*, *і* (*молодѣй* → *маладый* → *малады*, *чѣй* → *чій* → *чый*, *другѣй* → *другій* → *другі*).

З XIII ст., а інтэнсіўней — з XIV ст. развіваюцца іншыя асаблівасці беларускай фанетыкі, сярод іх: памякчэнне *д'*, *т'* і ўтварэнне мяккіх *дз'* і *ц'* (*дзіця*, *дзвесце*); далейшае памякчэнне мяккіх свісцячых *з'*, *с'* (*песня*, *кузня*); падаўжэнне зычных (*касцё*, *галлѣ*, *жыццѣ*); зацвярдзенне *р* і інш.

У Вялікім княстве Літоўскім, значную частку якога складала тэрыторыя сучаснай Беларусі, мова беларусаў была моваю дзяржаўных устаноў, моваю дзяржаўных дыпламатычных зносін, на ёй пісаліся акты і граматы, сеймавыя пастановы і іншыя дакументы. На беларускай мове ўзнікла і развілася багатая на свой час літаратура: пераклады з іншых моў, летапісы, вучэбныя кнігі, арыгінальныя літаратурныя творы. Беларуская мова пашырылася ва ўжыванні на этнаграфічную Літву. Даследчык актавай кнігі Ковенскага (Каўнаскага) земскага суда А. К. Антановіч у кнізе «Язык судебной (актовой) книги Каунасского земского суда 1566—1567 гг.» (Вильнюс, 1961) адзначае, што мова дакументаў, напісаных у XVI ст. у Коўне, зусім супадае з моваю беларускіх грамат гэтага часу. На беларускай мове пісалі на тэрыторыі этнаграфічнай Літвы не толькі беларусы, а і літоўцы.

У развіцці старажытнай беларускай мовы, у прыватнасці яе літаратурна-пісьмовай формы, вялікую ролю адыграла кнігадрукаванне, распачатае беларускім вучоным, вялікім асветнікам свайго часу Францыскам (Георгіем) Скарынам, кнігі якога ішлі і ў Расію, на Украіну. У XVI ст. за Скарынам з'явіліся выдатныя дзеячы старажытнай беларускай культуры і друкары С. Будны, В. Цяпінскі, П. Мсціславец, браты Мамонічы і іншыя. У тым самым XVI ст. узніклі друкарні і выпускаліся кнігі ў Нясвіжы (1562), Цяпіне (1565), Заблудаве (1568), Заслаўі (1571), Лоску (1574), Слуцку (1580), Любчы (1597), крыху пазней — у Ашмяне Мураванай, Магілёве, Менску, Куцеіне (каля Оршы), Буйнічах (каля Магілёва), Бялынічах, Гародні, Супраслі (каля Беластока), Пінску і іншых гарадах і мястэчках.

У перыяд Вялікага княства Літоўскага беларуская мова развівалася ў цесных узаемных сувязях з суседнімі мовамі, у тым ліку з рускаю, украінскаю, польскаю, літоўскаю, латышскаю і інш. Праз польскую мову ў беларускую пранікаюць словы з чэшскай, нямецкай і іншых моў. Калі гаварыць пра сувязі паміж беларускаю і літоўскаю мовамі, то тут мелі месца галоўным чынам узаемныя лексічныя запазычанні: у беларускую мову трапілі літоўскія словы, у літоўскую — беларускія.

У Вялікім княстве Літоўскім аб'ектыўна склаліся ўмовы для развіцця беларускай мовы, яе літаратурна-пісьмовай формы. Развіццю беларускай мовы спрыяла і тое, што літоўская пісьменнасць фактычна пачынаецца толькі з сярэдзіны XVI ст. Нельга, аднак, ідэалізаваць гэтыя ўмовы: Беларусь не мела сваёй дзяржаўнасці, працоўныя Беларусі зносілі цяжкі феадальны прыгнёт.

§ 12. Беларусь у складзе Рэчы Паспалітай

У другой палове XVI ст. адбылася падзея, у выніку якой Беларусь апынулася ў іншых гістарычных абставінах. Люблінскі сейм у 1569 г. прыняў так званую Люблінскую унію, паводле якой Вялікае княства Літоўскае і каралеўства Польскае аб'ядналіся ў адной дзяржаве — Рэчы Паспалітай. У гэтай дзяржаве кіруючая палітычная роля сканцэнтравалася з часам, асабліва з другой паловы XVII ст., у руках польскіх магнатаў (параўн.: у сейме Вялікага княства Літоўскага, паводле статута, з літоўскіх зямель былі паслы віленскія, вількомірскія, жамойцкія, ковенскія, троцкія, упіцкія; з беларускіх — аршанскія, ашмянскія, берасцейскія, brasлаўскія, ваўкавыскія, віцебскія, гарадзенскія (гродзенскія), лідскія, мазырскія, мінскія, мсціслаўскія, наваградскія (навагрудскія), пінскія, полацкія, рэчыцкія, слонімска ¹⁶; таму, натуральна, моваю сейма была мова беларусаў).

¹⁶ Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. — Мінск, 1967, т. 1, с. 36.

Рэч Паспалітая з падтрымкаю каталіцкага Рыма паступова і настойліва пачала праводзіць палітыку апалячвання і акаталічвання беларусаў; яшчэ больш узмацняецца, чым у перыяд Вялікага княства Літоўскага, эксплуатацыя беларускага народа. Частка беларускіх феодалаў, беларускай знаці прыстасоўваецца да новых сацыяльна-палітычных умоў, аб'ядноўваецца з польскімі магнатамі, здраджвае Беларусі, яе культуры. У Бярэці, Гародні, Слоніме, Лідзе, у іншых гарадах, а таксама мястэчках і вёсках Полаччыны, Магілёўшчыны, Міншчыны, Навагрудчыны, Вілейшчыны, Гомельшчыны насаджаецца каталіцызм, ідзе прымусовае «запісванне ў палякі» беларусаў.

Польскія феодалы і каталіцкія царкоўнікі захоплівалі дзяржаўныя землі на тэрыторыі Беларусі. На беларускіх землях пачалі гаспадарыць, побач з беларускімі панамі і шляхтаю, наезджыя польскія паны, польская шляхта.

На Беларусі ўводзіцца польская мова як дзяржаўная, паяўляецца сетка польскіх школ. У 1696 г. аб'яўляецца закон, паводле якога дзяржаўнаю моваю на Беларусі становіцца польская мова.

Склаліся такія ўмовы, пры якіх літаратурна-пісьмовая беларуская мова перажывае заняпад. Развіваецца толькі жывая народна-дыялектная мова.

У гісторыі Беларусі гэта быў перыяд жорсткай эксплуатацыі працоўнага народа, перыяд нацыянальнага ўціску, вострай рэлігійнай барацьбы. Гэта быў перыяд барацьбы беларускага народа супраць сацыяльнага і нацыянальнага ўціску, за нацыянальную культуру, за родную мову.

§ 13. Беларусь у складзе Расійскай імперыі

У канцы XVIII ст., пасля трох падзелаў Польшчы, Беларусь увайшла ў Расійскую імперыю. Гэта падзея ў гісторыі беларускага народа мела прагрэсіўнае значэнне; з часу ўз'яднання Беларусі з Расіяй барацьба беларускага народа пачала ўлівацца ў агульнае рэчышча гераічнай барацьбы народаў, якія насялялі Расію, за сваё вызваленне ад уціску эксплуатацараў і акоў царызму. У новых гістарычных умовах пачынаецца пэўнае ажыўленне беларускай літаратуры і літаратурна-пісьмовай мовы. Новая беларуская літаратурная мова складаецца на аснове жывых народных гаворак. Працяглы перыяд заняпаду (з канца XVII ст.) беларускай літаратурнай мовы прывёў да таго, што папярэднія яе здабыткі выкарыстоўваліся ў новай літаратурнай мове вельмі слаба (некаторыя гісторыкі беларускай мовы лічаць, што новая беларуская літаратурная мова развівалася зусім незалежна ад старажытнай, што нічога з былых здабыткаў і дасягненняў у новы перыяд не было выкарыстана).

Паступова развіваецца беларуская літаратура, беларуская літаратурная мова. Найбольш прыкметнымі літаратурнымі

з'явамі XIX ст. з'яўляюцца ананімныя паэмы «Тарас на Парнасе» і «Энеіда навыварат», творы В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, «Мужыцкая праўда» К. Каліноўскага.

Беларускі народ, як украінскі, літоўскі і інш. народы, пры царызме знаходзіўся пад сацыяльным і нацыянальным прыгнётам, не меў неабходных умоў, каб развіваць сваю нацыянальную культуру і літаратуру, літаратурную мову. У. І. Ленін назваў царскую імперыю турмою народаў. Царскі ўрад забараняў друкаваць на беларускай мове (некаторыя беларускія кнігі выйшлі ў XIX — пачатку XX ст. за межамі Беларусі): яна не вывучалася ў школах, не выкарыстоўвалася ў дзяржаўных установах¹⁷. Літаратурная мова заставалася неўнармаванаю. Абмежаванае было яе стылёвае выкарыстанне, ужывалася яна ў асноўным як мова мастацкай літаратуры і публіцыстыкі.

§ 14. Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў пачатку XX ст.

Вялікай падзеяй у гісторыі і жыцці беларускага народа, як і іншых народаў Расіі, з'явілася рэвалюцыя 1905—1907 гг. Наспела і рашуча было выказана патрабаванне сацыяльнага і нацыянальнага разняволення народа, свабоды роднаму слову. Была знята забарона друкаваць на беларускай мове, узніклі беларускія выдавецтвы (напрыклад, «Загляне сонца і ў наша ваконца»), беларускія перыядычныя выданні («Наша хата», «Саха», «Наша доля», «Наша ніва», «Лучынка»). На беларускай мове пачалі друкаваць не толькі мастацкія і публіцыстычныя, а і навукова-папулярныя творы, дапаможнікі, падручнікі для вучнёўства, разнастайныя дакументы. Выпрацоўваліся арфаграфічныя, граматычныя, лексічныя, арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы.

Прыкметнае пашырэнне літаратурнай мовы садзейнічала ўзбагачэнню яе слоўніка, выпрацоўцы беларускай тэрміналогіі. Дзейнасць волатаў беларускай літаратуры Янкі Купалы, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча, іх сувязь з шырокімі коламі беларускага народа, разгортванне выдавецкай справы і аб'яднанне вакол выдавецтваў і выданняў адукаваных людзей, пашырэнне сярод народных мас ідэй рэвалюцыі, ідэй марксізму — усё гэта забяспечвала інтэнсіўнае ўзбагачэнне беларускай літаратурнай мовы, яе ўнармаванне. Навуковае асвятленне беларускай мовы заснавальнікам беларускай лінгвістыкі і філалогіі Я. Карскім, стварэнне граматыкі Б. Тарашкевічам, дзейнасць іншых прагрэсіўных прадстаўнікоў беларускай нацыянальнай культуры і навукі таксама адыгралі сваю ролю ў развіцці беларускай літаратурнай мовы, у яе замацаванні.

¹⁷ Царызм не дапускаў нават ужывання назвы Беларусь у афіцыйных дакументах. Цар Мікалай I 18 ліпеня 1840 г. забараніў называць Віцебскую, Магілёўскую, Гродзенскую губерні беларускімі або літоўскімі (БелСЭ, 1970, т. 2, с. 269).

§ 15. Беларуская літаратурная мова ў савецкі перыяд

Нябачанае ў гісторыі развіццё беларускай літаратурнай мовы пачалося пасля перамогі вялікага Кастрычніка і ўтварэння (1 студзеня 1919 г.) Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі. Беларусь стала дзяржавай у саюзе раўнапраўных савецкіх рэспублік. Мова беларусаў пасля Кастрычніка стала мовай навукі, мовай школы, радыё, мовай мастацкай і іншай літаратуры. Узбагачаліся і паспяхова ўзбагачаюцца яе лексіка-фразеалагічныя сродкі, склалася багатая навуковая тэрміналогія. Выпрацаваліся і замацаваліся нормы літаратурнай мовы. Лінгвістычныя працы раскрылі фанетычную сістэму, граматычны лад, лексіку беларускай мовы. (Развіццё беларускай мовы ў савецкі час падрабязна разглядаецца ў курсе «Сучасная беларуская мова»).

СТАРАЖЫТНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ПІСЬМЕННАСЦЬ

§ 16. Пачатак пісьменнасці ва ўсходніх славян

Доўгі час пачаткам пісьмовага перыяду ў гісторыі ўсходнеславянскіх моў лічылася сярэдзіна XI ст.— дата (1056—1057) на Атраміравым евангеллі, якое перапісаў дзяк Грыгорый для наўгародскага пасадніка Атраміра. За апошнія дзесяцігоддзі на падставе гістарычных фактаў гісторыкі мовы прыйшлі да вываду, што пісьменнасць ва ўсходніх славян была яшчэ да прыняцця хрысціянства (988). Трэба, аднак, мець на ўвазе, што з XI—XII ст. да нас дайшла ўвогуле невялікая колькасць пісьмовых усходнеславянскіх тэкстаў.

Гісторыя ведае старажытныя пісьмовыя помнікі, што ўзніклі ў XI—XII ст. на тэрыторыі Беларусі: выяўлены рэчы і камяні са старажытнымі надпісамі і тэкстамі, знойдзены старажытныя кнігі. Мова помнікаў, якія ўзніклі ў XI—XII ст. на Беларусі,— усходнеславянская, як і мова помнікаў, напісаных у той час, скажам, у Кіеве, Ноўгарадзе.

§ 17. Беларускія пісьмовыя помнікі

У XIII ст. на Беларусі павялічваецца колькасць пісьмовых тэкстаў, яны становяцца больш разнастайныя зместам. Да нас дайшлі гандлёвыя ўмовы, граматы¹⁸, богаслужэбныя, рэлігій-

¹⁸ Старажытныя граматы—гэта дакументы, якія выдаваліся князямі, феодаламі, царкоўнымі ўстановамі, прыватнымі асобамі. Так, напрыклад, Мсціславава грамата 1130 г. засведчыла, што кіеўскі князь Мсціслаў «повелѣлъ... сыну своѣму» Усеваладу аддаць Юр'еўскаму манастыру (каля Ноўгарада) вёску і што Усевалад перадаў манастыру «блюдо серебряно», якое каштавала «Д. гривнъ» (30 грыўняў) серабра. У грамаце 1264 г. Гердзень, сын полацкага князя Давыда, ад імя Полацка і Віцебска заключыў мірны дагавор з Рыгаю і Готландам, вызначыў умовы гандлю з імі.

ныя творы. У пісьмовых тэкстах XIII ст. сустракаемся з адлюстраваннем асаблівасцей, характэрных беларускай мове.

У XIV ст., пры Альгердзе (1296—1377), мова продкаў сучасных беларусаў стала афіцыйнай мовай канцылярыі і справаводства ў Вялікім княстве Літоўскім. Гэта, зразумела, спрыяла пашырэнню і развіццю беларускай пісьменнасці.

Да нас дайшло каля 600 кніг так званай Літоўскай метрыкі — архіва дзелавой пісьменнасці канцылярыі Вялікага княства Літоўскага: разнастайныя дакументы, перапіска ўстаноў, справы судоў Менска, Гародні, Бярэсця, Слоніма, Магілёва, Полацка, Коўна, Вільні і іншых гарадоў, напісаныя на старажытнай беларускай мове. У гэтых кнігах-зборах адлюстравалася багатае жывой мовы беларусаў, яе фанетыка, граматычны лад, лексіка, фразеалогія.

Створанае на беларускай мове ў Вялікім княстве Літоўскім заканадаўства — багатая крыніца вывучэння гісторыі беларускай мовы, гісторыі Беларусі, Літвы, суседніх рускіх, украінскіх, польскіх зямель. Як прыклады заканадаўчых дакументаў, напісаных на беларускай мове, можна назваць Судзэбнік караля Казіміра Ягелонавіча (1468), Статут Вялікага княства Літоўскага (1529, 1566, 1588).

Вядомыя з таго часу і літаратурна-мастацкія творы на беларускай мове. Адно з іх — пераклады з іншых моў («Гісторыя пра Атылу» — з польскай, «Аповесць пра Баву» — з сербскай), другія — арыгінальныя праязныя («Ліст да Абуховіча», «Прамова Мялешкі» і інш.) і вершаваныя (вершы Сімяона Полацкага, Андрэя Рымшы) творы.

Багатае наша летапісанне. Пачынаецца яно на тэрыторыі сучаснай Беларусі яшчэ ў эпоху Кіеўскай Русі. Беларускія летапісы XV—XVII ст. звычайна называліся літоўскімі або літоўска-беларускімі. У гэтых летапісах падаюцца звесткі з гісторыі Вялікага княства Літоўскага, у тым ліку і Беларусі, радаслоўныя літоўскіх князёў; мова летапісаў — беларуская. Да нас дайшлі таксама хронікі — прыватныя запісы гістарычных падзей, напрыклад дзённік Фёдара Еўлашэўскага (1563—1604), Баркулабаўскі летапіс, напісаны ў Баркулабаве, каля Быхава, у канцы XVI — першыя гады XVII ст. У беларускіх летапісах і хроніках часта не толькі пералічваюцца падзеі, а ствараюцца жывыя карціны і малюнкi мінулых часоў.

Прыкметнае месца ў беларускай спадчыне займаюць помнікі рэлігійнай літаратуры, сярод іх «Страсці Хрыстовы», «Аповесць пра трох каралёў-валхвоў», «Жыццё Аляксея, чалавека божага» (XV), «Казанні Кірыла Ерусалімскага» (XVI) і інш.; у XVI ст. Ф. Скарына пераклаў і надрукаваў кнігі «Бібліі», С. Будны — кальвінісцкі катэхізіс, В. Цяпінскі — евангелле.

Прадмовы і пасляслоўі да выданняў Ф. Скарыны, С. Буднага, В. Цяпінскага, прамовы Л. Сапегі — узоры навуковых ці

грамадска-палітычных твораў свайго часу. У той перыяд былі створаны і лінгвістычныя працы: у 1596 г. з'явілася «Граматыка словенска» Л. Зізіанія, у 1619 г.— «Граматыкі словенскія правільнае синтагма» М. Сматыцкага. У 1596 г. быў надрукаваны слоўнік Л. Зізіанія; складалыкі пры тлумачэнні кніжных царкоўнаславянскіх слоў выкарыстоўвае такія словы, як *альбо, гоман, досыць, збан, зброя, лепшы, лытка, мова, неякісь, незлічоны, нядбаць, пазуха, певень, пільную, помста, палон, розум, ручнік, сенажаць*, што былі здабыткам старажытнай беларускай мовы і з'яўляюцца жывымі ў сучаснай беларускай мове. У 1627 г. выдаў слоўнік П. Бярында; тут сустракаем такія спецыфічна беларускія словы, як *асоба, варыва, вораг, воўна, вязень, зразумець, патрэба, плётка, прэч, справа, чакаю* і інш.¹⁹

Старажытныя беларускія пісьмовыя помнікі захоўваюцца ў архівах і бібліятэках Мінска, Гродна, Масквы, Вільнюса, Ленінграда, Рыгі, Кіева, Варшавы, Кракава і іншых гарадоў.

ДЗВЕ ТЭНДЭНЦЫІ У СТАРАЖЫТНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ПІСЬМОВАЙ МОВЕ

§ 18. Традыцыйнае пісьмо і перадача новага ў мове на пісьме

Даследчыкі старажытнай беларускай мовы, яе гісторыі заўважылі наяўнасць дзвюх тэндэнцый, што выяўляюцца ў старажытным беларускім пісьме—у мове пісьмовых помнікаў. З аднаго боку, пісцы, атрымліваючы пэўную вывучку, імкнуліся захоўваць традыцыйныя прыёмы пісьма, традыцыйную графіку і арфаграфію, што склаліся яшчэ ў XI—XII ст. у Кіеўскай Русі. З другога боку, з'явілася супрацьлеглая тэндэнцыя ў пісьмовай мове—усвядомленая ці неўсвядомленая перадача асаблівасцей жывой старажытнай беларускай мовы. Так, напрыклад, у гаворках, з якіх развівалася беларуская мова, узнікла чаргаванне *ро : ры, ло : лы, ле : лі*, адбыўся пераход у пэўнай пазіцыі *в* у *ў*, узніклі падоўжаныя зычныя, развіліся вельмі мяккія зычныя—афрыкаты *дз', ц'* (з былых *д', т'*), змяніўся мяккі *р'* (*рѣзати* → *рэзаць*); пашыраўся канчатак *-у(-ю)* у родным і месным склонах адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду (*лугу, Палацку*), замацоўвалася гучанне лічэбніка *дванаццаць*, у якім першая частка—форма мужчынскага роду (*два*), замацоўваліся як дзеепрыслоўі былыя дзеепрыметнікі тыпу *ідучы, дрэмлючы, жнучы, сплучы*.

¹⁹ Сцісласць агляду старажытных беларускіх пісьмовых помнікаў тлумачыцца тым, што паралельна з курсам гістарычнай граматыкі беларускай мовы студэнты вывучаюць курс гісторыі старажытнай беларускай літаратуры, беларускія помнікі пісьменнасці.

§ 19. Кароткі аналіз урыўкаў са старажытных беларускіх тэкстаў

Нават пры беглым і павярхоўным азнаямленні з некалькімі старажытнымі беларускімі тэкстамі можна ўбачыць наяўнасць адзначаных дзвюх тэндэнцый.

Урывак з прывілея Менску на магдэбургскае права (1499):

дозвол~~А~~е(м)... млынъ збѣдовати на ме(ст)цѣ подобном на реце на Свислочи.

Традыцыйныя напісанні:

ненаціскны *о* (дозвол~~А~~емъ, збѣдовати, подобном, Свислочи), які ў беларускай мове супаў з *a* (аканне);

літара *т* (збѣдовати), хоць гук *т'* у старажытнай беларускай мове змяніўся на *ц'*;

літара *т* у слове, у якім гук *т* выпаў (*мѣстыце* → *мѣстце* → *месце* → *месца*);

літара *ѣ* на канцы слова *млынъ*, хоць гэта літара ўжо не абазначала ніякага гука (хіба толькі сведчыла пра тое, што канцавы зычны цвёрды);

спалучэнне *ре*, хоць зычны *р* змяніўся — зацвярдзеў.

З другога боку, ва ўрыўку сустракаем словы *збудаваць*, *млын*, якіх калісьці не было ў мове ўсходніх славян; своеасаблівае, нестаражытнае ўжыванне слоў *дазваляем* (з прыстаўкаю *до-*), *падобнае*. Напісанне *Свислочи* паказвае, што зычны *ч* зацвярдзеў. Значэнне слоў і ўсяго ўрывачка сучаснаму беларусу зразумелае, словы ўрыўка бытуюць і сёння ў беларускай мове.

Урывак з Літоўскага статута (1566):

выдаючы девѣкъ свою замужъ и даючы... посагъ а (л) бо выпра (в) у по (д) ле доброе воли... (бацька) мае (ть) ѿ зѣтѣ възѣти запись по (д) печатью его и по (д) печат (т) ми люде? добрыхъ.

Не спыняючыся на вызначэнні ўсіх асаблівасцей традыцыйнага пісьма і традыцыйнай мовы, не пералічваючы ўсіх беларускіх асаблівасцей, засведчаных у гэтым урывачку, заўважым толькі: тут ёсць беларуская форма дзеепрыслоўя (акасцяненая форма дзеепрыметніка незалежнага стану жаночага роду): *выдаючы*, *даючы*; напісанне *выдаючы замужъ* і *даючы* паказвае, што шыпячыя *ж*, *ч*, *ш* зацвярдзелі (пісец піша не спалучэнні *чи*, *жъ*, а *чы*, *жѣ*); засведчана слова *пасаг*, якое дайшло і да нас са сваім былым значэннем; слова *запись* ужываецца як назоўнік мужчынскага роду. Паводле традыцыі пісец піша слова *посагъ* з ненаціскным *о* і з канцавым *ѣ*; у слове *печатью* захоўваецца традыцыйнае напісанне *-тью*, хоць тут зычны *т* не захаваўся і развіўся падоўжаны зычны *ц'*.

Трэба адзначыць, што нават напісаныя ў адным і тым стагоддзі старажытныя беларускія тэксты неаднолькава шырока адлюстроўваюць асаблівасці жывой беларускай мовы. Для ілюстрацыі прывядзём два ўрыўкі.

З прадмовы
Ф. Скарыны (XVI ст.)
да кнігі «Апостал»:

Аптлом же, и верую-
щимъ во хрта, данъ бысть
духъ свѣтыйъ всеми ꙗзыки
еже суть подъ солнцемъ
правду божию, слово из-
бавлениА. и цртво небесь-
ное провещевати: они же
насъ ѿ тАжкостей, и ѿ
бремень вѣтхаго закона
вызволили суть.

З аповесці
пра Трыстана
(пераклад XVI ст.
з сербскай):

И королевна рекла:
Пане, даи мнѣ мечъ, не-
хай ꙗ его убью. И ко-
роль ей далъ мечъ, она
посмотрѣвши на Трыстана
рекла: Пане, албо пусти
Трыстана, альбо хочу сама
себе убити тымъ ме-
чомъ... Большеи его ми-
лую нижли сама себе, а
коли его убьешъ, ꙗ хочу
сама себе убити. И король
реклъ: Дочко, ты мѣи Трыш-
тана. А Трыстан подАковал
королю и королевне велми по-
корно и пошол у великии па-
лац.

Другі, надрукаваны справа, тэкст паўней адлюстроўвае беларускія моўныя асаблівасці.

З ГІСТОРЫІ ГРАФІКІ

§ 20. Графічныя сістэмы

У гісторыі беларускага пісьменства ведаем тры графічныя сістэмы: кірылаўская (кірыліца), лацінская (лацінка) і арабская. Гэтыя сістэмы выкарыстоўваліся на Беларусі (у беларускіх тэкстах) не толькі ў старажытнасці, а і ў XIX—XX ст. Так званае кірылаўскае пісьмо (пра ўзнікненне яго ідзе размова ў курсе стараславянскай мовы) было традыцыйным і ў агульнаўсходнеславянскую эпоху і ў перыяд, калі ўтвараліся тры старажытныя ўсходнеславянскія мовы — беларуская, руская, украінская. Асноўныя помнікі беларускай мовы напісаны больш ці менш змененым кірылаўскім пісьмом. Да нас не дайшоў ні адзін беларускі помнік, напісаны глаголіцай; магчыма, такіх тэкстаў і не было.

§ 21. Кірылаўскае пісьмо. Значэнне літар

З агульнаўсходнеславянскай эпохі, з яе пісьмовай практыкі літары кірылаўскай азбукі перайшлі і ў беларускае пісьменства. Адны літары працягвалі ўжывацца без змен, другія змяняліся, трэція знікалі, узнікалі новыя літары, тыя ці іншыя ўмоўныя значкі. Спынімся на ўжыванні і значэнні асобных літар.

Літара **Ѧ** абазначае:

галосны *а* пасля мяккага зычнага: *сѦто, сталостѦ, челѦдь, землѦ, вынѦти;*

спалучэнне зычнага *ј(й)* і наступнага *а*: *Ѧнко богдановичъ, блискаю(т) Ѧкъ блискавица.*

Літара **Ѧ** абазначае:

галосны *а* пасля мяккага зычнага: *шырынѦ, зробилосѦ, сподаринѦ*²⁰;

спалучэнне зычнага *ј(й)* і наступнага галоснага *а*: *Ѧкъ (Ѧк), ниѦкого, таѦ, кожнаѦ.*

У старажытных беларускіх тэкстах была прыкметная тэндэнцыя пашырэння ва ўжыванні літары **Ѧ** і паступовага выцяснення літары **Ѧ**.

Сустракаецца таксама спалучэнне літар *іа*: *чыіа, таіа, цыноваіа, великаіа, належнаіа, лазніа, будованіа, князіа*, дзе *іа* абазначае гук *а* пасля мяккага зычнага.

У старажытным пісьме галосны *э(е)* абазначаўся некалькімі літарамі: *е, е, Ѧ, е, э*.

Літара **Ѧ** звычайна абазначала спалучэнне зычнага *ј(й)* і галоснага *э(е)*: *каменьѦ, Ѧсми*. Літары *е, е, е* абазначалі *э(е)* пасля мяккіх зычных і спалучэнне *ј(й)* з *э(е)*: *нехаи, нехаи, нехаи, тое, тое, тое, чеканье, очекованье, почеканье, пытанье, пытанье, пытанье, насенье, насенье; его, его, его*.

З XV ст. у беларускіх пісьмовых помніках ужываецца літара *э*, якая абазначае галосны *э(е)* пасля цвёрдых зычных²¹: *пэвнаѦ, Ѧ рѦцэ, вышэ Ѧ, можэ, рыцэры, францэѦ, дѦвцэ, сэрцу, почэкаэ*.

Галосны *і* абазначаўся літарамі *и* (васьмярычнае), *і* (дзесяцярычнае) або варыянтам апошняга *ї*, зрэдку *у* (іжыца): *запись, пи, писара, по всих границахъ, зъ зчливости, минулые, свиренъ; гисторіѦ, великіѦ, ниѦкіи, тяпинскіи, выпхнѦлі, і на іменечкоу, ховаті; прішолъ, забілі, мелі; зъ егѦптѦ, Ѧ егѦптѦ*.

Галосны *о* абазначаўся літарамі *о* і *Ѡ* (амега). Літара **Ѡ**

²⁰ *Сподарын Ѧ (сподаринѦ)* — форма ветлівага звароту да жанчыны; утварылася слова пры дапамозе суфікса *-ын-* ад назоўніка мужчынскага роду *сподаръ (сподарь)*. *Мовили такъ: матухно, зеззлюхно, панюшко, сподарин Ѧ... даі крошку хлеба* (Баркул. л.); *nie hniiewaysia, spodarui* (Ліст).

²¹ У рускай графіцы літара *э* ўжываецца з канца 30-х гг. XVIII ст. (Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка. — М., 1952, с. 93).

звычайна (працяглы час) ужывалася на пачатку слова, а таксама ў лігатурах \ddot{w} , w ; *миколаи, сА не дотыкати, зъ Могилева, моладциѸ, логозкая (лагойская), хто, сподобалосА, соль заховуеѹ, што ею посолитсА; ѡсвенчэнѹ, ѡсветчэнѹ, ѡрати, ѡшмена, ѡвечка, ѡсоба, ѡчыма, ѡповедати; ѡкуль, ѡсюль, ѡ сыти, ѡ нась.*

Параўн.: *ѡмочишь скибѸ свою вѹ ѡцетѹ, чотырохѹ ѡсобѹ, ѡрати, ѡдпочиване, чуинѹ, бѹрздѹ.*

Пасля мяккіх шыпячых, часам пасля мяккага л' галосны о абазначаўся літараю о: *чого, шостаѹ; хмеловыми, рубловѹ, слозы.*

Мяккасьць зычных с, н, ц і іншых (у тым ліку і л) абазначалася ў некаторых выпадках перад галосным о літараю і: *зіолами, ціоткѹ, маліоваль, прывіоль, сіомого.* У словах *покоіовый, незнаіомый іо* абазначае спалучэнне зычнага і з о.

Галосны у абазначаўся літарамі *ou, y, Ѹ*. Што ж да літары \mathfrak{z} (\mathfrak{z}), то яна выцеснілася літарамі *y, ou, Ѹ* яшчэ ў агульнаўсходнеславянскую эпоху—пад канец XII ст. Праўда, яна аднавілася і паявілася зноў у беларускім пісьме XV—XVI ст.

У старажытных беларускіх помніках сустракаем: *ou полоцкоу, оустѹ, оунизе, Менскоу, оула, моладцоу, доубчики; Ѹ клецкѸ, книжкѸ, выбрѹковано, кѸтокѹ, докѸль; братаннѹ, рѹкѹ, сѹдѹ; порану, у несвижы, унуковѹ, ѹкому, працу, збудовали.*

Параўн.: *ou домоу і Ѹ домоу; дрѹкованую, і дрѹкованую, Ѹ клецку, рѹхомую, Ѹ великую ласку, тую ласкѸ.*

Літара \mathfrak{z} у старажытных беларускіх тэкстах ужывалася непаслядоўна. Гэта тлумачыцца тым, што яшчэ ва ўсходнеславянскай мове, у яе асобных дыялектах, у тым ліку на Полаччыне, Смаленшчыне, галосны \mathfrak{z} супаў з э(е). Захаванню літары \mathfrak{z} садзейнічала не толькі традыцыя пісьма, а і тое, што не ва ўсіх старажытных гаворках \mathfrak{z} супаў з э(е). Гэты працэс не закончыўся і сёння: у сучасных гаворках каля Калінкавіч, Капаткевіч, Мазыра і іншых мясцін поўдня Беларусі на месцы \mathfrak{z} сустракаецца «закрыты» галосны, набліжаны да і (а пасля зацвярдзелых зычных — да *ы*), у другіх мясцінах — дыфтонг.

З XV ст. былы галосны \mathfrak{z} пасля зацвярдзелых зычных абазначаецца, хоць і непаслядоўна, літараю э: *рѹцэ, девцэ, матцэ.*

Літары \mathfrak{z} , *ь* (*ёр, ер*) абазначалі галосныя. У моцнай пазіцыі (моцным становішчы) яны падоўжыліся і супалі з галоснымі поўнага ўтварэння ($\mathfrak{z} \rightarrow o$, *ь* \rightarrow э(е)), а ў слабай пазіцыі выпалі. У старажытных беларускіх помніках напісанне \mathfrak{z} , *ь* адлюстроўвае традыцыйнасць пісьма. Сустракаецца, напрыклад, *сѹто і сто, вѹлна і волна, вовна, вѹрхѹ і верхѹ*. Іншы раз

літары ъ, ь пішуцца там, дзе гукаў ъ, ь не было: *просѣто, песьни*. Літара ь у словах тыпу *песьни, свиренѣ, опосле* — сведчанне мяккасці свісцячага; канцавы ъ у прыкладах тыпу *ѣжѣ, ножѣ, записѣ* — сведчанне цвёрдасці канцавога зычнага.

Складанае было абазначэнне на пісьме зычнага *j* (й). Гэты гук абазначаўся літараю *и* (як і галосны *i*): *меи литость, злодеи, моисеи*; часам знакам *й* ці *ѣ*, а таксама значком [*ʹ*], які мае назву паерык: *сеʹмовали, куреʹ, Моʹсеʹ, нехаʹ, чекаʹ те воʹско*. З XVI ст. у старажытных беларускіх тэкстах пачынае ўжывацца літара *й*²².

Зычны з абазначаўся літарамі *з, с*: *казалѣ, расомѣ*.

Зычнага гука *ф* ні ў агульнаславянскай, ні ва ўсходнеславянскай мове не было; ён з'явіўся разам з запазычанымі словамі і абазначаўся літарамі *ф, ѳ* і *ѣ*.

Спалучэнне зычных *кс* (звычайна ў іншамоўных словах) абазначалі літарай *ѣ* (ксі): *ѣерѣ, Алеѣандрѣ*; а спалучэнне зычных *пс* (звычайна ў іншамоўных словах) абазначалі літараю *џ* (псі): *џальмѣ, џалтырѣ (џалтирѣ)*. Абедрэ гэтыя літары даўно выйшлі з ужытку; спалучэнні гукаў *кс, пс* перадаюцца спалучэннямі адпаведных літар — *кс, пс*.

У старажытных тэкстах сустракаюцца выносныя літары і надрадковыя значкі. Перш чым сказаць пра выносныя літары і пра некаторыя надрадковыя (або дыякрытычныя) значкі, пакажам іх у кароткіх урывачках са старажытных беларускіх тэкстаў:

Мы **А**ну Сели^нкому казали ты^х св^тко^в пыта^ти (Кн. пас.);
за ласкою пна^н бга^н (Цяпінскі);
вз^дто коровъ пересты^х до^нны^х дзве, третью чи^рвон^у
(Акт. Бресцк.);

остатни^т разъ, чаю (а ў наступным радку — частю),
в ты^х краина^х влоски^х и лати^нски^х (Рымскі л.);

Ѡ воже^нга каме^нга дерева а^лбо дров Ѡ кошэ^нга сена Ѡ
вста^дкое сторожи и Ѡ и^ншы^х работъ вызвол^на^н. выхова^не дете^т и
приодева^не (Ст. літ. 1566);

лежу собѣ по^т око^нцо^м ажно Михал**А** ведеть еско
Микити^н бито^г и **н**а его опытал хто его би^т (Кн. пас.);

лучшій — лѣпшій, плѣн^ню — в поло^н берѣ, плѣнни^к — не-
во^лни^к, в полонѣ вз^лты^н, ра^ннствіе — ро^нность, ра^о — нево^лникъ
(Зіз. Лекс.);

зна^комитыи (Руф).

²² У рускім пісьменстве літара *й* ужываецца з XVIII ст. (1735) (*Булыка А.* Развіццё арфаграфічнай сістэмы старажытнай беларускай мовы. — Мінск, 1970, с. 54).

У адных словах вынесена адна літара, у другіх — некалькі: *ты^x све^mко^b*. Сустракаецца вынясенне літары, якую трэба чытаць як спалучэнне гукаў: *бито² (битого), лѣ^m (лѣто), грамо^m (грамоту)*.

Ужыванне выносных літар было спосабам скарачэння напісання слоў; некаторыя часта ўжываныя словы пісаліся толькі скарачана (*бог, госпадзі, дзень*).

Нярэдкаса сустракаецца ўжыванне над словам і выноснай літары і надрадковага значка: до і ны^x, дзе значком і перадаецца зычны і (й). Зычны і (й) абазначаны надрадковым значком і ў такіх прыкладах, як *во і ско, за і ду*. Часта сустракаецца надрадковы значок ~ (цігла) як паказчык скарачанага напісання слова: *па бга (пана бога), гнѣѵ (гнѣѵѵ), днѣ, недл▲ і ндл▲ (недѣл▲), пнѵе (панове), гдрѵ (господарь)*.

Значок цігла над літараю (звычайна з кропкамі абাপал яе) быў сігналам, што літара мае лікавае значэнне. У Літоўскім статуце (1566), напрыклад, напісана: *Артыкѵл ·аⁿ* (артыкул 1), *артыку^{аѵ} ·дⁿ* (артыкул 4).

Лікавыя значэнні літар:

·аⁿ — 1; ·вⁿ — 2; ·гⁿ — 3; ·дⁿ — 4; ·еⁿ — 5; ·sⁿ або ·zⁿ — 6; ·зⁿ — 7; ·иⁿ — 8; ·рⁿ або ·θⁿ — 9; ·іⁿ — 10; ·кⁿ — 20; ·лⁿ — 30; ·мⁿ — 40; ·нⁿ — 50; ·ѣⁿ — 60; ·оⁿ — 70; ·пⁿ — 80; ·чⁿ — 90; ·рⁿ — 100; ·сⁿ — 200; ·тⁿ — 300; ·уⁿ — 400; ·фⁿ — 500; ·хⁿ — 600; ·ψⁿ — 700; ·ωⁿ — 800; ·▲ⁿ або ·цⁿ — 900.

Лічбы 11—19 абазначаліся так: на першым месцы адзінка (1—9), на другім—дзсятка (дзсятць): ·аіⁿ — 11, ·віⁿ — 12 і г. д.; лічбы 20, 30, 40 і г. д.: на першым месцы—літара са значэннем дзсятка, на другім — са значэннем адзінкі (1—9): ·каⁿ — 21, ·мвⁿ — 42, ·оиⁿ — 78.

Паказчыкам тысячы быў значок [≠]: *Року ≠ а ф п з зима была велми снежна▲* (Баркул. л.). *Року ≠ а ф п з* азначае 'у 1587 годзе'.

§ 22. Лацінскае пісьмо

Чытанне беларускіх тэкстаў, напісаных лацінкаю, не патрабуе спецыяльнай вывучкі; кожны студэнт вывучае тую ці іншую замежную мову (англійскую, нямецкую, французскую ці іспанскую), у аснове пісьма якіх — лацінка, і таму ведае, што *a=a, b=b, c=c, e=e і e, f=f, i=i, j=j (ѣт), k=k, l=l, m=m, n=n, o=o, p=p, r=r* і г. д.

Неабходна засвоіць наступнае.

У беларускіх тэкстах, напісаных лацінкаю, ужываецца, як і ў польскім пісьме, над зычнымі значок [']; ён абазначае мяккасць зычнага перад наступным зычным або на канцы слова:

$c = \acute{c}$, $\acute{c} = \acute{c}'$: *cep, praca, brać, stahnać*;

$n = \acute{n}$, $\acute{n} = \acute{n}'$: *nos, nas, koń, końmi, stań, stańma*;

$s = \acute{s}$, $\acute{s} = \acute{s}'$: *sad, was, iści, prośba, chtości, Aleś, Michaś*;

$z = \acute{z}$, $\acute{z} = \acute{z}'$: *razam, wazon, hazon, hraż, żeleż, hroźba, Kuźma*.

Мяккая афрыката *dz* на канцы слова і перад зычным абазначаецца спалучэннем *dź*: *jeźdź, jeźdźma, budź*.

Літара *ł* абазначае цвёрды гук, *л*, а *l* — мяккі *л'*: *ławić, ładzić, łazić; lampa, lustra, lasok*.

Мяккасць зычных *в, с, ф, к, т, н, р, с, ч*, *ш* перад галоснымі (апрача *і*) абазначаецца літараю *i*: *bieh, biedny, kiepska, mien-szy, niemiec, niuchać, pieśnia, siomy, wiersz, wiadro*. Перад наступным *i* мяккасць зычнага не абазначаецца: *cichi, sini*.

Літара *i*, такім чынам, абазначае галосны *i* і мяккасць папярэдняга зычнага.

Зычны *ж* абазначаецца значком *ż*, а *дж* — *dź*: *wuży, stryży, dażdży, wadżu, gładżu*.

Зычны *ш* абазначаецца дыграфам *sz* або літараю *ś*, зычны *ч* — дыграфам *cz* або літараю *ć*, зычны *х* — дыграфам *ch*: *sztó, wasz; śtó, ptuśka; czas, czysty, szczaśliwy; čas, ćuju; chata, chto, dychać*.

Часта ўжываецца літара *j*: *jon, jano, jich, maja, twaja, swaju, czyju, jeduć*. Яна адпавядае літары *й* у кірылаўскім пісьме (*туй* — *мый*, *чуй* — *чый*); спалучэнні *ј з а, о, е, и* адпавядаюць кірылаўскім *я, ё, е, ю*: *jama, jaskrawy, majó, czyjó, jechać, uzajemny, trymaju, hulaју*.

У беларускіх тэкстах лацінская літара *y* абазначае: *ы* — *dałaży, było, wy, hłyboka*; *i(ü)* (злучнік, часціцу) — *była y ty tam; ü* — *toy, hniewaýsia, hetay*.

Тры кароткія ўрыўкі з беларускіх тэкстаў, напісаных ці надрукаваных лацінкаю:

Aż zmaryusia biehuczy addychacca iaszczó nie mału, użó y zarazniusia... (З камедыі XVIII ст.)

Muzyk pakul zdużaje trymaci kosu i sakieru, baranić swaho patrapić i u nikoho łaski prasić niebudzie.

Hetu Mużyckuju Praudu napisau i znou pisaci budzie Jaśko haspadar z pad Wilni. (З «Мужыцкай праўды» Кастуся Каліноўскага.)

Pieśnia i narod

Якая *ptuśka* — *takaja* і *pieśnia*, *kazuć* *ludzi*. *Heta* *razumnaja* *prykazka* а *ptużčynaj* *pieśni* *maje* *jeżče* *bolśaje* *značeńnie* *dla* *pieśni*

ludzkoj, *bo* *pieśnia* *ludzkaja* *adbiwaje* *ü* *sabie* *dušu* *čala-wieka*, *jaho* *bol* і *hore*, *jaho* *patreby*, *żadańnia* і *samaje* *żyćcio*. (З газеты «Наша ніва», 1909, № 30.)

Фанетычныя і граматычныя асаблівасці беларускай мовы ў некаторых тэкстах, напісаных лацінкаю, адлюстроўваюцца паслядоўна.

§ 23. Арабскае пісьмо

У 1857 г. прафесар Пецябургскага універсітэта А. Мухлінскі (родам ён з Навагрудчыны) упершыню надрукаваў урыўкі з татарскіх рукапісных кніг. Вучоныя не раз звярталі ўвагу на гэтыя кнігі, але грунтоўнае вывучэнне і апісанне іх прыпадае на 60-я гг. XX ст. Доктар філалагічных навук А. К. Антановіч у працы «Белорусские тексты, писанные арабским письмом» (Вильнюс, 1968) зрабіў апісанне 20 татарскіх рукапісных кніг XVII—XX ст., мова якіх беларуская, а пісьмо арабскае.

З XIV ст. на Беларусі паявіліся і жылі татары, адны з іх былыя палонныя, другія — перасяленцы. Яны ўжо ў XVI—XVII ст. забылі, страцілі сваю родную мову і карысталіся беларускаю, якая стала і моваю мусульманскай рэлігійнай літаратуры (татары, якія жылі на Беларусі, трымаліся мусульманскай веры), моваю апісанню мусульманскіх абрадаў, моваю свецкай літаратуры (рыцарскія аповесці, прыгодніцкія апавяданні і г. д.).

У адной такой кнізе, напісанай арабскім пісьмом у сярэдзіне XVIII ст., ёсць радок: «Калі па татарску не вмеіе, то па руску нехай абракайцеца»²³.

Першыя беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом, лічыць А. Антановіч, узніклі не пазней як у сярэдзіне XVI ст. Пераважная большасць беларускіх тэкстаў, напісаных арабскім пісьмом, — гэта пераклады з усходніх моў, з цюркскіх і арабскай. Мова гэтых тэкстаў вельмі блізкая да жывой народна-гутарковай беларускай мовы; у іх некаторыя фанетычныя асаблівасці беларускай мовы адлюстроўваюцца больш дакладна, чым у беларускіх помніках, напісаных кірылаўскім пісьмом.

А. Антановіч паказаў, што беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом, маюць вялікую навуковую каштоўнасць; яны даюць надзейны матэрыял для гісторыі беларускай мовы, для высвятлення адносін паміж вуснаю народна-гутарковаю і літаратурна-пісьмоваю беларускаю моваю XVI—XVII ст., для гістарычнай дыялекталогіі.

Апошнія гады пасляхова займаецца вывучэннем мовы беларускіх тэкстаў, напісаных арабскім пісьмом, В. Несцяровіч, сістэматычна друкуе артыкулы ў навуковых зборніках і ў перыядычным друку.

²³ Антановіч А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом. — Вильнюс, 1968, с. 11. «Па руску», як відаць з самога тэксту, — па-беларуску; «абракайцеца» зносіцца, карыстаецца (мовай пры зносінах).

Тры кароткія цытаты з кітаба²⁴, які захоўваецца ў гістарычна-этнаграфічным музеі АН Літоўскай ССР:

اَوْرَجْ نَلِجْمَنْوُ يَوَادِ سَرَوْهَوَا

— ідучы на чыстую дарогу.

يَلَا تَالِ اِتْوَتَرَلِ يَلَا يَزَا سَرَوْ يَكَلْمَهَب

— плакалі па прароцкім сыну.

اَوْشَرَانِ طَاوَا سِرَسْتُو مَوِيَّ اَمِي يَهَوَا

— Усман, таварышу мой,
абмый яго.

²⁴ Кітабы (аль-кітабы, ай-кітабы, кіцёбы) — рукапісныя зборнікі разнастайных тэкстаў (гл. пра кітабы ў кнізе А. Антановіча «Белорусскіе тексты...», с. 13—17, 393). Фотакопію ўрыўкаў з тэксту і транслітарцыю іх зрабіў доктар філалагічных навук А. Антановіч.

ФАНЕТЫКА

ФАНЕТЫЧНАЯ СІСТЭМА УСХОДНЕСЛАВЯНСКАЙ МОВЫ

§ 24. Папярэднія заўвагі

Як ужо адзначалася, з VI ст. узнікае ўсходнеславянскае адгалінаванне ад агульнаславянскай мовы, з часам складаецца ўсходнеславянская мова — тая аснова, з якой пазней, у XIV—XVI (XIII—XV) ст., утварыліся тры ўсходнеславянскія мовы: беларуская, руская, украінская.

Працяглае вывучэнне ўсходнеславянскай мовы акрэсліла яе фанетыку: сістэму галосных і зычных, асаблівасці спалучальнасці зычных з галоснымі, галосныя на пачатку слова, структуру склада (як фанетычнай часткі слова), характар націску.

§ 25. Галосныя (вакалізм)

Калі параўнаць вакалізм сучаснай беларускай мовы і ўсходнеславянскай мовы X—XI ст., выяўяцца прыкметныя адрозненні. Можна сказаць інакш, акрэсленай: агульнаўсходнеславянская мова-аснова мела сваю фанетычную сістэму, як беларуская — сваю.

Ва ўсходнеславянскай мове было адзінаццаць галосных фанем: *i, ъ, э(е), ґ(э^н), ґ, а, о, ґ(о^н), ґ, ы, у*; у сучаснай беларускай літаратурнай мове іх толькі шэсць: *i, э(е), а, о, ы, у*.

Галосныя ўсходнеславянскай мовы былі розныя паводле даўжыні; адны былі доўгія: *i, ґ, ґ, а, ґ, ы, у*, другія — кароткія: *о, э(е)*; што ж да галосных *ъ, ъ*, то яны адрозніваліся і ад кароткіх *о, э(е)* — былі вельмі кароткія. У сучаснай беларускай мове галосныя паводле даўжыні не адрозніваюцца.

Ва ўсходнеславянскай мове была большая колькасць пярэдніх галосных: *i, э(е), ґ, ґ, ґ, ъ*; у сучаснай мове іх толькі дзве — *i, э(е)*.

Ва ўсходнеславянскай мове былі насавыя галосныя — *ґ(о^н), ґ(э^н)*; у сучаснай беларускай мове насавых галосных няма.

Ва ўсходнеславянскай мове адны галосныя былі поўнага ўтварэння: *i, э(е), ґ, ґ, а, о, ґ, ы, у*, другія — няпоўнага ўтварэння: *ъ, ъ* (а таксама *ы_р, і_р*, што развіліся з *ъ, ъ*).

§ 26. Пра асобныя галосныя

Галосны *a* спалучаўся з папярэднімі цвёрдымі і мяккімі зычнымі: *стрѣха, жаба*; ён не пачынаў слова, перад пачатковым *a* ўзнікаў прыстаўны *j*(й). Параўн.: усх.-сл. **ѣзъ** і ст.-сл. **ѣзъ**, усх.-сл. **ѣвѣкъ(о)** і ням. *Apfel*, усх.-сл. **ѣгня** (*j-агня*) і лацінск. *agnus*, ст.-сл. **агньць**.

У сучаснай беларускай мове галосны *a* таксама спалучаецца з цвёрдымі і мяккімі папярэднімі зычнымі: *хата, сям'я* (*с'амја*); ёсць і выразная новая асаблівасць: галосны *a* часта ўжываецца на пачатку слова: *авёс, адзёр, ажаниць, ажына, азёры, апроч* (*апрача*), *арка, астра*¹, *ашчадны*.

Галосны *o* мог пачынаць слова і спалучацца толькі з папярэднімі цвёрдымі зычнымі: *сочити, бокъ, конь, окъно, осмь*. У сучаснай мове *o* на пачатку слова не частая з'ява, звычайна — у запазычаных словах (*орган, ордэн*, але *воцат*); у словах тыпу *вожык, возера, вока, ворыва, восень, восем, востры* развіўся прыстаўны зычны, ён замацаваўся і пасля прыстаўкі: *навостраны, завочна, навошта*, а таксама ў запазычаных словах тыпу *Лявон, Радзівон*. Галосны *o* ў сучаснай мове спалучаецца і з папярэднімі мяккімі, з зацвярдзелымі (былымі мяккімі) зычнымі: *с'омы* (*семѣи*), *н'ос* (*неслѣ*), *ішоў* (*шѣдлѣ*), *шосты* (*шестѣи*).

Галосны *э(е)* ва ўсходнеславянскай мове ўжываўся ў спалучэнні з папярэднімі мяккімі або памякчонамі зычнымі: *вѣлче, кѣняже, ѣго, ѣбъ; семь, несеши*. Зычныя *г, к, х* перад *э(е)*, як і перад іншымі галоснымі прэдняга рада, памякчаючыся, супалі з адпаведнымі шыпячымі (*г → ж', к → ч', х → ш'*); **лягеши → ляжеши*, **къто → чьто*, **кего → чего*. Галосны *э(е)*, як і *a*, не пачынаў слова. У сучаснай беларускай мове галосны *э(е)* спалучаецца з папярэднімі мяккімі і цвёрдымі зычнымі: *месці, сесці, рэзаць, гэты, цэбрык, жэўжык*; сустракаецца на пачатку запазычаных слоў: *эйрыка, экстра, эпас, электр*; у некаторых гаворках сустракаем пачатковае *э* ў займенніку (часціцы): *эты, эта, этакі*; ёсць падставы лічыць гэты *э* прыстаўным.

Галосны *ѣ* вымаўляўся ва ўсходнеславянскай мове як дыфтонг *іе*. Ужываўся ён толькі ў спалучэнні з папярэднімі мяккімі і памякчонамі зычнымі: *лѣпшыѣ, рѣчька, глѣдѣти*; цвёрдыя *г, к, х* перад *ѣ* перажывалі пераходнае памякчэнне. Галосны *ѣ* не захаваўся ні ў адной усходнеславянскай мове; у беларускай мове ў большасці выпадкаў ён супаў з *э(е)*: *лепшы, глядзець*, але: *расцвітаць, усміхнуцца, світанне* (*світанак*) і некаторыя іншыя.

Насавы галосны *о(о^н)* ужываўся ў спалучэнні з папярэднімі цвёрдымі і мяккімі зычнымі, а таксама на пачатку слова: **срд-ѣ* (*суд*), **бѣдѣ* (*буду*), **рѣкѣ* (*руку*), **ѣда* (*вуда*).

¹ Слова *астра* запазычана з латыні вельмі даўно і сустракаецца ў сучасных беларускіх гаворках з прыстаўным *j*: *ястра, ястрачка* (са значэннем 'зорка, зорачка'), як *ягня(-ё), яблык, я* (*j-а*). У літаратурнай мове яно, аднак, замацавалася як новае кніжнае запазычанне і звычайна без пачатковага *j*.

Насавы галосны *ѣ* (э^н) ужываўся толькі ў спалучэнні з папярэднімі мяккімі і памякчонамі зычнымі: **ѣзыкъ*, **памѣть*, **пѣть*.

Абодва насавыя галосныя яшчэ ва ўсходнеславянскай мове перажылі страту насавога характару, у выніку *ѣ* супаў з *у*; *ѣ* — з *а* ці *э*.

Галосны *і* (*и*) ужываўся на пачатку слова, спалучаўся з папярэднімі мяккімі і памякчонамі зычнымі: **идѣ*, *жито*, *низѣ*.

Галосныя *ѣ* (задняяга рада) і *ь* (пярэдняга рада) — вельмі кароткія, рэдукаваныя галосныя. Яны не пачыналі слова. Галосны *ѣ* спалучаўся з папярэднімі цвёрдымі, а *ь* — з папярэднімі мяккімі і памякчонамі зычнымі: *сѣто*, *дѣва*, *котѣ*, *смачьнѣи*, *пѣнь*, *сѣрдѣце*. Абодва галосныя змяніліся — страціліся ці праясніліся ў галосныя поўнага ўтварэння — у пісьмовы перыяд (XI—XII ст.) развіцця ўсходнеславянскай мовы.

Галосны *ы* спалучаўся толькі з папярэднімі цвёрдымі зычнымі, не пачынаў слова: *сынѣ*, *горы*, *ты*, *сыѣ*. Гэта самае можна сказаць пра ўжыванне *ы* і ў сучаснай беларускай мове.

Галосны *у* спалучаўся з папярэднімі цвёрдымі і мяккімі зычнымі: *коту*, *пол'у*; мог пачынаць слова: *улиця*, *ухо*. У сучаснай беларускай мове ён спалучаецца з папярэднімі цвёрдымі і мяккімі зычнымі: *кубак*, *ус'уды*; перад пачатковым *у* часта — прыстаўны *в*: *вудзіць*, *вудка*, *вуж*, *вузел*, *вуліца*, *вусень*, *вуха* і інш., а таксама *завулак*, *завушніца*, *наука* і інш.

Такім чынам, колькасць галосных у беларускай мове, калі параўнаць яе з агульнаўсходнеславянскаю, меншая: *ѣ*, *ѣ* супалі з ненасавымі галоснымі *у*, *а* (*э*); змяніўся галосны *ѣ* (звычайна → *э*); змяніліся *ѣ*, *ь* (страціліся або супалі з галоснымі поўнага ўтварэння).

§ 27. Зычныя (кансанантызм)

Калі параўнаць кансанантызм сучаснай беларускай і ўсходнеславянскай мовы X ст., то таксама высветліцца прыкметнае адрозненне. Таксама відавочная свая сістэма зычных у агульнаўсходнеславянскай і беларускай мовах.

Зусім іншы быў малюнак адносінаў паміж цвёрдымі і мяккімі зычнымі. Адно зычныя былі толькі цвёрдыя: *г*, *к*, *х*, другія — толькі мяккія: *ж*, *ч*, *ш*, *ждж*, *ј*, трэція — цвёрдыя і памякчоныя: *б* — *б*, *в* — *в*, *д* — *д*, *з* — *з* і інш., парнымі да цвёрдых *р*, *л*, *н* былі тыя *р'*, *л'*, *н'*, якія ўзніклі пры спалучэнні *р*, *л*, *н* з наступным *ј*.

У сучаснай беларускай мове адносіны паміж цвёрдымі і мяккімі зычнымі выразна іншыя: усе шыпячыя сталі зацвярдзелымі; былыя памякчоныя сталі мяккімі, утварыліся пары зычных паводле цвёрдасці — мяккасці: *б* — *б'*, *в* — *в'*, *з* — *з'* і інш.; былыя толькі цвёрдыя *г*, *к*, *х* сталі таксама парнымі: *г* — *г'*, *к* — *к'*, *х* — *х'*.

Ўсходнеславянская мова мела выбухны зычны гук *g* (*g*), якому ў беларускай мове (з самага яе пачатку) адпавядае фрыкатыўны *g* (*h*).

Ўсходнеславянскім памяччоным *ǰ*, *т* адпавядаюць беларускія мяккія афрыкаты *дз'*, *ц'*.

Ва ўсходнеславянскай мове былі цвёрдыя губныя *б*, *в* (у гаворках — *в* і *ш*), *м*, *п*; яны выступалі ў пары з памяччонымі: *б* — *б*, *в* — *в* і г. д. Не было, як і ў агульнаславянскай мове, зычнага *ф*, які прыйшоў ва ўсе славянскія мовы з пранікненнем іншамоўных слоў. У сучаснай беларускай мове, з яе старажытнага перыяду, часта ўжываецца губны зычны *ў*, які адпавядае ўсходнеславянскім *л* (*воўна* ← *вълна*), *в* (*крийда* ← *кривьда*), *у* (*жыву* *ў* брата).

У старажытнасці не было той акрэсленай адпаведнасці па водле звонкасці — глухасці зычных, якая развілася пасля страты рэдукаваных галосных: *грибъ* — *гриба* і *гryp* — *гryба*, *годъ* — *года* і *гот* — *года*. У гэтых і падобных словах не было таго выражанага і выразнага чаргавання *б*: *п*, *д*: *т*, якое назіраецца ў сучаснай беларускай мове.

У беларускай мове развіліся падоўжаныя зычныя (*зелле*, *соллю*), якіх не было ва ўсходнеславянскай мове.

§ 28. Заўвагі пра склад

У агульнаславянскай мове дзейнічаў закон адкрытага склада, які працягваў дзейнічаць і ва ўсходнеславянскай мове: кожны склад канчаўся на складаўтваральны гук. У выніку дзейнасці гэтага закону шматлікія закрытыя склады змяніліся; так, напрыклад, **ѣд-мь* → *ѣ-мь*, **мон-ка* → *мр-ка*, **гол-ва* → *голова*.

Дзейнасць закону адкрытага склада прывяла да шматлікіх, вельмі кідкіх (як з пазіцыі сённяшняга часу — нібы неверагодных) змяненняў.

Нельга лічыць, што ў старажытнай мове не было ў словах спалучэнняў зычных. Яны, спалучэнні, былі на пачатку слова (*сл*, *тв*, *св*, *тр*, *пр*, *кр*, *см*, *зн*): *слово*, *слава*, *твои*, *свои*, *трава*, *правда*, *кривьда*, *смацьнъ*, *знати*; у сярэдзіне слова (*сн*, *тр*, *хр*, *ст* і некаторыя іншыя), прычым прыцягваліся да наступнага галоснага і разам з ім утваралі склад: *вѣ-трѣ*, *ви-хрѣ*, *че-сть*, *пѣ-снь*, *не-сти*, *кла-сти* (з **кладти*).

Закон адкрытага склада спыніў сваю дзейнасць яшчэ ў дапісьмовую эпоху. Гэты закон кваліфікуецца як мёртвы: ён дзейнічаў толькі пэўны час. Вынікі дзейнасці і засталіся ў мове. Так, напрыклад, былое **дадмь* змянілася на *дамь*, узнік варыянт кораня *да-* (з *дад-*); ён — варыянт і сёння: *да-м*; форма *клала*, як і *кладу*, — з *клад-(ла)*, група зычных спрасцілася (*дл* → *л*): **кладла* → *кла-ла*. У форме **ведти* развілася дысімільцыя, у выніку якой у групе зычных *дт* выбухны *д* (*т*) замяніў-

ся працяжным *с*: *кладти → класти. У сучасным жа адтуль захоўваецца спалучэнне *дт* (*тт*): ад-туль (параўн. з *кладти).

У старажытнасці ў адным складзе спалучаліся цвёрдыя зычныя з наступнымі галоснымі непярэдняга рада *а, о, у, ы, о, ъ*, мяккія (памякчоныя) зычныя — з наступнымі галоснымі пярэдняга рада *і, э(е), ъ, е, в*; калі ж цвёрдыя зычныя спалучаліся з наступнымі галоснымі пярэдняга рада, то зычныя змяняліся — памякчаліся: *вода* — *вод'ѣ*, *рука* — *руч'ьнѣ*.

§ 29. Заўвагі пра націск

У агульнаславянскай мове-аснове націск быў іншы, чым у сучаснай беларускай, рускай мовах, — ён меў музычны характар; націскны склад (націскны галосны) адрозніваўся ад ненаціскных не толькі сілаю голасу, а перш за ўсё павышэннем ці паніжэннем тону. У адных славянскіх мовах (беларуская, руская) ён стаў дынамічны: націскны склад (галосны) адрозніваецца ад ненаціскных большаю напружанасцю артыкуляцыі, большаю выдыхальнаю сілаю. У другіх (напрыклад, у сербскахарвацкай) ён — дынамічна-музычны.

Змяненне ў характары націску (музычны → дынамічны) прывяло да пераразмеркавання выдыхальнай сілы пры вымаўленні слоў: адны склады ўзмацніліся, другія — паслабіліся. Гэта, натуральна, выклікала іншыя фанетычныя змяненні (гл., напрыклад, § 55).

У беларускай, рускай мовах можна бачыць рэшткі музычнага (з павышэннем ці паніжэннем тону) націску ў словах з поўнагалоснымі спалучэннямі: другі націскны галосны ў поўна-

галосным спалучэнні вымаўляецца з павышэннем тону: *варожы*,
 ↑ ↑ ↑ ↑ ↑ ↑ ↑
халодны, галодны, пазалочаны, чародка, пярэдні, узбярэжжа,
 ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓
 першы ж націскны — з паніжэннем тону: *вораг, холад, голад*
 ↓ ↓ ↓ ↓ ↓
золата, перад, бераг, горад, сорам.

ФАНЕТЫЧНЫЯ ЗМЯНЕННІ ДАПІСЬМОВАЙ ЭПОХІ

§ 30. Агульныя заўвагі

Фанетычныя працэсы і змяненні, якія адбыліся ў дапісьмовую эпоху, можна сістэматызаваць. Адны з іх агульнаславянскія, другія — толькі ўсходнеславянскія, трэція — агульныя для двух адгалінаванняў былой агульнаславянскай мовы. Так, напрыклад, палаталізацыя заднеязычных *г, к, х* і пераход іх у адпаведныя мяккія *ж, ч, ш'* развіліся ў агульнаславянскую эпоху, у агульнаславянскай мове-аснове; поўнагалоссе развілося

толькі ва ўсходніх славян і кваліфікуецца як усходнеславянскае змяненне; спрашчэнне груп зычных *дл, тл* — змяненне, якое перажылі ўсходнія і паўднёвыя славяне, у заходніх славян групы *дл, тл* захаваліся.

§ 31. Першае пераходнае памякчэнне заднеязычных. Узнікненне гістарычнага чаргавання *г:ж', к:ч', х:ш'*

У агульнаславянскай мове-аснове цвёрдыя заднеязычныя *г, к, х* у пазіцыі перад наступнымі галоснымі пярэдняга рада *і, э, ь, ъ, е* памякчыліся, супалі з мяккімі *ж', ч', ш'*:

[*г:ж'*] *лягу* — *ляже(ть)*, *нога* — *ножька*;

[*к:ч'*] *крикъ* — *кричить*, *пеку* — *пече(ть)*, *смакъ* — *смачьнѣи*;

[*х:ш'*] *страхъ* — *страшити*, *страшьнѣ*, *сухъ* — *сушити*, *сушьнѣ*.

Паказанае памякчэнне называюць першаю палаталізацыяй (тэрмін «палаталізацыя» паходзіць з латыні, ад слова *palatum* — «паднябенне») *г, к, х* або першым пераходным памякчэннем. Пераходным называюць таму, што *г, к, х* супадалі (пераходзілі) з мяккімі няпарнымі шыпячымі *ж', ч', ш'*. Першая палаталізацыя — вынік таго, што цвёрдыя заднеязычныя *г, к, х*, прыпадабняючыся да наступных галосных, пераносіліся ва ўтварэнні наперад, супадалі з больш пярэднімі мяккімі *ж', ч', ш'*².

Так узніклі *ж', ч', ш'* з *г, к, х*. Так з'явілася яшчэ ў агульнаславянскай мове чаргаванне *г:ж', к:ч', х:ш'*. Гэта гістарычнае чаргаванне дайшло да нас ва ўсіх славянскіх мовах.

Пераход *г→ж', к→ч', х→ш'* працягваўся доўгі час у мовах усходніх, заходніх і паўднёвых славян, калі пры словаўтварэнні і словазмяненні пасля заднеязычных з'яўляліся галосныя пярэдняга рада. Але з часам *г, к, х* перад галоснымі пярэдняга рада перасталі змяняцца. Пра гэта сведчыць захаванне *г, к, х* перад тымі *і, э(е)*, якія ўзніклі з *ы ў* выніку непераходнага памякчэння: **гыбноті→гінуць, кыдати→кідаць, хытрѣ→хітры* (гл. § 103); наяўнасць спалучэнняў *ге, ке, хе, гі, кі, хі*, якія не змяніліся на *жи, чи, ши* ці на *же, че, ше* ў прыметніках (і прыслоўях) тыпу *лёгенькі (лёгенька), мякенькі (мякенька), сухенькі (сухенька)*, у запазычаных словах тыпу *гігант, Геркулес, герой, гейзер, кефір*. Калі б і сёння дзейнічаў закон першага пераходнага памякчэння (першай палаталізацыі) заднеязычных *г, к,*

² У словах тыпу *майчаць, крычаць, жар* і ў дапісьмовую эпоху пасля шыпячага быў галосны *а*, але ён не спрадвечны: *майчаць* — з **мълкѣти*, *крычаць* — з **крикѣти*, *жар* — з **жерѣ*; заднеязычныя перад наступным пярэднім галосным *е* заканамерна супадалі з шыпячымі, а *е* пасля шыпячых, як і пасля іншых мяккіх, супадаў з *а*. Такім чынам: **крикѣти→кричѣти→кричати* (→*крычаць*), **мълкѣти→мълчѣти→мълчати* (→*майчаць*). Наяўнасць *майчэць, крычэць* у беларускіх народных гаворках, трэба думаць, не ёсць сведчанне таго, што тут захаваліся праславянскі *э(е)*; *крычэць, мычэць, відаць*, з'явіліся на ўзор *глядзець, сядзець, грымець, ляець, чырванець, бялець, сінець*.

х, то словы *кефір*, *генетыка* мелі б гучанне «чэфір», «жэнетыка». Гэты закон мёртвы.

У сучаснай беларускай мове, як і ў чэшскай, польскай, украінскай, часта сустракаецца чаргаванне *г:ж, к:ч, х:ш* — вынік першай палаталізацыі. У шматлікіх выпадках умовы пераходу *г → ж, к → ч, х → ш* змяніліся, але шыпячыя, што ўзніклі з заднеязычных перад галоснымі пярэдняга рада, захоўваюцца. Так, напрыклад, у слове *вучоба* (*учьба*) зычны *ч* узнік з *к* перад галосным *ь*, гэты галосны супаў з *э*, а *э* ў сваю чаргу з *о*; так зычны *ч* апынуўся перад наступным непярэднім галосным *о*, перад якім першае пераходнае памякчэнне не ўзнікала. У дзеяслоўнай форме *можаш*, *ляжаш* зычны *ж* з'явіўся на месцы *г* перад галосным пярэдняга рада *э(е)* (**могешь* → *можешь*, **лягешь* → *ляжешь*); ненаціскны *э(е)* супаў з *а* (аканне) — галосным непярэдняга рада. Яшчэ прыклад. Слова *можна* — з былога **могьно*. Зычны *г* перад *ь* перайшоў у *ж*, потым *ь* страціўся, зычны *ж* (з *г*) апынуўся перад зычным, але захаваўся.

Узнікла і ўзнікае чаргаванне *г:ж, к:ч, х:ш* паводле аналогіі — гатовай мадэлі: на ўзор *ручны* (з **рѣкънѣи*), *рачны* (з *рѣкънѣи*) узнікла (і ўзнікае) чаргаванне ў словах, якія і адносна нядаўна запазычыла (і запазычвае) беларуская мова з іншых моў: *аптека* — *аптэчны*, *Арктыка* — *арктычны*, *музыка* — *музычны*, *фізіка* — *фізічны*, *этыка* — *этычны*, *метрыка* — *метрычны*, *электрыка* — *электрычны*, *мазаіка* — *мазаічны*.

Шыпячыя *ж', ч', ш'*, што ўзніклі з *г, к, х*, як і ўсякія шыпячыя, у пісьмовую эпоху (ужо ў мове беларускай народнасці) зацвярдзелі (гл. § 98), у выніку былое чаргаванне *г, к, х* з мяккімі *ж', ч', ш'* стала чаргаваннем *г, к, х* з цвёрдымі *ж, ч, ш*: **бѣгѣр* — *бѣжышь* і *бѣгу* — *бѣжыш*, **могѣр* — *можешь* і *магу* — *можаш*, **сѣкѣр* — *сѣчешь* і *сяку* — *сячэш*.

§ 32. Другое пераходнае памякчэнне заднеязычных. Узнікненне гістарычнага чаргавання *г:з', к:ц', х:с'*

Другое пераходнае памякчэнне заднеязычных, ці другая палаталізацыя, — таксама агульнаславянскае змяненне. Яно развілося пазней, чым першае. У выніку другога пераходнага памякчэння *г, к, х* змяніліся на *з', ц', с'* (*г → дз' → з', к → ц', х → с'*). Другое памякчэнне *г, к, х* узнікла не перад любым галосным пярэдняга рада, а толькі перад тымі *ѣ, і*, якія развіліся з дыфтонгаў *ѡі, аі*.

Каб убачыць гэта палаталізацыйнае змяненне, параўнаем літоўскае слова *kaina* і адпаведнае старажытнае славянскае *цѣна*. Індаеўрапейскі дыфтонг *ai* (як і *oi*) у славян змяніўся на *ѣ(ѣ)*, перад *ѣ* заднеязычны *к*, памякчаючыся, змяніўся і супаў з мяккім *ц'*. Такім чынам, у літоўскім *kaina* і старажытным славянскім *цѣна* ёсць адпаведнасць: дыфтонг *ai* і галосны *ѣ(ѣ)*, цвёрды зычны *k* і мяккі свісцячы *ц'*.

Такая самая адпаведнасць ёсць у літоўскім слове *rankai* і старажытным усходнеславянскім *руцѣ*.

Як ужо бачылі, зычны *г* пры другім пераходным памякчэнні супаў з мяккім *дз'*, апошні з часам, яшчэ ў дапісьмовую эпоху, у мове ўсходніх славян змяніўся на *з'*.

У выніку другой палаталізацыі развілося гістарычнае чаргаванне:

|*г : з'*| *снѣгъ* — (на) **снѣдзѣ* (→ *снѣзѣ*), **бѣгъ* — *бѣзи*, *бѣзѣте*, *луг* — *лузѣ*;

|*к : ц'*| *рука* — *руцѣ* (→ *руцэ*), **пекъ* — *пеци*, *кѣто* — *цѣмь*, *око* — *оцѣ*;

|*х : с'*| *стрѣха* — *стрѣсѣ* (→ *страсе*), *ухо* — (на) *усѣ*, *сухѣ* — *сусѣ*.

Гістарычнае чаргаванне *г : з'*, *к : ц'*, *х : с'* ёсць і ў сучаснай беларускай мове: *дуга* — (на) *дузе*, *дарога* — (у) *дарозе*, *луг* — (на) *лузе*; *нявестка* — *нявестцы*; *плаха* — (на) *пласе*, *скруха* — (у) *скрусе*, *крыха* — *пакрысе*. Праўда, зычны *к* чаргуецца ўжо не з мяккім *ц'*, а з зацвярдзелым *ц*: *траўка* — (на) *траўцы*, *кароўка* — *кароўцы*, *рука* — *руцэ*, *мука* — (у) *муцэ*.

Вынікі разгледжанага гістарычнага змянення захаваліся, аднак, не ва ўсіх выпадках. Яны ёсць, напрыклад, у форме давальнага (меснага) склону назоўнікаў: *дуга* — (на) *дузе*, *Рыга* — (у) *Рызе*, *крыга* — (на) *крызе*; *рака* — на *рацэ*, *лука* — (у) *луцэ*, *жонка* — *жонцы*; *страха* — (на) *страсе*, *саха* — (пры) *сасе*, *плаха* — (на) *пласе*; *луг* — (на) *лузе*, *снег* — (у) *снезе*, *бераг* — (пры) *беразе*; *кажух* — (у) *кажусе*, *гарох* — (у) *гаросе* і г. д.

Не захаваліся свісцячыя ў формах назоўнага і меснага склонаў назоўнікаў множнага ліку: *стагі* (з *стоzi*), *стра́хі* (з *стра́си*), *на лугах* (з *на лузѣхѣ*), *у стагах* (з *въ стозѣхѣ*), *вайках* (з *вълцѣхѣ*). У гэтых і падобных словах адбылося выраўноўванне асновы паводле іншых склонаў, у якіх аснова канчалася (канчаецца) на заднеязычны: *сто́га*, *сто́гу*, *стаго́ў*, *стага́м* і інш.— то і *стагі*, (у) *стагах*; *лугу*, *лугоў*, *лугам* — то і *лугі*, (на) *лугах*.

Не захаваліся вынікі другой палаталізацыі і чаргаванне заднеязычных са свісцячымі ў формах загаднага ладу. Аснова загаднага ладу выраўнавалася на ўзор асновы абвеснага ладу (2-й і 3-й асобы адзіночнага ліку, 1-й і 2-й асобы множнага ліку): *бяз-ыш* — *бяз-ы* (на месцы *бѣз-и*); *сяч-эш* — *сяч-ы* (на месцы *сѣц-и*); *печ-аце* — *пяч-ыце* (на месцы *пец-ѣте*).

На месцы былога чаргавання заднеязычнага са свісцячым узнікла, такім чынам, чаргаванне заднеязычнага з шыпячым³.

³ У рускай мове таксама не захаваліся вынікі другой палаталізацыі ў формах дзеясловаў загаднага ладу, але выраўноўванне адбылося паводле асновы абвеснага ладу 1-й асобы адзіночнага ліку і 3-й асобы множнага ліку: *секу*, *секут* — *секи*, *секите*; *бегу*, *бегут* — *беги*, *бегите*.

§ 33. Трэцяе пераходнае памякчэнне заднеязычных. Гістарычнае чаргаванне *г : з', к : ц', х : с'*

Трэцяе пераходнае памякчэнне паводле яго вынікаў не адрозніваецца ад толькі што разгледжанага — другога, таму не ўсе гісторыкі славянскіх моў выдзяляюць яго як асобнае памякчэнне. Развілася трэцяя палаталізацыя пад уплывам не наступных, а папярэдніх галосных *i, ь, e*; параўн. **кѣнегыни* і **кѣнезь, ликъ і лице*. Умовы гэтага памякчэння высветлены няпоўнасю, хоць дакладна вядома, што заднеязычныя не памякчаліся пасля *i, ь, e*, калі ў наступным складзе быў *ы*.

Вынікі трэцяй палаталізацыі трэба бачыць у беларускіх назвах ягад: *суница (суницы), чарница (чарницы), брусница (брусницы), дурница (дурницы)*⁴; у словах тыпу *касец, карэц, маладзіца* і інш.

Такім чынам, палаталізацыйнае змяненне заднеязычных выклікала гістарычнае чаргаванне *г : з, к : ц, х : с*, якое з далёкіх часоў, з агульнаславянскай мовы, дайшло да нас у беларускай мове.

§ 34. Змяненне спалучэнняў **gt, *kt* (**gt, *kt*) перад галоснымі *ь, i*

Спалучэнні зычных **gt, *kt* пад уплывам наступнага *ь* або *i* памякчыліся і перайшлі ва ўсходніх славян у мяккі складаны гук — афрыкату *ч'*. Такое змяненне — таксама пераходнае памякчэнне (палаталізацыя), але не аднаго заднеязычнага, а спалучэння заднеязычнага з наступным *t* перад *ь* або *i*. Змяненне лёгка высвятляецца праз параўнанне: *ноч* — беларускае і *noctis* — у латыні⁵, *naktis* — у мове літоўцаў, дзе *kt*, як бачым, захавалася.

Відавочным з'яўляецца ўзнікненне *ч'* з **gt* і **kt* у незначальнай форме дзеясловаў (як вядома, незначальная форма ў праславянскай мове канчалася на *-ти*: **могти, *бергти, *некти, *сѣкти*). У дзеясловах тыпу **могти, *бергти, *сѣкти, *некти* спалучэнні **gt, *kt* перад *i* змяніліся: *могти* → *мочи*, **бергти* → *беречи*, **сѣкти* → *сѣчи*, **некти* → *нечи*⁶.

У заходнеславянскіх мовах **gt, *kt*, памякчэўшыся, супалі з *с*: польск. *nos, pies, strzyc, moc*; у паўднёvasлавянскіх — з *щ*: балг. *нощ (щ — шт), пещ, мощ*.

Праславянскае **дѣкти* змянілася на *дѣчи* ў мове стара-

⁴ У рускай мове — *черника, голубика, брусника*, а таксама ў асобных рускіх гаворках — *суника*.

⁵ Спалучэнне ў латыні літар *ct* чытаецца як *kt*.

⁶ Пра далейшыя змяненні ў *лечи, беречи, мочи* і падобн. гл. § 101.

жытных усходніх славян (сучаснае беларускае *дачка*), на (*дѣс-ерѣка* →) *сѣрка* — у польскай мове⁷, на *дѣц-ерь* — у стара-славянскай.

§ 35. Лѣс спалучэнняў зычных з наступным *й(j)*

Яшчэ ў агульнаславянскую эпоху змяніліся спалучэнні зычных з наступным *й(j)*. Так атрымалася, што на месцы спалучэнняў **дй(*dj)*, **тй(*tj)*, **гй(*gj)*, **кй(*kj)*, **хй(*chj)*, **бй(*bj)*, **мй(*mj)* узніклі іншыя гукі або спалучэнні гукаў. Папярэдні зычны, асімілюючыся да наступнага спрадвечнага мяккага *й(j)*, змяніўся; змянілася ў большасці выпадкаў само спалучэнне з *й(j)*.

Перш чым разглядаць вынікі змянення спалучэнняў зычных з наступным *й(j)*, трэба звярнуць увагу на тое, што з часам мяккія шыпячыя і *ц* зацвярдзелі: *нашь* → *наш'* → *наш*; *саж'а* → *сажа*, *хадж'у* → *хаджу*, *цѣна* → *цана* (гл. § 98, 99).

§ 36. Змяненне спалучэнняў **гй, *кй, *хй (*gj, *kj, *chj)* Узнікненне гістарычнага чаргавання *г : ж, к : ч, х : ш*

Змяненне спалучэнняў заднеязычных з наступным *й(j)* прывяло літаральна да такіх вынікаў, як змяненне заднеязычных перад галоснымі пярэдняга рада (§ 31). Гэта значыць:

**гй* → *ж*: **лугйа* → *лужа*, **легйѳ* → *лежу*;

**кй* → *ч*: **крікйѳ* → *кричу*, **плакйѳ* → *плачу*, **мѣлкйѳ* → *мѣлчу*;

**хй* → *ш*: **сухйа* → *суша*, **страхйѳ* → *страшу*.

Так узнікла яшчэ адно гістарычнае чаргаванне *г : ж, к : ч, х : ш*. Яно з пазіцыі сучаснасці разглядаецца, паводле вынікаў, у адным радзе з тым, якое з'явілася па першай палаталізацыі.

§ 37. Змяненне спалучэнняў **скй, *стй (*skj, *stj)*. Узнікненне гістарычнага чаргавання *ск : шч, ст : шч*

У сучаснай беларускай мове сустракаецца чаргаванне *ск : шч, ст(→сц) : шч*: *паласкаць* — *палашчу*, *пласка* — *плошча*, *піск* — *пішчаць*, *пусціць* — *пушчу*, *рост (вырасці)* — *вырашчу*. Спалучэнні *ск, ст* пад уплывам мяккага *й(j)* памякчыліся аднолькава, адбылася асіміляцыя *й(j)*, у выніку якой **скй* → *ш'ч'*, **стй* → *ш'ч'*.

З часам, у пісьмовую пару, у сувязі з зацвярдзеннем шыпячых *ш'ч'* змянілася на *шч*, прычым *шч* у беларускай мове (*плошча, нарошчаны*) — гэта не адзін гук, а спалучэнне двух

⁷ Пасля страты рэдукаванага польскае *дѣс* (*дѣц*) фанетычна змянілася: *дс* → *с*, галосны *э* → *ѳ*; у корані, такім чынам, застаўся толькі зычны *с* (*ц*).

зацвярдзелых гукаў, якое абазначаецца на пісьме дзвюма літарамі. Такім чынам, у словах тыпу *плошча*, *гушча* спалучэнне *шч* паходзіць са спалучэнняў **скй* ці **сты*.

§ 38. Змяненне спалучэнняў **зй*, **сй* (**зj*, **sj*). Узнікненне гістарычнага чаргавання *з : ж*, *с : ш*

Спалучэнні **зй*, **сй* змяніліся з аднолькавымі вынікамі ва ўсіх славянскіх мовах: **зй* → *ж'*, **сй* → *ш'*. З былых **казйр*, **лазйр*, **возйр*, **рѣзйр*, **косйр*, **писйр*, **просйр* — сучасныя беларускія *кажу*, *лажу*, *важу*, *рэжу*, *кашу*, *пішу*, *прашу*.

Такім чынам, шыпячыя *ж*, *ш*, якія чаргуюцца з *з*, *с*, узніклі ў далёкую дапісьмовую пару адпаведна з **зй*, **сй*; тады развілося гістарычнае чаргаванне *з : ж*, *с : ш*: *вазіць* — *важу*, *мазаць* — *мажу*, *насіць* — *нашу*.

Толькі што паказаны шыпячы *ш* маем у прыналежных займенніках *наш*, *ваш*. Займеннік *наш* (*наша*) утварыўся ад формы роднага склону займенніка *мы* — *нас(ѣ)*⁸ і суфіксаў **-йо* (→ *-йѣ*), **-йѣ*: **насйѣ* → *нашѣ* (→ *наш'* → *наш*), **насйѣ* → *наш'а* → *наша*; займеннік *ваш* (*ваша*) — ад формы роднага склону займенніка *вы* — *вас(ѣ)* і суфіксаў **-йо* (→ *-йѣ*), **-йѣ*: **васйѣ* → *вашѣ* (→ *ваш'* → *ваш*), **васйѣ* → *ваш'а* → *ваша*. Беларускія *кажух*, *кажан* — ад кораня *коз-*; зычны *ж* — са спалучэння **зй*.

§ 39. Змяненне спалучэння **дй* (**dj*). Узнікненне гістарычнага чаргавання *д : дж* і *д : ж*

Агульнаславянскае спалучэнне **дй* (**dj*) змянілася ва ўсіх трох адгалінаваннях агульнаславянскай мовы-асновы. Былому агульнаславянскаму **садйѣ* (**sadjā*) адпавядае ў беларускай і рускай мовах *сажа* (тое, што 'садзіцца', 'асядае', параўн. таксама з *а-сад-ак*), у польскай — *sadza*, у стараславянскай — *сажда*. Тое самае можна паказаць на беларускім слове *мяжа*, польскім *miecja*, балгарскім *межда*; на беларускім слове *нужа*⁹ (яно амаль выйшла з актыўнага ўжытку ў літаратурнай мове), польскім *pecja*, балгарскім *нужда*.

З паказаных прыкладаў відаць, што на месцы **дй* (**dj*) у беларускай мове маем шыпячы *ж*. Стала традыцыяй у працах па гістарычнай фанетыцы ўсходнеславянскіх моў гаварыць пра наяўнасць у гэтых мовах *ж* з **дй* (**dj*). А між тым, калі гавя-

⁸ Няцяжка бачыць выразную сувязь паміж асабовым займеннікам у родным склоне *нас* і прыналежным *наш*, паміж асабовым *вас* і прыналежным *ваш*: яны — ад асноў *нас-*, *вас-*; займеннікі *наш*, *ваш* вытворныя. У наяўнасці і семантычная сувязь: *наш* паказвае прыналежнасць 1-й асобе множнага ліку, *ваш* — прыналежнасць 2-й асобе множнага ліку.

⁹ Гл. у Ф. Багушэвіча: *І жыве сабе на волі без бяды, без нужы*.

рыць пра беларускую мову, трэба падкрэсліць, што ў ёй маем вялікую колькасць слоў, у якіх на месцы былога **дй*(**dj*) афрыката *дж*, і адносна нешматлікія з *ж*: *сажа*, *продаж*, *мяжа*, *нужа* і некаторыя іншыя. Афрыкату *дж* можна паказаць у шматлікіх выпадках, у розных марфалагічных формах. Хоць бы:

прыгладжваць, *сцэджваць*, *абгароджваць*, *прыязджаць* (інфінітыў);

сяджу, *гляджу*, *сцаджу*, *прыладжу*, *падгладжу*, *суджу*, *абгараджу*, *распараджуся* (1-я асоба адзіночнага ліку);

прыгладжвай бы (-ла б, -лі б), *абгароджвай бы* (-ла б, -лі б) (умоўны лад);

сцэджвай, *абгароджвай*, *сцэджвайце*, *абгароджвайце* (загадны лад);

згладжаны, *пашкоджаны*, *адроджаны*, *прысуджаны*, *дагледжаны* (дзеепрыметнік);

адцэджваючы, *адраджаючы*, *абгароджваючы* (дзеепрыслоўе);

адраджэнне, *нараджэнне*, *пашкоджанне*, *узнагароджанне*, *ураджай* (назоўнік).

Адзначым, што гук *дж* уласцівы і мове ўкраінцаў: *воджу*, *уродженка*.

У навуцы застаецца спрэчным пытанне пра паходжанне *дж*. Адны гісторыкі лічаць, што спалучэнне **дй* змянілася на мяккую афрыкату, якая зацвярдзеўшы, дайшла да нас у беларускай мове: **водйѣ* → *ваджу*, **гледйѣ* → *гляджу*, **судйѣ* → *суджу*. Другія думаюць інакш: ва ўсіх усходніх славян спалучэнне **дй*, змяняючыся, супала з *ж*, а пазней, у пісьмовую пару, пад уплывам аднакаранёвых слоў (іх форм) з *д* на месцы *ж* у беларускай мове замацаваўся гук *дж*: пад уплывам *аглядаць*, *аглядаю* і падобных у форме *гляджу* на месцы *ж* узнік *дж*.

Пераважная большасць гісторыкаў мовы лічыць, што першае меркаванне найбольш пераканальнае.

Беларуская і руская мовы належаць да ўсходнеславянскіх. А між тым у рускай мове ёсць далёка не адзінкавыя словы, у якіх на месцы былога **дй* не *ж* і не *дж*, а *жд*: *предупреждение*, *награжденный*, *осужденный*, *между* і інш. Як ужо адзначалася, у стараславянскай мове на месцы былога спалучэння **дй* узнікла *жд*. Руская мова на працягу стагоддзяў была пад вельмі значным уплывам стараславянскай. З яе і праніклі ў рускую мову словы тыпу *осуждение*, *возбуждение*, *награждение*, *предупреждение*, *наслаждение*, *между*, *нужда*, *блуждать*, *ограждать*.

Словы тыпу *вождь*, *рождение* ў рускай мове — стараславянскія.

У беларускай мове, такім чынам, развілося частае чаргаванне *д*: *дж*, якому ў рускай мове адпавядае чаргаванне *д*: *жд* (*гладить* — *разглаживать*) або *д*: *жд* (*вредить* — *повреждение*).

§ 40. Змяненне спалучэння *тй(*tj). Узнікненне гістарычнага чаргавання т : ч

Змяненне спалучэння *тй — таксама агульнаславянская з'ява, але вынікі гэтага змянення розныя:

$$*тй(*tj) \begin{cases} ч — ва ўсходніх славян \\ ц — у заходніх славян \\ щ(шт) — у паўднёвых славян \end{cases}$$

Прыклады з сучасных славянскіх моў: бел. (усх.-сл.): *мачаха, скарачу, заплачу, свечка*; польск. (зах.-сл.): *tasosha, zarłasa, skręsa, świeca*; балг. (паўдн.-сл.): *мащеха, съкращавам, заплащам, свещ*.

Змяненне *тй → ч у мове ўсходніх славян выклікала гістарычнае чаргаванне т : ч: *кароткі — скарачэнне, плата — плачу, лётаць — лячу*. Такое чаргаванне заканамерна ўласцівае ўкраінскай, рускай мовам. Але ў рускай мове замест чаканага ч нярэдка сустракаем щ: *сокращение, освещение, воплощение, просвещение, посещение*; гэта — запазычаныя рускаю моваю стара-славянiзмы.

§ 41. Змяненне спалучэнняў «губны+й(j)». Узнікненне гістарычнага чаргавання губнога са спалучэннем «губны+л'».

Спалучэнні «губны (б, в, м, п)+й(j)» у праславянскай мове былі на пачатку і ў сярэдзіне слоў. Ні ў адной славянскай мове такія спалучэнні не захаваліся. На пачатку слова яны паслядоўна змяніліся на спалучэнні «губны+л'» ва ўсіх славян (напрыклад, у словах *блюда, пляваць*).

Што ж да спалучэнняў «губны+й(j)» у сярэдзіне слова, то:

ва ўсходніх і паўднёвых славян паслядоўна развілося спалучэнне «губны+л'» (гэты л' называюць l-epentheticum): бел., руск., укр. *люблю, сыплю, купля*; з паўднёvasлавянскіх моў толькі ў сучаснай балгарскай непаслядоўна маем «губны+л'»: *объявление, оскърбление, изумление* (але *земя, купя*); мяркуюць, што ў частцы слоў у балгарскай мове l-epentheticum перажыў страту;

у заходніх славян губны асіміляваў й(j) і памякчыўся: польск. *ziemia, lubię, syrie*.

Узнікла гістарычнае чаргаванне губнога са спалучэннем «губны+л'»: б : бл', в : вл' → в : ъл', м : мл', п : пл'; паводле ўзору (пасля з'яўлення губнога ф з пранікненнем запазычанняў тыпу *графіць*) узнікла чаргаванне ф : фл': *размова — размаўляць, грабу — граблі, лавіць — лаўлю, карміць — кармлю, купіць — куплю, графіць — графлю*.

Зычны 1-epentheticum пры вызначэнні марфалагічнай структуры слова ад кораня не аддзяляецца: *сыпл-ю, ламл-ю, грабл-і, зямл-я*¹⁰.

§ 42. Змяненне спалучэнняў **лй*(**lj*), **нй*(**nj*), **рй*(**rj*). Узнікненне гістарычнага чаргавання *л: л', н: н', р: р'*

Сярод спалучэнняў, змененых пад уплывам наступнага *й(j)*, адзначаныя займаюць асобнае месца: толькі *ў* іх зычны, памякчоны наступным *й(j)*, супаў са сваім жа парным мяккім: *л → л', н → н', р → р'*, прычым наступны *й(j)* асіміляваўся папярэднім *л, н, р*: **лй* → *л'й* → *л'*, **нй* → *н'й* → *н'*, **рй* → *р'й* → *р'*. Некалькі прыкладаў: **полю* → *пол'о* → *пол'у* (→ *пал'у*), **гоню* → **гон'о* → *гон'у* (→ *ган'у*), **творю* → *твор'о* → *твор'у* (→ *твару*).

Так узнікла гістарычнае чаргаванне *л: л' (палоць — пал'у, калоць — кал'у, малоць — мял'у)*, *н: н' (гнаць — ган'у, змена — змян'у)*, *р: р' (вечеръ — вечэра)*.

Асобна трэба сказаць пра чаргаванне *р: р'*. Узнікшы ў агульнаславянскай, яно яшчэ ў старажытнай беларускай мове страцілася ў сувязі з зацвярдзеннем *р*. У былых *вечеръ* і *вечера* зычны *р* стаў аднолькава цвёрды (развіццё так званай цвёрдаэрацыі): *вечар, вячэра*.

§ 43. Спрашчэнне ў спалучэннях (групях) зычных. Узнікненне гістарычнага чаргавання зычнага з нулём гука

Спрашчэнне ў групях зычных, якое разумеюць як страту аднаго зычнага з групы, — агульнаславянскае змяненне. У агульнаславянскім **сѣпнѣ* першы склад быў закрыты, яго «замыкаў» зычны, што знаходзіўся перад наступным зычным (група **пн*); у выніку дзейнасці закону адкрытага склада першы зычны (*п*) выпаў, усе склады сталі адкрытыя: **сѣпнѣ* → *сѣнѣ*¹¹.

У агульнаславянскую эпоху змяніліся групы зычных **бв*, **бн*, **дн*, **дм*, **пн*, **дс* і інш.:

**бв* → *б*: **обвозѣ* → *обозѣ* (→ *абоз*);

**бн* → *н*: **гыбнѣти* (параўн.: *гібець, пагібель*) → *гынѣти* (→ *гінуць*);

**дн* → *н*: *кыднѣти* (параўн.: *кідаць*) → **кынѣти* (→ *кінуць*);

**пн* → *н*: **(за)топнѣти* → (параўн.: *тапелец*) → **(за)тонѣти* (→ *(за)тануць*);

**дм* → *м*: **пледмен* (параўн.: *плод*) → **племе* (→ *племя*).

З далёкай дапісьмовай эпохі да нас дайшло чаргаванне зычнага з нулём гука: *кід-аць — кі-нуць, пагляд-аць — гля-нуць*

¹⁰ У словах тыпу *руплівы, кемлівы, гняўлівы, сарамлівы, бязлівы, шчаслівы, маўклівы, здрадлівы* зычны *л* не адносіцца да кораня, ён — частка суфікса, як і ў словах *туж-лів-ы, палах-лів-ы, свар-лів-ы*.

¹¹ Далейшыя фанетычныя працэсы яшчэ змянілі гукавы склад гэтага слова: *сѣнѣ* → *сон*.

і інш. Узніклі і захаваліся варыянты караняў: *кід-* і *кі-*, *гіб-* і *гі-*, *гляд-* і *гля-*, *тап-* і *то-* (не пад націскам *та-*).

Яшчэ пра спрашчэнне ў групах зычных. Толькі што ішла размова пра агульнаславянскае спрашчэнне. У гісторыі славянскіх моў вядома таксама спрашчэнне ў спалучэннях зычных як з'ява ўсходнеславянская, г. зн. у дапісьмовую эпоху адбылося і неагульнаславянскае спрашчэнне ў групах зычных. Маюцца на ўвазе спалучэнні **дл* і **тл*, а таксама **дм* (напрыклад, у слове *сем*).

У формах дзеясловаў *кладу* і *клала*, *праду* і *прала*, *мяту* і *мяла*, *пляту* і *пляла* чаргуюцца *д* і *т* з нулём гука. З пункту гледжання сучаснасці тут маем варыянты караня: *клад-* і *кла-*, *плад-* і *плад-*, *мят-* і *мят-*. Такія варыянты таксама ўзніклі ў сувязі з дзейнасцю закону адкрытага склада. І ў форме *кладу* і ў форме *клала* быў карань *клад-*: **клад-р*, **клад-ла*; і ў форме *пляту* і ў форме *пляла* быў карань *плет-*: **плет-р*, **плет-ла*. Першы склад у формах *клала*, *пляла* быў закрыты: *клад-ла*, *плет-ла*. Закон адкрытага склада вымагаў, каб усе склады былі адкрытыя; у згаданых і падобных выпадках страціўся зычны *д* або *т*, у выніку: **клад-ла* → *клала*, **плетла* → *пляла*. Так атрымалася спрашчэнне спалучэнняў **дл* і **тл* у формах былых нескланяльных дзееспрыметнікаў на *л*, узнікла гістарычнае чаргаванне зычных *д* і *т* з нулём гука¹².

У заходнеславянскіх мовах спалучэнні *дл*, *тл* у формах дзеяслова тыпу *клала*, *мяла*, *пляла* і ў іншых катэгорыях слоў захаваліся. Напрыклад, у польскай мове: *przyszedł*, *jodła*. Такім чынам:

ва ўсходнеславянскіх мовах: бел. *клала*, *пляла*, *ель* (*елка*), *сала*, *мыла*; руск. *клала*, *плела*, *сало*, *мыло*; укр. *клала*, *плела*, *сало*, *мило*;

у паўднёvasлавянскіх: балг.: *ела* (*ель*), *сало*;

у заходнеславянскіх: польск. *plóttem*, *jodła*, *sadło*, *mydło*, *modły*; чэшск. *vedla*, *pletla*, *jedla*, *sadło*.

Асобна трэба спыніцца на змяненні групы *дм* у лічэбніку *сем* (*сёмы*), што паходзіць з агульнаславянскага *седьмь*. Ва ўсходніх славян яшчэ ў дапісьмовую пару ў слове *седьмь* (*седьмѣи*) зычны *д* выпаў, атрымалася *семь* (*семѣи*). Старажытныя ўсходнеславянскія помнікі пачатку пісьмовай пары і падаюць *семь*, *семѣи* (*семѣи*). У іншых славянскіх моўных групах у гэтым слове зычны *д* захаваўся: балг. *седем*, польск. *siedem*. Адкуль жа ідуць супярэчлівыя *семь* і *седьмой* у рускай мове? Парадкавы лічэбнік *седьмой* у рускай мове — са стараславянскай мовы. У беларускай і ўкраінскай мовах ужываецца заканамерная ўсходнеславянская форма без *д*: бел. *сёмы*; укр. *сьомий*.

¹² У выніку далейшых змяненняў зычных *д* і *т* узнікла чаргаванне *дз'*, *ц'* з нулём гука: *кладзеш* — *клала*, *пляцеш* — *пляла*.

У беларускай мове ёсць групы слоў са спалучэннямі зычных *дл, тл*. Гэта словы тыпу: 1) *светлы, мятла, сядло*; 2) *здагадлівы, цнатлівы, зіхатлівы*; 3) *кавадла, быдла, заядлы*.

У групе слоў першага тыпу спалучэнні зычных *дл, тл* узніклі пасля страты рэдукаваных: *свѣтъльзи* → *светлы*, *сѣдъло* → *сядло*.

Групу другога тыпу складаюць словы, утвораныя пры дапамозе суфікса *-лів-*. Словы апошняй групы — запазычаныя з польскай мовы.

§ 44. Змяненні ў групах **дт*(**dt*), **тт*(**tt*).

Узнікненне гістарычнага чаргавання *д : с'*, *т(ц') : с'*

У сучаснай беларускай мове ёсць гістарычнае чаргаванне *д : с'*, *д : с*, *т : с'* (*ц' : с'*), якое можна бачыць на прыкладах: *кладу* (*кладзеш*) — *класці*, *іду* (*ідзеш*) — *ісці*, *праду* (*прадзеш*) — *прасці*, *веды* (*ведаць*, *веданне*, *вядомы*) — *весткі*, *мяту* (*мяцаеш*) — *месці*, *пляту* (*пляцаеш*) — *плесці*. Гэта гістарычнае чаргаванне з'явілася вынікам змянення, выкліканага дзейнасцю закону адкрытага склада.

Формы *пляту* і *плесці* ўтвораны ад *плет-*. У інфінітыве (*плесці*), з яго сталаю прыметаю *-ти*, былі побач два *т*: **плетти*. Першы склад *плет-* закрыты, у спалучэнні *тт* адбылася дысіміляцыя; папярэдні выбухны *т* замяніўся фрыкатыўным, працяжным *с'*, які, як вядома, прыцягнуўся да наступнага склада: *пле-сти*. У выніку першы склад стаў адкрыты і ўзнікла чаргаванне *т : с'*.

Гэта самае адбылося і ў форме *кладти*, дзе зычны *д*, прыпадобніўшыся да наступнага *т*, супаў з *т*, а потым замяніўся працяжным *с'*: **кладти* → **клатти* → *класці*¹³ (→ *класці*).

Разгледжанае чаргаванне ёсць і ў такіх, напрыклад, парах, як *валодаць* — *воласць*, *страдаць* — *страсці*, *ненавідзець* — *нянавісць*, *клятва* — *клясці*.

Дысіміляцыя ў групах **дт*, **тт* — агульнаславянскае фанетычнае змяненне.

§ 45. Змяненне ў спалучэннях **гв* (**gv*), **кв* (**kv*) перад *ѵ* з дыфтонга *oi*

Пачатковыя **гв*, **кв* перад *ѵ* з дыфтонга *oi* аднолькава змяніліся ў мове ўсходніх і паўднёвых славян (**гв* → *зв*, **кв* → *цв*):

* *гвѣзда* → *звѣзда* (→ *звязда*);

* *квѣтъ* → *цвѣтъ* (→ *цвет*);

* *квѣлити* → *цвѣлити* (→ *цвяліц'*¹⁴).

Параўн.: ст.-сл. *звѣзда*, *цвѣтъ*; сучасныя балг. *звезда*, *цвят*.

¹³ З часам зычны *т'* у гэтым слове, як і ўсякі *т'*, змяніўся, ператварыўшыся ў афрыкату *ц'*: *класці*. У сучасных *кладзеш* і *класці* чаргуецца не *д : с'*, а *дз' : с'*, дзе *дз'* — з былога *д'*.

¹⁴ *Цвяліц'* — 1. насміхацца, здэкавацца; 2. дражніць (з уласных запісаў на Магілёўшчыне).

Такое змяненне не развілося ў заходнеславянскіх мовах, у іх захаваліся пачатковыя **zv*, **kv* (**gv*, **kv*): польск. *gwiazda*, *kwiat*; чэшск. *hvězda*, *květ*.

У сучаснай беларускай мове паралельна сустракаем: *кветка*, *квецень*, *квітнець* і *цвісіці*, *зацвітаць*, *адцвітанне*. Бытаванне слоў з праславянскім **kv* побач са змененым усходнеславянскім *цв* (**kv* → *цв*) можна растлумачыць суседствам беларускай мовы з польскаю і ўплывам апошняй. Можна думаць і інакш: магчыма, у старажытнасці не на ўсёй беларускай тэрыторыі **kv* змянілася на *цв*. Прафесар Ф. П. Філін адзначае, што ў дыялектах усходнеславянскіх моў захавалася спалучэнне *kv*.

§ 46. Поўнагалоссе

Старажытныя спалучэнні тыпу *torot* (*torot*), *tolot* (*tolot*), *teret* (*teret*), *telot* (*telot*) называюць поўнагалоснымі. Поўнагалоссе — фанетычная асаблівасць толькі ўсходнеславянскіх моў. Яно не ўласцівае ні заходнеславянскім, ні паўднёvasлавянскім мовам. Напрыклад: усх.-сл. (старажытныя): *борода*, *борона*, *золото*, *голова*, *берегъ*; зах.-сл. (польск.): *broda*, *brona*, *złoto*, *głowa*, *brzeg*; паўдн.-сл. (балг.): *брада*, *брана*, *злато*, *глава*, *бряг*.

Спалучэнні *oro*, *оло*, *ере*, *ело* ў беларускай мове набылі фанетычныя варыянты:

oro — *ора*, *аро*, *ара* (*горад*, *сорам*, *гародзіш*, *бессаромны*, *гарады*, *сарамяжы*);

оло — *ола*, *ало*, *ала* (*солад*, *золата*, *салодкі*, *пазалота*, *саладкаваты*, *залацісты*);

ере — *ера*, *ярэ*, *яро* (*серада*, *бераг*, *сярэдні*, *узбярэжны*, *асяродак*, *бязроза*);

ело — *ала* (*ашаламіць*).

Поўнагалоссе не развілося ні ў адной, апрача ўсходнеславянскіх, індаеўрапейскай мове. Гэта з'явілася зыходным пры пошуках адказу на пытанні: з чаго і ў выніку чаго ўзнікла поўнагалоссе? Гісторыкі заўважылі, што нямецкаму *Berg* адпавядае ўсходнеславянскае *берегъ*, літоўскаму *karve* — *корова*, французскаму *Karl* — *король*; рэканструювалі (аднавілі) праславянскія формы: **борда*, **гордъ*, **борна*, **голва*, **золто*, **болто*, **бергъ*, **мелко*. Першы склад у гэтых (і падобных) словах быў закрыты. Дзейнасць закону адкрытага склада прывяла да змянення: пасля плаўных *р*, *л* развіваўся рэдукаваны *ъ* ці *ь*, які яшчэ ў дапісьмовы час пад уплывам складаўтваральнага плаўнага падоўжыўся і паступова супаў адпаведна з *о* ці *э(е)*:

**борна* → **боръна* → *борона* (→ *барана*);

**гордъ* → **горъдъ* → *городъ* (→ *горад*);

*холдѣ → *холѣдѣ → *холодѣ* (→ *холад*);
 *золто → *золѣто → *золото* (→ *золата*);
 *бергѣ → *берѣгѣ → *берегѣ* (→ *бераг*);
 *мелко → *молко → *молѣко → *молоко* (→ *малако*);
 *шел'мѣ → *шелмѣ → *шелѣмѣ → *шеломѣ* (→ *шалом*).

Асобнага тлумачэння вымагае змяненне агульнаславянскага **телт*, якое ва ўсходніх славян набыло гучанне *толот* або *телот*, але не *телет*. У дыялектах агульнаславянскай мовы-асновы, з якіх узнікла ўсходнеславянская мова, зычны *л* у спалучэнні **телт* зацвярдзеў, пад уплывам цвёрдага лабіялізаванага *л* галосны *э(е)* лабіялізаваўся і перайшоў у *о*: **мел'ко* → **мелко* → **молко*. Спалучэнне **толт* перажыло далейшае змяненне: **толт* → **толѣт* → *толот*. Такім чынам: **мелко* → **молко* → *молоко* (→ *малако*). Калі ж у спалучэнні **телт* першым зычным быў мяккі шыпячы, то *э(е)* не пераходзіў у *о*, а пасля зацвярдзелага *л* узнікаў *ѣ*, які пераходзіў у *о*: **шел'мѣ* → **шелмѣ* → **шелѣмѣ* → *шелом*.

Былыя праславянскія **торт*, **толт*, **терт*, **телт* не захаваліся таксама ў заходнеславянскіх і паўднёvasлавянскіх мовах. Дзейнасць закону адкрытага склада ў гэтых мовах выклікала перастаноўку папярэдняга плаўнага і наступнага галоснага. У выніку ў польскай мове, напрыклад, атрымалася:

**борда* → *брота* (*broda*);
 **голва* → *глова* (*głowa*);
 **золто* → *злото* (*złoto*);
 **бергѣ* → *брегѣ* → *бжег* (*brzeg*);
 **мелко* → *млеко* (*mleko*).

У балгарскай мове галосны *о* падоўжыўся і супаў з *а* (**толт*, **торт* → *тлат*, *трат*):

**голва* → *глова* → *глава*;
 **золто* → *злото* → *злато*;
 **болто* → *блото* → *блато*;
 **гордѣ* → *гродѣ* → *град*;
 **ворна* → *врона* → *врана*;
 **бергѣ* → *брегѣ* → *брягѣ*.

Перамятае са старажытнай усходнеславянскай мовы поўнагалосе — асабліваць старажытнай беларускай мовы; яе адлюстроўваюць беларускія пісьмовыя помнікі: *полочаны*, *полочьскую* (Гр. Герд.), *бороните* (Гр. Як.), *волости* (Гр. 1300), *оборонятъ* (Даг. Пол.), *стерега*, *Новугородку*, *у Городьнѣ*, *городы*, *Дорогичинѣ* (Вілен. л.), *соромитили* (Стр. Хр.), *молодицу* (Тры кар.), *выволокли* (Кн. пас.), *молоденьцомѣ* (Руф), *нагорожѣня* (*узнагароджанья*) (Ст. літ. 1566), *молодшое*, *жеребицу* (Акт. Брэсц.), *волоцюга*, *морокѣ*, *головнѣишее*, (з тамтои) *стороны*, *полонѣ*, *полонѣ*, *толокно*, *соромѣ*, *солодкость*, *ворогѣ*, *солома* (Зіз. Лекс.), *огородныя* (Баркул. л.), *ворогѣ*, *ворогую* (Бяр. Лекс.).

Калі параўнаць колькасць слоў з поўнагалоснымі спалучэннямі ў сучасных беларускай і рускай літаратурных мовах, то такіх слоў больш у беларускай мове; у рускай ім звычайна адпавядаюць словы з няпоўнагалоснымі спалучэннямі.

У беларускай мове	У рускай мове
асалода	наслаждение
бярэмя (абярэмак)	бремя
варожасць	враждебность
варожы	враждебный
вораг	враг
галосны	гласный
галоўны	главный
кароткі	краткий
скарачэнне	сокращение
норавы	нравы
палон	плен
палонны	пленный
прыбярэжны	прибрежный
салодкі	сладкий
серада	среда
сярэдні	средний
скарачэнне	сокращение
сарамоцце	срамота
сорам	срам
узнагарода	награда

Яшчэ некалькі слоў з няпоўнагалоссем: *время, вратарь, здравый, младенец, нравится, праздный, праздник, странный, пространство, прохладиться, прах* і іншыя, што ўжываюцца ў рускай мове.

Названыя тут словы з няпоўнагалоснымі спалучэннямі — гэта запазычаны са стараславянскай мовы, якая зрабіла вялікі ўплыў на рускую; нават назва дня *серада* замянілася стараславянскім *среда*; вітанне *здравствуй(те)* — таксама стараславянізм.

§ 47. Змяненне пачатковых спалучэнняў **орт (*ort)*, **олт (*olt)*

Праз параўнальнае вывучэнне славянскіх і іншых індаеўрапейскіх моў вызначана, што словы тыпу *розум, робіш, лодка, лодкаць, ратай* у эпоху агульнаславянскай мовы-асновы мелі іншы пачатак. Як і нямецкае *Arbeit*, наша *робіш* пачыналася са спалучэння **орб* (ці **арб*); як і нарвежскае *olda*, пачыналася з **old* слова *лодка*; як і літоўскае *ortojas*, пачыналася з **орт* (ці **арт*)

*ратай*¹⁵. Што ж адбылося? У сувязі з дзейнасцю закону адкрытага склада пачатковы галосны і наступны плаўны памяняліся месцамі, *орт, *олт змяніліся на *рот(рат), лот(лат)*. На месцы былых *орт, *олт замацаваліся пачатковыя *рот* ці *рат, лот* ці *лат* ва ўсіх славянскіх мовах. Толькі ў адзінкавых выпадках адсутнічае паказаная перастаноўка, напрыклад у стараславянскай мове: *алѣкати, алѣчьнѣ, алѣдши*; пасля плаўнага *л* развіўся рэдукаваны галосны.

Пры ўзыходным націску (узыходнай інтанацыі) на пачатковым *о* са спалучэнняў *орт, *олт узніклі *рат, лат*. Былое *ордло (→ *орло*) змянілася на ўсходнеславянскае *рало* (бел. *рала*), заходнеславянскае *radlo* (польск.), *rádlö* (чэшск.), паўднёваславянскае *рало* (балг.).

Пры зыходным націску (зыходнай інтанацыі) спалучэнні *орт, *олт змяніліся на *рот, лот*. Так, былое *олкѣтъ змянілася ва ўсходніх славян на *локѣтъ* (бел. *локаць, руск. локоть*); у заходніх — *tokieć* (польск.), *loket* (чэшск.); у паўднёваславянскіх мовах узнікалі *рат, лат*: ст.-сл. *лактъ, рабѣ, работа*.

У беларускай мове заканамерна замацаваліся ўсходнеславянскія *розум, роўны, роўнасць, розныя, розніца, робіш, лодка*. У ненаціскных *рот, лот* у сувязі з аканнем узнік галосны *а*: *розум — разумны, роўны — параўнаць, роскідка — раскідаць*. У рускай мове ў сувязі з аканнем таксама з'явіліся варыянты прыстаўкі *роз-* і *рос-*: *розыск, росписи* і *раздавать, разогнать, разгромить*. Ёсць, аднак, у рускай мове група слоў, у якіх на месцы ўсходнеславянскіх *рот, лот* вымаўляецца *рат, лат*: *разница, разум, равенство, равный, работа* і некаторыя іншыя. Гэта — стараславянізмы ў рускай мове, вынік уплыву стараславянскай мовы.

§ 48. 3 гісторыі насавых галосных. Узнікненне чаргавання галоснага з насавым зычным або галоснага са спалучэннем «галосны + насавы зычны»

У агульнаславянскай мове былі два насавыя галосныя — *о* (*о^н*) і *е* (*э^н*). Іх узнікненне тлумачыцца дзейнасцю закону адкрытага склада, утварэннем з двух гукаў аднаго. Калі спалучэнне «галосны + насавы зычны» (*он, ом, ън, ѣм, ен, ем, ін, ім, ън, ѣм*) знаходзілася перад наступным зычным (**мента, *пенть, *жънти*) або на канцы слова (**сѣмен, *имен, *идон*), насавы зычны закрываў склад; спалучэнне галоснага з насавым зычным змянялася, з двух гукаў утвараўся адзін гук — галосны, які вымаўляўся ў нос: **(но)чьнти* → **(но)чѣти, *мента* → **мѣта, *пенть* → **пѣть, *жънти* → **жѣти, *сѣмен* → **сѣмѣ, *имен* → **имѣ, *идон* → **идѣ*. Калі ж спалучэнне «галосны + насавы зычны»

¹⁵ *Каб я быў крылатай птушкай, не ляцеў бы я ў гай, пей бы песні вяснялушкай там, дзе слёзы лье ратай.* (М. Чарот)

стаяла перад галосным, то спалучэнне захоўвалася, насавы галосны не ўтвараўся: *имене* (форма роднага склona назоўніка *імя*), *починати*.

Такім чынам, у агульнаславянскай мове ўзнікла чаргаванне насавога галоснага са спалучэннем «галосны+насавы зычны»: **почети* — *починати*, **жети* — **жьно*, **вззети* — **взьмо*, **име* — *имене*.

У IX—X ст. у агульнаўсходнеславянскай мове насавыя *o*, *e* перажылі дэназализацыю — змяненне, у выніку якога супалі з галоснымі ненасавымі; *o* супаў з *y*, *e* — з *a* (я): **срдъ* → *судъ*, **голорбъ* → *голубъ*, **жети* → *жати*, **вззети* → *вззяти*. Адпаведна змянілася і чаргаванне: калі раней чаргаваўся насавы галосны са спалучэннем «галосны+насавы зычны», то з X ст. чаргуецца галосны *a* або *y* са спалучэннем «галосны+насавы зычны»: **вззети* — **взьмо* (*e*: *ьм*), **почети* — *починати* (*e* — *ин*); *вззяти* — *взьму* (*a*: *ьм*), *почати* — *починати* (*a*: *ин*).

Насавыя галосныя засведчылі пісьмовыя помнікі на стараславянскай мове; *o* абазначаўся літарай Ѡ (ётавы — Ѡ), *e* — Ѣ (ётавы — Ѣ).

У мове нашых заходніх суседзяў — палякаў насавыя галосныя захаваліся: *bądz* (*a*=*o*), *sąd*, *wodą*, *ramięć*, *pięć*, *szczęść*, *szczęście*.

Ужо гаварылася, што ў IX—X ст. ва ўсходнеславянскай мове насавы *o* супаў з *y*, а насавы *e* — з *a*. У мове беларускай народнасці ў некаторых словах на месцы *e* з'явіўся галосны не *a*, а *э* (*e*): *запрэчы*, *дрэнь* (*дрэнны*), *агледзець* (*агледзіны*), *трэсці* (*растрэсці*) і некаторых іншых. Галосны *э* (*e*) узнік, відаць, пад уплывам такіх дзеясловаў, як *забегчы*, *залегчы*, *залезці*, а таксама *несці*, *занесці*, *месці*, *падмесці*.

§ 49. З'яўленне *o* на месцы пачатковага **йэ* (**je*)

Сучасныя беларускія словы *алень*, *адзін* (*адзіны*, *адзінкавы*, *адзіночны*, *адзінка*), *восень*, *возера*, *вожык*, *ажына*, *асятрына* і некаторыя іншыя ў агульнаславянскай мове мелі пачатковае спалучэнне **йэ* (**je*). Гэта пачатковае **йэ* захавалася ў паўднёва- і заходнеславянскіх мовах: польск. *jeden*, *jesień*, *jezioro*; балг. *един*, *есен*, *езеро*. Ва ўсходніх славян страціўся пачатковы *й* (*j*), а *э* (*e*) супаў з *o*. Такое змяненне звычайна адбывалася пры ўмове, калі ў наступным складзе быў галосны *i* ці *э* (*e*). Такім чынам, агульнаславянскія *Юлень*, *Юсень*, *Юдинъ*, *Юзеро* змяніліся ў мове старажытных усходніх славян на *олень*, *осень*, *одинъ*, *озеро*.

Што да *единый*, *единица*, *единство* ў рускай мове, то гэта запазычанні са стараславянскай.

У мове беларускай народнасці пачатковы *o* не пад націскам змяніўся на *a* (аканне): *олень* → *ален'*, *одинъ* → *адзін*, *озера* →

азэры, а перад пачатковым націскным *о* развіўся прыстаўны *в*: *вожык* (*ож*(ик)ъ ← *Ўжъ*), *восен'* (*осень* ← *Ўсень*).

Паказаны пераход *йэ ў* *о* пашырыўся і на запазычаныя ад грэкаў у далёкай старажытнасці імёны: *Елена* → *Олена* → *Алена* → *Алена*, *Евстафиос* → *Остап* → *Астап*, *Ефраим* → *Охрем* → *Ахрэм*.

§ 50. Цвёрдыя, мяккія і памякчоныя зычныя

У агульнаславянскай мове паводле цвёрдасці і мяккасці зычныя былі цвёрдыя, мяккія і памякчоныя. Заднеязычныя *г, к, х* былі толькі цвёрдыя. Зычныя *б, в, д, з, л, м, н, п, р, с, т* перад галоснымі задняга рада *а, о, у, ы, ъ, օ* былі цвёрдыя, а перад галоснымі прэдняга рада *і, э, е, ё, ь* — памякчоныя, г. зн. цвёрдыя зычныя былі парныя з памякчонамі: *б — б', в — в', д — д', з — з', л — л'* і інш. Мяккія — усе шыпячыя, *ј*, а таксама *р, л, н*, якія стаялі ў слове перад наступным *ј(й)*. Такім чынам, парныя паводле цвёрдасці — мяккасці былі толькі тры гукі: *р, л, н* (у пазіцыі перад галоснымі задняга рада) і *р', л', н'* (у пазіцыі перад наступным *ј*). Парнасці цвёрдых і мяккіх зычных, уласцівай сучаснай беларускай мове, у агульнаславянскай мове не было.

Ва ўсходнеславянскай мове, да ўтварэння трох асобных усходнеславянскіх моў, адбылося змяненне памякчоных зычных, у выніку якога яны сталі мяккімі. Узніклі пары паводле цвёрдасці — мяккасці зычных: *б — б', в — в', г — г', д — д', з — з', к — к', л — л', м — м', н — н', п — п', р — р', с — с', т — т', х — х'*. Такая парнасць цвёрдых і мяккіх гукаў захавалася ў рускай мове. У беларускай мове палаталізацыйныя працэсы працягваліся. Адбылося далейшае памякчэнне свісцячых *з* і *с*. Без асаблівай цяжкасці можна заўважыць большую ступень мяккасці *з', с'* у беларускай мове, чым у рускай (у адных і тых словах): *сзняти* → *с'няти* → *з'няц'*, *раз'нес'ці*, *з'мена*, *пес'ня*, *прас'ніца*, *с'ню*. Месца ўтварэння беларускіх мяккіх *з', с'* больш набліжанае да сярэдняга паднябнення, чым адпаведных рускіх *з', с'*. У беларускай мове з былога цвёрдага і мяккага *д'* развіўся мяккі свісцячы зычны *дз'*, а з мяккага *т'* — больш мяккі свісцячы зычны *ц'* (так званае дзеканне і цеканне, гл. § 94): *дзѣтъ* → *дз'вес'це*.

§ 51. Чаргаванні галосных

З агульнаславянскай мовы перайшлі як спадчына ва ўсходнеславянскую гістарычныя чаргаванні галосных. Пераважная большасць іх так ці інакш дайшла да нас у беларускай мове.

Кратка пакажам некаторыя з гэтых чаргаванняў:

э(е) : *о* — *везти* і *возъ*, *плести* і *плотъ*, *нести* і *нести*, *вести* і *водити* (сучасн. *везці* і *воз*, *плесці* і *плот*, *несці* і *насіць*, *весці* і *вадзіць*);

ь:о — *бърати і сѣборѣ, *шьдлі і ход* (сучасн. *браць і збор, ішли і ход*);

и:ѣ — *сѣбирати і сѣбърати* (сучасн. *збіраць і сабраць*);

ѣ:ы — *мѣешь і мыти, крѣеши і крыти* (сучасн. *мыеш і мыць, крыеш і крыць*);

ѣ:а — *сѣсти (сѣдти) і садити, лѣзти і лазити* (сучасн. *сесці і садзіць, лезці і лазіць*);

ы:у — **выкнѣти і наука, дыхати і духѣ* (сучасн. *прывыкнуць і навука, дыхаць і дух*);

ѣ:ѣ → а:у — **везати і *ѣзлѣ → вязати і узлѣ; *трѣсти і *трѣсѣ → трясти і трус* (сучасн. *вязаць і вузел, трэсці і трус, запрэчы — супругі*).

З некаторымі чаргаваннямі (напрыклад, ь:о, ѣ:о) звязаны граматычныя і сэнсавыя адрозненні, параўн.: *ход і ішли (*шьд-ли), збор і сабраць (сѣбърати)*, значэнне закончанасці — незакончанасці дзеяння: *сѣбърати і сѣбирати (сабраць і збіраць)*, значэнне адзінкавага і паўторнага (шматкратнага) дзеяння: *нести і носити (несці і насіць), везти і возити (везці і вазіць)*. Параўн. таксама: *дыхаць і дух, прывыкаць і навука і інш.*

ФАНЕТЫЧНЫЯ ЗМЯНЕННІ ПІСЬМОВАЙ ЭПОХІ

§ 52. Агульныя заўвагі

Асноўнае месца ў гэтым падраздзеле займаюць змяненні, якія сталі істотнымі пры ўтварэнні беларускай мовы, яе фанетычнай сістэмы. Зразумела, нельга абысці агульнаўсходнеславянскіх змяненняў.

Гістарычныя змяненні пісьмовай эпохі сістэматызуюцца:

адны — агульныя для ўсіх усходніх славян,

другія — агульныя для дзвюх усходнеславянскіх моў,

трэція — уласцівыя толькі адной з усходнеславянскіх моў.

Прыклады першых: *бегласць галосных, з'яўленне новых закрытых складоў; другіх: узнікненне падоўжаных зычных, чаргавання ро:ры, ло:лы, ле(ля):лі ў беларускай і ўкраінскай мовах, пераход э → о ў словах тыпу зялёны, вясёлы, усё ў беларускай і рускай мовах; трэціх: страта канцавога j(й) у формах тыпу лепшы, такі, сёмы, смачны ў беларускай мове і захаванне j(й) у рускай і ўкраінскай (такой, такий; сёмай, сьомий), узнікненне дзекання і цекання, паслядоўнае зацвярдзенне р у беларускай мове і наяўнасць цвёрдага і мяккага р у рускай і ўкраінскай, чаргаванне о:і ў формах тыпу коня — кінь, воза — віз, носа — ніс у мове ўкраінцаў, змяненне в на ф перад глухім зычным (вѣторник — фторник, травѣка — трафка) у рускай мове.*

§ 53. Кароткая характарыстыка рэдукаваных *ѣ, ъ*

Гукі *ѣ, ъ* — галосныя няпоўнага ўтварэння, іх называюць рэдукаванымі. Галосны задняга рада *ѣ* быў блізкі да *о*, але карацейшы за *о* і невыразны; галосны *ъ* — карацейшы за *э(е)* і таксама невыразны. Рэдукаваныя *ѣ, ъ* па-рознаму вымаўляліся ў залежнасці ад пазіцыі. Рэдукаваны на канцы неаднаскладовага слова (*смакѣ, пень*) ці перад складам з галосным поўнага ўтварэння (г. зн. перад складам з любым галосным, толькі не з рэдукаваным) быў асабліва кароткі і невыразны. Такі рэдукаваны акрэсліваюць як рэдукаваны ў слабай пазіцыі (як слабы рэдукаваны). А рэдукаваны пад націскам (*мѣхѣ, пѣнь*), а таксама перад складам са слабым рэдукаваным быў у моцнай пазіцыі, г. зн. моцны рэдукаваны. Рэдукаваны быў у слабай пазіцыі таксама перад наступным складам з рэдукаваным у моцнай пазіцыі.

Практычна вызначэнне пазіцыі рэдукаваных у слове зручней пачынаць з канца слова. У слове *локѣть* рэдукаваны *ѣ* быў у слабай пазіцыі, бо знаходзіўся на канцы слова, рэдукаваны *ѣ* — у моцнай, бо стаяў перад складам са слабым рэдукаваным *ѣ*. У слове *кѣнижѣка* абодва рэдукаваныя былі ў слабай пазіцыі, бо яны ненаціскныя, пасля іх ішлі склады з галоснымі поўнага ўтварэння *і, а*. У слове *сѣмьртѣ* канцавы *ѣ* быў у слабай пазіцыі, *ѣ* у другім складзе — у моцнай пазіцыі, бо пад націскам (а таксама перад складам са слабым рэдукаваным), рэдукаваны *ѣ* — у слабай, бо ў наступным складзе рэдукаваны *ѣ* у моцнай пазіцыі.

§ 54. Чаргаванне моцных і слабых рэдукаваных

Чаргаванне моцных і слабых рэдукаваных карысна і патрэбна ведаць пры вывучэнні не аднаго фанетычнага змянення, напрыклад узнікнення бегласці галосных, так званага выраўноўвання асноў, чаргавання *ро:ры, ло:лы, ле(ля):лі*.

Лёгка ўбачыць, што пры змене слова моцны рэдукаваны мог апынуцца ў слабай пазіцыі і наадварот. Так, у форме *сѣнѣ* рэдукаваны *ѣ* пасля *с* быў у моцнай пазіцыі — пад націскам, а ў форме *сѣну* — у слабай, бо наступны склад меў галосны поўнага ўтварэння *у*; *ѣ* быў у слабай пазіцыі пасля *с* і ў форме *сѣнѣмь* (творны склад): перад складам з моцным (націскным) *ѣ*. Яшчэ прыклад: *пѣнь* і *пѣнѣмь*; у першай форме *ѣ* пасля *п* моцны, у другой — слабы (перад складам з моцным рэдукаваным). Такім чынам, у старажытнай мове было фанетычнае (пазіцыйнае) чаргаванне моцнага рэдукаванага са слабым.

§ 55. Лёс рэдукаваных *ѣ, ъ*

На пачатку пісьмовага перыяду ўсходнеславянскай мовы-асновы рэдукаваныя *ѣ, ъ* былі асобныя фанэмы. З сярэдзіны XI ст. гэтыя галосныя пачалі змяняцца, у выніку к канцу XII ст. іх не стала. У слабай пазіцыі *ѣ, ъ*, паступова аслабляючыся, зусім страціліся, зніклі; у моцнай пазіцыі, паступова ўзмацняючыся, яны супалі з галоснымі поўнага ўтварэння: *ѣ* → *о*, *ѡ* → *э(е)*: *сѣнѣ* → *сон*, *пѣнь* → *пен'*, *сѣнѣмь* → *сном'* → *сном*, *пѣньмь* → *пнем'* → *пнѣм*, *локѣть* → *локот'* → *локац'*.

З часам у беларускай мове галосныя *о, э(е)*, што развіліся адпаведна з *ѣ, ѡ*, перажылі новыя змяненні, у выніку на месцы былога *ѣ* сустракаем не толькі *о*, а на месцы *ѡ* — не толькі *э(е)*. Так, у слове *кубак* (*кѡбѣкѣ*) канцавы *ѣ* страціўся, а пасля *б* супаў з *о*, які з развіццём акання супаў з *а*. Такім чынам: *кубѣкѣ* → *кубок* → *кубак*, г. зн. на месцы былога *ѣ* маем галосны *а* (*ѣ* → *о* → *а*). Сучасная форма роднага склону *ручак* — з былога *ручѣкѣ*, дзе слабы рэдукаваны *ѣ* страціўся, моцны рэдукаваны *ѡ* паступова супаў з *э(е)*, які ў сваю чаргу змяніўся на *о*, а потым — на *а*: *ручѣкѣ* → *ручек* → *ручок* → *ручак* (*ѡ* → *э* → *о* → *а*).

Страту слабых і ўзмацненне моцных *ѣ, ѡ* нельга разглядаць як два асобныя працэсы, гэта два бакі аднаго працэсу — змянення галосных няпоўнага ўтварэння. Прычыну страты (падзення) і праяснення рэдукаваных дасюль яшчэ з пэўнасцю не ўдалося высветліць. Прыкладзём толькі адно з вядомых меркаванняў. Змяненне ў характары націску (музычны → дынамічны) выклікала пераразмеркаванне выдыхальнай сілы пры вымаўленні слова: адны склады ўзмацніліся, другія паслабіліся. У выніку рэдукаваныя ў моцнай пазіцыі яшчэ больш узмацняліся і паступова супалі з галоснымі поўнага ўтварэння, рэдукаваныя ў слабай пазіцыі паступова аслабляліся і нарэшце зніклі.

§ 56. Вынікі страты рэдукаваных

Прыгледзімся да запісаных ніжэй слоў, звернем увагу на гукавую структуру пасля страты рэдукаваных:

<i>сѣто</i> → <i>сто</i>	<i>огнь</i> → <i>огн'</i>
<i>чѣто</i> → <i>что</i>	<i>осмь</i> → <i>осм'</i>
<i>мѣнѣ</i> → <i>мнѣ</i> → <i>мне</i>	<i>гѣрнѣчарѣ</i> → <i>горнчар</i>
<i>кѣде(ѣ)</i> → <i>где(ѣ)</i>	<i>зѣрвѣка</i> → <i>вервка</i>
<i>дѣщанѣ</i> → <i>дщан</i>	<i>пеклѣ</i> → <i>пекл</i>
<i>бѣчела</i> → <i>бчела</i> (<i>пчала</i>)	<i>неслѣ</i> → <i>несл</i>
<i>Мѣньскѣ</i> → <i>Мѣнеск</i>	<i>сѣвѣдѣка</i> → <i>сѣвѣдка</i>
<i>шѣвьѣ</i> → <i>швец'</i>	<i>дѣвѣсѣтѣ</i> → <i>дѣвѣстѣ</i>
<i>дѣхорѣ</i> → <i>дхор'</i>	<i>случѣскыйѣ</i> → <i>случскый</i>
<i>Рѣша</i> (горад) → <i>Рша</i>	<i>сѣбудовати</i> → <i>сбудовати</i>

зельнѣ → зел'нѣ
насьннѣ → нас'ннѣ
вихрь → вихр
бобръ → бобр

сьльнѣце → солнце
натъѣце → натѣце
вѣторъкъ → второк
сѣбор → сбор

З'явіліся такія спалучэнні гукаў, якія захаваліся, вымаўляюцца і сѣння: *сьто* → *сто*, *мѣнѣ* → *мне*. З'явіліся і такія спалучэнні гукаў, якія не маглі захавацца, у іх павінны былі развіцца і развіліся змены. Так, напрыклад, у слове *чьто* спалучэнне *чт* змянілася на *шт*, у слове *дъхорь* спалучэнне *дх* → *тх*, у слове *бъчела* *бъч* → *пч*, у слове *сьльнѣце* *лнѣ* → *нѣ*, у *случьская* спалучэнне *чск* → *цк*, у слове *Рѣша* перад *рш* з'явіўся пачатковы прыстаўны галосны, у слове *сьнѣдати* спалучэнне *сьн* → *сн* → *с'н*. Страта рэдукаваных *ѣ*, *ь* выклікала новыя і неадзінкавыя фанетычныя змяненні ў словах. Гэтыя змяненні адбіліся і на вакалізме і на кансанантызме.

Засваенне гэтых змяненняў мае істотнае значэнне пры вывучэнні гістарычнай фанетыкі беларускай мовы.

ВЫНІКІ СТРАТЫ РЭДУКАВАНЫХ Ъ, Ь У ВАКАЛІЗМЕ

§ 57. Бегласць галосных

Бегласць галосных — гэта чаргаванне галоснага з нулём гука: *свісток* — *свісткі*, *кніжак* — *кніжка*, *вайчок* — *вайчка*, *пень* — *пнём*. Бегласць галосных — адзін з непасрэдных вынікаў страты і праяснення рэдукаваных галосных. У адной і той аснове рэдукаваны мог быць то ў моцнай, то ў слабай пазіцыі: *сьтъня* — *сьтѣ*, *коньць* — *коньця*. Моцны праясніўся ў галосны поўнага ўтварэння, слабы страціўся: *сотня* — *сто*, *канец* — *канца*. Такім чынам на змену чаргаванню моцнага рэдукаванага са слабым і прыйшло чаргаванне галоснага з нулём гука.

З нулём гука галосны чаргуецца ў словах тыпу *байэц* — *байця*, *акрајэц* — *акрајця*, *кіјок* — *кіјка*, *гајок* — *гајка*. Галосныя *э(е)* і *о(ѣ)* адпавядаюць моцнаму рэдукаванаму *ь*, а нуль гука — слабаму: *бојьць* — *бојця*.

У сучаснай беларускай мове ведаем прыназоўнікі *над* і *пада*, з і *са*, прыстаўкі *над-* і *пада-*, з- і *са-* і падобныя. *Над* і *пада* (*над-* і *пада-*) нельга разглядаць як асобныя прыназоўнікі (прыстаўкі), гэта — варыянты прыназоўнікаў (прыставак), якія не адрозніваюцца сваім значэннем. Параўн.: *над намі* і *пада мною*, *з намі* і *са мною*, *над вамі* і *пада мною*; *збіраць* і *сабраць*, *адбіраць* і *адабраць*, *падбіраць* і *падабраць*.

Да змянення рэдукаваных прыназоўнікі (прыстаўкі) *над* (*над-*) і *пада* (*пада-*), *над* (*над-*) і *пада* (*пада-*), *з(з-)* і *са(са-)* не адрозніваліся гукавым складам. Напрыклад, *над* (*над-*) і *пада* (*пада-*) — з *подъ*. Рэдукаваны, на які канчаўся прыназоў-

нік (прыстаўка) мог быць то ў моцнай, то ў слабай пазіцыі:

сѣбърати → *соб'рат'* → *сабрац'*;

сѣбѣрати → *сбират'* → *з'бірац'*;

надъ мѣною → *надо мною* → *нада мною*;

надъ нами → *над нами*.

Змяненне рэдукаваных *ѣ, ъ* прывяло да ўзнікнення варыянтаў кораня (*пен'* — *пн-я*, *сон* — *сн-у*, *за-мок* — *замк-нуц'*) і сфікса (*гуд-ок* — *гуд-к-а*, *рэч-ак* — *рэч-к-а*).

Асобныя словы маюць варыянты кораня нават у адной і той граматычнай форме, напрыклад: *лѣну* і *ільну*, *моху* і *імху*. Гэтыя два варыянты адрозніваюцца наяўнасцю прыстаўнога галоснага (гл. § 59) і наяўнасцю ці адсутнасцю галоснага ў корані:

лѣн-у → *лѣн-у* → *лѣн-у*;

льн-ѹ → *л'н-ѹ* → *іл'н-ѹ*;

мѣху → *мѣх-у*;

мѣхѹ → *мх-ѹ* → *імх-ѹ*.

Абодва гэтыя варыянты літаратурныя, але перавагу мае першы: *лѣну*, *моху*.

§ 58. Адсутнасць бегласці там, дзе яна павінна была ўзнікнуць. Выраўноўванне асноў

Сустрэкаюцца ў мове выпадкі адсутнасці бегласці галосных там, дзе яна павінна быць. У слове *швѣць* у моцнай пазіцыі быў толькі другі з трох рэдукаваных, таму чакалася *швец*, але замацавалася ў беларускай мове *шавец*. Адбылося выраўноўванне кораня ў назоўным склоне паводле ўскосных склонаў (*швѣця* — Р., *швѣцю* — Д. і г. д.), дзе рэдукаваны пасля *ѣ* быў слабы і страціўся, а пасля *ш* — моцны, які затым змяніўся: *ѣ* → *э* → *а*, г. зн. у формах ускосных склонаў заканамерна ўзнік у корані *а*: *шав(ѹ)-ца*, *шав(ѹ)-ц-у* і г. д. Так замацаваўся варыянт асновы не *швец*, а *шавец*; галосны *а* (пасля *ш*) не беглы. Гэтак адбылося і ў цэлай групе слоў, якія з'яўляюцца тапонімамі: *Пінск*, *Смаленск*, *Бабруйск*, *Глуск*, *Слуцк*, *Друцк*, *Полацк*, *Лагойск*, *Віцебск* і інш. Раствумаем, як прыклады, толькі *Мінск* — з *Мѣньскѣ*, *Пінск* — з *Пиньскѣ*. Заканамерна ў назоўным склоне павінен замацавацца варыянт асновы *Менск*, *Пиньск*. Ва ўскосных склонах узнік варыянт асновы: *Мѣньск-а* → *Менск-а*, *Мѣньск-у* → *Менск-у*; *Пиньск-а* → *Пиньск-а*, *Пиньск-у* → *Пиньск-у* і г. д. Аснова назоўнага склона (*Менск*, *Пиньск*) выраўнавалася паводле асновы ўскосных склонаў, бегласці не стала.

Ад разгледжаных прыкладаў, дзе няма беглага галоснага, трэба адрозніваць словы тыпу *корань* — *кораня*, *камень* — *каменя*, *попел* — *попелу*, *лёд* — *лёду*, *роў* — *рова*, *рэмень* — *рэменя*, у якіх таксама няма бегласці. У гэтых словах галосныя *э(е)*, *о* паходзяць не з рэдукаваных (*камень*, *по(е)пелъ*, *ледъ*,

ровъ), значыць, тут і не павінна была ўзнікнуць бегласць. У рускай мове ў гэтых словах бегласць узнікла (*пепел — пепла, ров — рва*) на ўзор слоў *пень — пня, день — дня*.

§ 59. Прыстаўныя галосныя

Адзін з вынікаў падзення рэдукаваных *ѣ, ѵ* — развіццё прыстаўных ¹⁶ галосных. Узнікшы ў XIII ст., прыстаўныя галосныя сталі асаблівасцю і старажытнай і сучаснай беларускай фанетычнай сістэмы. Прыстаўныя галосныя не атрымалі развіцця ў такіх суседніх славянскіх мовах, як руская, польская.

На картах свету на любой мове чытаем назву беларускага горада *Орша*, у якой галосны *о* прыстаўны, не «спрадвечны» (*Орша — з Рѣша*), г. зн. назва горада ўвайшла ў тапаніміку свету з беларускаю фанетычнаю асаблівасцю. Пасля страты слабага рэдукаванага *ѣ* (у пазіцыі перад складам з галосным поўнага ўтварэння) узнікла спалучэнне (група) зычных, у якім першы быў плаўны *р*. Перад такога тыпу пачатковымі спалучэннямі ўзнік новы галосны — прыстаўны.

У гісторыі беларускай мовы ведаем прыстаўныя галосныя *о, і* (*о → а*):

Рѣша → Рша → °Рша → Орша;
*льгота → л'гота → °л'гота → іл'гота*¹⁷.

Прыстаўныя галосныя ўзніклі ў такіх словах, як *Орша, аржаны* (*а ← о*), *ільгота, ільняны, іржавы, ільвіца, ірдзец, ірваць, іржышча, ілгаць, ільніца* і інш.

Ужыванне прыстаўных галосных з часам пашырылася, яны ўзніклі перад новымі спалучэннямі зычных, якія пачыналіся не толькі плаўнымі *р, л, а* і санорнымі *м, в(ў)*: *амшары* і *імшары* (*мѣш-*), *імчацца* (*мѣч-*), *імгенны* (*мѣг-*), *аўторак* (*вѣт-*) і інш.

Прыстаўныя галосныя стагоддзямі ўжываліся ў вуснай беларускай мове, пранікалі ў пісьмовыя тэксты: *били и ирвали* (Зб. 391), *ильняными* (Зб. 262), *иржыщу* (Ковен. 1566), *иржа* (Цялінскі), *илвовъ* (Тайна. т.), *надъ ильвомъ* (Атыла), *иржа* (Баркул. л.), *naszto bylo irwac jablyk* (Кам. зб. Мараш.).

Прыстаўныя галосныя замацаваліся як арфаграфічная і арфаэпічная нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы: *Орша, аржаны, ільгота, ільняны, іржышча*.

Прыстаўныя галосныя з'явіліся ў беларускай мове і не перад новымі спалучэннямі зычных. Так, напрыклад, прыстаўны галосны *і(ji)* узнік у словах *стужка → істужка, скрыпка →*

¹⁶ Прыстаўныя гукі называюць яшчэ пратэтычнымі (грэч. *prothesis* — 'надстаўка'). Іх нельга лічыць асобнымі марфемамі пры вызначэнні марфалагічнай структуры слова.

¹⁷ Назоўнік *ільгота* таго самага караня, што і прыметнік *лёгка*, прыслоўе *лёгка*, назоўнік *палёгка*, дзеяслоў *аблегчыць*; усе яны — ад караня *льг-*.

іскрыпка, рабіна → *арабіна*, *Дар'я* — *Адар'я*, *ішоў* (*ішла, ішло, ішли*) і інш. Наяўнасць прыстаўных у гэтых словах, апрача апошняга, не стала літаратурнаю нормаю, хоць у друку і ўжываюцца *Адар'я, арабіна*.

Што ж да *ішоў* (*ішла, ішло, ішли*)¹⁸, то гэта дзеяслоўная форма заўсёды ўжываецца з прыстаўным *і*; развіўся ён (яшчэ ў старажытнасці) не фанетычным шляхам; гэта — вынік уплыву адной асновы на другую. Дзеяслоў *ісці* (*іду, ідуць*) у адных формах мае корань *ід-* (*ідз-, іс-*), у другіх — корань *-ш-* ці *-шо-* (у формах прошлага часу і ўмоўнага ладу корань *-ш-* ці *-шо-* — з былога *шъд-*); пад уплывам форм *іду, ідуць, ісці* ў прошлым часе (і ўмоўным ладзе) з'явіўся прыстаўны *і*: *ішоў, ішла, ішло, ішли*. Тое, што *ісці* і *ішоў* — формы аднаго дзеяслова, а таксама агульнае ў іх пачатку (*іс-* і *іш-*) спакушае лічыць, што гэтыя формы аднаго кораня, што ў іх чаргуецца свісцячы *с* з шыпячым *ш*, як і ў *насіць* — *нашу, касіць* — *кашу, скрасіць* — *скрашу*. Гэта няправільна.

§ 60. Устаўныя галосныя

Устаўныя галосныя, як і прыстаўныя, з'явіліся ў пэўных фанетычных умовах. Гэтыя ўмовы можна высветліць на такіх словах, як *вечер, вугаль, вихор, свёкар*. Усе яны канчаліся на рэдукаваны, а перад ім была група зычных з апошнім санорным (*зл, гл, бл, вл, бр, гн, кр, рн, тр, хр, стр* і інш.): *узлѣ, вѣтрѣ, бобрѣ, гѣрнѣ, огнѣ, углѣ, вихрѣ, свекрѣ*. Калі рэдукаваны знік, група зычных апынулася на канцы слова. У канцавой групе зычных і развіўся ўстаўны галосны *о* ці *э(е)*: *узлѣ* → (*в*)*узел*, *вѣтрѣ* → *вечер*, *углѣ* → (*в*)*угаль*, *вихрѣ* → *вихор*, *свекрѣ* → *свёкар*, *рублѣ* → *рубель*, *журавлѣ* → *журавель*, *бобрѣ* → *бабёр* (у гаворках і *бобер*), *кораблѣ* → *карабель*, *сестрѣ* (родны склон множнага ліку) → *сясцёр* (і *сѣстраў*), *гѣрнѣ* → *горон* → *горан*, *огнѣ* → *агонь*, *осмѣ* → (*в*)*осем*.

З'яўленне ўстаўных галосных у спалучэннях, якія канчаліся на плаўны, прывяло да ўзнікнення другога поўнагалосна (гл. § 63).

Устаўныя галосныя чаргуюцца з нулём гука (*бабёр* — *бабры*, *вихор* — *вихры*, *агонь* — *агні*), як і *о, э(е)*, што развіліся з рэдукаваных (*сон* — *сны*).

Запазычаныя словы, якія канчаюцца на спалучэнні зычных з санорным, у народна-дыялектнай мове не захоўваюць такіх спалучэнняў. Так, напрыклад, запазычанае ў старажытнасці ад грэкаў імя *Петр* у беларускіх гаворках набыло некалькі варыянтаў, але абавязкова не з канцавым *тр*: *Пятрусъ, Пятро, Пётра, Пятрук, Пятрок*. Запазычаныя ў нядаўні час словы *літр, метр* на значнай частцы Беларусі маюць гучанне *літра, метра* (і ўжыва-

¹⁸ У Баркулабаўскім летапісу (XVI ст.) чытаем: *цѣлюю неделю снегъ... квалтовный ишолъ; которые шли на низъ.*

юцца як назоўнікі жаночага роду); сустракаюцца і другія варыянты — *літар, метар*. Што змяненне *метр*→*метра* (цэлая метра) выклікана характарам канцавога спалучэння, пацвярджаецца і старажытным змяненнем у словах незапазычаных: *плѣснь*→*плесн'*→*плесн(я)*; *Заславль*→*Заслаўл'*→*Заслаўе*; *Мьстиславль*→*Мсціслаў* (літаральна *Мсціславаў*), дзе *вл'*→*ўл'*→*ў*. Слова *вепрь* дайшло да нас таксама са змененым марфалагічным складам і не канчаецца на групу зычных з плаўным — *вяпрук*.

§ 61. Падаўжэнне галосных *о, э(е)* у новым закрытым складзе

Перш чым паказаць падаўжэнне галосных, прыгадаем, што: 1) галосныя *о, э(е)* у дапісьмовую пару былі даўжэйшыя за *ѡ, ѡ*, але карацейшыя за астатнія галосныя, таму *о, э(е)* называюць нармальна кароткімі; 2) страта рэдукаваных выклікала змяненне *ў* структуры складоў, узніклі новыя закрытыя склады (*гукѡ*→*гук*).

Пасля страты рэдукаваных галосных *о, э(е)* у новых закрытых складах падоўжыліся: *волѡ*→*вѡл*, *конѡ*→*кон'*. Падоўжаны галосны *о* ў беларускіх гаворках поўдня, паўднёвага захаду дайшоў да нас як гук, адрозны ад *о*: ён вымаўляецца то як сярэдні паміж *о* і *у* — «закрыты» гук *о(ѡ)*, то як дыфтонг *уѡ* (ці *уэ, уі*). Так, у гаворках Акцябрскага, Глускага, Любанскага раёнаў маем: *двѡр, кѡт*; у частцы паўднёвай Брэстчыны: *куѡн', куэн', куін'*.

Падоўжаны галосны *э(е)* у гаворках поўдня вымаўляецца як *э*, набліжаны да *і*, ці як дыфтонг *іе*: *пѣч* або *піеч*, *сѣм* або *сіем*.

Згаданыя дыфтонгі развіваліся і ў мове ўкраінцаў; у паўночных украінскіх гаворках яны ёсць і сёння, у іншых жа дыфтонгі змяніліся на *і*, у выніку ўзнікла фанетычнае чаргаванне, уласцівае ўкраінскай мове: *коня*—*кін'*, *вола*—*віл*, *носа*—*ніс*, *кола*—*кіл*, *будова*—*будівляний*, *Бойково*—*бойківський*, *несу*—*приніс*, *шостий*—*шість*. Цікава, што тыя *о, э(е)*, якія паходзяць з рэдукаваных *ѡ, ѡ*, на *і* не змяніліся: *сѡнѡ*→*сон*.

§ 62. Змяненне рэдукаваных *ѡ, ѡ* у спалучэннях з плаўнымі. Чаргаванне *ро: ры, ло: лы, ле: лі*

Адрозніваюцца два тыпы спалучэнняў рэдукаваных з плаўнымі: у адных спалучэннях на першым месцы быў плаўны (умоўна іх абазначаюць так: *трѡт, тлѡт, трьт, тльт*, дзе *т*—любы зычны гук: *гльтати, дрѡжати*); у другіх, наадварот, на першым месцы быў рэдукаваны (*тѡрт, тѡлт, тьрт, тьлт*: *чѡрвонѡи, кѡлзати*).

Змяненне рэдукаваных у спалучэннях першага тыпу прывяло да ўтварэння чаргавання, уласцівага старажытнай і сучаснай

беларускай мове — ро:ры, ло:лы, ле:лі¹⁹. Пакажам яго на такіх словах, як *гром* — *грымоты*, *крошка* — *крышыць*, *дрогнуць* — *дрыжаць*, *кроў* — *крывавы*, *дровы* — *дрывасекі*, *глотка* — *глытаць*, *блохі* — *блыха*, *блешня* — *блішчэць* (*блішчаць*), *блеск* (*бляск*) — *бліскавіца*.

Моцныя рэдукаваныя *ѣ*, *ь* у спалучэннях *трѣт*, *тлѣт*, *трѣт*, *тлѣт*, праясняючыся, супалі адпаведна з *о* і *э(е)*: *крѣвь* → *кроў*, *вѣлна* → *война*, *грѣмѣ* → *гром*, *блѣскѣ* → *блеск*. Калі ж рэдукаваны *ѣ* гэтых спалучэннях быў у слабай пазіцыі, ён страціўся: *дрѣжати* → *држати*, *трѣвога* → *трвога*, *яблѣко* → *яблоко*; пасля плаўнага перад наступным любым зычным развіваўся галосны *ы* ці *і*: *држати* → *дрыжати* → *дрыжаць*, *трвати* → *трівати* → *трываць*, *трвога* → *тривога* → *трывога*.

Паказанае змяненне рэдукаваных у спалучэннях *трѣт*, *тлѣт*, *трѣт*, *тлѣт* адлюстравалі старажытныя беларускія помнікі: *покрышил* (Бава), *дрыжыць*, *дрыжачои* (Атыла), *блискаю(т)* **я**к *блискавица* (Мам. паб.), *на твары рана кривавая*, *на хрибте рана синева* (Кн. Слонім.).

У спалучэннях *гѣрт*, *гѣлт*, *тѣрт*, *тѣлт* рэдукаваныя *ѣ*, *ь* былі моцныя і пад націскам і не пад націскам. Што пад націскам рэдукаваныя былі моцныя — зразумела: *гѣрло*, *кѣрмѣ*, *гѣргѣ*. Чым тлумачыцца моцная пазіцыя ненаціскных *ѣ*, *ь*, у тым ліку перад складамі з галоснымі поўнага ўтварэння, у такіх словах, як *кѣрміти*, *дѣржати*, *вѣлчыха*? Рэдукаваны *ѣ* такіх выпадках узмацняўся за кошт складаўтваральнага плаўнага. Такім чынам, у словах тыпу *кѣрміти* рэдукаваныя былі моцныя і праясняліся *ѣ* *о*, *э(е)*.

На гэтым, аднак, размову пра лёс рэдукаваных у спалучэннях *гѣрт*, *гѣлт*, *тѣрт*, *тѣлт* спыніць нельга, бо ёсць у беларускай мове выпадкі іншага змянення гэтых рэдукаваных. У словах тыпу *чырвоны* (з *чырвѣнѣ*), *тырчаць* (з *тѣрчати*), *кілзаць* (з *кѣлзати*), *пырскаць* (з *пѣрскати*), *чырканыць* (з *чырканыти*), *почырк* рэдукаваны страціўся, узнік галосны *ы* ці *і* (*чырвѣнѣ* → *чырвоный*), як і *ѣ* у спалучэннях *трѣт*, *тлѣт*, *трѣт*, *тлѣт* (*глѣтати* → *глати* → *глытаць*).

§ 63. Другое поўнагалоссе

Першае поўнагалоссе, як вядома, узнікла *ѣ* старажытнай мове ўсходніх славян у дапісьмовую пару са спалучэнняў *ор*, *ол*, *ер*, *ел*, калі гэтыя спалучэнні знаходзіліся паміж двух зычных (*tort*, *tolt*, *tert*, *telt*); яно з'явілася адным з вынікаў дзейнасці закону адкрытага склада. Другое поўнагалоссе развілася *ѣ* пісьмовую пару *ѣ* сувязі са змяненнем рэдукаваных *ѣ*, *ь*, прычым таксама *ѣ* дакладна акрэсленай пазіцыі. Узнікла другое

¹⁹ Чаргаванне ро:ры, ло:лы, ле:лі ўласціва таксама мове ўкраінцаў: *кров* — *крывавый*, *блохи* — *блѣха*. У рускай мове такое чаргаванне не развілося.

поўнагалоссе на месцы спалучэння рэдукаванага з плаўнымі *р, л*, калі гэта спалучэнне знаходзілася паміж двух зычных, а ў наступным складзе выпадаў слабы *ѣ* або *ь*. Моцны рэдукаваны перад плаўным праясняўся адпаведна ў *о* ці *э(е)*, а пасля плаўнага развіваўся таксама галосны *о* ці *э(е)*. Сучаснае *горан* паходзіць з *гѣрнѣ*, у ім канцавы слабы рэдукаваны адпаў, рэдукаваны перад *р* быў моцны і праясніўся ў *о*, пасля *р* развіўся новы *о*, у выніку з былога *ѣр* узнікла *оро*, якое змянілася на *ора* (аканне): *гѣрнѣ* → *горн* → *горон* → *горан*. Гэтаксама: *дзѣран* — з *дѣрнѣ*, *жарало* — з *жѣрло*, *малан(ка)* — з *мѣлнѣ(ка)*, *човен* — з *чѣлнѣ*. Другое поўнагалоссе маем і ў словах *несмяротны* (параўн. *сѣмьртъ*), *вяроўка* — з *вѣрѣзка* (параўн. *вервы* — '*вяроўка*, на якой падвешваюць калыску', Глускі р-н), *качарэжнік* (параўн. *кочѣрга*), *асталоп* — з *стѣлпѣ*.

Другое поўнагалоссе адносна не частая з'ява ў беларускай мове. У словах тыпу *верх* (з *вѣрхѣ*), *корм* (з *кѣрмѣ*), *горб* (з *гѣрбѣ*), *торг* (з *тѣргѣ*) яно або не развілося, або не замацавалася. Параўнальна шырэй другое поўнагалоссе развілося ў паўночных велікарускіх гаворках: *верех* (*верх*), *гороб* (*горб*), *кором* (*корм*), *смеретушка* і інш.

ВЫНІКІ СТРАТЫ РЭДУКАВАНЫХ Ъ, Ь У КАНСАНАНТЫЗМЕ

§ 64. Узнікненне новых груп зычных

Як ужо адзначалася, дзейнасць закону закрытага склада прывяла да таго, што ў агульнаславянскай мове-аснове спалучэнні (групы) зычных у словах былі рэдкаснаю з'яваю, захаваліся толькі пэўныя і нешматлікія групы зычных (*слава*, *звѣрь*). Страта рэдукаваных прывяла да ўтварэння новых груп зычных, шматлікіх і разнастайных. У адных з іх апынуліся побач такія зычныя, якія маглі вымаўляцца і вымаўляюцца без змянення: *льга* → *л'га*, *мъного* → *многа*. У другіх групах сутыкнуліся зычныя, якія не маглі захавацца без змянення. Некалькі прыкладаў: *къде* → *где*, *дѣхорь* → *дхор'*, *сѣбоку* → *сбоку*, *сѣдорѣ* → *сдор*, *бѣчела* → *бчела*, *сѣбирати* → *сбирати*, *пѣпърьць* → *пперец'*. Ні адно з гэтых спалучэнняў (*кд*, *дх*, *сб*, *сд*, *бѣ*, *сб*, *пп*) не засталася без змен. У спалучэнні *кд* адпаў *к* (*къде* → *кѣде* → *где*), у спалучэнні *дх* звонкі *д* прыпадобніўся да глухога *х* і супаў са сваім парным *т* (*дѣхорь* → *дхор'* → *тхор*), у спалучэнні *сб* гук *с* прыпадобніўся да звонкага *б* і супаў са сваім парным гукам *з* (*сѣбоку* → *сбоку* → *збоку*).

§ 65. Спрашчэнне груп зычных

Яшчэ ў агульнаславянскую эпоху адбылося спрашчэнне спалучэнняў (груп) зычных, выкліканае дзейнасцю закону адкрытага склада. Адбылося спрашчэнне і ў пісьмовую пару — як вы-

нік страты рэдукаваных. Практычныя школьныя граматыкі звужана падаюць колькасць спрошчаных груп зычных і звычайна абмяжоўваюцца пералікам толькі трох: *здн* (→ *зн*), *стл* (→ *сл*), *рдц* (→ *рц*). Фактычна іх значна больш:

ждьн → *ждн* → *жн*: *кождьнѣи* → *кожны*;

здьн → *здн* → *зн*: *бороздьна* → *баразна*, *поздьно* → *позна*;

зтьв (*ств*) → *ств* → *св*: *лѣз(с)тьвиця* → *лесвіца*;

кѣд → *кдз* → *дз*: *кѣде* → *дзе*;

лвѣт → *лвт* → *вт* → *ѣт*: *полвѣтора* → *паўтара*;

рвьш → *рвш* → *рш*: *первьшая* → *першая*;

рдѣц → *рдц* → *рц*: *сърдьце* → *сэрца*;

лнѣц → *лнц* → *нц*: *сѣлнѣце* → *сонца*;

рньч → *рнч* → *нч*: *гѣрньчарѣ* — *ганчар*;

ствл → *стл* → *сл*: *ростьлина* → *расліна*, *сѣчастьливѣи* → *шчаслівы*;

ствн → *стн* → *сн*: *вѣствникѣ* → *веснік*, *шѣстьнадесяте* → *шаснаццац'*; *сѣчастьнѣи* → *шчасны* (ад гэтага прыметніка і беларускае прозвішча *Шчасны*);

ствѣц → *ствѣц* → *сѣц*: *мѣствѣце* → *месца*;

тѣц → *тѣц* (*тшч*) → *шч*: *натѣце* → *нашча*;

пѣп → *пп* → *п*: *пѣпѣрьѣ* → *пперец'* → *перац*.

Нягледзячы на ўстойлівасць пісьмовай традыцыі і захаванне марфалагічных напісанняў, у помніках сустракаем: *почесно* (ад *чѣст-ь*), *сэрца*, *сэрцу* (Трыстан), *гончар* (Ст. літ. 1588), *жалосно* (Баркул. л.).

Сучасная арфаграфія замацавала перадачу разгледжанага змянення на пісьме: *расліна*, *карысны*, *капусны*, *радасны*, *няшчасны*, *выязны*, *дзе*, *кожны*, *позна*, *лесвіца*, *слаць* (*пасцель*), *сонца*, *сэрца*, *першая*, *баразна*, *паўтара*, *месца*, *шчаслівы* і шматлікія іншыя.

§ 66. Страта канцавога л

Ужо вялася размова пра новыя групы зычных з канцавым плаўным (гл. § 60). У адных выпадках паміж зычным і канцавым плаўным узнікаў устаўны галосны: *вѣтрѣ* → *ветр* → *вецер*, *рубль* → *рубл* → *рубел'*. У другіх выпадках канцавы плаўны л адпаў, фактычна адбылося спрашчэнне новай канцавой групы зычных з апошнім у ёй гукам л:

неслѣ → *несл* → *нѣс*;

тѣрлѣ → *терл* → *цѣр*;

везлѣ → *везл* → *вѣз*;

сѣклѣ → *сѣкл* → *сек*;

(*по*)*мѣрлѣ* → (*по*)*мерл* → *памѣр*;

пеклѣ → *пекл* → *пѣк*;

греблѣ → *гребл* → *гроб* (*сена*).

Прыведзеныя словы — былыя нескланяльныя дзеепрыметнікі, якія запанавалі як форма дзеяслова прошлага часу. Гэтая

форма мае сталую марфалагічную прымету — суфікс *-л-* ці яго варыянт *-ў* (*рабі-л-а, рабі-ў*). Выходзіць, што частка дзеясловаў *прашлага часу ў мужчынскім родзе* не мае гэтага суфікса. Зусім няцяжка бачыць, што не маюць суфікса *-л-(-ў)* дзеясловы *прашлага часу мужчынскага роду тыпу нес-ці — нёс, вез-ці — вёз, бег-чы — бег, стрыг-чы — стрыг, лег-чы — лёг, дапамаг-чы — дапамог, перасцераг-чы — перасцярог*.

Страта канцавога *л* у разгледжаным становішчы адбылася не толькі ў дзеяслоўнай форме *прашлага часу*. Некалькі прыкладаў: *Мьстиславль* (горад) → *Мстиславл'* → *Мсціслаў*; *Браславль* → *Браслаў*; побач з *журавель* у беларускіх гаворках ёсць яшчэ *жураў* (з *журавль*) і *жораў* (з *жеравль*).

§ 67. Замена зычнага *ј* (ётам)

Пасля страты рэдукаваных у некаторых групах адзін з зычных замяніўся гукам *ј* (й). Так, напрыклад, у слове *Лагойск* зычны *ј* (й) з'явіўся на месцы *ж* (*Логожыскъ*), у слове *Прапойск* (цяпер г. Слаўгарад) — на месцы *ш* (*Пропошьскъ*), у слове *Заслаўе*²⁰ (*Заслаўјэ*) — на месцы *л* (*Изяславль*).

§ 68. Змяненне *в* на *ў*

Беларускай мове на працягу ўсёй яе гісторыі ўласцівыя гукі *в* і *ў* (так званы *у* нескладовы) і чаргаванне *в*: *ў*. Гісторыкі ўсходнеславянскіх моў звязваюць развіццё пераходу *в* у *ў* з падзеннем рэдукаваных: *правьда* → *правда* → *праўда*, *кривьда* → *кривда* → *крыўда*. Гук *ў* узнік на месцы былых *въ, вь*, калі *в* пасля страты рэдукаванага апынуўся на канцы слова або перад наступным зычным: *сыновъ* → *сынов* → *сыноў*, *чиновъ* → *чинов* → *чыноў*, *воловъ* → *волон* → *валоў*, *правьда* → *правда* → *праўда*, *травька* → *травка* → *траўка*, *на вьсь* → *на ўсе*²¹, *вдова* → *ўдова*.

Прыгаданае тлумачэнне змены *в* → *ў* нельга, аднак, лічыць здавальняльным: у дзвюх суседніх літаратурных мовах — рускай і польскай — змяненне *в* на *ў* не развілося: *кроф'*, *трафка*, *правда* — у рускай мове; *kref* (*krew*), *trafka* (*trawka*), *prawda* — у польскай. Значыць, адной толькі стратаю *ѵ, ѵ* змена *в* → *ў* не вытлумачваецца. Ёсць меркаванне: у дыялектах агульнаславянскай мовы была пэўная папярэдняя ўмова для развіцця пасля страты рэдукаваных *ѵ, ѵ* пераходу *в* у *ў*.

Гэтаю папярэдняю — да страты рэдукаваных — умоваю змянення *в* → *ў* быў характар *в* у дыялектах агульнаславянскай мовы: гаворкі, з якіх развілася беларуская мова, мелі гук *в* губ-

²⁰ Былая форма мужчынскага роду набыла канчатак *-е*, відаць, на ўзор (*м'ёсто*) *Борисово*, (*м'ёсто*) *Городьно*.

²¹ У фанетычных адносінах прыназоўнікі тыпу *да, па, на*, з і іншыя не аддзяляюцца ад наступнага слова.

на-зубны і в(ш) губна-губны. Дарэчы, абодва в ёсць у сучасных беларускіх гаворках і ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Перад лабіяльнымі галоснымі у, о (*вуха, восень, волаты, павольны*) вымаўляецца білабіяльны зычны в, а перад іншымі галоснымі — в губна-зубны (*вілы, вельмі*). Незалежна ад таго, які зычны — в ці ш вымаўляўся ў спалучэнні з наступным рэдукаваным, пасля страты рэдукаванага ў пазіцыі перад зычным і ў абсалютным канцы слова стаў вымаўляцца білабіяльны ш(ў): *ловѣко* → *лоўка*, *ровнѣи* → *роўны*, *дрѣвѣ* → *дроў*, *волоу* → *валоў*. Гук ў — звонкі зычны, заўсёды цвёрды, не мае адпаведнага парнага мяккага. Належыць да санорных зычных.

Змена в → ў адлюстравалася ў старажытных беларускіх помніках; вынікі перадаюць помнікі яшчэ XIII ст. Так, у смаленскай грамаце 1229 г. чытаем: *уздумалѣ* (з былога *вѣздумалѣ*), *у Ризѣ* (з *вѣ Ризѣ*), *у дыбу* (з *вѣ дыбу*). Яшчэ прыклады: *а рижане оу Ризѣ* (Даг. Пол.), *оу Полоцку, оу семую суботу, былѣ тот Воидило оу великой моци* (Вілен. л.), *и стала есми оудовою, оу ндлю* (Ж. Алякс.), *по Вельи оуниз, оуверхѣ* (Гр. 1387), *Ѡ Клецку* (Будны).

Змена в → ў у старажытных беларускіх помніках абазначалася, аднак, далёка не паслядоўна: спецыяльнай літары не было, ў перадавалі літарамі у, оу, Ѡ, в.

§ 69. Змяненне цвёрдага л на ў

Змяненне цвёрдага л на ў — таксама старажытная беларуская фанетычная асаблівасць. У гісторыі беларускай фанетычнай сістэмы трэба адрозніваць два змяненні л → ў. Першае з іх — фанетычнае, калі пераход л → ў адбыўся ў дакладна акрэсленай пазіцыі; такое змяненне не прывяло да ўзнікнення чаргавання л : ў. Другое змяненне л → ў адбылося нефанетычным шляхам, а на ўзор, паводле аналогіі; гэта змяненне прывяло да ўзнікнення чаргавання л : ў.

Фанетычнае змяненне цвёрдага л → ў развілося толькі ў групах *тѣлт, тѣлт*, г. зн. у спалучэннях *ѣл, ѣл*, калі спалучэнні знаходзіліся паміж двух зычных: *воўна* — з былога *вѣлна*, *маўчаць* — з *мѣлчати*, *жаўна* — з *жѣлна*, *тоўсты* — з *тѣлстѣи*, *доўгі* — з *дѣлгѣи*, *поўны* — з *пѣлнѣи*, *жоўты* — з *жѣлтѣи*, *воўк* — з *вѣлкѣ*.

Большасць гісторыкаў мовы лічыць, што змяненне л → ў з'явілася вынікам змянення рэдукаваных; пераход ѣ → о і ъ → э(е) → о выклікаў лабіялізацыю наступнага цвёрдага л і змяненне яго на ў. Некаторыя даследчыкі лічаць інакш. Так, напрыклад, П. Юргелевіч, паказваючы, што змяненне л → ў адбылося толькі ў спалучэннях *тѣлт, тѣлт*, сцвярджае, што працэс гэты адбыўся да страты ѣ, ъ і змянення іх на галосныя поўнага ўтварэння. П. Юргелевіч, такім чынам, лічыць, што змяненне л → ў адбылося яшчэ ва ўсходнеславянскай мове, у яе дыялек-

тах, з якіх пасля развіліся беларуская і ўкраінская мовы (ва ўкраінскай графіцы няма асобнай літары для абазначэння зычнага *ў*, абазначаецца ён літараю *в*: *повний, жовтий, товстий*).

Прывядзём прыклады, у якіх зычны *ў* паходзіць з *л*: *воўк* — *вайчок, вайкаваты, вайкаўня, вайкарэзіна; поўны* — *поўнік, напоўнены, паўната; жоўты* — *жайтачка, жайтуха, жайток, жоўць, жайцізна; доўгі* — *доўг, дайжыня, падайжэнне, доўжань* (пчальярскае), *удоўжкі, дайжэразны; тоўсты* — *утоўшчкі, таўшчыня, таўстуха*. Як бы ні змянялі словы, у якіх *ў* паходзіць з *л*, чаргавання *л* з *ў* няма.

Змяненне *л* на *ў* у пэўнай меры адлюстравана ў помніках. Я. Карскі піша, што першыя прыклады, у якіх пісцы абазначаюць гэта змяненне, сустракаюцца ў тэкстах XV ст., прычым перадаецца літараю *в*: *Вовчкевичъ* (1497), *не вдовзъ* (1498); у прыкладзе *моучком* (Мялешка) *ў* абазначаецца літараю *у*. Зразумела, змяненне *л* → *ў* адбылося задоўга да таго, як яго сталі абазначаць у тэкстах.

Змяненне *л* → *ў* нефанетычным шляхам развілося ў былых нескланяльных дзеепрыметніках мужчынскага роду тыпу *робилъ, пыталъ*, якія сталі з часам асноўнаю формаю прошлага часу. Няцяжка бачыць, што зычны *л* у прыгаданых і шматлікіх іншых словах знаходзіўся не пасля рэдукаванага і не перад зычным, г. зн. тут не было ўмоў для фанетычнага змянення *л* → *ў*, як не было гэтых умоў у словах тыпу *дол, стол, вол, гэрэлка* (з *горблэка*), *палка* (з *палэка*), *вельмі* (з *вельми*), *толькі*. Чым тлумачыцца з'яўленне *ў* з *л* у форме тыпу *быў, меў, стаў*? У старажытнай мове былі дзеепрыметнікі незалежнага стану на *-въ* тыпу *читавъ, знавъ, бывъ*, у якіх заканамерна адбылося змяненне *въ* → *в* → *ў*. На гэты ўзор, мяркуюць, з'явіўся *ў* і ў адзначаных дзеяслоўных формах на *-лъ*: *меў* (*имѣлѣ*), *быў* (*былѣ*), *стаў* (*сталѣ*), *адначыў, паспытаў*.

Пераход *л* → *ў* у формах тыпу *рабіў, спяваў, гуляў* пісьмовыя помнікі, нягледзячы на перашкоды традыцыйнасці пісьма, адлюстравалі параўнаўча паўней, лепей, чым пераход *л* у *ў* у словах тыпу *воўна, доўга*.

Што ж да помнікаў, пісаных лацінкаю, то яны досыць стройна паказваюць наяўнасць *ў* з былога *л* (праўда, яны таксама абазначаюць гэта *ў* літараю *в* (*ω*)). Так, у «Лісце да Абуховіча» чытаем: *dotozyw, paroŏchaw*.

У сучаснай беларускай мове чаргаванне *л* : *ў* у формах тыпу *бліснула* і *бліснуў, адначыла* і *адначыў* — жывая, нічым не абмежаваная з'ява.

§ 70. Зацвярдзенне губных перад зычнымі і на канцы слова

У словах тыпу *сем, канём, сям'я, цёмны, голуб, б'ю, н'ю* ў старажытнасці губныя былі памячонныя: *голубь, бью, семь, коньмь, сѣмьѣ, тѣмьѣци, пью*. Пасля страты рэдукаванага *ь* губ-

ны апынуўся або перад зычным, або на канцы слова. У абод-
вух выпадках губны зацвярдзеў:

тѣмнѣи → *тем'нѣи* → *цѣмны*,
семь → *сем'* → *сем*.

У помніках XIV ст. сустракаюцца напісанні *дамѣ*, *кровѣ*,
убѣешѣ, якія сведчаць пра старажытнасць зацвярдзення губ-
ных на канцы слова і перад наступным зычным.

§ 71. З'явы прыпадабнення (асіміляцыі) у новых групах зычных

Узнікненне новых спалучэнняў (груп) зычных стварыла ўмо-
вы для шырокага развіцця асіміляцыйных змяненняў, уплыву
аднаго з суседніх гукаў на другі. Адрозніваюць рэгрэсіўную
і прагрэсіўную асіміляцыі. Пры рэгрэсіўнай асіміля-
цыі папярэдні гук змяняецца пад уплывам наступнага; так, на-
прыклад, у слове *бѣчела* → *бчела* звонкі зычны *б* пад уплывам
наступнага глухага *ч* стаў вымаўляцца літаральна так, як гук *п*
(*б* супаў з гукам *п*): *пчала*. Пры асіміляцыі прагрэсіўнай
пад уплывам папярэдняга гука змяняецца наступны. Яе можна
бачыць на змяненні таго самага слова *бѣчела* ва ўкраінскай
мове, дзе глухі зычны *ч* прыпадобніўся да папярэдняга звонка-
га *б* і супаў са сваім парным звонкім *дж*: *бѣчела* → *бджола*.

§ 72. Прыпадабненне цвёрдых зычных да мяккіх

У шматлікіх выпадках пасля страты рэдукаванага *ѣ* цвёр-
ды зычны апынуўся ў непасрэдным суседстве з наступным мяк-
кім і, прыпадабняючыся да наступнага мяккага, супаў са сваім
парным мяккім:

сѣнѣдаю → *снѣдаю* → *с'недаю* (*сѣн'* → *сн'* → *с'н'*),
сѣвѣдка → *свѣдка* → *с'ведка* (*сѣв'* → *св'* → *с'в'*),
дѣвѣсѣтѣ → *двѣсѣтѣ* → *дз'вес'це* (*дѣв'* → *дв'* → *дз'в'*),
сѣметана → *сметана* → *с'мятана* (*сѣм'* → *см'* → *с'м'*).

Папярэдні цвёрды глухі перанёс падвойнае прыпадабненне
да наступнага мяккага звонкага, у тым ліку да санорнага:

сѣбираю → *сбираю* → *з'біраю* (*сѣб'* → *сб'* → *з'б'*),
сѣмна → *смна* → *з'мена* (*сѣм'* → *см'* → *з'м'*),
сѣїздѣ → *сїздѣ* → *з'езд* (*сѣј* → *сј* → *з'ј*),
сѣнизати → *снизати* → *з'нізац'* (*сѣн'* → *сн'* → *з'н'*),
сѣлѣзти → *слѣзти* → *з'лез'ці* (*сѣл'* → *сл'* → *з'л'*).

Асіміляцыйная мяккасць у беларускай мове набыла вельмі
выразны, узмоцнены характар. Яе часта абазначаюць падвой-
ным значком мяккасці (''). Назіраецца яна ў гаворках усіх раё-
наў Беларусі, у тым ліку і ў самых усходніх (Мсціслаўскім, Клі-
мавіцкім, Крычаўскім і інш.), і ў самых заходніх.

У некаторых помніках мяккасць свісцячых перад наступны-
мі мяккімі абазначаецца мяккім знакам: *басьни* (Будны),
опосьле, *есьти*, *дье* (Цяпінскі), *зехалѣ* (Баркул. л.), *зѣ ягнеты*

(Акт. Мінск.). Фалькларысты, дыялектолагі, этнографы ў XIX—XX ст. часта абазначалі асіміляцыйную мяккасць знакам *ь*: *сьціснуў, сьпіць*. Таму не выпадкова працяглы час арфаграфічна-графічнаю нормаю беларускай літаратурнай мовы былі напісанні тыпу *сьню, расьсеяць, сьмятана*.

Вымаўленне свісцячых зычных *з, с* перад мяккімі без прыпадабнення, без асіміляцыйнай мяккасці ўспрымаецца як загана ў вымаўленні.

Мяккасць свісцячых зычных перад наступнымі мяккімі ўласцівая і такім спалучэнням зычных, паміж якіх не было рэдукаванага: *снѣгъ → с'нег, смѣхъ → с'мех, слива → с'ліва, класти → клас'ці, гости → гост'ці, пѣсьнь → пес'ня*²².

У частцы беларускіх гаворак Гомельскай і Магілёўскай абласцей развілася асіміляцыйная мяккасць перад заднеязычнымі *г, к, х*:

сзкынути → скинути → с'кінуць,

сзхынути(ся) → схинутися → с'хінуцца,

сзгынути → сгинути → з'гінуць.

Мяккасць свісцячых перад заднеязычнымі не агульнабеларуская, а дыялектная асаблівасць.

§ 73. Прыпадабненне свісцячых зычных да шыпячых

Разгледзім прыпадабненне свісцячых да шыпячых на пачатковай групе зычных *сч*, што ўзнікла ў слове *сѣчасть* пасля страты рэдукаванага *ѣ*. Першы зычны ў гэтай групе свісцячы, другі шыпячы; свісцячы, прыпадобніўшыся да *ч*, супаў са сваім парным шыпячым *ш* (*с → ш*); так на месцы былога *сѣч* атрымалася *шч* — спалучэнне двух цвёрдых гукаў.

Асіміляцыйнае змяненне свісцячых у спалучэнні з шыпячымі адлюстравалася ў пісьмовых помніках: *роширило, иж жонами, навышишого*.

Прыпадабненне свісцячых да шыпячых і вымаўленне спалучэнняў *шч, ждж* і іншых у словах тыпу *рашчысціць* (*росчистити*), *прыжджжаць* (*приѣзжати*), *ш чаго* (*сѣ чего*) стала арфаэпічнаю нормаю. На пісьме гэта прыпадабненне не абазначаецца. Выключэнне — словы *шчасце* (*шчаслівы, няшчасны, шчасны*), *нішчымны* (*нішчымніца*), *дашчэнту, нашчадак*.

²² Развіццё мяккасці свісцячых зычных і вельмі прыкметнае супрацьпастаўленне цвёрдых мяккім стварылі магчымасць выражэння родавай формы характарам асновы (цвёрдая ці мяккая пры адным і тым канчатку). У беларускіх гаворках сустракаем:

Р. *двух* (м., н. р.) і *дз'вюх* (ж. р.), *двюх* (м., н. р.) і *дз'вѣх* (ж. р.);

Д. *двум* і *дз'вюм*, *двом* і *дз'вѣм*;

Т. *двума* і *дз'вюма*, *двामी* і *дз'вямі*, *двума* і *дз'вямя*;

М. *двух* і *дз'вюх*, *двюх* і *дз'вѣх*.

Гэтак і ў скланенні *абѣдва* (*абѣдва*) і *абѣдзве*.

У літаратурнай мове замацаваліся варыянты *двух* і *дз'вюх* (Р.), *двум* і *дз'вюм* (Д.), *двумá* і *дз'вюмá* (Т.), *двух* і *дз'вюх* (М.).

§ 74. Прыпадабненне шыпячых зычных да свісцячых. Зліццё свісцячых

Яшчэ ў помніках пачатку XIII ст. (напрыклад, у смаленскай грамаце 1229 г.) знаходзім напісанні тыпу *ризкихъ, рискому* (з *рижськихъ, рижському*). Гэтыя напісанні адлюстравалі, як бачым, старажытнае прыпадабненне шыпячага да наступнага свісцячага. Калі пасля страты рэдукаванага ь шыпячы апынуўся перад свісцячым, то, прыпадабняючыся да яго, супадаў са сваім парным свісцячым.

Сустрэтае ў помніку слова *князство* перадае змяненне *ж* на *з*. Гэты *з* у сваю чаргу таксама змяніўся, ён прыпадобніўся да глухага *с*, супаў са сваім парным глухім *с*; павінен быў атрымацца падвойны зычны *с* (адзін — зменены зычны караня, другі — зычны суфікса), але для гэтага тут не было ўмоў, і два *с* зліліся ў адзін гук *с* (*сс* → *с*). Такім чынам, на месцы спалучэння *жъс* пасля страты рэдукаванага ўзнік зычны *с*: *кѣняжъство* → *княжство* → *княсство* → *княства*. Гэтак атрымалася і ў словах *хараство* (з *хорощъство*), *птаства* (з *пѣташьство*), *мноства* (з *мѣножьство*), *рыскі* (з *рижьскѣи*).

У словах тыпу *ткацкі, рыбацкі*²³ змянілася былое спалучэнне *чьс*: *чьс* → *чс* → *цс* → *ц*.

У выніку фанетычных змяненняў узнік *ц* і ў серыі прыметнікаў тыпу *слуцкі*. Змяненне гэта абазначаецца і на пісьме: *случьскѣи* → *слуцкі*, а таксама *клімавіцкі, касцюковіцкі, асіповіцкі, баранавіцкі, калінкавіцкі, журавіцкі, пухавіцкі, жухавіцкі, радашкавіцкі* і інш. Прыпадабненне шыпячых да свісцячых адлюстравалася ў помніках: *логозкая дань* (Гр. 1387), *ризкихъ* (Гр. 1300), *свислоцкого* (Кн. пас.), *празкомъ* (Скарына, Юдзіф), *княства* (Км.-Чарнаб.), *на князстве* (Рачынскі с.), *товарыствѣ* (Стрыйкоўскі), *царѣ грецкого* (Троя), *убозства, князство* (Ст. літ. 1588), *князскій* (Бяр. Лекс.).

Спынімся на дзеяслоўнай форме тыпу *калоцішся, хаваешся*. Ні ў адной беларускай гаворцы ў гэтай форме не захавалася спалучэнне *шс* (з *шьс*). Шыпячы *ш* у выніку поўнага прыпадабнення да наступнага свісцячага супаў з гукам *с'*, узнік падвойны *с'*, які, дарэчы, не адрозніваецца ад падоўжанага *с'*, бо вымаўляецца так, як і падоўжаны *с'* у словах *калоссе, Беларуссю, кассё*. Так змянілася *шс* у форме 2-й асобы адзіночнага ліку абвеснага ладу ў большасці беларускіх гаворак: *вучыцца, смяецца, цешыцца, цікавіцца, сварыцца, бачыцца*. У частцы гаворак поўдня Беларусі вымаўляецца цвёрды *с* (*сс*): *вучыцца, цікавіцца*.

Прыпадабненне шыпячых да свісцячых у сучаснай арфа-

²³ У слове *рыбацкі* былое спалучэнне гукаў *чьс* змянілася на *ц*: *чьс* → *чс* → *цс* → *ц*, змяніўся былы суфікс *-ьск-*. Няправільна лічыць, што прыметнік *рыбацкі* ад асновы *рыбак*: зычны *к* (*рыбак*) перад суфіксальным *ь* памякчыўся і супаў з *ч*, г. зн. *рыбацкі* — з *рыбачьскѣи*.

графіі ў адных выпадках абазначаецца: прыгоства, хараство, убоства, княства, ткацкі, слуцкі, сымонавіцкі, калінкавіцкі, баранавіцкі; у другіх — не абазначаецца: вымаўляем праскі, парыскі, рыскі, сураскі, вучыцца, але пішам пражскі, парыжскі, рыжскі, суражскі, вучыцца.

§ 75. Прыпадабненне звонкіх зычных да глухіх

З падзеннем рэдукаваных узніклі групы зычных «звонкі + глухі». Так атрымалася ў словах *кѣнижъка, сѣвѣдѣка, бѣчела, дѣхорь*. Папярэдні звонкі, прыпадабняючыся да наступнага глухога, супаў са сваім парным глухім: *кѣнижъка* → *книжка* → *кнішка* (ж → ш); *сѣвѣдѣка* → *сведка* → *светка* (д → т); *дѣхорь* → *дхор'* → *тхор* (д → т); *бѣчела* → *бчела* → *пчала* (б → п).

Глухія, што ўзніклі на месцы звонкіх у выніку прыпадабнення, зрэдку абазначаюцца ў старажытных беларускіх пісьмовых помніках: *счаткомъ* (Гр. 1498), *сѣвѣтков* (Кн. пас.), *светчить* (Скарына, Апост.), *светками* (Ст. літ. 1588), *тхоры* (Прывілей Мінску).

Прыпадабненне звонкіх да глухіх зычных у сучаснай арфаграфіі ў большасці выпадкаў не перадаецца: *кніжка* (*кнішка*), *падкінуць* (*паткінуць*), *абсыпаць* (*апсыпаць*), але *расказаць* (*рас-* — з *раз-*), *усход* (*ус-* — з *вѣз-*). Разгледжанае прыпадабненне ў корані абазначаецца на пісьме толькі ў асобных словах: *пчала* (*пч* — з былога *бѣч-*), *тхор*, *натхненне* (*тх* — з былога *дѣх-*) і некаторых іншых.

§ 76. Прыпадабненне глухіх зычных да звонкіх

У такіх словах, як *сѣборъ, сѣбочити, сѣдужати, сѣдоровыѣ*, да страты рэдукаваных зычных *с* быў глухі, ён спалучаўся з наступным галосным і вымаўляўся выразна, як і ў словах *садъ, судъ*; выразна вымаўляліся зычныя *с', т* у словах *косьба, отѣдати*. Калі ж пасля гэтых зычных рэдукаваная страцілася, узніклі новыя спалучэнні «глухі + звонкі». Развілося асіміляцыйнае змяненне: глухі, прыпадабняючыся да звонкага, супаў са сваім парным звонкім: *сѣборъ* → *сбор* → *збор*, *сѣбочити* → *сбочити* → *збочыць*, *сѣдоровыѣ* → *сдоровыѣ* → *здароѣе*, *сѣдужати* → *сдужати* → *здужаць*, *отѣдамъ* → *отдам* → *аддам*, *косьба* → *кос'ба* → *каз'ба*, *просьба* → *прос'ба* → *проз'ба*. Гэта супадзенне развілося і перад наступным санорным: *сѣлѣзу* → *з'лезу*, *сѣрѣзати* → *зрэзаць*, *сѣводити* → *зводзіць*, *отъ лѣса* → *ад лесу*, *сѣ розума* → *з розуму*, *сѣ моря* → *з мора*.

Некалькі прыкладаў адлюстравання гэтага змянення ў беларускіх пісьмовых помніках: з *бортью* (Гр. Анофр.), з *братыю* (Вілен. л.), з *збеглице, збежаніе, ззерхоу* (Стр. Хр.), *одъ дна*, з *розоума, згинула надя* (Ж. Алякс.), *згинула, збѣгло са людей*, з *мачохою*, з *нихъ*, з *великою покорою, выззолена*, з *доброю, змилися* (Трыстан), з *ягнеты*, з *дѣтми*, з *многими*, з *малым войском*,

з братею (Рачынскі с.), збудоваль, зваль (Цяпінскі). зберэ, збрати (Руф), збурышы (Атыла).

Прыпадабненне глухіх да звонкіх часткова замацавалася і ў сучаснай арфаграфіі: пішам з у слове збіць (з былога сьбити), ад у слове адбіць (з былога отьбити).

Асіміляцыйнае змяненне с на з, т на д у былых прыстаўках сь-, оть- перад звонкім караня садзейнічала выпрацоўцы прыставак з- і ад- ці ада- (ненаціскны о ў прыстаўцы оть- супаў з а). Такое змяненне адбывалася спачатку толькі перад звонкімі зычнымі: сьдати → сдати → здаць, отьдати → отдати → адаць, а потым і перад санорнымі: зламаць (← сьломати), зрэзаць (← сьрѣзати), звезці (← сьвезти), змена (← сьмѣна), з'ехаць (← сьѣхати), адрэзаць (← отьрѣзати), адліць (← отьлити), ад'ехаць (← отьѣхати), адмяніць (← отьмѣнити).

Такім чынам, прыстаўкі з-, ад- фанетычна ўзніклі перад звонкімі зычнымі, потым сталі ўжывацца перад санорнымі. Так адбылося і з прыназоўнікамі з і ад(ада), праўда, у з'яўленні прыназоўніка з адыграла ролю і тое, што ў беларускай мове са старажытных часоў прыназоўнікі с і изъ зліліся ў адзін прыназоўнік з, які мае варыянт са: з Рагачова, з радка і са мною (сць мною).

Ужо заўважана, што прыпадабненне глухога да звонкага замацавалася і ў арфаграфіі, але непаслядоўна. Не зважаючы на вымаўленне маладз'ба, проз'ба, каз'ба, пішам малацьба, просьба, касьба.

§ 77. Прыпадабненне ў спалучэнні дн

У выніку прыпадабнення зычнага д да наступнага н (бѣднѣи → бедны) у частцы беларускіх гаворак развіўся цвёрды падвойны зычны н: анна (з одьна), халонны (з холоднѣи). Змяненне дн на нн — дыялектная з'ява. У літаратурнай мове толькі ў слове сѣння вымаўляецца і пішацца нн на месцы былога дьн: сего дьн(я) → сегодня → с'онн'а. Падвойны мяккі зычны вымаўляецца ў слове сѣння гэтак, як падоўжаны н у словах пытанне, развітанне, шанаванне.

§ 78. Зліццё свісцячых сс → с, зс → с, цс → ц

Пасля страты рэдукаваных узніклі групы з двух свісцячых зычных. Калі такая група была не ў інтэрвакальнай пазіцыі, два свісцячыя зліваліся: русьскѣи → русскый → рускі. Вынікі зліцця абазначаюцца і на пісьме: рускі, залескі, палескі, шавецкі (← швьцьскыи). Зліццё свісцячых адбылося і ў выпадках, калі свісцячы с утварыўся з шыпячага ў выніку прыпадабнення: убожьство → убож'ство → убоство → убоства (гл. § 74).

У старажытных беларускіх тэкстах сустракаем неаспрэчнае пацверджанне зліцця гукаў: *руски, логозкая дань* (Гр. 1387), *французских, французское земли* (Атыла), *блиско* (Рымша), *свята руского* (Еўлашэўскі), *прѣскомѣ* (Баркул. л.).

§ 79. Узнікненне падоўжаных зычных

У фанетычнай сістэме беларускай мовы зычныя адрозніваюцца паводле даўжыні. Побач з зычнымі *дз' (з')*, *з'*, *л'*, *н'*, *с'*, *ц'*, *ж*, *ч*, *ш* звычайнай даўжыні маюцца падоўжаныя (доўгія) зычныя ²⁴:

дз' (з') і *ддз'*: *судзіць* і *суддзя*, (*на*) *калодзе* і *каладдзё*;
з' і *зз'*: *мазі* і *мазю*, *жалеза* і *жалеззе*,
л' і *лл'*: *колем* і *коллем*, *поле* і *Заполле*,
н' і *нн'*: *астыне* і *снеданне*, *мяне* і *чытанне*,
с' і *сс'*: *вясёлы* і *кассё*, (*у*) *лесе* і *Залессе*,
ц' і *цц'*: (*у*) *жыце* і *жыццё*, (*на*) *плоце* і *Забалоце*,
ж і *жж*: *рэжа* і *Падбярэжжа*, *ружа* і *падарожжа*,
ч і *чч*: *рэчак* і *Зарэчча*, *крычу* і *рэччу*,
ш і *шш*: *ціша* і *зацішыша*, *цішу* і *цішышу*.

Падоўжаныя зычныя на пісьме абазначаюцца падвойным напісаннем літары: *падарожжа*, *застрэшыша*, *заданне* і г. д., толькі *дз' (з')* — трыграфічна: *каладдзё*, *стагоддзе*.

²⁴ Падоўжаныя зычныя ў беларускай мове — вынік змянення пэўных гукавых спалучэнняў («мяккі+ь+j») і ў пэўных разрадах слоў; гэта — назоўнікі ніякага роду тыпу *Заброддзе*, *узбярэжжа*, *жалеззе*, *зелле*, *калоссе*, *пачуццё*, *падстрэшыша*; назоўнікі жаночага і (адзінкавыя) мужчынскага роду тыпу *ралля*, *суддзя*; назоўнікі жаночага роду тыпу *соль* у творным склоне адзіночнага ліку: *моладдзю*, *соллю*; некаторыя прыслоўі: *увушышу* (у вушах). Гістарычна падоўжыліся толькі мяккія зычныя, у тым ліку і шыпячыя.

Ад паказаных падоўжаных адрозніваюцца, пры гістарычным бачанні і разуменні мовы, зычныя ў словах тыпу *Паддубны*, *мякка*, *насценны*, а таксама ў спалучэннях тыпу *пад Докшыцамі*, *над Дунілавічамі*. Зычныя ў гэтых і падобных прыкладах здаўна называюць падвойнымі (або — варыянтам слова — падвоенымі); паходжанне іх нельга блытаць з паходжаннем падоўжаных. У словах тыпу *Паддубны*, *мякка*, *насценны* абодва *д* (*д+д*), *к* (*к+к*), *н* (*н+н*) былі (і сёння) цвёрдыя. І настаўнік, і студэнт, і вучань пры падзеле на марфемы слоў, напрыклад, *Паддубны*, *адаць*, *раззброены* аддзеляць прыстаўку, якая канчаецца гукам *д* ці *з*, ад караня, які пачынаецца гукам *д* ці *з*; пры падзеле на марфемы слоў *мякка*, *насценны* выдзеляць карані (як і ў словах *мяк-іш*, *сцен-к-а*), суфіксы, без паўтарэння ўскладенай агаворкі пра падоўжаныя *к* у слове *мякка* і *н* у слове *насценны*; такая агаворка будзе больш замінаць, чым дапамагаць практычнаму вывучэнню марфалогіі слова, правіла пераносу слова і інш. У словах тыпу *галлэ*, *узбярэжжа*, *зелле*, *кассё*, *зацішыша* падоўжаны зычны належыць адной марфеме — карню (*-бярэжж-*, *галл-*, *касс-* і г. д.). У словах тыпу *чытанне*, *заданне* падоўжаны *н* належыць суфіксу. У літаратуры (перш за ўсё — у вучэбнай) пісалі і пішуць пра падвойныя зычныя на той падставе, што побач апынуліся зычны прыстаўкі і караня, караня і суфікса; марфалагічная будова такіх слоў празрыстая (*пад-добрыцца*, *ад-даваць*). Вылучэнне падвойных зычных — практычна апраўданае, невыпадковае, хоць і сустракаем супадзенне падвойных з падоўжанымі (параўн.: *збожжа*, *зацішыша* і *раз-жаваць* — *ражжаваць*, *рас-шырыць* — *рашырыць*).

Падаўжэнне зычных і наяўнасць падоўжаных зычных у беларускай мове — адзін з вынікаў страты рэдукаваных і асіміляцыйнага змянення зычнага ў спалучэнні з наступным *j*. Сучасным *зз'*, *лл'* і іншым адпавядае старажытнае ўсходнеславянскае спалучэнне «памякчоны зычны + слабы рэдукаваны *ь+j*», якое знаходзілася паміж двух галосных (у інтэрвакальнай пазіцыі): *зелле* — з былога *зельѣ*, *збожжа* — з *сѣбожьѣ*, *пытанне* — з *пытаныѣ*, *суддзя* — з *судьѣа*, *гаццю* — з *гатыю* (*ю — ју*), *каменне* — з *каменьѣ*, *вяселле* — з *весельѣ*, *застрѣиша* — з *застрѣшьѣ*. Калі рэдукаваны *ь* страціўся, памякчоны зычны апынуўся перад *j*; пад уплывам яго папярэдні зычны яшчэ больш памякчыўся і асіміляваў наступны *j*, з двух зычных гукаў (*ж'ј*, *з'ј*, *л'ј* і г. д.) утварыўся адзін, але падоўжаны.

Не кожнаму былому спалучэнню «памякчоны зычны + слабы рэдукаваны *ь+j*» адпавядае сучасны падоўжаны зычны. Для развіцця яго абавязковаю ўмоваю была інтэрвакальная пазіцыя спалучэння²⁵. Калі спалучэнне было не паміж галосных, таксама адбылася асіміляцыя, але падоўжаны не ўзнікаў. Так, напрыклад, атрымалася ў слове *сѣчастьѣ*, дзе «*т'+ь+j*» не паміж галосных; у форме творнага склону адзіночнага ліку назоўнікаў 3-га скланення тыпу *костью*, *корыстыю*: *сѣчастьѣ* → *счаст'јэ* → *шчасце*, *костью* → *кост'ју* → *косцю*, *корыстыю* → *корыст'ју* → *карысцю*.

Такім чынам, у беларускай мове падоўжыліся былыя памякчоныя і мяккія зычныя *л*, *н*, *д*, *т*, *з*, *с*, *ж*, *ч*, *ш*, калі яны ў спалучэнні з наступнымі *ьj* знаходзіліся ў інтэрвакальнай пазіцыі. Як вядома, былыя памякчоныя *д*, *т* у беларускай мове яшчэ больш памякчыліся, змяніўшыся ў спецыфічна беларускія, мяккія афрыкаты *дз'* (*з'*), *ц'*. Таму адпаведна на месцы «*д+ь+j*», «*т+ь+j*» развіліся падоўжаныя не *д*, *т*, а *дз'* (*з'*), *ц'*: *судьѣа* → *судз'а* (*суддзя*), *сѣтъю* → *сец'у* (*сеццю*).

Не ўсе зычныя падоўжыліся. Гэта перш за ўсё заднеязычныя *г*, *к*²⁶, *х*. У агульнаславянскай мове *г*, *к*, *х* былі толькі цвёрдыя; калі яны спалучаліся з наступным *ь* (як і з любым пярэднім галосным), то памякчаліся і супадалі з шыпячымі: *гь* → *жь*, *кь* → *чь*, *хь* → *шь* (першая палаталізацыя). А мяккія «вытворныя» *ж*, *ч*, *ш* становіліся падоўжанымі, калі ў спалучэнні з наступнымі *ьj* знаходзіліся паміж галосных. Такім чынам: *сѣбожьѣ* → *сѣбожьѣ* → *збожжа*, (*за*)*тихьѣ* → *затишьѣ* → *заціиша*.

²⁵ У беларускім вымаўленні і напісанні: *свіння*, *свінні*, *свінню*, *свіннёю* (-ёй), але *свіней*; г. зн. то з падоўжаным гукам *н* і падвойным напісаннем літары, то (у форме роднага склону множнага ліку) з непадоўжаным *н*. У формах *свіння*, *свінні* і г. д. рэдукаваны *ь* быў у слабай пазіцыі і на месцы былога *ньj* узнік падоўжаны *н'*, а ў форме *свіней* у тым самым спалучэнні рэдукаваны *ь* быў у моцнай пазіцыі і змяніўся на *э(е)*: *свіньѣ* → *свіней* (канцавы *ь* страціўся).

²⁶ У слове *мяккі* (*мяккаваты*, *мяккасць*) зычны *к* падвойны: першы *к* належыць кораню, другі *к* — суфікс; сучаснае *мяккі* з *мяккѣти* (← *мѣкѣти*).

Не падоўжыліся губныя зычныя. Як ужо адзначалася (§ 70), памякчоныя губныя зычныя пасля страты рэдукаванага перад наступным зычным, у тым ліку перад *j*, зацвярдзелі, і новае спалучэнне «губны+*j*» захавалася: *сѣмьѧ* → *сѣмѧ* → *сѧмѧ*, *любовьѧ* → *любоѧѧ*.

У пераважнай большасці беларускіх гаворак не падоўжыўся зычны *p*: *перыѣ* (параўн. *зельѣ*) → *пер'ѣ* → *перјэ*, *звѣрыѣ* → *звяр'јо* → *звярјо*. Толькі ў частцы паўночна-ўсходніх беларускіх гаворак сустракаецца падоўжаны *p*: *звяррѣ*, *перрѧ* (*пер'е*); у гэтых гаворках не адбылося зацвярдзення.

Падоўжаныя зычныя адлюстраваліся ў беларускіх помніках XIV, XV і наступных стагоддзяў; яшчэ ў старажытнасці знайшлі спосаб перадачы такіх зычных — падвойнае напісанне адпаведнай літары: *корэнне*, *зеллемь*, *збавенне*. Такое напісанне і зараз з'яўляецца графічнаю нормаю.

Падаўжэнне адлюстравалася далёка не ва ўсіх старажытных беларускіх тэкстах. Часта на месцы былога спалучэння «мяккі зычны + *b* + *j*» сустракаецца напісанне зычнага з наступным *i* (*ї*, *и*) ці *ь*: *збежаніе*, *веселье*, *выхованью*, *коханіе*, *коханье*, або абазначэнне падоўжанага адной літарай, якая пісалася ў радку ці над радком: *выхованя*, *списаня*, *фарбованя* (Акт. Магіл.), *выкрикачѣмъ*, *обачивачѣ*, *покарачѣмъ*, *зanedбачѣ* (Цяпінскі), *нагорожѣчѧ*, *сказачѧ*, *сумлѣчѣ*, *ховачѣмъ*, *збожѣмъ* (Ст. літ. 1566).

§ 80. Распадабненне (дысіміляцыя) у новых групах зычных

Як відаць з § 71—79, прыпадабненне ў новых групах зычных — вельмі пашыраная з'ява. Распадабненне ж, наадварот, сустракаецца зусім не часта. Яго можна бачыць у займенніках *хто*, *што*. У старажытнай агульнаславянскай і ўсходнеславянскай мове яны мелі іншы гукавы склад: *кѣто*, *чѣто*. У першым з іх пасля страты *ѣ* побач апынуліся два выбухныя зычныя — *кт*. Выбухны *к* замяніўся фрыкатыўным *x*; такім чынам, *кѣто* → *хто*. Страта рэдукаванага *ь* і дысіміляцыя ў спалучэнні *чт* змяніла былое *чѣто* на *што* (*чѣто* → *что* → *што*). Так узнікла чаргаванне *x* : *к* у формах займенніка *хто* (*х-то* — *к-аго*, *к-аму* і г. д.) і чаргаванне *ш* : *ч* у формах займенніка *што* (*ш-то* — *ч-аго*, *ч-аму* і г. д.).

У старажытных беларускіх тэкстах напісанне *хто*, *што* сустракаецца вельмі часта.

§ 81. Змяненне звонкіх зычных на канцы слова

Страта канцавых рэдукаваных выклікала змяненне звонкіх зычных, якія апынуліся ў абсалютным канцы слова; яны супалі са сваімі парнымі глухімі: *дубѣ* → *дуб* → *дуп*, *рогѣ* → *рог* → *рох*, *лугѣ* → *луг* → *лух*, *медѣ* → *мед* → *мѣт*, узнікла чаргаванне звон-

кага з глухім: *дубы — дуп, лугі — лух, мёду — мёт, вушы — вуш, козы — кос*. Звонкі *в* у беларускай мове чаргуецца са звонкім *ў*: *крыві — кроў, карова — кароў*, з'яўляецца санорным, не мае адпаведнага парнага глухога. У рускай мове звонкі *в* выступае ў пары з адпаведным глухім *ф*: *крававый — кроф', глава — глаф, трава — трафка*.

РЭДУКАВАНЬЯ *Ы, І* (НАПРУЖАНЬЯ *Ъ, Ъ*) І ІХ ЛЭС

§ 82. Паходжанне рэдукаваных *ы(ы_р)*, *і(і_р)*

Ва ўсходнеславянскай мове былі *ы, і* доўгія (*рыба, горы, сынъ, ликъ, липа, листъ*) і *ы, і* кароткія, рэдукаваныя (*крыю, шия, чии*). Рэдукаваныя *ы, і* называюць яшчэ напружанымі *ѣ, ѣ*, бо гэтыя *ы, і* паходзяць адпаведна з *ѣ, ѣ*, што былі ў спалучэнні з наступным *ј*.

§ 83. Лёс рэдукаваных *ы, і*

Узнікненне і змяненне рэдукаваных *ы, і* зручней паказаць на поўнай прыметнікавай форме. Гэтая форма (*малодыи, слѣпыи*) утварылася шляхам зліцця кароткага прыметніка і ўказальнага займенніка мужчынскага роду *јѣ*. Займеннік гэты меў аснову *ј* і канчатак *ѣ*, на пісьме абазначаўся літараю *и*. Такім чынам, форма *слѣпыи* ўзнікла з *слѣпѣ* і займенніка *и(јѣ)*; рэдукаваны *ѣ* пры зліцці двух слоў апынуўся ў моцнай пазіцыі, бо стаяў перад складам з канцавым слабым *ѣ*. Перад *ј* рэдукаваны *ѣ* змяняўся на рэдукаваны *ы(ы_р)*: *слѣпы_рјѣ*. У беларускай, а таксама ва ўкраінскай мове *ы_р* падоўжыўся і супаў з *ы* звычайным. У рускай мове *ы_р*, як і моцны *ѣ*, змяніўся на *о*: *доброй²⁷, чистой, молодой, слепой, золотой, такой, глухой, дорогой*. У словах тыпу *слѣпы_рјѣ, такы_рјѣ* адбыліся і іншыя змяненні. Яшчэ ва ўсходнеславянскай мове страціўся канцавы *ѣ*, на канцы слова апынуўся зычны *ј*, які абазначаўся на пісьме літараю *и* ці *ѣ*, потым гэты зычны адпаў і ў беларускай мове замацаваліся *сляпы, залаты, малады, глухі²⁸, такі*. У рускай і ўкраінскай мовах зычны *ѣ* (былая аснова ўказальнага займенніка *јѣ*) захаваўся, стаўшы часткаю канчатка:

<i>слѣпѣјѣ → слѣпы_рјѣ</i>	{	бел. <i>слепый</i> → <i>сляпы</i> укр. <i>сліпий</i> руск. <i>слепой</i>
<i>такѣјѣ → такы_рјѣ</i>	{	бел. <i>такый</i> → <i>такі</i> укр. <i>такий</i> руск. <i>такой</i>

²⁷ Ненаціскны *ы* з былога *ы_р* ў рускай мове з часам змяніў сваё гучанне, змянілася і абазначэнне яго на пісьме: *доброй* → *добрый*, *чистой* → *чистый*.

²⁸ Пра змену *гы* → *гі*, *кы* → *кі*, *хы* → *хі* гл. § 103.

Рэдукаваны *ь* ў пазіцыі перад *і* змяніўся на *и_р*, які ў беларускай мове, як і ва ўкраінскай, супаў з *и(i)*, а ў рускай — з *э(e)*. Пакажам на прыкладзе. Сучасны займеннік *чый* паходзіць з *чъѣь*; моцны рэдукаваны *ь* змяніўся на *и_р*, канцавы *ь* страціўся: *чъѣь* → *чи_рѣ*. У мове беларусаў *и_р* супаў з *и(i)* звычайным (*чий*), а пасля зацвярдзення *ч* галосны *і* → *ы*, у выніку: *чий*. У рускай мове *чи_рѣь* → *чей*. Такі самы *і* ўзнік у словах тыпу *летні*, *сіні*:

<i>лѣтьнѣѣь</i> → <i>лѣтьни_рѣь</i>	{	бел. <i>летний</i> → <i>летні</i>
		укр. <i>літній</i> руск. <i>летней</i>
<i>синьѣь</i> → <i>сини_рѣь</i>	{	бел. <i>сіній</i> → <i>сіні</i>
		укр. <i>синій</i> руск. <i>синей</i>
<i>другѣь</i> → <i>други_рѣь</i>	{	бел. <i>другий</i> → <i>другі</i> ²⁹
		укр. <i>другий</i> (<i>другий</i>) руск. <i>другой</i>
<i>чъѣь</i> → <i>чи_рѣь</i>	{	бел. <i>чий</i> → <i>чый</i>
		укр. <i>чий</i> (<i>чий</i>) руск. <i>чей</i>

У словах тыпу *летней*, *синей* у рускай літаратурнай мове галосны *э(e)* не пад націскам вымаўляецца як сярэдні паміж *і* і *э* гук, а на пісьме (пад уплывам стараславянскай пісьмовай традыцыі) абазначаецца літараю *и*: *синий*, *летний*, *зимний*. Пад націскам *э(e)* захаваўся: *чей*, *бей*, *пей*:

<i>бъѣи</i> → <i>би_рѣи</i> , <i>пъѣи</i> → <i>пи_рѣи</i>	{	бел. <i>бій</i> → <i>бі</i> ; <i>пій</i> → <i>пі</i>
		укр. <i>бій</i> → <i>бий</i> ; <i>пій</i> → <i>пий</i> руск. <i>бей</i> ; <i>пей</i>
<i>шыѣа</i> → <i>ши_рѣа</i>	{	бел. <i>шыя</i> → <i>шыя</i>
		укр. <i>шыя</i> (<i>шыя</i>) руск. <i>шея</i>

Такім чынам, фанетычнае адрозненне, якое назіраецца ў беларускай і рускай мовах:

у форме прыметнікаў і прыметнікавых слоў назоўнага (вінавальнага) склону мужчынскага роду тыпу *малады* — *маладой*, *святы* — *святой*, *густы* — *густой*, *тугі* — *тугой*, *глухі* — *глухой*, *сухі* — *сухой*, *другі* — *другой*, *такі* — *такой*, *які* — *какой*;

у дзеясловах абвеснага ладу тыпу *выю* — *вою*, *выеш* — *воешь*, *мыю* — *мою*, *мыеш* — *моешь*, *крыю* — *крою*;

²⁹ Пра страту канцавога *і(ѣ)* гл. § 102.

у дзеясловах загаднага ладу тыпу *мый* — *мой*, *брый* — *брей*, *шый* — *шей*, *бі* — *бей*, *пі* — *пей*;

у асобных словах тыпу *шыя* — *шея*, *чый* — *чей* — тлумачыцца розным лёсам рэдукаваных *ы*, *і*. Гэта адрозненне развілося на працягу XII—XIII ст. Змяненне *ы_р*, *и_р* на *ы*, *і*, хоць і непаслядоўна, адлюстроўваюць беларускія пісьмовыя помнікі: *тыи, шию* (Гр. 1300); *шии* (Стр. Хр.); *золотыи, помые* (Ж. Алякс.); *чыйа* (Акт. Магіл.); *шыи* (Атыла); *выю* (Зіз. Лекс.); *што ја тобѣ дамъ, тоѣ ѣжъ и пи; тыи день; злыи; пане, не заби Трыщана, але заби мене* (Трыстан).

ФАНЕТЫЧНЫЯ ЗМЯНЕННІ, НЕ ЗВ'ЯЗАНЫЯ СА СТРАТАЮ РЭДУКАВАНЫХ

§ 84. Агульныя заўвагі

У гэтым падраздзеле спынім увагу на фанетычных змяненнях, непасрэдна не звязаных са стратаю рэдукаваных *ѣ*, *ь*, *і* на выніках гэтых змяненняў. І сістэма галосных і сістэма зычных перажылі істотныя і выразныя змяненні. Развіліся яркія, характарыстычныя асаблівасці фанетычнай сістэмы беларускай мовы.

Параўноўваючы некаторыя змяненні, звязаныя і не звязаныя са стратаю рэдукаваных, можна ўбачыць наяўнасць супярэчлівых працэсаў. Так, у XIII—XV ст. развіліся мяккія афрыкаты *дз'* (*з'*) і *ц'* (*дзеці, дзесьці, дзвесце, цвісіці, дзверы*); былыя цвёрдыя *д*, *т*, прыпадабняючыся да мяккіх зычных, а таксама памякчоныя перад галоснымі пярэдняга рада і на канцы слова яшчэ больш памякчыліся; такі ж лёс у акрэсленых пазіцыях свісцячых *з*, *с*: *сѣбирати* → *сѣбират'* → *з'бірац'*, *иди* — *ідзі*, *з' ліс'цікаў*, *с'мятана*, *з'няць*, *з'нес'ці*, *рыс'*, *снас'ці*. Памякчыліся таксама заднеязычныя *г*, *к*, *х* (былыя спалучэнні *гы*, *кы*, *хы* → *гі*, *кі*, *хі*), у выніку з'явіліся мяккія заднеязычныя, напрыклад *к'* перад злучнікам *і* (*рук і ног*). З другога боку, шыпячыя, *ц* і *р* зацвярдзелі: *швѣць* → *шавец*, *коньць* → *канец*, *рѣзѣкъи* → *рэзкі*.

§ 85. Змяненне галоснага *ѣ*

Галосны *ѣ* (ён вымаўляўся як дыфтонг *іэ* (*іе*)) пачаў змяняцца яшчэ ва ўсходнеславянскай мове, але не ва ўсіх дыялектах адначасова, і вынікі яго змянення не аднолькавыя. У адных гаворках усходнеславянскай мовы паступова ўзмацняўся першы элемент дыфтонга, а ў другіх — другі. У выніку галосны *ѣ* ва ўсходніх славян стаў вымаўляцца або як *і*, або як *э* (*е*). Так, ва ўкраінскай мове, у значнай частцы яе гаворак, *ѣ* (дыфтонг *іе*) змяніўся на *і*: *літо*, *вітер*, *сіно*, *летіла*, *дідусь*, *у Кііві*, *у літі*. Супадзенне *ѣ* з *і* ўласціва таксама паўночнарускім гаворкам.

У беларускай мове, як звычайна пішуць, галосны *ѣ* супаў з *э(е)*. Пададзім некаторыя ўдакладненні.

1. Змяненне *ѣ* на *э(е)* у беларускай мове — працэс вельмі працяглы. Распачаўшыся ў гаворках, дзе гарады Полацк, Віцебск, Орша, Мсціслаў, Дуброўна, Сянно і інш., змяненне *ѣ* → *э(е)* з часам пасоўвалася на поўдзень і паўднёвы захад. Беларускія помнікі адлюстроўваюць яго яшчэ з XIII—XIV ст. Так, у смаленскай грамаце 1229 г. пісец часта піша *е* (**ѣ**) — на месцы *ѣ*, а на месцы *е* — *ѣ*: *всемѣ, ѣ хали, темь, оу ризе* (ва ўсіх гэтых словах на месцы *ѣ* — *е* ці **ѣ**), *вѣрменьемь, будѣте, останѣтѣ, смольнѣськь, всѣго* (ва ўсіх гэтых словах *ѣ* — на месцы *е*). У некаторых дзелавых помніках XVI ст. фактычна не ўжываецца літара *ѣ*.

2. На значнай частцы тэрыторыі бытавання сучаснага паўднёва-заходняга беларускага дыялекту былы *ѣ* адрозніваецца ад *э(е)*, г. зн. не супаў з *э(е)*. У адных раёнах (Клецкі, Светлагорскі, Слуцкі, Капаткевіцкі, Ляхавіцкі) галосны *ѣ* вымаўляецца як гук *э(е)*, набліжаны да *і*, гэты *э(е)* называюць *э(е)* «закрыты» і абазначаюць так: *э̇(э̇)*; у другіх раёнах, галоўным чынам на паўднёвай Брэстчыне, *ѣ* вымаўляецца як дыфтонг *іе* або яго варыянты. Гэта значыць: працэс супадзення *ѣ* з *э* не закончыўся і сёння.

3. У беларускай мове ёсць група слоў, у якіх *ѣ* супаў з *і*. У ліку іх: *Мінск* (з *Мѣньскѣ*), *усміхацца* (параўн. *смех, смешна*), *цвісіці, расцвітаць, цвілы, світаць, світанне* (параўн. *светлы, сусвет*), *звінець*.

У рускай літаратурнай мове таксама ёсць словы з *і* на месцы *ѣ*: *свидетель* (ад таго караня, што і *с-вед-ка* — 'той, хто ведае'), *мизинец* (параўн. бел. *мэзенец* і *мэзены*, усх.-сл. *мѣзиньць*), *сидя, сидеть* (параўн. бел. *седзячы, сядзець*) і некаторыя іншыя.

Галосны *э(е)* з *ѣ*, як правіла, не супаў з *о* (гл. § 86).

§ 86. Змяненне *э(е)* на *о(ё)*

У гэтым параграфі разгледзім адно з самых складаных пытанняў гістарычнай фанетыкі. Размову пачнём з назіранняў над словамі з сучаснай беларускай мовы, у якіх ёсць чаргаванне *э:о* (*е:ё*):

дзень (*дз'эн'*) — *падзёншчык* (*падз'оншчык*),

несці (*н'эс'ці*) — *нёс* (*н'ос*),

вяселле (*в'ас'эл'э*) — *вясёлы* (*в'ас'олы*),

месці (*м'эс'ці*) — *мёў* (*м'оў*),

шэсць (*шэс'ц'*) — *шосты*,

бярэзнік (*б'арэз'нік*) — *бярóза*.

Пры гэтым гістарычным чаргаванні назіраецца мена галоснага *э(е)* з галосным *о(ё)*. І адзін, і другі галосны ў гэтых пры-

кладах націскны, але першы з іх пад націскам пасля мяккага або зацвярдзелага зычнага перад мяккім, а другі — таксама пад націскам і пасля мяккага ці зацвярдзелага, але перад цвёрдым зычным. Такое чаргаванне не спрадвечнае, яго не было ў агульнаславянскай мове-аснове, яно пачало развівацца ва ўсходнеславянскай мове з XII ст. Што гэта чаргаванне не спрадвечнае, відаць і з таго, што ў далёкай старажытнасці памячоны зычны не спалучаўся з наступным галосным *o*; такім чынам, на месцы сучаснага *o(ĕ)* пасля мяккага ці зацвярдзелага (былога мяккага) зычнага быў іншы галосны — *э(e)* або *ь*. З гэтага вынікае наступнае: у сучаснай беларускай мове ёсць *o* спрадвечнае: *добры, востры*, ёсць *o* з *ѣ*: *мѣхѣ* → *мох*, *сѣтъня* → *сотня*, ёсць *o* з *э*: *н'эсці* → *н'ос*, ёсць, нарэшце, *o* з *ь*, прычым *ь* спачатку перайшоў у *э(e)*: *овьсѣ* → *овес*, *жучькѣ* → *жучек*, а потым гук *э(e)* змяніўся на *o*: *ов'эс* → *ав'ос*, *жуч'эк* → *жучок*. Няцяжка бачыць, што пераход *э(e)* у *o(ĕ)* працягваўся і пасля змянення (страты ці праяснення) рэдукаваных *ѣ*, *ь*.

Гісторыкі фанетыкі вызначаюць два перыяды ў гісторыі пераходу *э(e)* у *o(ĕ)*. Першы перыяд быў агульнаўсходнеславянскі, сказаць інакш, змена *э(e)* на *o(ĕ)* распачалася да ўтварэння трох асобных усходнеславянскіх моў. Пераход *э(e)* у *o(ĕ)* адбываўся толькі пасля спрадвечных мяккіх перад наступнымі цвёрдымі зычнымі і не абавязкова пад націскам. Гэта паказваюць і помнікі XI—XIII ст. і сучасная ўкраінская мова, у якой, дарэчы, галосныя *o*, *э* захоўваюцца ў ненаціскай пазіцыі: *шовковий, чоловік, чого, чому, чоло, пино, його, чотири, жонатий*.

Вынікі пераходу *э(e)* у *o(ĕ)* пасля спрадвечных мяккіх захаваліся ў беларускай мове толькі пад націскам: *чорт, нічога, чужога, шосты, пайшоў*, а ў ненаціскай пазіцыі *o* з *э*, як і ўсякі галосны *o*, змяніўся (аканне): *шоўк* — *шайковы*, *чорт* — *чарцяня*, *чалавек* (← *чоловекъ* ← *человѣкъ*).

Другі перыяд змены *э(e)* на *o(ĕ)* пачынаецца з пераходу памячоных зычных *в*, *з*, *с* і іншых у мяккія перад галоснымі пярэдняга рада. Змяненне гэтых *э(e)* на *o(ĕ)* не агульнаўсходнеславянская асаблівасць, яна ахапіла толькі дыялекты, з якіх развіліся беларуская і руская мовы. У мове ўкраінцаў *э(e)* захаваўся: *овес* (овѣс), *щоденний*.

Спынімся на адлюстраванні змены *э(e)* → *o(ĕ)* у беларускіх помніках. Найбольш паслядоўна галосны *o* з *э(e)* сустракаецца пасля шыпячых (і пад націскам і не пад націскам): *нашому, вашому, чотырыста, чоломъ*³⁰, *шол, в тым жо, хочомъ* (Гр. 1300), *ничого, сторожою* (Вілен. л.), *чому, свѣчо* (Ж. Алякс.), *шостый* (Скарына, Юдзіф), *шостый* (Ст. літ. 1566), *чорны* (Акт. Магіл.), *товаришовъ* (Кн. пас.).

Што да змянення *э(e)* → *o(ĕ)* пасля іншых зычных, то яно

³⁰ Першыя чатыры прыклады з кн.: Карский Е. Ф. Белорусы: Язык белорусского народа. — М., 1955, с. 171.

адлюстравалася ў помніках горш: традыцыйнае пісьмо, традыцыйнае абазначэнне гукаў замінала перадачы новага ў мове; змяненне галоснага э(е) пасля шыпячых не выклікала цяжкасці пры перадачы на пісьме, а пасля л, н і іншых зычных цяжкасць была вельмі відавочная. Аднак, хоць і не часта, сустракаецца напісанне ў тэкстах о з былога э: **кнАЗА Сэмона, сто рубловъ, зъ лугами хмеловыми, слозы**³¹, **всіо, бабiонка, хасцiолу, з рубловъ, дзiонъ, нiдалiока, усiо** (Шк. камед.); **мо, ло** чытаюцца як **мё, лё, а сіо, біо, ціо, дзіо, ліо** — як **сё, бё, цё, дзё, лё**.

Беларускія помнікі, напісаныя лацінкаю, паўней, прыкметна лепей засведчылі о з э(е) пасля неспрадвечна мяккіх; гэтак са звычайна пачала выкарыстанне польскай пісьмовай практыкі, дзе мяккасць зычных перад галоснымі абазначаецца літараю і: *werebiow, zawsiody, jowchima, jost* (Ліст).

§ 87. Адсутнасць змянення э → о ў словах тыпу *сена, першы, нясеш* і інш.

З пункту гледжання сучаснай мовы пераход націсканога э(е) у о(ё) перад наступным цвёрдым зычным адбыўся непаслядоўна. Так, сустракаем яго ў словах тыпу *ацеліцца — ацёл (ац'ол), месці — мёй (м'оў), насельніцтва — пасёлак (пас'олак), шэсць — шосты, сярэдні — асяродак, ажэніцца — жонка*. Аднак галосны э(е) захаваўся і не супаў з о ў словах *лес, рэдка, рэчка, першы, нясеш, адзежа*, хоць э(е) і ў пазіцыі пасля мяккага ці зацвярдзелага (г. зн. былога мяккага) зычнага перад наступным цвёрдым. У прыгаданых і шматлікіх іншых прыкладах з пункту гледжання сучаснасці ўмовы пераходу ёсць, але гістарычна гэтых умоў не было.

У словах *лепшы, дзед, лета, сена, стрэх* (родны склон множнага ліку), *ехаць, ем, бедны, сеў, сценка, хлеб, сядзеў, ляцеў, смех, вера, дзейка, праверка* і іншых галосны э(е) паходзіць з ь, які ў часы, калі развівалася змяненне э(е) на о(ё), адрозніваўся ад э(е) і, такім чынам, не пераходзіў у о(ё).

У словах тыпу *нясеш, ідзеш, бярэш*³², *цяпер, першы, верхні, касец, маладзец, меншы, церці, карэц* захаваўся э(е) таму, што наступны зычны быў мяккі: *берэш, корыць, коньць*.

Захаваўся э(е) у запазычаных словах: *метрыка, прафесар, генетыка, сцэна, манера, ракета, камета, планета, электрыка* і інш.

У беларускай мове ёсць выпадкі ўзнікнення о(ё) на месцы э(е) пры адсутнасці неабходных фанетычных умоў. Так, напры-

³¹ Першыя чатыры прыклады з кн.: *Карский Е. Ф.* Беларусы: Язык беларускага народа, с. 177—178.

³² Інакш у рускай мове: *несешь → нес'ош, идешь → ид'ош, молодёжь*, дзе зычныя *ж, ш* зацвярдзелі раней, чым у беларускай мове.

клад, у слове *клёнік* галосны *о(ё)* неспрадвечны. Як растлумачыць яго з'яўленне? У форме *клён* (з *кленъ*) націскны *э(е)* перад наступным цвёрдым заканамерна перайшоў у *о(ё)*. У памяншальнай форме *клёнік* галосны *о(ё)* з'явіўся на ўзор (паводле аналогіі) слова *клён*. Форма *(на) лёдзе* ўзнікла на ўзор формы *лёд*; *(на) бярозе* — на ўзор *бяроза, бярозу, бярозы, бярозамі* і г. д.; *гульнёю* ці *гульнёй* (*гул'н'ою, гул'н'ой*), *раллёю* ці *раллёй* (*рал'ою, рал'ой*) — на ўзор *вадою* ці *вадой, хадою* ці *хадой*.

У словах *гнёзды, сёдлы* галосны *о(ё)* з'явіўся нефанетычным шляхам на месцы былога *ѣ*. На ўзор *сёлы, сёстры* стала *гнёзды, сёдлы* замест чаканага *гнёзды, сёды* (← *гнѣзда, сѣдыла*).

§ 88. Змяненне канцавога *э(е)* на *о(ё)*

Ва ўсіх выпадках на месцы сучаснага канцавога *о(ё)* пасля мяккіх і зацвярдзелых (былых мяккіх) зычных быў галосны *э(е)*: *жыц'о* — з *жытыѣ*, *гал'о* — з *голыѣ*, *плячо* — з *плече*, *ужо* — з *уже*, *усё* — з *всье*, *маё* — з *моѣ*, *тваё* — з *твоѣ*, *сваё* — з *своѣ*. У гэтых і падобных словах, у якіх націскны галосны *э(е)* стаяў пасля мяккіх (у тым ліку пасля шыпячых) на канцы слова, пераход адбыўся на ўзор слоў з канцавым *о* пасля цвёрдых зычных (тыпу *акно, гняздо, сядло, кубло, крыло, вясло*). У частцы паўднёва-заходніх беларускіх гаворак (напрыклад, каля Турца, Карэліч, Міра) адбыўся пераход у *о(ё)* ненацісканога канцавога *э(е)*: *вясёлэ, пытанё, заданё, чаканё*.

§ 89. Аканне

Аканне з'яўляецца і арфаэпічнай нормай беларускай літаратурнай мовы; замацавалася аканне і ў беларускай арфаграфіі. Калі гаварыць крыху спрошчана, *аканне* — гэта супадзенне ненаціскных галосных *о, э, а* з *а*: *рогі* — *рагамі, жэрдка* — *жардзіна, вар* — *варыць*. Такое азначэнне падыходзіць да акання, скажам, Дзяржынскага, Пухавіцкага раёнаў, да акання беларускай літаратурнай мовы, але не падыходзіць да акання, напрыклад, Віцебскага, Расонскага, Гарадоцкага, Мсціслаўскага раёнаў. У гаворках гэтых раёнаў сустракаем не толькі *а* (з *о, э, а*), а і *ѣ* або *ы* (*вѣда* ці *выда, нѣга* ці *ныга*), а пасля мяккіх зычных — *і* (*сістра*). У паўночна-ўсходніх беларускіх гаворках ненаціскныя *о, э, а* супадаюць то з *а* (*на гары, на гару, гарой, на назэ, нагу, нагой*), то — перад складам з націскным галосным *а* — з *ѣ* або *ы* (*нѣга* ці *ныга, вѣда* ці *выда*). Таму аканне ў беларускіх народных гаворках — гэта неадразненне галосных *о, э, а* ў ненаціскавой пазіцыі.

Праблема паходжання акання (наяўнасць акання і окання) ва ўсходнеславянскіх мовах вельмі складаная. Спынімся на дзвюх, найбольш вядомых гіпотэзах паходжання гэтай асаблівасці вакалізму. Адно сучаснае вучоня, напрыклад Р. І. Аванесаў, лічаць, што аканне развілося ў пісьмовую пару, з'явілася вынікам змянення характару націску і рэдукцыі ненаціскных галосных: узнікненне экспіраторнага націску прывяло да перамеркавання выдыхальнай сілы пры вымаўленні складоў, адны склады ў слове (словах) узмацніліся, другія — аслабіліся, у выніку гэтага аслаблення ненаціскнага *о, э, а* супалі ў вымаўленні з *а*. Аўтары і паслядоўнікі гэтай гіпотэзы (яе называюць рэдукцыйнаю) лічаць, што ў дапісьмовую і пачатку пісьмовай пары ва ўсходніх славян акання не было, што яно развілася ў XIII і наступных стагоддзях.

Другія вучоня выказваюць іншае меркаванне. Так, напрыклад, Ф. П. Філін лічыць, што аканне і оканне ўзніклі ў VII—VIII ст. і з'явіліся вынікам змянення агульнаславянскага *а*, які абазначае спалучэннем *а^о* (Пронсхождение русского, украинского и белорусского языков. М., 1972). Ненаціскны *а(а^о)* у адных гаворках змяніўся на *а*, у другіх — на *о*.

Даследчыкі старажытнай беларускай мовы (А. Сабалеўскі, Х. Станг³³) выявілі адлюстраванне акання ў беларускіх пісьмовых помніках яшчэ XV ст. Выпадкі адлюстравання акання ў XV ст. сведчаць, што гэта фанетычная рыса беларускага вакалізму ўзнікла ў мове раней. У тэкстах XVI ст. напісанне *а, я(а, ја)* на месцы этымалагічных *о, э(е)* у ненаціскных складах сустракаецца крыху часцей: *калі, магли, стаить, при вАликой дарозА, сабою, сагнути, здарова, грамаде, ападали, таго, скуръ дублАныхъ, дастаточне, вызвалАти, маланыА, нагах, сенажати, карою, гарАчестъ³⁴, таварыш* (Кн. пас.), *збежища дорогъ* (Цяпінскі), *ЎганАти* (Сапега), *почала цаловати* (Трыстан).

Прыкметна паўней абазначаецца аканне ў беларускіх тэкстах, напісаных лацінкаю, і ў некаторых тэкстах, напісаных кірыліцаю ў XVIII ст. Так, напрыклад, у камедыі са зборніка К. Марашэўскага (толькі ў шасці яе радках) сустракаем: *majo, chadzju, pieraz, caluhieŋki, aniemieli, tapara, cara* (цэп — цана), *malaczji, raidnia, adzin, pamahala, wiedama, zanockaja, kolka*.

У сучаснай беларускай мове аканне прагрэсіруе: у гаворках з няпоўным недысімілятыўным аканнем сустракаем на месцы канцавога ненаціскага *о, э* галосны *а*: *смáчнаго* → *смáчнага*, *рóўно* → *рóўна*. Яно (аканне) паступова пашыраецца і на тэрыторыю гаворак з традыцыйным оканнем: *хвóрого* → *хвóрага*.

³³ Соболевский А. И. Смоленско-полоцкий говор в XIII—XIV в.—Русский филологический вестник, 1886, № 1, с. 12; Stang Chr. S. Die altrussische Urkundensprache der Stadt Polozk. — Oslo, 1946, s. 41.

³⁴ Прыклады з кн.: Булыка А. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старажытнай беларускай мовы, с. 69.

§ 90. Страта канцавога *i*

Страту канцавога *i* можна бачыць на асобных словах. Так, напрыклад, адпаў канцавы *i* (суфікс) у прыслоўі *досыць* (*досыць*'), якое ўтварылася з *до сыти* (прыназоўнік *до* + родны склон назоўніка *сыть*, які скланяўся, як *соль*, *кость*). Страту канцавога *i* можна паказаць таксама на групях дзеяслоўных форм. У старажытнасці інфінітыў паслядоўна канчаўся на *i(u)*:

робити, мовити, казати, носити, б'дovati, м'лчати, др'жати, тр'вожити, будovati;

нести, красти, плести, мести, класти, вести, везти;
мочи, стеречи, стричи, лечи.

Дзеясловы ў неазначальнай форме, аснова якіх канчалася на галосны (*мови-ти, роби-ти*), страцілі гэта *i*: *казати* → *казаць*', *мовити* → *мовіць*', *м'лчати* → *майчаць*', *робити* → *рабіць*', *клекотати* → *клекатаць*'.

Інфінітывы, аснова якіх канчаецца на зычны (*нес-*, *крас-*, *плес-* і інш.), захавалі галосны *i*: *нести* → *несці*, *плести* → *плесці*, *вести* → *весці*.

Дзеясловы, у інфінітыве якіх аднавіўся заднеязычны асновы (*лечи* → *легчи*), захавалі *i*, які пасля зацвярдзення *ч* супаў з гукам *ы*: *легчи* → *легчы*, *берегчи* → *берагчы*, *стригчи* → *стрыгчы*, *с'бкчи* → *секчы*.

Канцавы галосны *i* страцілі таксама шматлікія дзеясловы ў форме загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага ліку пры націску на аснове: *станіи* → *стан'*, *г'ляніи* → *г'лян'*, *к'бініи* → *к'ін'*, *р'б'жи* → *р'р'ж* (→ *р'р'ш*), *б'удіи* → *будз'* (→ *буць*'). Страта *i* ў форме 2-й асобы адзіночнага ліку адбілася і на форме 2-й асобы множнага ліку: *стан'* — *стан'це*, *едз'* — *едз'це* (*ецьце*), *к'ін'* — *к'ін'це*.

Дзеясловы загаднага ладу з націскам не на аснове захавалі канчатак *-і*: *нясі*, *ідзі*, *пляці*, *мяці*. Захаваўся канчатак *-і* таксама ў дзеясловах з націскай асновай, калі яна канчаецца на групу зычных: *стукні*, *грукні*, *бразні*, *грымні*.

Асобна спынімся на дзеясловах тыпу *давай* → *давай*, *читай* → *чытай*, *ховаи* → *хавай*. Нельга лічыць, што ў гэтых і падобных дзеясловах галосны *i* змяніўся на *й*; тут таксама адбылася страта канчатак *-і*. Што ж да *й(j)*, то на гэты *й* канчалася ў старажытнасці і канчаецца сёння аснова дзеяслова: *хавай-уць* — *хавай*, *чытай-уць* — *чытай*, *прымай-уць* — *прымай*.

Страта канцавога *i* храналагічна не супадае са стратаю рэдукаваных *ѣ*, *ь* (XI — XII ст.). Страта *i(u)* — вельмі працяглы працэс; у адных гаворках ён адбыўся даўно, у другіх пазней, у трэціх і сёння сустракаем *размаўляці*, *майчаці*, *рабіці* (напрыклад, у Скідальскім, Свіслацкім раёнах Гродзеншчыны).

Такім чынам, неазначальная форма дзеясловаў у старажытнасці канчаецца на *-и(-т-и, -ч-и)*; у мове беларускай народнасці — на нуль галоснага (*майча-ць*'), на *-чы* (*маг-чы*) і на *-ці* (*прас-ці*).

§ 91. Страта канцавых *у, э(е)*

У беларускай літаратурнай мове, у яе гаворках назоўнікі жаночага роду, а таксама прыметнікі і словы прыметнікавага тыпу ў творным склоне адзіночнага ліку маюць фанетычныя варыянты канчатка: *-ою(-аю, -яю)* і *-ой(-ай, -яй)*, якія адрозніваюцца не толькі тым, што галосны канчатка націскны або ненаціскны:

*дарагою цаною і дарагой цаной;
добраю зямлёю і добрай зямлёй;
вясёлаю гульнію і вясёлай гульніёй;
ранняю парою і ранняй парой.*

Гэтыя варыянты ідуць ад старажытных *-ою(-оју)* і *-ею(-эју)*: *цѣною(-оју), землею(-эју)*.

Вялікая частка паўднёвага захаду Беларусі захоўвае форму канчатка з *у*: *вад-оју, зямл'-оју, гул'н'-оју, нов-ају, добр-ају*. На паўночна-ўсходняй частцы Беларусі ўжываецца варыянт без *у* ў канчатку; галосны *у* тут страціўся: *вадоју* → *вадој*, *зямл'-оју* → *зямл'ој*, *ран'н'ају* → *ран'н'ај*.

Абодва фанетычныя варыянты (*-ою* і *-ой*, *-аю* і *-ай*) з'яўляюцца літаратурнымі, г. зн. аднолькава правільна напісаць ці сказаць: *маладою бульбаю і маладой бульбай, ранняю раллёю і ранняй раллёй, празрыстаю крыніцаю і празрыстай крыніцай, якою часінаю і якой часінай, адною і адной, такою і такой*.

У літаратурнай мове ёсць два фанетычныя варыянты канчатка поўных прыметнікаў і прыметнікавых слоў жаночага роду ў родным склоне адзіночнага ліку — *-ое (-ае, -яе)* і *-ой(-ай, -яй)*:

*чужое (зямлі) і чужой (зямлі);
да самае (суботы) і да самай (суботы);
з тае (пары) і з той (пары);
з кожнае (пядзі) і з кожнай (пядзі).*

Варыянты гэтыя адрозніваюцца не толькі націскам і захаваннем *о* ці супадзеннем яго з *а*, а і колькасцю гукаў; у першым тры гукі, у другім — два: *малад-ојэ* і *малад-ој*, *добр-ајэ* і *добр-ај*. У старажытнасці поўныя прыметнікі і прыметнікавыя словы жаночага роду ў родным склоне адзіночнага ліку мелі канчаткак *-оѣ(-ојѣ)*, *-еѣ(-ејѣ)*. Галосны *ѣ*, як вядома, супаў з *э(е)*, і з'явіўся канчаткак *-ое(-ојэ)*, *-ае(-ајэ)*: *молодоѣ* → *маладое*, *чужеѣ* → *чужое*, *самоѣ* → *самае*.

Такі канчаткак захоўваецца і сёння на значнай частцы паўднёвага захаду Беларусі, ужываецца ён і ў літаратурнай мове: *Ад роднае зямлі, ад гоману барой...* (Я. Колас) *Чужое зямлі нам не трэба...* (А. Бачыла)

У гаворках паўночна-ўсходняй Беларусі канцавы галосны *э(е)* у канчатку страціўся; *-ојэ* → *ој(-ой, -ай, -яй)*: *залатой, ма-*

ладой, самай. Такі варыянт канчатка таксама ўжываецца ў літаратурнай мове, прычым часцей, чым першы.

У мове ўкраінцаў *ѳ* супаў з *i*, узнік канчатак *-oji*, які на пісьме абазначаецца *-oi*: *родьноѳ* → *рідної (-oji)*.

§ 92. Зліццё галосных

На стыку марфем у словах тыпу *прыму* калісьці былі два галосныя *i* (*ии*), першы быў часткаю прыстаўкі, другі — кораня: *прыму* — з *прииму*. Так, у помніку «Страсці Хрыстовы» чытаем: *выслоухаи мѧ прошоу тѧ, сынѧ милши, да приими мене*, у помніку «Жыццё Аляксея»: *приимавали*. Гэтыя два *i* зліліся (сцягнуліся) у галосны *i*, які пасля зацвярдзення *p* супаў з *ы*. Магло адбыцца змяненне *i* ў іншай паслядоўнасці: пасля зацвярдзення *p* на месцы *i* ўзнік галосны *ы*, у такім разе ўтварылася спалучэнне з двух гукаў — *ыi*, якія зліліся ў *ы*: *приими* — *прыими* → *прымі*. Разгледжанае змяненне можна бачыць у такіх, напрыклад, словах, як *прымы*, *прымак*, *прызба*.

У частцы паўднёва-заходніх беларускіх гаворак (на тэрыторыі Акцябрскага, Калінкавіцкага, Петрыкаўскага, Глускага, Любанскага, Старадарожскага і іншых раёнаў) адбыліся змяненні ў канчатках *-aja (-ая)*, *-uju (-ую)*: страціўся інтэрвакальны *j*, узніклі спалучэнні *aa*, *uu*, якія зліліся (сцягнуліся) адпаведна ў *a* і *u*. Такія змяненні развіліся ў формах назоўнага і вінавальнага склонаў адзіночнага ліку жаночага роду прыметнікаў і прыметнікавых слоў: *новаја* → *новаа* → *нова*, *смачнаја* → *смачнаа* → *смачна*, *усякаја* → *усякаа* → *усяка*, *сёмаја* → *сёмаа* → *сёма*, *шостаја* → *шостаа* → *шоста*, *новују* → *новуу* → *нову*, *смачнују* → *смачнуу* → *смачну*, *усякују* → *усякуу* → *усяку*, *сёмују* → *сёмуу* → *сёму*, *шостују* → *шостуу* → *шосту*. Гэтыя формы прыметнікаў і прыметнікавых слоў нельга лічыць кароткімі, — гэта злітыя (або сцягнутыя) формы. Як вядома, кароткія формы адрозніваюцца ад поўных не толькі канчаткам, але і націскам; старажытная кароткая форма *новá*, поўная — *новáя*, *льгѣкá* — *льгѣкáя* (*лёгкая*). Злітая (або сцягнутая) форма — гэта не захаваная старажытная кароткая форма, а змененая поўная. Літаратурную нормаю, зразумела, з’яўляецца форма *новая* (*новаја*), *новую* (*новују*). Форма ж *нова*, *нову* — дыялектная, яна зрэдку сустракаецца ў вершаваных творах.

§ 93. Змяненне *i* на *й*

У такіх прыкладах, як *згубіла йголку, перайграць, дачка й сын, маці й дачка*, некаторыя лінгвісты звычайна бачаць пераход *i* → *й*. Змяненне, відаць, было іншае. Пасля слова, якое канчаецца на галосны, перад пачатковым *i* наступнага слова ўзнікаў прыстаўны *j* (*й*): *згубіла јіголку*. Такі прыстаўны *j* узнік таксама ў прыставачных словах тыпу *прајіграць* і перад злучнікам (ча-

сціцаю) і: маці і дачка, прыйшла і мая чарга. З часам ненаціскны галосны і страціўся і атрымалася: згубіла йголку, прайграць, маці й дачка, прыйшла й мая чарга.

Разгледжанае змяненне — норма сучаснай літаратурнай мовы, але на пісьме ў большасці выпадкаў яно не абазначаецца: і ў вымаўленні і на пісьме: пайсці, зайграць, выйграць;

у вымаўленні: па Івана (і па Йвана), за йголку, была й я на Нёмане, хата й склеп, схадзі й ты ў кіно; на пісьме: па Івана, за іголку, была і я на Нёмане.

§ 94. Далейшае памякчэнне *д'*, *т'*. Узнікненне дзекання і цекання

Дзеканне і цеканне атрымалі такія назвы ад наяўнасці ў беларускай мове афрыкат *дз'* і *ц'*. Калі параўнаць беларускую афрыкату *дз'* і адпаведны мяккі рускі гук *д'*, то можна выявіць, што беларускі гук *дз'* характарызуецца большаю ступенню мяккасці, чым рускі *д'*; зычны *д'* больш пярэдні, чым *дз'*; пры ўтварэнні *д'* кончык языка артыкулюе да альвеол, пры ўтварэнні *дз'* — да часткі нёба, блізкай да сярэдняй. Большаю ступенню мяккасці і месцам утварэння таксама адрозніваецца беларускі мяккі зычны *ц'* ад рускага мяккага *т'*. Былыя мяккія *д'* і *т'* яшчэ больш памякчыліся і сталі вымаўляцца як *дз'*, *ц'* у перыяд утварэння мовы беларускай народнасці.

Акадэмік Я. Ф. Карскі сведчыць, што дзеканне і цеканне развілося ў беларускай мове не пазней як у XIV ст.

Гэтая фанетычная беларуская асаблівасць адлюстравалася ў старажытных беларускіх пісьмовых помніках. Я. Ф. Карскі прыводзіць прыклады: *мець* (1300), *людзі* (1409)³⁵. З помнікаў XVI—XVII ст. можна дадаць такія факты: *двадцаць* (Ст. літ. 1566), *моць* (*міласць*), *дзюбали* (Мялешка). Увогуле ў старажытных беларускіх тэкстах, напісаных кірыліцай, дзеканне і цеканне, як і некаторыя іншыя асаблівасці беларускай мовы, адлюстраваліся слаба. Традыцыйнасць пісьма замінала перадачы таго новага, што ўзнікала ў фанетычнай сістэме беларускай мовы.

Паўней і шырэй перадаюць дзеканне і цеканне некаторыя старажытныя беларускія тэксты, напісаныя лацінкаю. У «Лісце да Абуховіча» знаходзім: *ludzie, dzied, dziwno, music, i powym kucie*; у камедыі са зборніка К. Марашэўскага: *dzień, prapadzi, dzierawa, hledzić, siadzić, poydzieć, cziwać, życio, padapruć, waryć*.

§ 95. Развіццё прыстаўных (пратэтычных) зычных

Яшчэ ва ўсходнеславянскай мове некаторыя галосныя не маглі пачынаць слова, перад імі ўзнікалі пратэтычныя зычныя. Так, напрыклад, перад пачатковым *а* ў словах *яблык*, *я* (*язь*),

³⁵ Карскі Е. Ф. Беларусь: Язык белорусского народа, с. 346.

ягня з'явіўся прыстаўны *j*, перад *ы* з індаеўрапейскага *y* доўгага — прыстаўны *в*: *выдра*, *прывычны*.

Прыстаўныя зычныя развіталіся і пашыраліся на беларускай моўнай глебе. Перад пачатковым *i* з'явіўся прыстаўны *j(й)*. Письмовая традыцыя не дала магчымасці адлюстравання з'яўленне пратэтычнага *j(й)* перад *i*. Надзейнымі з'яўляюцца факты з жывых народных гаворак: *йкаўка* (а не *ікаўка*), *імя* (а не *імя*), *іскры* (а не *іскры*), *ірха*. Як піша П. Юргелевіч, «перад кожным *i* ў пачатку слова і пачатку склада захоўваецца ў беларускай мове гук *j(й)*»³⁶. Пратэтычны *j(й)* устойлівы: можна назіраць захаванне яго пры страце таго ненаціснага *i*, перад якім развіўся *j*: *на ігрышчы* і *на йгрышчы*, *на Івана* і *на Йвана*, *зайграць* і *зайграць*, *на ігольцы* і *на йгольцы* (гл. § 93).

З усіх прыстаўных гукаў часцей сустракаецца зычны *в*, які ўзнік перад пачатковымі *у*, *о*. Гэтую беларускую асаблівасць адлюстроўваюць пісьмовыя помнікі: *оув озерыщахъ* (Гр. 1377), *оув устьвицю* (Тры кар.), *у въ орши* (Км.-Чарнаб.), *у в опеку*, *у въ огородъ* (Акт. Магіл.), *увотца* (Бава), *восен* (Баркул. л.).

Прыстаўны *в* з'явіўся таксама перад наступнымі *у*, *о* пасля галоснага ў сярэдзіне слова: *паукъ* → *павук*, *Родионъ* → *Родивон* → *Радзівон*, *тиунъ* → *тивун* → *цівун*, *Леонъ* → *Лявон*. У старажытным тэксе: *з братомъ своимъ Левоникомъ*.

У беларускай мове прыстаўны *в* абазначаецца і на пісьме: *вуха*, *вушак*, *вузкі*, *вуж*, *вужака*, *вудка*, *вугаль*, *вуголле*, *вугровіца*, *вучоба*, *навучыць*, *вузел*, *завушніца*, *вуліца*, *завулак*, *вусы*, *вусаты*, *вусач*, *вочы*, *завочны*, *навокал*, *востры*, *навостраны*, *завостраны*, *наваколле*.

Асобна спынімся на запазычаных словах са спалучэннямі *іу*, *ыу* (тыпу *радыус*, *кансіліум*). Спалучэнні галосных *іу*, *ыу* не маглі захавацца без змянення: паміж галосных узнік прыдыхальны гук; такое фанетычнае спалучэнне абазначым *і^уу*, *ы^уу*: *рады^уус*, *кансілі^уум*, *калёкві^уум*, *прэзіды^уум*³⁷. Гэты прыдыхальны зычны на пісьме не абазначаецца.

§ 96. Афрыката *дж*

У § 39 ужо ішла размова пра ўзнікненне *дж* у старажытнай беларускай мове. У помніках XV ст. сустракаюцца пераканальныя факты наяўнасці (значыць, зычны *дж* з'явіўся значна раней) гэтага гука; ён абазначаўся на пісьме спалучэннямі літар ці літарамі *жд*, *дж*, *ждч*, *жч*, *ч*, *д*: *приездати*, *наежчати*, *дожчъ*, *заеждчати*, *дрожчи*, *дожчу*, *дожды*, *уезджати*³⁸, *приездчаючому*

³⁶ Юргелевіч П. Я. Нарыс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі камментарыямі.— Мінск, 1961, с. 79.

³⁷ Параўн.: вымаўляецца *й* у запазычаных *пайза*, *клойн*, *аўдыторыя*, *Аўэзай*.

³⁸ Прыклады з кн: Булыка А. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старажытнай беларускай мовы, с. 123.

(Атыла), *зваджыю, поражденье, сѣджѣ* (Зіз. Лекс.). Прыклады паказваюць, што яшчэ ў старажытнасці было знойдзена абазначэнне гэтай афрыкаты дыграфам *дж*.

§ 97. Зычны *г*

Пра змяненне гука *г* у гісторыі беларускай мовы гаварыць не прыходзіцца: ён не перажыў змянення. Як адзначае Я. Ф. Карскі, гук *г* у беларускай мове ніколі не быў выбухны; на працягу ўсёй гісторыі яе ўтварэння і развіцця гэты зычны быў фрыкатыўны або фарынгальны (прыдыхальны)³⁹. Што гэты зычны ў старажытнай беларускай мове не быў выбухны, паказваюць помнікі: выбухны *г* у запазычаных словах часцей абазначаецца спалучэннем літар *кг*. Некалькі прыкладаў: *Скирикгаилу* (Гр. 1387), *Олкгирда* (Вілен. л.), *кганку* (Бава), *перькгримомъ* (Тры кар.), *кгвалтовника* (Ст. літ. 1588), *Якгейло*, *Кгинбунта*, *Авкгуштына* (Рачынскі с.), *кгвалтом*, *кгузиками* (Акт. Мінск.), *кгмауца* (Способ спраў). Выбухны *г* у запазычаных словах абазначаецца таксама літарамі *г* (*гетманъ*), *г'* (*г'валт*), *к* (*квалтъ*), іншы раз спалучэннем *гг* (*Ггидиминъ*).

Беларускія старажытныя тэксты, напісаныя лацінкаю, звычайна перадаюць характар *г*. Лацінскі шрыфт, у якім ёсць асобныя літары *g* і *h*, даваў магчымасць па-рознаму абазначаць выбухны *г* і фрыкатыўны *h*. Так, напрыклад, у «Лісце да Абуховіча» чытаем: *Howorku, hnewaysie, hroszy, hetaja, knihi, hlyboko, ubohich, nahorodu, dohetyl, pomahaw, hnoju, mohu, druh, horsz, hustoje, niczoho; Gdańsku, Gonsiewski, wengrom, galaguckiy, generalom*.

Да нашага часу дайшла невялікая група запазычаных слоў з выбухным *г*: *ганак, гонта, газа, гузік, гвалт* і інш., прычым і з гэтых слоў некаторыя (*гузік, ганак*) нярэдка вымаўляюцца з фрыкатыўным.

Беларускі звонкі *г* мае адпаведныя парны *х*: *нага — нох, лёгенькі — лёгка*.

У рускай літаратурнай мове, у значнай частцы рускіх гаворак звонкі зычны *г* выбухны: *г(g)*; фрыкатыўны *г(h)* у рускім літаратурным вымаўленні сустракаецца ў некаторых словах кніжнага і царкоўнага паходжання: *бога, богу* і г. д., *благо, благодать, блажословить, благодарить* і інш. З'яўленне такога вымаўлення гэтых слоў (зычнага *г*) звязваюць з перыядам, калі ў Маскве жылі і працавалі ў свой час вучоныя і пісьменнікі з Беларусі і Украіны, напрыклад Сімяон Полацкі, Епіфаній Славінецкі⁴⁰.

³⁹ Я. Ф. Карскі лічыць, што ў продкаў беларусаў *г* быў фрыкатыўны яшчэ ў X ст. (гл.: Карский Е. Ф. Белорусы: Язык белорусского народа, с. 369).

⁴⁰ Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка, с. 134.

§ 98. Шыпячыя зычныя

Усе без выключэння шыпячыя ў агульнаславянскай і ўсходнеславянскай мовах былі толькі мяккія, не мелі адпаведных парных цвёрдых. Што яны былі мяккія, відаць і з помнікаў першых стагоддзяў пісьмовай пары. У гэтых помніках не сустракаем спалучэнняў *жы, чы, шы, жэ, чэ, шэ*; паслядоўна — *жи, чи, ши, жь, чь, шь*. Так, у Атраміравым евангеллі: *точило, грѣшьникоу, плачь, чѣто*; у грамаце князя Мсціслава: *дѣлжѣни, при животѣ, прѣшьстви А*.

Ужо на мяжы XIII—XIV ст. старажытныя беларускія помнікі перадаюць змяненне шыпячых. Спачатку зрэдку, потым часцей сустракаем напісанні спалучэнняў *жы, чы, шы, жэ, чэ, шэ, жэ, шэ*. Такія напісанні і абазначаюць цвёрдасць (зацвярдзене) шыпячых: *слышышь* (Гр. 1300), *иншихъ, нагороженѣ, воженѣ, кошѣнѣ, нашымъ, нижѣи, нашѣи, маючы, першихъ, инъшимъ, справуючы, выдаючы, замужъ* (Ст. літ. 1566)⁴¹.

У XVI ст. усе шыпячыя, незалежна ад пазіцыі (перад галоснымі, перад зычнымі, на пачатку слова ці на канцы), у ліку іх *дж*, зацвярдзелі: *чый, печ, жыў, шыў, жэрдка, мяшэчак, ідзеш, нож, гляджу, сяджу, ураджай, дагледжаны, прыладжаны*. Зацвярдзелі і падоўжаныя шыпячыя, што ўзніклі на месцы былых спалучэнняў «шыпячы+ьі»: *збожжа, застрэшиа, Парэчча*. Незалежна ад паходжання зацвярдзела таксама спалучэнне *шч*: *шчупак, пушча, плошча, пяшчотны, нашчадак, шчасце, падпшчык* (арфаграфічна *падпісчык*), *разношчык* (*разносчык*), *рашчысціць* (*расчысціць*).

У рускай мове зацвярдзене шыпячых адбылося непаслядоўна: *нош, рэш* (*нож, режь*), але *печ', чисто, реч'ной*.

§ 99. Зычны ц

У сучаснай беларускай графіцы літара *ц* служыць для абзначэння двух розных гукаў: цвёрдага *ц* і мяккага *ц'*, якія не з'яўляюцца парнымі. Цвёрды *ц* вымаўляецца ў такіх словах, як *цэлы, ланцуг, капец, малайцы, маладзіца*, мяккі — у такіх словах, як *цясніна, хацінка, лецейка, паціху*. У гэтым параграфі размова будзе пра гісторыю *ц* цвёрдага (пра *ц'* гл. § 94).

Зычны *ц* у агульнаславянскай і ўсходнеславянскай мовах, як і шыпячыя, быў мяккі, не меў парнага цвёрдага: *купць, копьць, цѣна, коньць*. З XV ст. беларускія помнікі паказваюць зацвярдзене гэтага гука: *купецъ, месьцьѣ* (Прывілей Мінску), *прецажоней* (Тры кар.), *райцы* (Акт. Магіл.), *цэною, тройцы* (Ст. літ. 1566).

У сучаснай беларускай мове, ва ўсіх яе гаворках зычны *ц* у

⁴¹ Напісанні тыпу *чого, прышолъ, чоловѣка* сведчаць пра ўзнікненне пасля шыпячых *о з э(е)* і не абавязкова пра зацвярдзене шыпячых.

любой пазіцыі толькі цвёрды. Вось чаму былы мяккі *ц* называем, як і шыпячыя, зацвярдзелым.

У § 72 гаворыцца пра развіццё мяккасці свісцячых у беларускай мове. Гэты працэс захапіў і цвёрды *ц*; у асобных словах ён перажыў новае змяненне — паўторнае памякчэнне. Гэта адбылося ў словах, дзе *ц* апынуўся перад наступным мяккім *в*: *ц'вет*, *ц'вісці*, *ц'вілы*, *ц'віль*, *зац'вітаць*, *ц'вяліць*.

§ 100. Зычны *р*

У сучаснай беларускай літаратурнай мове зычны *р* — цвёрды гук: *рэзаць*, *вячэра*, *куруць*, *перад*, *рама*, *рука*. З гістарычнага пункту гледжання ў беларускай мове трэба адрозніваць *р* цвёрды і *р* зацвярдзелы.

У агульнаславянскай мове зычны *р* быў цвёрды ў такіх, напрыклад, словах, як *рыба*, *рука*, *горы*, *рог*, *род*, *жар*. Перад галоснымі пярэдняга рада *і*, *э*, *е*, *ѣ*, *ь*, а таксама перад *і(й)* зычны *р* памякчаўся: *передѣ*, *старѣць*, *рѣзати*, **курјѣ* → *куру*. Помнікі першых стагоддзяў пісьмовай пары перадаюць *р* цвёрды і *р* мяккі: *добрѣ*, *сѣтворѣ* (П. Гасц.), *приметь*, *крѣстѣ* (Надпіс Ефр.), *Борисову* (Надпіс Раг.), *продати*, *раба* (Надпіс Ефр.).

Я. Ф. Карскі піша, што зацвярдзенне мяккага *р* назіраецца яшчэ з XIV ст.: *сентябра*, *терать*, *Дрыса*⁴². Можна з упэўненасцю лічыць, што зацвярдзенне *р* пачалося раней. Некалькі прыкладаў з тэкстаў XV—XVII ст.: *вечѣра*, *церѣкви* (Будны), *трѣтихѣ*, *дерѣва*, *добрѣ*, *выберѣм*, *писара* (Ст. літ. 1566), *вепрѣ*, *перѣвей*, *тепер*, *тры* (Акт. Магіл.), *прышла*, *морыла*, *прывелі*, *прывнесла*, *крычати*, *прыйдегъ*, *пры*, *на зоры* (Трыстан), *вдарыл*, *прывнесла*, *прышли*, *царѣ*, *прывела*, *прывыкѣ* (Бава), *Рыму*, *рымское*, *прычыны*, *крывды*, *з мора* (Рачынскі с.).

Напісанне ў старажытных тэкстах *рыбы*, *которіе* — таксама сведчанне змянення *р'→р*: пісец не ведаў двух *р*, не адрозніваў *р* і *р'*.

Што да сучасных беларускіх гаворак, то большасці іх уласціва цвёрдасць *р*, але ў частцы паўночна-ўсходняга дыялекту і сёння *р* і *р'* парныя: *рост* і *бярэза*, (*на*) *гару* і *куру*, *рак* і *вячэра* (Мсціслаўскі раён).

Як адзначаў Я. Ф. Карскі, цвёрдасць *р* у беларускую мову магла прыйсці з дапісьмовых часоў як дыялектная з'ява з агульнаславянскай мовы-асновы. Гэта меркаванне пацвярджаецца наяўнасцю *р* цвёрдага (зацвярдзенага *р*) у сербскай мове⁴³. Няма мяккага *р* і ў мове нашых заходніх суседзяў — палякаў: былы мяккі зычны *р* вымаўляецца або як *ж* (*grzyb*, *dobrze* — пасля звонкіх зычных), або як *ш* (*trzeba*, *wieprz* — пасля глухіх зычных)⁴⁴.

⁴² Карский Е. Ф. Белорусы: Язык белорусского народа, с. 306.

⁴³ Там жа.

⁴⁴ У польскай графіцы зычныя *ж* і *ш*, што паходзяць з мяккага *р'*, абазначаюцца дыграфам *rz*.

У рускай мове захавалася парнасць $p : p'$ (*рад і ряд, веру і верю, рысь і рис*). У мове ўкраінцаў таксама адбывалася зацвярдзенне p , але не з той паслядоўнасцю, як у беларусаў. Ва ўкраінскай мове зацвярдзеў p на канцы склада (слова) і перад зычнымі: *лікар, тепер, вірте, гіркий*; у іншых выпадках p' : *рысний, трох, порядок, куpecь, різати, річка*.

§ 101. З'яўленне ўстаўных заднеязычных

Як паказана ў § 34, ва ўсходнеславянскай мове інфінітывы дзеясловаў з асновай на заднеязычны (*маг-у, ляг-у*) канчаліся на *-чи*, дзе *ч* паходзіў са змененых *gt* або *kt*: **могти* → *мочи*, **легти* → *лечи*. У пісьмовую пару адбылося змяненне, у выніку якога перад *ч* з'явіўся ўстаўны заднеязычны, змянілася і марфалагічная будова інфінітываў. Пад уплывам асабовых форм (*магу, лягу, сцерагу*) у інфінітыве з'явіўся зычны *г*: *мочи* → *могчи* → *магчы*, *лечи* → *легчи* → *легчы*, *стерегчи* → *сцерагчы*. Гэта адбылося і ў словах *стрыгчы, дапамагчы, бегчы, секчы* і інш. З'яўленне заднеязычнага прывяло да выдзялення ў беларускай мове асобнага суфікса інфінітыва *-чы*, не ўласцівага іншым славянскім мовам (польск. *lec, тос, strzuc*; руск. *лечь, мочь, стричь*; укр. *легти, могти, стригти*).

§ 102. Страта канцавога j ($й$)

Лёс j у некаторых формах слоў быў закрануты, калі ішла размова пра ўтварэнне і лёс рэдукаваных *ы*, *і* (напружаных *ѣ*, *ь*). Сучасныя беларускія *другі, тугі, сляпы* паходзяць з *другы_рјь* (на пісьме *другыи*), *тугы_рјь* (*тугыи*), *слѣпы_рјь* (*слѣпыи*).

Пасля страты канцавога *ь* і змянення *ы_р* на *ы* атрымалася: *тугый, слѣпый, такый, другый, сямый, первыиий, смачный, змытый, напісаныи*. У прыметніках, парадкавых лічэбніках, некаторых займенніках (як *тый, такый*), дзеепрыметніках канцавы j ($й$), які быў калісьці асноваю займенніка *ј-ь* (на пісьме — *и*), страціўся. Так узнікла беларуская форма прыметнікаў і прыметнікавых слоў назоўнага і вінавальнага склонаў адзіночнага ліку мужчынскага роду: *залаты, малады, разумны, ласкавы, каханы, паважаны, першы, шосты, сёмы, гэтакі, самы, пасівелы, зрудзелы, вытканы*.

Страта канцавога j ($й$) адбылася ў 2-й асобе загаднага ладу аднаскладовых дзеясловаў тыпу *бі, пі, ві, лі* з былых *бији, пији, вији, лији*, дзе спачатку страціўся канчатак *и*, а потым j : *бији* → *биј* → *бі*.

Паказанае змяненне — старажытная асаблівасць беларускай фанетыкі. Яна адбілася і ў нашых помніках. Некалькі прыкладаў: *король... литовски, руски, польски* (Гр. 1387), *полоцки* (Даг. Пол.), *стары, велики, восковы, штучны, горшок, медены*,

сукман чорны (Акт. Магіл.), *ежъ и пи*, *Кривы город, велики Витовт*, *Полскы король* (Супр.), *taki, Moskowski* (Ліст), *toński, pierszy, nieszczaśliwy, czorny* (Кам. зб. Мараш.).

З другога боку, у помніках не толькі XIII—XIV, а і наступных стагоддзяў, у тым ліку XVIII, сустракаюцца напісанні тыпу *якій* (або *якій*), *посполитый, шостый, моцный, дужий* (або *дужый*), *менский* (або *менскій* ці *менский*). Тлумачыцца гэта ў адных выпадках традыцыяй пісьма, у другіх — тым, што аўтары (пісцы) паходзілі з паўночна-ўсходняй Беларусі, дзе і сёння словы тыпу *такі, мяккі, салодкі, працавіты, літасцівы, бі, ні* канчаюцца на *j(й)*.

Руская і ўкраінская мовы захавалі *j(й)* у разгледжаных формах: руск. *такой, первый, бей, пей*; укр. *такий, перший, бий, пий*.

Разгледжаная страта канцавога *j(й)* адбылася не толькі ў беларускай мове: польск. *dobry, stary, siódmy, jaki*; чэшск. *drahy, zubaty*.

§ 103. Змяненне *гы* → *гі*, *кы* → *кі*, *хы* → *хі*

Як вядома, у агульнаславянскай мове-аснове зычныя *г, к, х* былі толькі цвёрдыя, у спалучэнні з галоснымі пярэдняга рада ці з *j(й)* змяніліся, перайшлі ў шыпячыя (*г* → *ж'*, *к* → *ч'*, *х* → *ш'*) або ў свісцячыя (*г* → *дз'* → *з'*, *к* → *ц'*, *х* → *с'*). Цвёрдыя *г, к, х* спалучаліся без змен з наступным *ы*. Вось чаму было: *кѣнигы, ногы, гынути, Києвъ, руки, кыдати, стрѣхы, хытрѣ*. Яшчэ ўсходнеславянскія помнікі пачынаюць адлюстроўваць пераходнае памякчэнне цвёрдых *г, к, х*. Адначасова з памякчэннем заднеязычных адбывалася і перанясенне ўтварэння галоснага *ы* пасля іх у пярэдні рад: *ы* → *і* (*гы* → *гі*, *кы* → *кі*, *хы* → *хі*). Працэс памякчэння заднеязычных і змены *гы* → *гі*, *кы* → *кі*, *хы* → *хі* быў працяглы і не закончыўся ва ўсходнеславянскай мове; у беларускіх помніках не толькі XIII—XIV, а і наступных стагоддзяў чытаем: *великыи Витовтъ і велики Витовтъ; Смоленскымь, Смоленьскыи, Резанскыа, Московскыи, татарскыа і многими, дорогими, Литовѣскимь, Литовские земли* (Супр.). Напісанні тыпу *руки, ногы* ў помніках XVI ст., трэба думаць, — адлюстраванне традыцыі пісьма больш старажытнай пары.

Нepаходнае памякчэнне *г, к, х* пашыралася, узнікалі і спалучэнні *ге, ке, хе*. Гэта адбылося ў памяншальных (памяншальна-пяшчотлівых) формах тыпу *мякенькі, лёгенькі, сухенькі, глухенькі* (былыя *легонькѣи, сухонькѣи*). Узніклі гэтыя *ге, ке, хе* шляхам выраўноўвання (па аналогіі) з формамі тыпу *маленькі, любовенькі, старэнькі, маладзенькі*.

Такім чынам, у словах тыпу *сухі, такі, тугі, гінуць, кінуць, схінуцца* галосны *і* з'явіўся на месцы былога *ы*; у словах тыпу *лёгенькі, сухенькі* — галосны *э(е)* на месцы *о*.

У беларускай мове перад злучнікамі (часціцаю) *і* канцавы

заднеязычны папярэдняга слова памякчаецца: *луг-і-поле* (*луг і поле*), *смех-і-грэх* (*смех і грэх*), *рак-і-рыба* (*рак і рыба*), *смык-і-скрыпка* (*смык і скрыпка*)⁴⁵.

§ 104. Кароткае падагульненне

Страта рэдукаваных *ѣ, ъ* у XI—XII ст. прывяла да шматлікіх фанетычных змяненняў. Адбыліся таксама іншыя змяненні, не звязаныя са стратаю рэдукаваных. У выніку развіліся, узніклі вельмі прыкметныя і выразныя асаблівасці фанетычнай сістэмы беларускай мовы. Нават з паказанага ў падраздзелах «Вынікі страты рэдукаваных *ѣ, ъ* у вакалізме», «Вынікі страты рэдукаваных *ѣ, ъ* у кансанантызме» відавочны і неаспрэчны вывад заснавальніка беларускага мовазнаўства акадэміка Я. Ф. Карскага: у XIII—XIV ст. развіліся асноўныя фанетычныя асаблівасці, якія характарызуюць фанетычную сістэму і сучаснай беларускай мовы.

⁴⁵ У рускай мове інакш: *волк-ы-кот, слух-ы-дух*; на стыку марфем вымаўляюцца *гы, кы, хы* (Іванов В. В. Историческая грамматика русского языка, с. 208).

МАРФАЛОГІЯ

НЕКАТОРЫЯ АГУЛЬНЫЯ ПЫТАННІ

§ 105. Пра змены ў марфалогіі

Як і ў граматыцы сучаснай беларускай мовы, у гістарычнай граматыцы вывучаюцца два раздзелы — марфалогія і сінтаксіс. Калі ў курсе сучаснай беларускай літаратурнай мовы марфалогія вывучае граматычныя катэгорыі, іх формы, у гістарычнай граматыцы беларускай мовы вывучае гісторыю катэгорый, гісторыю граматычных форм, змены ў будове слова. Галоўнае месца ў гістарычнай марфалогіі адводзіцца вывучэнню граматычна зменных слоў. У далёкай старажытнасці кароткія прыметнікі і дзеепрыметнікі змяняліся так, як і назоўнікі, мелі фактычна адны формы. У гістарычнай граматыцы ўсе гэтыя словы называюць іменнымі, а іх скланенне — іменным. Вылучаюць таксама займеннікавае скланенне. Яшчэ ў агульнаславянскую эпоху ўзнікаюць поўныя (займеннікавыя) формы прыметнікаў (у тым ліку так званых парадкавых лічэбнікаў, дзеепрыметнікаў), узнікае займеннікавае скланенне прыметнікаў і слоў прыметнікавага тыпу; побач з *синя* (Р.), *сіню* (Д.) ужываюцца формы *синега* (Р.), *синему* (Д.) — як *его*, *ему* і інш. Поўныя прыметнікі тыпу *добры*, *добрая*, *добрае*, *добрага*, *добрай*, *добрах* — гістарычна складаныя словы.

Асаблівае месца ў гісторыі іменных часцін мовы займае скланенне іх, у гісторыі дзеясловаў — спражэнне, якое будзем разумець у шырокім сэнсе (не толькі як змену дзеясловаў па асобах, а як усю сістэму ладоў і часоў).

Пры вывучэнні гістарычнай марфалогіі беларускай мовы, як і фанетыкі, асноўнымі крыніцамі з'яўляюцца пісьмовыя помнікі і жывыя народныя гаворкі; пры неабходнасці, калі размова будзе ісці пра змены, не адлюстраваныя ў помніках і гаворках, выкарыстоўваюцца звесткі з параўнальнага і супастаўляльнага вывучэння індаеўрапейскіх, у тым ліку і галоўным чынам славянскіх, моў.

У цэнтры ўвагі раздзела «Марфалогія» — вывучэнне марфалогіі агульнаўсходнеславянскай мовы-асновы, гістарычнага развіцця, утварэння марфалагічнай сістэмы беларускай мовы.

Хоць марфалогія належыць да найбольш устойлівых кампанентаў мовы, можна назваць нямала асабліваасцей, якімі адрозніваюцца марфалогія агульнаўсходнеславянскай мовы-асновы і

марфалогія сучаснай беларускай мовы. Пададзім некалькі прыкладаў.

Назоўнікі, прыметнікі і займеннікі скланяліся, а дзеясловы спрагаліся не толькі ў адзіночным і множным ліках, а і ў так званым парным, у сучаснай мове — толькі ў адзіночным і множным ліках; страцілася катэгорыя парнага ліку, дакладней — парны лік выцесніўся множным, запанавалі формы множнага ліку.

Распалася так званая пятае (з асноваю на зычны) скланенне назоўнікаў; адны словы пятага скланення ўвайшлі ў іншыя тыпы, другія дайшлі да нашага часу як рознаскланяльныя.

З назоўнікамі мужчынскага роду спалучалася форма лічэбніка *два* (*два коня, два стога*), а з назоўнікамі ніякага роду — форма *два* (*два окны, два ведры*), як і з назоўнікамі жаночага роду (*два нозы, два станы*); у сучаснай мове маем *два акны, два вядры* (як і *два сталы, два гадзі*), толькі ў частцы паўднёва-заходніх беларускіх гаворак сустракаюцца *дзе вядры, дзве акны*.

З трох родавых форм назоўнага склону множнага ліку займенніка *мои* (столи), *мо* (земля), *моя* (поля) замацавалася адна — фанетычна змененая форма жаночага роду *мо* → *мае*: *мае* (сталы), *мае* (рукі), *мае* (пытанні).

Форма (канчатак) творнага склону адзіночнага ліку прыметнікаў, усіх слоў прыметнікавага тыпу мужчынскага і ніякага роду замацавалася і ў месным; г. зн. у творным і месным склонах ужываецца той самы канчатак: з *бацькавым* і *на бацькавым*, з *першым* і *на першым*, з *сёмым* і *на сёмым*, з *маім* і *на маім*, *пры тым* і *на тым*, з *парадзелым* і *на парадзелым*, з *выкашаным* і *на выкашаным*.

Старажытным іменным (кароткім) формам указальнага займенніка *тэ* (*та, то; ти, ты, та*) у беларускай мове адпавядаюць поўныя (займеннікавыя, складаныя): *т-ой, т-ая, т-ое, т-ыя*.

Былыя тры разнавіднасці скланення неасабовых займеннікаў (цвёрдая — *тэ, та, то, ти, ты, та; онэ, она, оно, они, оны, она*, мяккая — *и, я, я, и, ъ, я; мои, моѧ, моѧ, мои, моѧ, моѧ*, змешаная — *всь, всѧ, вьсе, вьси, вьсь, вься*) зблізіліся, нібы падпарадкаваліся адной, былой мяккай; параўн.: *мај-іх, твај-іх, наш-ых* і *т-ых, ус-іх; мај-ім, твај-ім, наш-ым* і *т-ым, ус-ім; мај-імі, твај-імі, наш-ымі* і *т-ымі, ус-імі*.

З'явілася разнавіднасць інфінітыва з суфіксам (яго называюць у школьнай літаратуры канчаткам) *-чы*: *лег-чы, бег-чы, дапамаг-чы, стрыг-чы* і інш.

У старажытнасці, у агульнаўсходнеславянскай мове, ужываліся дзве іменныя (паводле паходжання) нязменныя формы дзеяслова — інфінітыў (*иму ловити рыбу*) і супін (*иду ловитъ рыбѧ*); у беларускай мове замацавалася адна з дзвюх форм — фанетычна зменены інфінітыў (*ловити* → *лавіць, беречи* → *бе-*

рагчы), які выцесніў другую нязменную форму — супін (ловіць і г. д.).

Змяненні, як ужо бачылі на прыкладах, прывялі да непазнавальнасці шматлікіх слоў: прыметнік *дэцань* → назоўнік *чан*; слова стала суфіксам: *дэва на дэсяце* → *дэванадэсяце* → *дванадцят* → *дванаццаць*, дзе былое слова *дэсяце* → суфікс *-ццаць*; прыназоўнік → прыстаўка: *до сыти* → *досыць*, *на тэце* → *натэце* → *натшце* → *нашчэ* → *нашча*; у корані *тэск-* (пуст-ы) → *тэщ-* ні адзін гук не застаўся без змен: *тэск* → *тэщ* → *тшч* → *шч*.

§ 106. З'явы аналогіі і спрощання

У гісторыі марфалогіі беларускай мовы выразна выяўляецца дзейнасць аналогіі — змены адной формы пад уплывам, на ўзор другой. Так, напрыклад, назоўнікі жаночага роду на мяккі зычны (тыпу *зямля, гаспадыня*) у родным склоне адзіночнага ліку мелі канчатак *-ѣ*; пад уплывам, на ўзор шматлікіх слоў на цвёрды зычны (*страва, галіна, мурава, сцяжына*) і на *г, к, х* (*дуга, рука, страх*), якія мелі канчатак *-ы* (*травы, стэны, рукі, стрэхі*), словы тыпу *зямля, гаспадыня* сталі ўжывацца з канчаткамі *-і*, г. зн. *землѣ* → *зямлі*, *госпадынѣ* → *гаспадыні*. Назоўнікі на мяккі зычны ў назоўным склоне адзіночнага ліку мелі канчатак *-ею*: *землею, рольею, душею, межею*. Па аналогіі, на ўзор з *вадою, травою* з'явіўся канчатак *-ою(-ой)* і ў словах тыпу *зямлёю(-ёй), мяжою(-ой)*¹.

З'явы спрощання граматычных форм можна паказаць на лёсе канчаткаў у назоўным (вінавальным) склоне займеннікаў і іншых слоў, якія змяняліся (змяняюцца) па родах. Так, слова *одинѣ* (*одьна, одьно*) мела тры родавыя формы ў назоўным (вінавальным) склоне множнага ліку: *одьни* (м. р.), *одьны* (ж. р.), *одьна* (н. р.). З трох форм запанавала фанетычна змененая другая — *одьны* (→ *адны*).

Дзеянне аналогіі і спрощання можна ўбачыць на скланенні займеннікаў *той* (*тая, тое*), *увесь* (*уся, усё*) і *мой, твой, свой, наш, ваш* (*мая, маё* і г. д.) у множным ліку.

Займеннікі *мой, твой, наш, ваш* мелі ў множным ліку формы:

Р.	моихѣ	твоихѣ	своихѣ	нашихѣ
Д.	моимѣ	твоимѣ	своимѣ	нашимѣ
Т.	моими	твоими	своими	нашими
М.	монхѣ	твонхѣ	свонхѣ	нашихѣ

Займеннікі *той, увесь*:

Р.	тѣхѣ	всѣхѣ
Д.	тѣмѣ	всѣмѣ
Т.	тѣми	всѣми
М.	тѣхѣ	всѣхѣ

¹ Пра змены ў канчатку *-ою* гл. § 91

Замацаваліся новыя формы займеннікаў той: Р. *тых, усіх* — як і *нашых, маіх*; Д. *тым, усім* — як і *нашым, маім*; Т. *тымі, усімі* — як і *нашымі, маімі*; М. *тых, усіх* — як і *нашых, маіх*.

Яшчэ адзін прыклад. Слова *чатыры* мела дзве родавыя формы: *четыре* — назоўнага склону мужчынскага роду, *четыри* — назоўнага склону жаночага і ніякага; з дзвюх захавалася і запанавала фанетычна змененая другая — *чатыры*.

§ 107. Змены ў марфалагічнай будове слоў

Мова — жывая грамадская з’ява; яна несупынна развіваецца, перажывае змены і ў марфалагічнай (граматычнай) будове слоў.

Шляхам параўнальна-гістарычнага і супастаўляльнага вывучэння індаеўрапейскіх, у тым ліку славянскіх, моў гісторыкі вызначылі, што ў праславянскай мове назоўнікі мелі прыкметна іншыя асновы, чым у сучаснай беларускай і іншых славянскіх мовах. Так, напрыклад, у сучасным слове *жыта* аснова і карань супадаюць, слова бязафікснае, мае канчатак *-а*. *Жыта* — з былога **гі-т-о-н* (**giton*)², дзе *-т-(-t)* і *-о-* — суфіксы, а *-н(-n)* — канчатак. Слова *вечер* — з былога **вётрос* (**vētros*), у структуры якога суфіксы *-тр-*, *-о-* і канчатак *-с(-s)*. У сувязі з дзейнасцю закону адкрытага склада канчаткі *-н* і *-с* (**гі-т-о-н*, **вё-тр-о-с*) страціліся; у слове **вё-тр-о-с* канцавы *о* супаў з *-ѡ*, апошні стаў канчаткам, а потым страціўся; пасля *т* узнік устаўны галосны *э(e)*; у слове **гі-т-о-н* былы ненаціскны *о* стаў канчаткам (*о → а*).

Слова *сокал* сёння непадзельнае на марфемы. Яно з былога **сок-ол-о-с*, дзе *-ол-* і *-о-* — суфіксы, а *-с* — канчатак. З часам адбыліся змены: **соколос* → *соколѡ* → *сокол*³. Сучаснае *госць* — з былога **гост-і-с*, *хітры* — з **хыт-р-о-с*, *сон* — з **сѡп-н-о-с*⁴.

З далёкіх праславянскіх часоў ідуць чаргаванні галосных *о : е*, *о : ь*, *о : і*; параўн.: *воз* — *везці*, *ложак* — *легчы*, *збор* — *сабраць* (*сѡбьрати*), *заморак* — *заміраць*.

У карані *ход-* (як і *бор* — *бър*) *о* чаргаваўся з *ь*, г. зн. былі два варыянты караня — *ход-* і **хьд-*. Заднеязычны *х* перад наступным *ь* змякчыўся і супаў з мяккім шыпячым *ш*. Ад *шьд* утварылася форма дзеепрыметніка пры дапамозе суфікса *-л-*: *шьдлѡ*, *шьдла*, *шьдло*, дзе спалучэнне *дл* спрасцілася (*дл → л*), праясніўся ці страціўся рэдукаваны *ь*, узнік прыстаўны *і*:

² Спалучэнне *гі → жи* (→ *жы*).

³ Слова *сокал* (*сакол*) і *сачыць* ('шукаць', 'вышукваць') — аднаго караня.

⁴ Параўн.: *сон* — *спаць*.

**шѣдлі* → *ішлі*. Сучасныя словы *ход*, *усход*, *заход* — аднаго кораня з *ішлі*, *ішоў*; яго варыянты: *ход-*(*хад-*), *-ш-*, *-шо-* і інш.

Як бачым, у выніку гістарычных змен далёка не адзінкавыя словы страцілі былую падзельнасць на марфемы, сталі непазнавальна змененымі.

З ліку старажытных марфем некаторыя даўно сталі непрудкы́ўнымі. Прыкладам могуць быць суфіксы *-б-* (з *-бб-*) (*касьба*, *барацьба*, *ганьба*, *просьба*)⁵, *-р-* (*востры*⁶, *добры*, *хітры*, *мокры*, *стары*); прэфіксы *сѣн-* (*снедаць* — з *сѣнѣдати*), *вѣн-* (*унутры* — з *вѣнутри*; *ун-* і *н-* — з *вѣн-* у варыянтах слова *унутраны*, *нутраны*).

Фанетычныя змены на стыку суфіксаў таксама прывялі іх да непазнавальнасці. Так, у прыметніках тыпу *рыбацкі* яшчэ ў пачатку пісьмовай пары выразна вылучаліся два суфіксы — *-ач-* (з *-ак-*) і *-ьск-*: *рыб-ач-ьск-ѣжъ*; страта рэдукаванага *ѣ* пасля *ч*, асіміляцыя і зліццё гукаў у спалучэнні *чс* (*ч* — гук першага суфікса, *с* — другога) прывялі да ўтварэння афрыкаты *ц* на стыку двух суфіксаў: *-ач-ьск-* змяніліся на *-ацк-*.

Прэфіксы як марфемы — здабытак агульнаславянскай (праславянскай) мовы: у праіндаеўрапейскай мове такой асобнай марфемы яшчэ не было. Славянскія прэфіксы з пункту гледжання іх паходжання з'яўляюцца былымі словамі.

Пры разглядзе прэфіксаў назоўнікаў вылучаюць дзве групы. Адны прэфіксы з'яўляюцца іменнымі (з дапамогаю іх утварыліся імёны ад іменных слоў), другія — дзеяслоўнымі (з дапамогаю іх утварыліся імёны ад дзеяслоўных імён). Першыя з іх нешматлікія, і ўсе яны з далёкай, праславянскай старажытнасці:

*па-*⁷: *пáсынак*, *пáдчарыца*⁸ (у гаворках і *пáдчарка* — *пáч-чарка*); *парабак*, *памяць*, *пасека*;

*пра-*⁹: *п्राўнук* (*прапраўнук*), *пράдзед* (*прапрадзед*), *праба́бка* (*прапраба́бка*);

су-: *сусед*, *сумежжа*, *сувязь*, *сумарок* (у фразеалагізме *сумарок найшоў*), *сўкрывіца*, *супесак* (*супесь*), *суглінак*, *супольны*.

Некаторыя сучасныя формы слоў з'яўляюцца (паводле паходжання) складанымі. Так, напрыклад, поўная форма прыметніка тыпу *смачная* ўтварылася шляхам злучэння двух слоў — кароткага прыметніка *смачьна* і ўказальнага займенніка *я* (*я-а*),

⁵ Параўнальна часцей сустракаюцца словы з суфіксам *-б-* у гаворках прынарацкага краю: *лаўба* (ад *лавіць*), *курба* (ад *курыць*), *арба* і *гóрба* (ад *арáць*) і інш.

⁶ Параўн.: *востры* — *восці*, *асцюкі*, *асцюлькі*.

⁷ Гэты прэфікс не трэба блытаць з *по-* (→*па-*) у словах тыпу *паехаць*, *пасеяць*, *пабудаваць*.

⁸ *Па-дѣч-ер-иц-а* ад таго кораня, што і *дѣч-и*, *дaч-к-а*.

⁹ Прэфіксы *пра-*(*пראдзед*, *п्राўнук*) і *пра-*(*працнунца*, *працягнуць*) аманімчныя, другі *пра-* — з *про-*.

маладое — былога кароткага прыметніка *молодо* і займенніка *e(j-э)*. Гэта азначае, што ў словах тыпу *смачная, залатая, маладая* займеннік *я(j-а)* стаў часткаю марфемы — канчатка.

§ 108. Пра сістэму часцін мовы

У агульнаўсходнеславянскай мове ў аснове была тая самая сістэма часцін мовы, што і ў сучаснай беларускай мове: назоўнік, займеннік, прыметнік, дзеяслоў, прыслоўе, прыназоўнікі, часціцы, злучнікі. У агульнаславянскай мове не было таго адрознення і супрацьпастаўлення, якое ўласціва назоўнікам і прыметнікам у сучаснай беларускай мове. Яны сёння адрозніваюцца і значэннем і скланеннем. У старажытнасці прыметнікі тыпу *вель, малъ* скланяліся так, як і назоўнікі тыпу *конь, столъ*; прыметнікі тыпу *синя, добра* — як назоўнікі тыпу *зямля, гара*; кароткія прыметнікі адрозніваліся ад назоўнікаў галоўным чынам сваёю сінтаксічнаю роляй; старажытныя кароткія прыметнікі і кваліфікуюцца як назоўнікі ў ролі дапасаваных азначэнняў. Утварэнне так званых поўных (іх называюць яшчэ складанымі, займеннікавымі, членнымі) прыметнікаў намецілася ў агульнаславянскай мове. Што да лічэбнікаў, то яны ні ў агульнаславянскай, ні ў агульнаўсходнеславянскай мовах асобнай часціны мовы не ўтваралі. Так, напрыклад, словы *адзін (адна, адно), чатыры* аб'ядноўваліся яшчэ і ў X—XII ст. з займеннікамі, *пяць, дзесяць* — з назоўнікамі. Як часціна мовы лічэбнік склаўся ў пісьмовую эпоху, у асноўным у XIII—XIV ст. Складаная гісторыя займеннікаў, гэтай вельмі даўняй часціны мовы. Формы займеннікаў зрабілі прыкметны ўплыў на іншыя словы, перш за ўсё на прыметнікі, што ўспрынялі займеннікавае скланенне (параўн.: *летняга — яго, летняму — яму, на летнім — ім*), на іншыя формы слоў прыметнікавага характару (*першы, другі, сёмы, зблелы*). Змены ў займенніку, хоць ён ахопліваў і ахоплівае абмежаваную, лічаную колькасць слоў, прыкметныя ў гісторыі беларускай мовы.

Дзеяслоў вылучаўся сярод іншых часцін мовы складанасцю граматычных катэгорый і адпаведна сістэмаю словазмянення — спражэння. У старажытнай агульнаўсходнеславянскай мове аснове вылучаюцца чатыры наступныя тыповыя разнавіднасці: спрагальныя формы — формы ўсіх ладоў і часоў, інфінітыў, або неазначальная форма, супін, дзеепрыметнік.

У сучаснай беларускай мове таксама чатыры тыповыя разнавіднасці: спрагальныя формы, інфінітыў, дзеепрыметнік, дзеепрыслоўе. Як бачым, няма ў сучаснай дзеяслоўнай сістэме супіна, ёсць адносна новая дзеяслоўная форма — дзеепрыслоўе.

У старажытнай агульнаўсходнеславянскай мове дзеяслоў меў наступныя часы: цяперашні, чатыры прошлыя — аорыст, імперфект, перфект, плюсквамперфект, тры будучыя — будучы прасты, будучы складаны першы і будучы складаны другі. Складаная сістэма часоў выразна змянілася.

У гістарычную, пісьмовую эпоху ўтварыліся зваротныя дзеясловы — фактычна складаныя словы, у якіх аб'ядналіся дзеяслоў і энклітыка займенніка *сябе* — *ся*.

У сучаснай мове багатая ў колькасных адносінах часціна мовы прыслоўе; у далёкай старажытнасці яна ахоплівала адносна невялікую колькасць слоў.

НАЗОЎНІК

§ 109. Агульныя заўвагі

Назоўнік вылучаўся і вылучаецца сярод іншых часцін наяўнасцю катэгорый роду, ліку, склону, сістэмай скланення. У агульнаўсходнеславянскай мове была складаная сістэма словаўтварэння назоўнікаў з уласцівымі ёй такімі спосабамі ўтварэння назоўнікаў, як суфіксацыя (*ул-иц-я*), прэфіксацыя (*прадъдъ*), спалучэнне суфіксацыі і прэфіксацыі (*па-сын-ѣк-ѣ*), складанне асноў (*зъло-дѣй*), субстантывацыя (*Старыя чти яко отца, а молодыя яко братью*). — Павучанне Уладзіміра Манамаха) і інш.

§ 110. Род назоўнікаў

Катэгорыя роду назоўнікаў у беларускай мове з'яўляецца спадчынай катэгорыяй агульнаславянскай мовы-асновы. За час развіцця беларускай мовы, калі яе параўноўваць з агульнаўсходнеславянскай, вялікіх змен у катэгорыі роду (у прыналежнасці слоў да таго ці іншага роду) не адбылося, хоць і выяўляюцца не адзінкавыя групы слоў са змененым родам. Так, напрыклад, старажытнае слова *полынъ* жаночага роду ў беларускай мове даўно ўжываецца як назоўнік мужчынскага роду (у народнай песні: *Ой, палын, мой палыночак*); у слове зацвярдзеў канцавы зычны (*н*), змяніўся род (жаночы → мужчынскі), змяніўся тып скланення (3-е → 2-е). Гэта самае адбылося з назоўнікамі *пыл, насып, накіп, стэп* і інш. У беларускай мове даўно замацаваліся як словы мужчынскага роду *цень, боль, жаль, шаль, мазоль, надпіс, перапіс, летапіс, пачак, леса-стэп, сабака, капыт (капыцік, капыток, капыточак)* і інш.; да назоўнікаў жаночага роду належыць, напрыклад, назоўнік *гусь* (параўн.: слова *гусак* — мужчынскага роду).

У беларускіх народных гаворках сустракаем далёка не адзінкавыя выпадкі прыналежнасці адных і тых назоўнікаў да розных родаў. Некалькі прыкладаў: (лясная) *жаваранка* і (лясны) *жаваранак*, (густы) *бэз* і (густая) *бэза*, (добры) *корм* і (добрая) *корма*, (цёплая) *бярлога* і (цёплы) *бярлог*, (вялікая) *тыгра* і (вялікі) *тыгр*, (новая) *капота* і (новы) *капот*, (багатая) *пасага* і (багаты) *пасаг*, (новая) *гонта* і (новы) *гонт*, (салодкая) *сахарына* і (салодкі) *сахарын*, *мухамора* і *мухамор*, *памідора* і *памідор* і некаторыя іншыя. З іншамовных слоў, якія

ўліліся ў беларускую мову параўнальна нядаўна, звяртаюць на сябе ўвагу тая, аснова якіх канчаецца на групу зычных з плаўным *р* або няплаўным санорным *н*: *метр, кіламетр, літр, танк, бланк*. Гэтыя і падобныя словы часта сустракаюцца ў гаворках як словы жаночага роду; гэтаму спрыяе тая акалічнасць, што беларускай мове — і ў даўнія часы, і ў наш час — не характэрна, каб слова канчалася на групу зычных тыпу *-тр, -вр, -гр*, адсюль — (цэлая) *літра* і (цэлы) *літар*, (страшная) *тыгра*, (чыстая) *бланка* і (чысты) *бланак* (гл. § 60).

§ 111. Лік назоўнікаў

Катэгорыя ліку назоўнікаў перажыла прыкметныя змены. У агульнаўсходнеславянскай мове былі не два, а тры граматычныя лікі: апрача адзіночнага (абазначэнне адзінкавасці) і множнага (абазначэнне множнасці) ужываўся парны лік, які меў свае склонавыя формы. Параўн.: *столъ, рогъ, стѣна, стрѣха, окъно, око* — назоўны склон адзіночнага ліку;

столи, рози, стѣны, стрѣхы, окъна, очеса — назоўны склон множнага ліку;

(*дѣва*) *стола, рога, (дѣвѣ) стѣнѣ, стрѣсѣ, окънѣ, очи* — назоўны склон парнага ліку.

Парны лік ужываўся тады, калі гаварылася пра два прадметы (пры спалучэнні слоў з лічэбнікамі *дѣва, дѣвѣ, оба, обѣ* або без іх) ці называліся парныя прадметы тыпу *вока, вуха, рука, нага, плячо, бераг*¹⁰.

Старажытныя беларускія тэксты адлюстроўваюць формы парнага ліку: *взялѣ мѣчѣ вѣ обе руцѣ* (Бава), *о(т) двою брату*; (перад) *очима твоима; понесѣ... самѣ своима рукама; очима моима* (Ч. 1489), *родителяма своима* (Ж. Ефр.).

Пачынаючы з XIII ст. парны лік паступова выцясяўся множным лікам (значэнне парнасці — значэннем множнасці). Форма множнага ліку стала ўжывацца ў спалучэнні з *два, абодва*: *два гады, два разы, абодва рублі, абодва будынкi*. Працэс страты (выцяснення) катэгорыі парнага ліку, яго форм быў працяглы. І ў сучасных гаворках на поўдні Беларусі сустракаем: *дзве назе, дзве сяне, дзве вядрэ*. Ужыванне форм *назе (дзве назе), акне (дзве акне)* не сведчыць, аднак, пра захаванне гаворкамі парнага ліку як граматычнай катэгорыі; гэта відаць з таго, што форма *баразне, акне* сустракаецца ў спалучэнні не толькі з лічэбнікам *дзве*, а і з *тры, пяць, дзесяць* (*Выкапала дзесяць баразне*). — Глускі р-н, в. Халопічы); форма парнага ліку, можна сказаць, перажыла катэгорыю парнасці.

Калі ў адзіночным ліку назоўнікі мелі сем склонавых форм: *назоўнага, роднага, давальнага, вінавальнага, творнага, меснага*

¹⁰ Катэгорыю парнасці (парнага ліку) мелі не толькі назоўнікі, а і ўсе зменныя часціны мовы.

і клічнага склонаў, то ў парным ліку толькі тры формы: назоўнага-вінавальнага-клічнага, роднага-меснага і давальнага-творнага склонаў.

Н.-В.-К.	стога	сыны	окънѣ	нозѣ
Р.-М.	стогу	сынову	окъну	ногу
Д.-Т.	стогома	сынѣма	окънома	ногама

У старажытных беларускіх тэкстах сустракаем: (дзве) *бочце* (*бочыцѣ*), (дзве) *нозе* (*нозѣ*), (дзве) *лете* (*лѣтѣ*), (дзве) *године* (*годинѣ*) — форму назоўнага-вінавальнага-клічнага склону парнага ліку і (дзве) *бочки*, *руки*, *ноги*, *трубы* — форму назоўнага склону множнага ліку; *ушью* (сваіх), *очью* (маіх) — форму роднага-меснага склону парнага ліку і *ушей*, *очей* — форму роднага склону множнага ліку; *краницама*, *слугама*, *рукама* — форму давальнага-творнага склону парнага ліку і *краницами*, *ногами*, *рукама* — форму творнага склону множнага ліку.

Некалькі прыкладаў з формаю множнага ліку на месцы парнага са старажытных беларускіх тэкстаў: *обадва бераги* (Ст. літ. 1529), *зъехалісе обадва гуфы* (Ал.), *мел двух сынов* (Рач.), *раны две* (Акт. Мінск.), *два наймиты пашковы* (Кн. суд.), *бочки... двѣ*, *кадушки двѣ*, *коп двѣ* (Маг. акты 1578), *прыехалі два рыцэры у зброи* (Трыстан).

Да нас дайшлі рэшткі форм былога парнага ліку, якія замацаваліся і ў літаратурнай мове. Так, напрыклад, сучасная форма назоўнага (вінавальнага) склону множнага ліку *вушы*, *вочы* — гэта былая форма назоўнага-вінавальнага-клічнага склону парнага ліку (*оч-и*, *уш-и*), яна выцесніла былую форму назоўнага (вінавальнага) склону множнага ліку (*очеса*, *ушеса*).

У складаным лічэбніку *дзвесце* другая частка *-сце* — фанетычна змененая форма назоўнага-вінавальнага склону парнага ліку *сѣтѣ* (*дѣвѣ сѣтѣ* — як і *дѣвѣ окънѣ*).

Форма назоўнага-вінавальнага склону множнага ліку (*ногы* — *ногі*, *рукі* — *рукі*) у спалучэнні з *два* (*дзве*) захавала ад выцесненай формы назоўнага-вінавальнага-клічнага склону парнага ліку націск на канчатку: *дзве нагі*, *дзве рукі* (параўн.: *ногі*, *рукі*), *два вядры*, *два акны* (параўн.: *вѣдры*, *вѣкны*).

У творным склоне сустракаюцца формы *вачыма*, *плячыма*, *дзвярыма*, *грашыма* побач з *вачамі*, *плячамі*, *дзвярамі* і г. д. Слова *увушшу*, *уваччу* (пры паралельных *у вушах*, *у вачах*) — былая форма роднага-меснага склону парнага ліку (*очью*, *ушью*) з прыназоўнікам *у*, які стаў прыстаўкаю.

§ 112. Склон назоўнікаў

З сямі склонаў назоўнікаў асобнай заўвагі патрабуе сёмы — клічны¹¹. У старажытнай агульнаўсходнеславянскай мове форму клічнага склону мелі ў адзіночным ліку толькі назоўнікі

¹¹ У лінгвістычнай літаратуры па-рознаму разглядаецца так званая клічная форма: адны лічаць яе сёмым склонам, другія — не. Практычна мэтазгодна разглядаць клічную форму як адзін з сямі склонаў.

мужчынскага і жаночага роду і толькі першых чатырох тыпаў скланення (назоўнікі з асновамі на галосны). Клічны склон — гэта форма, якую выражаўся (і выражаецца) зварот да асобы ці (у творах паэтычнага стылю) неадчушаўлёнага прадмета. Напрыклад: *Донець рече: княже Ігорю! О Днепре Славутицю! О вѣтре!* (Слово)

Клічны склон з агульнаўсходнеславянскай мовы перайшоў у старажытную беларускую: *Дочко моя милая, што мыслішь?* (Трыстан) *Потехо душе моее!* (Стр. Хр.) *Бово ему отказалъ: «Пулкане, нехаи будеть на твою волю [так, як твая воля, як ты хочаш]. (Бава) ...Сына... клика(л): «Беда мне, сыну мои». (Ж. Алякс.) Кестутеи рече брату: тобѣ годится, брате, княземъ... на Вилни быти.* (Рачынскі с.)

Ужыванне клічнага склону ў беларускай мове з часам звязілася: у гаворках з поўным аканнем, у літаратурнай мове форма клічнага склону назоўнікаў першага скланення фанетычна супала з формай назоўнага склону (*мама!*, *Ганна!*); у гаворках з няпоўным аканнем і оканнем (паўднёвы захад, поўдзень Беларусі) клічны склон — жывая з’ява і сёння: *мамо!*, *Ганно!*, *бабка!*.

Форму і значэнне клічнага склону маюць і ў гаворках і ў сучаснай літаратурнай мове назоўнікі мужчынскага роду другога скланення: *Гуслям, княжа, не пішуць законаў.* (Я. Купала) *Выйдзеш ты на нівы, беларусе, напрудвесні, браце мой цярплівы.* (Я. Купала) *З вялікім святам, мой народзе! З вялікім святам, краю мой!* (М. Танк) *Ой, рыбаца, рыбалове, рыбка тут — зубастая.* (В. Таўлай) *Ой, коню, мой коню!* (Нар. творч.) Толькі на трох няпоўных старонках Коласавай «Новай зямлі» (раздзел «Смерць ляснічага») чытаем: *Міхал! Міхале! Уставай, Міхале, адзявайся! Ах, мой ты божа, добры, мілы! Ох, браце: смерць не разбірае. Так, гэта так, пане Ксавэры. Ну, пане, то пойдзем, браце, будзе цяпер змена.*

Заўвага, якая сустракаецца і ў вучэбных дапаможніках, адносна таго, што ўжыванне клічнага склону ў сучаснай літаратурнай мове абмежавана гутарковаю мовай і мовай мастацкай літаратуры, не мае падставы: клічны склон заўсёды быў прыналежнасцю гутарковай і паэтычнай мовы.

§ 113. Старажытныя асновы назоўнікаў

Сістэма скланення назоўнікаў у агульнаўсходнеславянскай мове была іншая, чым у сучаснай беларускай, а таксама ў сучаснай рускай і ўкраінскай мовах.

Складаная сістэма скланення назоўнікаў індаеўрапейскай мовы-асновы перайшла ў агульнаславянскую мову, адтуль — у агульнаўсходнеславянскую. Чым характарызавалася сістэма скланення назоўнікаў у агульнаславянскай (→ у агульнаўсходнеславянскай) мове?

У сістэме скланення назоўнікаў было шэсць тыпаў скла-

нення (кожны тып, зразумела, меў свае асаблівасці). Падзел на тыпы залежаў ад характару асноў назоўнікаў.

Асновы назоўнікаў у далёкай старажытнасці (індаеўрапейская мова → агульнаславянская) істотна адрозніваюцца ад агульнаўсходнеславянскіх і ад сучасных беларускіх. Так, напрыклад, у словах тыпу *трава*, *ежа*, *страха* аснова канчалася на галосны *ā* (у сучаснай мове *a* — канчатак), у словах тыпу *стол*, *воўк*, *стог* аснова канчалася на галосны *o*, у словах тыпу *дань*, *мыш* — на галосны *i*.

На аснове параўнальна-гістарычнага вывучэння моў гісторыкі аднавілі, рэканструявалі былое індаеўрапейскае скланенне назоўнікаў. Так, напрыклад, слова *genā* (*ge* → *же*) мела такія склонавыя формы: Н. **genā*, Д. **genāi*, В. **genām*, М. **genāi*.

Як бачым, у прыведзеным скланенні аснова назоўніка канчалася на галосны *ā*. Фанетычныя змены на канцы слова прывялі яшчэ ў агульнаславянскай мове да перараскладання ў асновах. Так, у форме давальнага і меснага склонаў на месцы *āi* (*a* — галосны асновы, *i* — канчатак) узнік дыфтонг *ai*, які змяніўся на *ѣ*: **genai* → *женѣ*; у форме вінавальнага склону канцавое спалучэнне «галосны + насававы зычны» ў сувязі з дзейнасцю закону адкрытага склада змянілася на насававы галосны *o*ⁿ, які з часам супаў з *y*: **genat* → *женоⁿ* → *жену*. Узніклі формы: Н. *жена*, Д. і М. *женѣ*, В. *жену*. Былая аснова на галосны стала асноваю на зычны: **genā* → *жен-a*.

Назоўнікі тыпу *стол* (**stolōs*) мелі аснову на галосны *ō*, *сын* (**sūnūs*) — на *ū* (*y* кароткае), *госць* (**gostīs*) — на *i* (*i* кароткае). Паўторам: прыгаданыя асновы назоўнікаў індаеўрапейскія, яны перажылі змены яшчэ на агульнаславянскай глебе. Былыя ж тыпы скланення назоўнікаў захоўваліся не толькі ў агульнаславянскай, а і ў агульнаўсходнеславянскай мове.

Апрача паказаных чатырох тыпаў асноў на галосныя, быў яшчэ тып асновы на зычны. Са зменамі саміх асноў у першых чатырох тыпах усе назоўнікі сталі назоўнікамі з асновамі на зычны.

Былым шасці тыпам асноў назоўнікаў адпавядалі ў агульнаўсходнеславянскай мове шэсць (→ пяць; гл. § 114) тыпаў скланення. Калі ў сучаснай беларускай мове (народна-дыялектнай і літаратурнай) скланенне назоўнікаў тыпу *хата*, *стайня* можна назваць жаночым, скланенне назоўнікаў тыпу *човен*, *надворак* — мужчынскім, то гэтак нельга кваліфікаваць тыпы скланення ў агульнаславянскай → агульнаўсходнеславянскай мове. Так, напрыклад, да былога чацвёртага скланення (яго называюць скланеннем назоўнікаў на *i* кароткае — *i*) належалі словы тыпу *соль*, *косць* і тыпу *голуб*, *цесць*, *мядзведзь*; да былога пятага — назоўнікі ўсіх трох родаў (*камень*, *рэмень*, *морква*, *кроў*, *слова*, *вока*). Тыпы скланення назоўнікаў не залежалі ад роду назоўнікаў.

§ 114. Старажытныя тыпы скланення назоўнікаў

1. Скланенне назоўнікаў з былою асноваю на \bar{a} ($\bar{j}\bar{a}$) у агульнаўсходнеславянскай мове ахоплівала назоўнікі жаночага роду тыпу *рыба, трава; нога, рука, стрѣха; земля, струя, сажа, пустыни, рабыни, госпodyни, богыни, кѣнягыни* і назоўнікі мужчынскага роду, якія абазначалі асобу чалавека, тыпу *воевода, староста, судья*. Назоўнікі гэтага скланення мелі тры разнавіднасці: цвёрдую (*трава, рыба*), мяккую (*сажа, земля, судья, вельможа*) і на заднеязычны (*рука, нога, стрѣха*).

У родным склоне адзіночнага ліку назоўнікі мелі канчаткі $-ы$ (на цвёрды і заднеязычны): *травы, рыбы, ногы, стрѣхы*; $-ѣ$ (на мяккі зычны, у тым ліку на шыпячы): *землѣ, богынѣ, сажѣ, межѣ*¹².

Аснова назоўнікаў першага скланення, як было паказана ўжо, канчалася на \bar{a} ці $\bar{j}\bar{a}$. Мяккі зычны j , аднак, захавваўся далёка не ва ўсіх выпадках. Яшчэ ў агульнаславянскай мове зычныя g, k, x у спалучэнні з наступным j змяніліся на $ж, ч, ш$ (*лужа, сѣча, душа*), $dj \rightarrow ж$ (*межа, сажа*), $tj \rightarrow ч$ (*свѣча*), $bj \rightarrow бл$, $mj \rightarrow мл$, $nj \rightarrow нл$ (**купја → купля, *земја → земля* і г. д.). У словах тыпу *судья, зелье* зычны j захоўваўся і ў агульнаўсходнеславянскай мове (у XII—XIII ст. гэты мяккі зычны асіміляваўся папярэднім зычным, развіўся беларускі падоўжаны: *суддзя, зелле*), у словах тыпу *сям'я j* — канцавы зычны асновы і сёння.

2. Скланенне назоўнікаў з асновай на \bar{o} ($\bar{j}\bar{o}$)¹³ ахоплівала шматлікія словы мужчынскага роду тыпу *возѣ, рабѣ, конѣ* і ніякага роду тыпу *окѣно, поле, житѣе*. Гэта скланенне таксама мела тры разнавіднасці: цвёрдую (*дубѣ, столѣ, село*), на заднеязычны (*стогѣ, сукѣ, страхѣ*) і мяккую (*край, поле*).

У родным склоне адзіночнага ліку назоўнікі другога скланення мелі канчатак $-a(-я)$: *плода, лѣса, страѣха, луга, ножа, окѣна, коня, поля*.

У словах тыпу *ножѣ* яшчэ ў агульнаславянскай мове спалучэнне zj (параўн.: *нож — заноза*) змянілася на $ж$; vj — на $вл$ (*журавль*¹⁴) і інш.

3. Скланенне назоўнікаў з асноваю на \bar{i} (у кароткае) ахоп-

¹² Пры характарыстыцы скланенняў абавязкова падаецца форма роднага склону адзіночнага ліку, каб адразу ж паказаць і падкрэсліць адрозненне старажытных тыпаў скланення; яно, адрозненне, выяўляецца і ў першым ускосным склоне — родным.

¹³ Канцавы s (былы канчатак) страціўся, галосны \bar{o} пасля цвёрдага зычнага супаў з \bar{z} (**плодос → плодѣ, *орбос → *орбѣ → робѣ*), пасля мяккага, у тым ліку перад \bar{i} (j), супаў з \bar{v} (**конјос → конѣ*).

¹⁴ Пра фанетычную змену ў словах тыпу *журавль, рубль, корабль* гл. § 60.

лівала групу слоў мужчынскага роду тыпу *сынъ, волъ, низъ*¹⁵. У родным склоне адзіночнага ліку гэтыя назоўнікі мелі канчатак *-у*: *сыну, воу, низу*.

4. Скланенне назоўнікаў з асноваю на *ĩ* (*ĩ* кароткае) ахоплівала назоўнікі жаночага роду тыпу *дань, соль, ночь* і мужчынскага роду тыпу *огнь, голубь, зять, тьсть, звѣрь*. У родным склоне адзіночнага ліку назоўнікі мелі канчатак *-и*: *дани, соли, ночи, огни, голуби, зяти, тьсти, звѣри*.

5. Скланенне назоўнікаў з асноваю на зычны мела разнавіднасці:

назоўнікі мужчынскага роду на *н* (*n*): *камы* (→ *камень*), *коры* (→ *корань*), *ячьмы* (→ *ячмень*); у назоўным склоне адзіночнага ліку зычнага асновы *н* (*n*) не было, родны склон адзіночнага ліку меў канчатак *-е*: *корене, ячьмене, ремене, камене*;

назоўнікі жаночага роду на *ер(er)*: *дѣчи* (→ *дача*), *мати*; родны склон адзіночнага ліку: *дѣчере, матере*;

назоўнікі ніякага роду на *мен* (*ten*): *сѣмя, имя, стрѣмя*; родны склон адзіночнага ліку: *сѣмене, имене, стрѣмене*;

назоўнікі ніякага роду на *ес(es)*: *слово, око, коло*; родны склон адзіночнага ліку: *свовесе, очесе, колесе*.

назоўнікі ніякага роду на *ят(*ent)* тыпу *ягня, теля, порося*; родны склон адзіночнага ліку: *ягняте, теляте, поросяте*.

Заўвага. У агульнаславянскай мове спалучэнне *ен* у пазіцыі перад наступным зычным (**ent*) змянілася на *е(э^н)*, апошні *ў* сувязі з дэналізацыяй супаў з *а(я)*: *пяць, узяць* або *э(е)*: *агледзець, запрэгчы*; індаеўрапейскаму **ent* адпавядае, такім чынам, усходнеславянскае *ят*.

6. Асобнай увагі патрабуе скланенне назоўнікаў з асновай на *ѡв*, якое ахоплівала словы жаночага роду тыпу *цѣркы, свекры, мѣркы, любы*; у родным склоне адзіночнага ліку яны мелі канчатак *-е*: *свекрѡве, любѡве, мѣркѡве*. Назоўнікі гэтай групы належалі да індаеўрапейскага скланення на галосны *и* (*у* доўгае), што змяніўся *ў* славян на *ы*. Яшчэ у агульнаславянскую эпоху скланенне гэтых назоўнікаў у значнай меры наблізілася да скланення назоўнікаў з асноваю на зычны; ва ўсіх склонах, апрача назоўнага, гэтыя назоўнікі былі з асноваю на *ѡв* — на зычны.

У навуковай літаратуры па гістарычнай марфалогіі славянскіх моў налічваюць то пяць, то шэсць старажытных тыпаў скланення назоўнікаў: да шостага адносяць словы тыпу *любы, мѣркы, свекры*; часцей, аднак, скланенне гэтых назоўнікаў (з асноваю на *у* доўгае → *ѡв*) разглядаюць не як асобны тып, а як разнавіднасць скланення назоўнікаў з асноваю на зычны; гл., напрыклад, працы А. Мейе «Общеславянский язык» (М., 1951, с. 338—341); В. І. Баркоўскага, П. С. Кузняцовай «Историческая грамматика русского языка» (М., 1961, с. 181).

¹⁵ Галосны *ĩ* (*у* кароткае) пасля страты канцавога *с* супаў з *ѡ* (**сунѡс* → *сынъ*).

§ 115. Узоры агульнаўсходнеславянскага скланення назоўнікаў

Назоўнікі з асноваю на \bar{a} ($\bar{j}\bar{a}$)

Адзіночны лік

Н.	сестра	рѣка	земля	душа	воевода
Р.	сестры	рѣкы	землѣ	душѣ	воеводѣ
Д.	сестрѣ	рѣцѣ	земли	души	воеводѣ
В.	сестру	рѣку	землю	душу	воеводу
Т.	сестрою	рѣкою	землюю	душею	воеводою
М.	сестрѣ	рѣцѣ	земли	души	воеводѣ
К.	сестро	рѣко	земле	душе	воеводо

Множны лік

Н.	сестры	рѣкы	землѣ	душѣ	воеводы
Р.	сестрѣ	рѣкѣ	землѣ	душѣ	воеводѣ
Д.	сестрамъ	рѣкамъ	землямъ	душамъ	воеводамъ
В.	сестры	рѣкы	землѣ	душѣ	воеводы
Т.	сестрамі	рѣкамі	землямі	душамаі	воеводамаі
М.	сестрахъ	рѣкахъ	земляхъ	душахъ	воеводахъ

Парны лік

Н.-В.-К.	сестрѣ	рѣцѣ	земли	души	воеводѣ
Р.-М.	сестру	рѣку	землю	душу	воеводу
Д.-Т.	сестрама	рѣкама	земляма	душама	воеводама

Назоўнікі з асноваю на \bar{o} ($\bar{j}\bar{o}$)

Адзіночны лік

Н.	столь	городъ	стогъ	конь	лѣто	поле
Р.	стола	города	стога	коня	лѣта	поля
Д.	столу	городу	стогу	коню	лѣту	полю
В.	столь	городъ	стогъ	конь(-я)	лѣто	поле
Т.	стольмъ	городъмъ	стогъмъ	конъмъ	лѣтъмъ	полъмъ
М.	стольѣ	городѣ	стозѣ	кони	лѣтѣ	поли
К.	столе	городе	стоже	коню	лѣто	поле

Множны лік

Н.	столи	города	стога	кони	лѣта	поля
Р.	столь	городѣ	стога	коня	лѣтѣ	поля
Д.	стольмъ	городомъ	стогомъ	конемъ	лѣтомъ	полемъ
В.	стола	города	стога	коня	лѣта	поля
Т.	стола	города	стога	кони	лѣта	поли
М.	стольхъ	городѣхъ	стозѣхъ	конихъ	лѣтѣхъ	полихъ

Парны лік

Н.-В.-К.	стола	города	стога	коня	лѣтѣ	поли
Р.-М.	столу	городу	стогу	коню	лѣту	полю
Д.-Т.	столома	городома	стогома	конема	лѣтома	полема

Назоўнікі з асноваю на *ѣ* (у кароткае)

Адзіночны лік

Множны лік

Н.	сынъ	воль	домъ	сынове	волове	домове
Р.	сыну	волу	дому	сыновъ	воловъ	домовъ
Д.	сынови	воллови	домови	сынъмъ	вольъмъ	домъмъ
В.	сынъ	воль	домъ	сыны	вольми	домы
Т.	сынъмъ	вольъмъ	домъмъ	сынъми	вольхъ	домъми
М.	сыну	волу	дому	сынъхъ	вольхъ	домъхъ
К.	сыну	волу	дому			

Парны лік

Н.-В.-К.	сыны	волы	домы
Р.-М.	сынову	волу	домову
Д.-Т.	сынъма	вольма	домъма

Назоўнікі з асноваю на *ї* (і кароткае)

Адзіночны лік

Н.	кость	ночь	гость	огнь
Р.	кости	ночи	гости	огни
Д.	кости	ночи	гости	огни
В.	кость	ночь	гость	огнь
Т.	костю(-ью)	ночию(-ью)	гостъмъ	огньмъ
М.	кости	ночи	гости	огни
К.	кости	ночи	гости	огни

Множны лік

Н.	кости	ночи	гости(-ье)	огни(-ье)
Р.	костии (-ьи)	ночии(-ьи)	гостии(-ьи)	огнии(-ьи)
Д.	костъмъ	ночьмъ	гостъмъ	огньмъ
В.	кости	ночи	гости	огни
Т.	костъмьми	ночьми	гостъмьми	огньми
М.	костъхъ	ночьхъ	гостъхъ	огньхъ

Парны лік

Н.-В.-К.	кости	ночи	гости	огни
Р.-М.	костю(-ью)	ночию(-ью)	гостю(-ью)	огнию(-ью)
Д.-Т.	костъма	ночьма	гостъма	огньма

Назоўнікі з асноваю на зычны

Адзіночны лік

Н.	дънь	дъчи	сѣмя	коло	слово	ягня
Р.	дъне	дъчере	сѣмене	колесе	словесе	ягняте
Д.	дъни	дъчери	сѣмени	колеси	словеси	ягняти
В.	дънь	дъчерь	сѣмя	коло	слово	ягня
Т.	дъньма	дъчерю	сѣменьмь	колесьмь	словесьмь	ягнятъмь
М.	дъне	дъчере	сѣмене	колесе	словесе	ягняте

Множны лік

Н.	дъне	дъчери	сѣмене	колеса	словесе	ягнята
Р.	дънѣ(-ни)	дъчерь	сѣмень	колесѣ	словесѣ	ягнятѣ
Д.	дъньмъ	дъчерьмъ	сѣменьмъ	колесьмъ	словесьмъ	ягнятъмъ
В.	дъни	дъчери	сѣмена	колеса	словеса	ягнята
Т.	дъньми	дъчерьми	сѣменьи	колесы	словесы	ягняты
М.	дънѣхъ	дъчерьхъ	сѣменьхъ	колесьхъ	словесьхъ	ягнятъхъ

Парны лік

Н.-В.	дъни	дъчери	сѣмени	колеси	словеси	ягняти
Р.-М.	дъну	дъчерю(-ию)	сѣмену	колесу	словесу	ягнятѹ
Д.-Т.	дъньма	дъчерьма	сѣменьма	колесьма	словесьма	ягнятъма

Назоўнікі з асноваю на $\bar{u} \rightarrow \bar{v}$ (у доўгае)

Адзіночны лік

Множны лік

Н.	свекры	мъркы	свекръви	мъркъви
Р.	свекръве	мъркъве	свекръвѣ	мъркъвѣ
Д.	свекръви	мъркви	свекръвамъ	мъркъвамъ
В.	свекръвь	мъркъвь	свекръви	мъркъви
Т.	свекръвию(-ью)	мъркъвию(-ью)	свекръвами	мъркъвами
М.	свекръве	мъркъве	свекръвахъ	мъркъвахъ

Парны лік

Н.-В.	свекръви	мъркъви
Р.-М.	свекръву	мъркъву
Д.-Т.	свекръвама	мъркъвама

§ 116. Заўвагі да ўзораў старажытнага скланення назоўнікаў

Назоўнікі з асноваю на \bar{a} ($j\bar{a}$) захавалі ў агульнаўсходне-славянскай мове канцавы галосны a (былы суфікс):

у форме назоўнага склону адзіночнага ліку, прычым у выніку перараскладання гэта a стала канчаткам (*трава, земл'а*);

у форме давального, творного і месного склоняў множнага ліку і давального-творного склоню парнага ліку, дзе таксама ў выніку перараскладання галосны а асновы стаў часткаю канчатка (*стрѣхамъ, стрѣхами, стрѣхахъ, стрѣхама*).

Назоўнікі цвёрдай і мяккай разнавіднасці ў некаторых склонах мелі неаднолькавыя канчаткі. Параўн. у адзіночным ліку: Р. *сестры і землѣ, пуцѣ*, Д. і М. *сестрѣ і землі, пуці*, Т. *сестрою і землею, пуцею*, К. *сестро і земле, пуце*; у множным ліку: Н. і В. *сестры і землѣ, пуцѣ*, Р. *сестрѣ і земль, пуцѣ*; у парным ліку: Н.-В.-К. *сестрѣ і землі, пуці*.

Назоўнікі на заднеязычныя (*г, к, х*) у давальным, месным склонах адзіночнага, у назоўным-вінавальным парнага ліку мелі такія самыя канчаткі, як і на іншыя цвёрдыя, але заднеязычным адпавядалі свісцячыя: *нога — нозѣ, рука — руцѣ, стрѣха — стрѣсѣ; (дѣвѣ) нозѣ, руцѣ, стрѣсѣ*.

Назоўнікі з асноваю на *о(јо)* захавалі канцавы галосны *о* (былы суфікс) толькі ў форме давальнага склоню множнага ліку і давальнага-творнага склоню парнага ліку, прычым у выніку перараскладання гэта *о* стала часткаю канчатка: *столомъ, столама*.

Назоўнікі цвёрдай і мяккай разнавіднасці ў некаторых ускосных склонах мелі неаднолькавыя канчаткі. Адзіночны лік: М. *столѣ і коні, лѣтѣ і полі*, К. *столе і коню*; множны лік: Д. *столомъ і конемъ, лѣтомъ і полемъ*, В. *столы і конѣ*, М. *столѣхъ і конихъ, лѣтѣхъ і полихъ*; парны лік: Д.-Т. *столома і конема, лѣтома і полема*.

Назоўнікі на заднеязычныя (*г, к, х*) мелі такія самыя канчаткі, як і на іншыя цвёрдыя зычныя, але заднеязычным адпавядалі свісцячыя (у выніку другой палаталізацыі) у месным склоне адзіночнага ліку: *стозѣ, вѣлцѣ*; у назоўным склоне множнага ліку: *стози, вѣлци*; у месным склоне множнага ліку: *стозѣхъ, вѣлцѣхъ, страсѣхъ*.

Назоўнікі мужчынскага і ніякага роду мелі неаднолькавыя канчаткі ў назоўным склоне множнага ліку: *двори, столы, коні і лѣта, поля*, у вінавальным склоне множнага ліку: *дворы, столы і лѣта, поля*.

Назоўнікі з асноваю на *ѣ* захавалі ў агульнаўсходнеславянскай мове канцавы асновы ў месным склоне адзіночнага ліку, але *у* стаў (у выніку перараскладання) канчаткам: (пры) *сыну*.

Назоўнікі з асноваю на *і* захавалі ў агульнаўсходнеславянскай мове канцавы *и* асновы ў шматлікіх склонавых формах, але не як галосны асновы, а як канчатак. Напрыклад, у родным, давальным, месным склонах адзіночнага ліку: *гости, голу́би, зяты, ночи*.

Што да пятага тыпу скланення, то былыя індаеўрапейскія асновы ў агульнаўсходнеславянскай мове засталіся як вельмі відавочныя; яны відавочныя і ў сучасным скланенні: *телята (цяляты)* і г. д.

§ 117. Распазнаванне старажытных тыпаў скланення

Нават кароткае азнаямленне з узорамі старажытнага скланення назоўнікаў выяўляе прыкметныя змены на шляху да ўтварэння сучаснай беларускай сістэмы скланення назоўнікаў, сучасных склонавых канчаткаў. Натуральна паўстаюць цяжкасці, як распазнаць, да якога тыпу скланення належалі, напрыклад, словы мужчынскага роду з канчаткам у назоўным склоне адзіночнага ліку *-ь*: *зять, тьсть, медвѣдь, голубь, локѣть, чьрвь, кѣнязь, вожь, ножь, рубль, журавль, корабль, сторожь*. Словы тыпу *голубь, локѣть, вожь, рубль*, калі глядзець на іх форму ў назоўным склоне адзіночнага ліку, належалі або да асноў на *jo*, або да асноў на *i*. Азнаямленне з гістарычнай фанетыкай дае магчымасць вызначыць, што словы *вожь* і *рубль* мелі аснову на *jo*: *вожь* ад таго кораня, што *водити, рубль* — што і *рубити*; чаргаванне *д : ж* (*водити* і *вожь*) падказвае, што *ж* — з былога **дй* (**dj*); чаргаванне *б : бл'* (*рубити* і *рубль*) падказвае, што *бл'* — з былога **бй* (**bj*); значыць, словы *вожь* і *рубль* мелі аснову на *jo*, а не на *-i*; змена *д → ж, б → бл'* наступала тады, калі пасля *д* і *б* быў зычны *й(j)*. Словы *голубь, локѣть* былі назоўнікамі з асноваю на *i*; калі б яны мелі аснову на *jo*, то ўзніклі б «голубль» і «локѣць».

Словы *робѣ* і *сынѣ, возѣ* і *домѣ, братѣ* і *волѣ, столѣ* і *низѣ, городѣ* і *вѣрхѣ, лѣсѣ* і *медѣ* паводле іх агульнаўсходнеславянскай формы ў назоўным склоне адзіночнага ліку належалі або да назоўнікаў з асноваю на *o*, або да назоўнікаў з асноваю на *u*; да ліку назоўнікаў з асноваю на *u* адносіліся лічаныя словы: *сынѣ, домѣ, волѣ, медѣ, низѣ, вѣрхѣ, полѣ, разѣ* і, мяркуюць, *ледѣ, солодѣ, пирѣ, дарѣ, чинѣ*.

Нешматлікія былі і назоўнікі з асноваю на зычны. Значная частка іх пералічана ў § 114.

§ 118. Лёс старажытнай сістэмы скланення назоўнікаў

Даследаванне вучонымі старажытных усходнеславянскіх пісьмовых помнікаў выяўляе, што ўжо ў канцы дапісьмовай пары пачалося змешванне разгледжаных тыпаў скланення назоўнікаў. У першыя стагоддзі пісьмовай пары агульнаўсходнеславянскай мовы працягваецца працэс змешвання тыпаў скланення і разбурэння былой сістэмы скланення назоўнікаў.

Што прывяло да страты (разбурэння) былой сістэмы скланення назоўнікаў і ўтварэння новай¹⁶?

Як адзначалася, у агульнаіндаеўрапейскай і агульнаславянскай мовах назоўнікі размяркоўваліся па тыпах скланення ў за-

¹⁶ Гл. падрабязней пра гэта ў кн.: Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови. — Київ, 1964, ч. 1; Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка. — М., 1964.

лежнасці ад асновы — ад суфікса асновы, які меў сваё выражанае значэнне. Да пэўных тыпаў скланення належалі словы з пэўным семантычным значэннем. Так, напрыклад, групу назоўнікаў з асноваю на *ят*(**ent*) складалі словы, якія абазначалі назвы маладых істот (*ягня, поросся, козьля, дбтя* і інш.), групу назоўнікаў з асноваю на *ѡв* (*ѡ*) утваралі словы, што абазначалі сваяцтва па жаночай лініі (*свектры — свякроў, золы — залойка, ятры — ятроўка*), а таксама словы — назвы раслін (*мъркы — морква*). Мяркуюць, напрыклад, што словы *брат* (параўн. ст.-сл. *братръ*, лац. *frater*, ням. *der Bruder*), *маці* і *дача* (родны склон — *матере, дъчере*, ням. *die Tochter*) у далёкія агульнаіндаеўрапейскія часы мелі адзін суфікс *-ter* і ўтваралі адну групу слоў. Развілася акрэслена выражаная катэгорыя роду назоўнікаў; сказаць інакш, узнік падзел назоўнікаў паводле роду. З часам пад уплывам прыналежнасці слоў да аднаго роду ўзнікаюць і новыя асаблівасці скланення. Значэнне суфіксаў асновы становіцца цьмяным. Семантычныя падставы падзелу назоўнікаў на тыпы скланення паступова саступаюць месца прыналежнасці слоў да таго ці іншага роду.

Фанетычныя змены на канцы слова ў сувязі з дзейнасцю закону адкрытага склада (напрыклад, у словах **плодос̄, гостіс̄*) прывялі да страты канчатка *-с(-s)*, галосныя асновы *о, і* супалі адпаведна з *ѡ, ѡ*. Адбылося перараскладанне асновы, у выніку чаго яна стала заканчвацца на зычны, а *ѡ, ѡ* сталі канчаткамі (*плодѡ, гостѡ*).

Так словы розных тыпаў скланення *сынѡ* і *другѡ*, якія мелі розныя канчаткі (Р. *сыну* і *друга*, Д. *сынови* і *другу*, М. *сыну* і *другѡ*, К. *сыну* і *друже*), аб'ядналіся на аснове родавай прыналежнасці і аднолькавай марфалагічнай структуры, а з часам аказаліся ў адным тыпе скланення (у сучасным другім).

На змену складанай сістэме скланення назоўнікаў прыйшла спрошчаная (з трох тыпаў). Спрасцілася сістэма скланення назоўнікаў — зменшылася і агульная колькасць склонавых форм назоўнікаў; страцілася катэгорыя парнага ліку і адпаведна страціліся формы парнага ліку, яны выцесніліся формамі множнага ліку; прыкметна зменшылася колькасць склонавых форм у множным ліку, дзе тыпы скланення фактычна перасталі адрознівацца.

§ 119. Лёс скланення назоўнікаў на *ѡ* (*јѡ*) і *ѡ*

У тыпы скланення назоўнікаў на *ѡ* (*јѡ*) і *ѡ* ўваходзілі словы мужчынскага роду. У назоўным склоне словы абодвух тыпаў набылі аднолькавую марфалагічную структуру (**sūnūs* → *сынѡ*, **plodōs* → *плодѡ*). Тып скланення на *ѡ* ахопліваў лічаныя, нешматлікія словы, ён быў непрадуктыўны. Адбылося аб'яднанне гэтых двух тыпаў (другога і трэцяга) у адным тыпе, у выніку

ўтварылася скланенне, якое ў сучаснай мове называецца другім. Аб'яднанне адбывалася ў іх узаемадзеянні, якое ўбачым на прыкладах.

У родным склоне адзіночнага ліку назоўнікі скланення на *о(йо)* мелі канчатак *-а(-я)*: не толькі *стола, плода, города, воза, сѣна*, а і *лѣса, шума, крика, бѣга, льна, песка, мѣха, снѣга, свѣта* і г. д.; назоўнікі скланення на *и* ў родным склоне мелі канчатак *-у*: *сыну, волю, дому, низу, вѣрху, меду*. У выніку ўзаемадзеяння двух тыпаў скланення першыя назоўнікі яшчэ ў агульнаўсходнеславянскай мове пачалі часам прымаць форму (канчатак) роднага склону адзіночнага ліку другіх і наадварот; г. зн. паяўляюцца формы *льну (лѣну), свѣту, песку* (на месцы *льна, свѣта, песка*), формы *сына, дома*¹⁷, *вола* (на месцы *сыну, дому, волу*). Прыклады з помнікаў: *балсаму* (бальзаму.— Ф. Я.) *кропля на рuce* (Тры кар.), *то(го) бою, не будовали храму* (Скарына, Юдзіф), *збирала* (каласы.— Ф. Я.) *в поли до вечера и змолотила то, иже събрала, и было с мѣру ячменю* (Скарына, Руф), *податку, зѣхатися до двору, того повету, рыбъ з ставу* (Ст. літ. 1566), *збройного люду* (Км.-Чарнаб.), *з ураду, посудку домового, попелу выробит(ь)* (Маг. акты 1578), *листу... до нас писаного... нам не отдали* (Кн. пас.), *от страху, водле* (паводле.— Ф. Я.) *порадку, до лепшого способу жита* (Атыла), *от початку* (Рачынскі с.), *полотна кужеля, гороху белого* (Акт. Мінск.), *звѣру розмаитого, люду великая личба, полону набрали* (Хр. літ.).

З утварэннем і развіццём мовы беларускай народнасці ўсё больш прыкметна, як паказваюць старажытныя помнікі, пашыраўся канчатак *-у* ў родным склоне адзіночнага ліку другога скланення назоўнікаў, прычым гэты канчатак пашыраўся і на назоўнікі мяккай разнавіднасці. Так, у сучаснай беларускай мове маем: *лѣну, моху, лесу, маку, снегу, пяску, туману, газу, чаду, дроту, бэзу, лёду, шуму, гоману, жаху, друку, грому, сну, крыку, бегу, ветру, бою, усходу, голаду, часу, паху, марозу, спалоху, жалю, болю, страху, розуму, досціпу, клопату, сораму, (ад) пачатку, свету*. Назоўнікі былога скланення тыпу *сын, вол, дом* прынялі канчатак былога другога скланення *-а*: *сына, вала*.

У давальным склоне адзіночнага ліку назоўнікі цвёрдай разнавіднасці скланення на *о(йо)* мелі канчатак *-у* (*стола, двору, сѣну*), назоўнікі тыпу *сынъ, домъ* — *-ови*: *сынови, волови, домови*. У помніках сустракаюцца, з аднаго боку, формы *другови, Георгиеви, богови*, а з другога — *сыну, дому, волю* і інш.¹⁸

Паступова назоўнікі былога скланення на *и* ўспрынялі кан-

¹⁷ Параўн: у прыслоўі *дадому* суфікс *-у* — былы канчатак роднага склону адзіночнага ліку.

¹⁸ *Ты не велель гостеви со гостемъ торговати* (Гр. 1300), *самому королеви возложи печать на лици* (Супр.), *тому приятелези* (Хр. літ.); *подяковал королю* (Грыстан), *отписаное сыну... Роману* (Маг. акты 1578), *мы пытали, чи о(б)явила еси то врьдник(у)* (Кн. суд.), *як тому волю* (Хр. літ.).

чатак *-у*, *захаваўся* і *замацаваўся* ён і ў назоўніках былога скланення на *о(јо)*: *брату*, *цару*, *чалавеку* і г. д.

Паказанае ўзаемадзеянне праявілася ў месным склоне адзіночнага ліку. Параўн.: *братъ*, *вълцъ*, *друзъ*, *человѣцъ*, *(на) колъ* — назоўнікі былога скланення на *о* і *сыну*, *волу*, *меду*, *върху* — назоўнікі былога скланення на *и*. Помнікі адлюстроўваюць ужыванне формы меснага склону *(на) челоуѣку*, але *(пры) сыне*. Паступова ў месным склоне адзіночнага ліку сучаснага другога скланення замацаваліся:

-е (з *-ѣ*) — канчатак былога скланення на *о* цвёрдай разнавіднасці: *(на) стале*, *(у) доме*, *унізе*, *уверсе* (*унізе*, *уверсе* — прыслоўі, былыя спалучэнні формы меснага склону назоўніка і прыназоўніка);

-і, *-ы* (*-ы* з *-і*) — канчатак былога скланення з асновай на *о(јо)* назоўнікаў на мяккія, шыпячыя, *ц* і *р*: *(на) кані*, *(у) гаі* (*гаі-і*), *(у) кашы*, *(на) канцы*;

-у(-ю) — канчатак былога скланення назоўнікаў на *и*: *(пры) брату*, *(пры) сыну*, *(на) чалавеку*, *(на) суку*, *(у) Полацку*¹⁹.

Назоўнікі мужчынскага роду былога скланення на *о(јо)* у клічным склоне мелі канчаткі *-е*, *-ю*: *брате*, *друзе*, *челоуѣче*, *вълче*, *лѣсе*, *коню*, а былога скланення на *и* — *-у*: *сыну*, *дому*. Гэтыя канчаткі ўжываліся ў старажытнай беларускай мове, дайшлі яны і да нас:

-е: *браце*, *сваце*, *сыне*, *пане*, *голубе*, *суседзе*, *Піліпе*;

-а (з *-е*): *друза*, *чалавеча*, *воўча* (з *друзе*, *челоуѣче*, *вълче*);

-у(-ю): *сыну* (*сынку*), *дзеду* (*дзедку*), *гаспадару* (*гаспадарыку*), *гаю* (*гају*), *коню* (*кося*), *хмелю*.

Такім чынам, адбылося аб'яднанне, зліццё былых тыпаў скланення на *о(јо)* і на *и*, пры гэтым мела месца ўзаемадзеянне, у выніку якога захаваліся тыя ці іншыя склонавыя формы абодвух тыпаў.

§ 120. Лёс скланення назоўнікаў на *і*

Лёс скланення назоўнікаў на *і* — пераканальнае сведчанне таго, што істотныя змены ў сістэме скланення адбыліся ў сувязі са зменай былых асноў назоўнікаў і замацаваннем катэгорыі роду назоўнікаў.

Як назоўнікі аднаго скланення, змяняліся словы *дань*, *ночь*, *печь*, *медь*, *вървь*, *кость* і *звѣрь*, *тать*, *гость*, *огнь*; і першыя і другія — назоўнікі былога скланення на *і*, што, змяніўшыся, стаў канчаткам *-ь*.

Помнікі XI—XIII ст. адлюстроўваюць уплыў скланення назоўнікаў мяккай разнавіднасці былога скланення назоўнікаў

¹⁹ Параўн. з прыкладамі са старажытных беларускіх тэкстаў: *пса(н) у Полоцку* (Гр. 1465), *на початку и(х)* (Скарына, Апост.), *писанъ у Клецку...* (Будны), *у друку вышла* (Цяпінскі), *седел...* на *ганку* (Бава).

мужчынскага роду на *jo*: *у тьстя* (на месцы былога *у тьсти*), (то-го) *тата* (на месцы былога *тати*) і падобн. У выніку назоўнікі мужчынскага роду тыпу *татъ, тьсть, зятъ* аб'ядналіся ў адносінах скланення са словамі тыпу *конь, пень*, уліліся ў скланенне, якое называем другім.

Скланенне слоў жаночага роду тыпу *дань, соль* (былая аснова на *i*) дайшло да нас як 3-е скланенне, якое можна назваць скланеннем жаночага роду (жаночым скланеннем). Яно захавала ў асноўным былыя канчаткі асноў на *i*: Н., В. *клѣтъ* → *клеці'*, Р., Д. *клѣти* → *клеці*, Т. *клѣтью* → *клецю*.

§ 121. Лёс скланення назоўнікаў з асноваю на зычны

Тып скланення назоўнікаў з асноваю на зычныя, які звычайна называюць пятым, страціўся: большасць назоўнікаў улілася ў адзін з трох тыпаў скланення, частка дайшла да нас як рознаскланяльныя назоўнікі.

Разгледзім лёс кожнай разнавіднасці гэтага скланення асобна.

Назоўнікі мужчынскага роду з асноваю на *ен(en)* аб'ядналіся ў адносінах скланення з мяккаю разнавіднасцю назоўнікаў скланення тыпу *конь, ножъ*. Адбылося выраўноўванне асновы назоўнага (вінавальнага) склону па аснове іншых склонаў; параўн.: Н. *ячьмы* і Р. *ячьмене*, Д. *ячьмени*; так узнікла аснова назоўнага (вінавальнага) склону на *н'*: *ячмен'*, *коран'*, *рэмен'* (*рамен'*). Скланенне слоў *ячень, корань, рэмень, камень, дзень* не адрозніваецца ад скланення назоўнікаў тыпу *конь, нож* — слоў 2-га скланення.

Назоўнікі жаночага роду з асноваю на *ер (дъчи, мати)* уліліся ў сучаснае скланенне, якое называем першым, прычым словы *дача, матка* сталі суфіксальнымі (іх суфікс *-к-* лексікалізаваўся); параўн.: Н. *дача, матка* (як і *траўка, рыбка*), Р. *дачкі, маткі* (як і *траўкі, рыбки*), Д. *даццы, матцы* (як і *траўцы, рыбцы*). Прыклады са старажытных беларускіх помнікаў: *милую матку, потеши матку смутную* (Стр. Хр.), *матка его* (Ж. Аляк.), *поведаеть ми, што моя матка умерла* (Бава), *дочки мои* (Руф), *в него с(ы)на не было, только была одна дочька* (Лаўр.), *его дочка* (Трыстан).

Слова *матка* бытуе ў народных гаворках на значнай тэрыторыі, нярэдка ўжываецца ў літаратурнай мове (*Доўга матка так глядзела, доўга паглядала. «Будзь паслушная, дачушка», — навучае матка.* Я. Колас). У частцы беларускіх гаворак адбылося выраўноўванне асновы назоўнага склону на ўзор асновы ўскосных склонаў — *мацера*, якое скланяецца, як словы 1-га скланення (*мацера, мацеры, мацеру* і г. д.). Форма *мацера* ў літаратурнай мове сустракаецца рэдка. У літаратурнай мове ўжываецца нязменная форма — *маці* (Р. *маці*, Д. *маці* і г. д.).

Назоўнікі ніякага роду з былою асноваю на *ес* тыпу *коло*, *слово*, *око*, *ухо* паступова наблізіліся ў скланенні да назоўнікаў ніякага роду тыпу *окъно*, *село*. Аснова ўскосных склонаў выраўнавалася на ўзор асновы назоўнага (вінавальнага) склона 2-га скланення.

Словы на *ес* сталі скланяцца такім чынам: Н. *слова*, *кола* — як і *волава*, *акно*; Р. *слова*, *кола* — як і *волава*, *акна*; Д. *слову*, *колу* — як і *волаву*, *акну*; Т. *словам*, *колам* — як і *волавам*, *акном*.

У народных гаворках ёсць два варыянты слова *кола*: *кола* і *калясо*, але абодва скланяюцца, як назоўнікі 2-га скланення: Н. *кола* і *калясо*, Р. *кола* і *каляса*, Д. *колу* і *калясу*, Т. *колам* і *калясом*.

Скланенне назоўнікаў ніякага роду з асноваю на *мен* пайшло па шляху аб'яднання са скланеннем назоўнікаў 2-га скланення тыпу *поле*: Н. *полымя*, *вымя*, *семя*, *стрэмя* — як і *поле*²⁰; Р. *полымя*, *вымя*, *семя*, *стрэмя* — як і *поля*; Д. *полымя*, *вымя*, *семя*, *стрэмя* — як і *полю*; Т. *полымам*, *вымам*, *семем*, *стрэмам* — як і *полем*.

Працэс зліцця назоўнікаў гэтай разнавіднасці з другім скланеннем нельга лічыць закончаным. Некаторыя (адзінкавыя) словы скланяюцца то без *ен*, то з *ен*: Р. *імя* і *імені*, Д. *імя* і *імені*, Т. *імам* і *іменем*, М. *імі* і *імені*.

У сучаснай літаратурнай мове пераважае першы з паказаных двух варыянтаў.

Назоўнікі ніякага роду з асноваю на *ят* захавалі асабліваасці старажытнага скланення і ўтвараюць групу рознаскланальных назоўнікаў. Параўн.: Н. *ягня*, *теля* і *ягня(-ё)*, *цяля(-ё)*; Р. *ягняте*, *теляте* і *ягняці*, *цяляці*; Д. *ягняти*, *теляти* і *ягняці*, *цяляці*; Т. *ягнятём*, *телятём* і *ягнём*, *цялём*; М. *ягняте*, *теляте* і *ягняці*, *цяляці*.

Пад уплывам скланення назоўнікаў ніякага роду мяккай разнавіднасці тыпу *поле*, *жыццё* словы тыпу *ягня*, *цяля* набылі канчатак *-ём* (без *-яц-*) у творным склоне і канчатак *-і* — у родным. Як бачым, і гэта разнавіднасць пятага тыпу скланення назоўнікаў не абышлася без уплыву на яе іншых назоўнікаў, іх скланення.

Адны назоўнікі жаночага роду з асноваю на *ѣв* уліліся ў 1-е скланенне з выраўноўваннем асновы назоўнага склона на ўзор ускосных склонаў: *морква* — *морквы*, *моркве*, *царква* — *царквы*, *царкве*, *залоўка* — *залоўкі*, *залоўцы* (і *зайвіца*, *зайвіцы*), *ятроўка* — *ятроўкі*, *ятроўцы* (як і *трава*, *траўка*, *травы*, *траўкі*, *траве*, *траўцы* і г. д.). Другія ўліліся ў трэцяе скланенне: *любові* — *любаві*, *крыў* — *крыві*.

Слова *свекры* (Р. *свекрѣве*) дайшло да нас у народных

²⁰ Адrozenне тут графічнае: *вымя* і *поле* — *вым'а* і *пол'а*.

гаворках у трох варыянтах: *святкроў* (Р. *свекрыві*, Д. *свекрыві*) — назоўнік 3-га скланення; *святкруха* (*святкрухі*, *святкрусе*) — назоўнік 1-га скланення; *свекрыва* — назоўнік 1-га скланення.

§ 122. Лёс скланення назоўнікаў з асновай на \bar{a} ($\bar{j}\bar{a}$)

Старажытнае скланенне назоўнікаў асновы на \bar{a} ($\bar{j}\bar{a}$) з'явілася асноваю сучаснага першага скланення. Тое, што гэты тып скланення ахопліваў перш за ўсё і галоўным чынам назоўнікі жаночага роду, захавала яго ад прыкметных змен, калі не ўлічыць змен фанетычнага характару ці змен паводле аналогіі. На лёсе старажытнага першага скланення можна яшчэ раз бачыць ролю граматычнага роду ў развіцці скланення. Да сучаснага 1-га скланення ў практычнай граматыцы амаль без агаворкі адносяць і назоўнікі мужчынскага роду тыпу *старшыня*, *стараста*. А між тым на склонавых формах гэтых назоўнікаў можна бачыць раней паказаны ўплыў іншага тыпу скланення.

Параўнаем формы назоўнікаў жаночага і мужчынскага роду сучаснага 1-га скланення: *хата* і *стараста*, *сцяна* і *мужчына*, *лаза* і *суддзя*, *цётка* і *дзядзька*: Д. *хаце* і *старасту* (як і *плоту*), *сцяне* і *мужчыну* (як і *тыну*), *лазе* і *суддзю* (як і *разу*), *цётцы* і *дзядзьку* (як і *рыбаку*); Т. *хатаю(-ай)* і *старастам* (як і *садам*), *сцяною(-ой)* і *мужчынам* (як і *сынам*), *лазою* і *суддзём* (як і *кулём*), *цёткаю(-ай)* і *дзядзькам* (як і *паромшыкам*). Прыведзеных форм дастаткова, каб сцвярджаць, што словам мужчынскага роду тыпу *стараста*, *дзядзька* нібы цесна ў 1-м скланенні, яны набылі ў некалькіх склонах канчаткі 2-га (мужчынскага) скланення.

§ 123. Змены ў гісторыі скланення на \bar{a} ($\bar{j}\bar{a}$)

Да скланення назоўнікаў на \bar{a} ($\bar{j}\bar{a}$) належала, апрача адзначаных у § 113, група назоўнікаў, якія ў назоўным склоне адзіночнага ліку мелі канчатак *-и*: *кѣнягыни*, *пустыни*, *господыни*. Пад уплывам шматлікіх назоўнікаў на *a* (*я*) тыпу *песня*, *доля*, *зямля*, *нядзеля* яны яшчэ ў агульнаўсходнеславянскай мове сталі часам ужывацца з канчаткам *-a* (*-я*). У старажытнай беларускай мове канчатак *-i* паступова выцесніўся: *господыни* — *господыня* (*осподыня*, *господарыня*), *пустыни* — *пустыня*.

У родным склоне адзіночнага ліку назоўнікі цвёрдай разнавіднасці захавалі свой былы канчатак *-ы* (*травы*, *хаты*). Назоўнікі на заднеязычныя (у сувязі з непераходным памякчэннем) фанетычна набылі канчатак *-і*: *руки* — *рукі*, *стрѣхы* — *страхі*. Назоўнікі мяккай разнавіднасці мелі канчатак *-ѣ*. Гэты галосны ў пераважнай большасці выпадкаў супаў у беларускай мове з *э* (*e*), але не ў форме, якую разглядаем; пад уплывам назоўні-

каў цвёрдай разнавіднасці (*галавы, травы, славы, мамы*) і назоўнікаў з асновай на заднеязычныя (*руки — рукі*) назоўнікі з асноваю на мяккі зычны атрымалі нефанетычным шляхам канчатак *-і*, а пасля зацвярдзення зычных (*шыпячых, ц і р*) — *-ы*: *пѣснѣ* → *песні*, *рольѣ* → *раллі*, *межѣ* → *мяжы*, *бурѣ* → *буры*, *молодицѣ* → *маладзіцы*.

У давальным і месных склонах назоўнікі цвёрдай разнавіднасці мелі канчатак *-ѣ*, які фанетычна супаў з *-э(-е)*: *славѣ* → *славе*, *коровѣ* → *карове*. Канчатак *-ѣ* супаў з *-э(-е)* таксама ў словах на заднеязычныя *г, х*: *нозѣ* → *назе*, *Ризѣ* → *Рызе*. Што ж да слоў на *к* (→ *ц*), то не пад націскам, як і ў словах на мяккі зычны (*улица, лужа*), пад іх уплывам, узнік канчатак *-і*, а пасля зацвярдзення *ц*, шыпячых і *р* — *-ы*: *трайцы*, *матцы*, *вулицы*, *вежы*, *сажы*, *буры*. Пад націскам на месцы *-ѣ* фанетычна паявіўся канчатак *-э*: *руцѣ* → *руцэ*. Слова *дача* ў літаратурнай мове ўжываецца з канчаткам *-ы* (*даццы*) і *-э* (*даццэ*).

У творным склоне побач з канчаткам *-ою* ўзнік новы фанетычны варыянт *-ой(-ою → ој)*, а не пад націскам — *-аю, -ай(-ају, -ај)*²¹. Пад уплывам назоўнікаў цвёрдай разнавіднасці (*вадою(-ой), травою(-ой)*) на месцы націскага галоснага *э(е)* канчатка з'явіўся *о*: *зямлёю(-ёй)* з *землею, мяжою(-ой)* з *межею*.

Як ужо заўважана было, клічную форму захавалі назоўнікі 1-га скланення толькі ў гаворках з няпоўным аканнем і оканнем: *Гáнно!*, *мáмачко!*, *цѣтко!*, *бáбо!*, *Нáдзѣ!*.

§ 124. Скланенне назоўнікаў у множным ліку

Змены ў скланенні назоўнікаў у множным ліку зручней, мэтазгодней разглядаць не паводле тыпаў скланення²². Гэта паказвае сам матэрыял.

У старажытнай мове тыпы скланення адрозніваліся не толькі ў адзіночным, а і ў множным і парным ліках. Пакажам гэта на некалькіх склонах.

Назоўны склон:

сестры, рѣкы, землѣ, пуцѣ (*ā* асновы);

бори, вѣлци, крац, окѣна, поля (*ō* асновы);

сынове, волове (*и* асновы);

огние(-ѣе), гостие(-ѣе), мыши (*ī* асновы);

камене, дѣчере(-и), сѣмена, словеса (аснова на зычны);

цѣркѣви, свекрѣви (аснова на *ѣв←и*).

Творны склон:

сестрами, рукамі, пуццямі, землямі;

боры, вѣлкі, окѣны, поли;

сынѣмі, волѣмі;

²¹ Пра страту канцавога *у* гл. § 91.

²² І сучаснае скланенне назоўнікаў у множным ліку таксама зручней і мэтазгодней разглядаць без падзелу на тыпы скланення.

огньми, костьми, ночьюми;
каменьми, дъчерьми, словесьми, ягняты;
свекрѣвами, мѣркѣвами.

Назоўны склон у сучаснай мове:
сёстры, рэкі, землі, пушчы (1-е скланенне);
бары, ваўкі, валы, краі, вокны, палі (2-е скланенне);
сеці, мышы (3-е скланенне).

Творны склон:
сёстрамі, рэкамі, землямі, пушчамі;
барамі, ваўкамі, краямі, вокнамі;
сецямі, мышамі.

Змены ў скланенні назоўнікаў, як відаць было з разгляду лёсу старажытных тыпаў скланення, адбываліся па шляху уніфікацыі канчаткаў. У множным ліку гэта уніфікацыя асабліва прыкметная: калі ў адзіночным ліку з былых пяці (шасці) тыпаў скланення захаваліся тры, то ў множным ліку адбылося вельмі прыкметнае аб'яднанне, зліццё ўсіх тыпаў скланення.

Так, напрыклад, у назоўным склоне множнага ліку выпрацаваўся па сутнасці адзіны канчатак *-і(-ы)*: *травы, асновы, плямы, фарбы, рукі, песні, лазні; сталы, гарады, лясы, вёдры, вокны, плечы, палі, заданні, старанні, чытанні: арцелі, сеці, радасці, мышы, ночы*. І толькі словы тыпу *армянін, селянін* захавалі канчатак *-е: армяне, сяляне*.

Асаблівая роля ў замацаванні склонавых форм множнага ліку належала былому скланенню назоўнікаў з асноваю на *ā(jā)*.

Канчатак давальнага склону гэтага скланення *-амъ (-ямъ)* запановаў і ў назоўніках іншых тыпаў скланення; мы маем не толькі *рукам, землям*, а і *сталам, стагам, вокнам, палям, арцелям, мышам*, а таксама *ягням, цялятам*. І толькі канчатак назоўнікаў з былою асноваю на *ō(jō)* дайшоў да нашага часу: на значнай частцы поўдня і паўднёвага захаду Беларусі жывою формаю і сёння з'яўляецца *стагом, братом, касцом, палём* (былыя *братомъ, полёмъ*)²³.

Канчатак творнага склону *-ами(-ями)* назоўнікаў з асноваю на *ā(jā)* стаў пануючым для назоўнікаў усіх тыпаў скланення. Як і *хатамі, песнямі, хвалямі*, стала *гарадамі, стагамі, сынамі, вокнамі, палямі, мышамі, арцелямі*, а таксама *ягнятамі, імёнамі*. Былыя формы з *-ы(-и)* назоўнікаў з асноваю на *ō(jō)* тыпу *сѣ други своими, сѣ кони нашими, за поли вашими* выпесніліся поўнаасцю. Рэшткі некаторых форм былых скланенняў дайшлі да нас: *людзьмі, касцьмі, грудзьмі* (а таксама *коньмі, саньмі, слязьмі*) — былая форма творнага склону назоўнікаў з асноваю

²³ Да рэформы беларускага правапісу 1933 г. форма тыпу *братом, баром* была літаратурнаю нормаю. У сучасных паэтычных творах форма на *-ом(-ём)* сустракаецца толькі часам.

на *ĩ*; *вачыма, плячыма, дзвярыма* — форма творнага склону былога парнага ліку.

Канчатак меснага склону *-axъ (-яxъ)* назоўнікаў з асноваю на *ā(jā)* таксама стаў пануючым для ўсіх тыпаў скланення: як і *(на) хатах, (у) песнях, (пры) сёстрах*, замацавалася *(у) гарадах, стагах, (на) пнях, вокнах, (у) арцелях*, а таксама *(на) ягнятах, цялятах*. Дайшла да нас і форма меснага склону назоўнікаў з асноваю на *o(jō)*: *(у) кажухох, (на) садох, лясох, (на) палёх*; яна бытуе (як і форма давальнага склону тыпу *братом*) у значнай частцы паўднёва-заходніх беларускіх гаворак²⁴. У вуснапаэтычных творах сустракаецца былая форма на *-bъxъ* — месны склон назоўнікаў з асноваю на *o*: *Селі на вароцях у чырвоных боцях*.

Асобнай увагі вымагае родны склон множнага ліку. Як ні ў адным са склонаў множнага ліку, у ім адлюстраваны формы некалькіх тыпаў старажытнага скланення. Так, назоўнікі сучаснага 2-га скланення мужчынскага і ніякага роду часта маюць канчатак *-oŭ (-aŭ)*: *сталоŭ, братоŭ, гарадоŭ, вучняŭ, вокнаŭ, палёŭ, заданняŭ, здарэнняŭ*; фанетычныя варыянты *-oŭ (-'oŭ), -aŭ (-'aŭ)* адпавядаюць былому канчатку *-ovъ* нешматлікіх назоўнікаў з асноваю на *u*²⁵. Гэты канчатак нярэдка маюць назоўнікі жаночага роду 1-га скланення (*вежаŭ, вербаŭ, мачтаŭ, фарбаŭ, горбаŭ, хваляŭ* і г. д.)²⁶, назоўнікі жаночага роду 3-га скланення (*рэчаŭ, даляŭ*).

Назоўнікі сучаснага 2-га скланення ў родным склоне множнага ліку ўжываюцца і з нулявым канчаткам: *гадоŭ і год, разоŭ і раз, партызанаŭ і партызан*. Форма з нулявым канчаткам адпавядае канчаткам *-ъ, -ь* былых скланенняў на *ā(jā), o(jō), ъv*: *сестрѣ, земль, столѣ, конь, лѣтѣ, польѣ; ягнятѣ, словесѣ, свекрѣвѣ*. Канчатак *-ей (коней, гасцей, касцей, начэй)* — з былога скланення назоўнікаў асновы на *i*.

Адгалоскі былога скланення назоўнікаў можна паказаць на форме назоўнага склону множнага ліку слоў *суседзі і чэрці*. Назоўнікі *суседі і чорт*, як і іншыя назоўнікі былога скланення з асноваю на *o*, у назоўным склоне множнага ліку мелі канча-

²⁴ Да рэформы беларускага правапісу 1933 г. форма тыпу *(на) лясоб палёх* была літаратурнай нормай. Зрэдку сустракаецца яна ў сучаснай паэтычнай мове.

²⁵ Канчатак *-ov* шырока засведчаны помнікамі: *дѣдовѣ, прадѣдовѣ* (Гр. 1300), *ты(х) дубчико(в)* (Тры кар.), *до свѣтко(в), три(д)цати рублев* (Кн. суд.), *артыкуловѣ... чатыры, вызволе(н)е о(т) платовѣ и о(д) подво(д)* (Ст. літ. 1566), *вязневѣ достали* (Км.-Чарнаб.), *товаришовѣ его* (Кн. пас.), *дѣванадѣцать кошовѣ* (Цяпінскі), *семнадцать юнаков, две тисечи конников* (Бава), *до лѣсовѣ... утекали* (Атыла), *цыбули... на высадки венѣковѣ десетѣ* (Акт. Мінск.), *свет полонѣ светѣковѣ* (Рымша).

²⁶ *Накапаŭ ён* (Нёман) *ям і нораŭ, гоніць воды праз ласы*. (Я. Колас) «*Ад вежаŭ Ферары*» — назва паэтычнага зборніка.

так -и: *столь* — *столи*, *городъ* — *города*. У той час як усе шматлікія назоўнікі цвёрдай разнавіднасці сталі ўжывацца з канчаткам *-ы* (*сталы, гарады* і інш.), словы *сусед* і *чорт* ужываюцца ў беларускай літаратурнай мове з канчаткам *-і*. Што ж да народных гаворак, то ў частцы іх і гэтыя два назоўнікі падпалі пад агульнае выраўноўванне — маюць, як і *сады, лясы, плыты, платы*, канчатак *-ы* (*суседы, чарты*) у назоўным склоне, адпаведныя канчаткі ва ўскосных склонах (*суседаў, суседамі* і г. д.). Гэтыя формы назоўнікаў *сусед, чорт* — дыялектныя, часам сустракаюцца і ў мове мастацкіх твораў.

ЗАЙМЕННІК

§ 125. Кароткія папярэднія заўвагі

Лёгка ўбачыць выразныя і «кідкія» асаблівасці займенніка сярод іншых часцін мовы.

І ў старажытнай агульнаславянскай мове-аснове, і ў сучаснай беларускай, і ва ўсіх сучасных славянскіх мовах займеннікі — нешматлікія словы, іх лёгка пералічыць. Калі назоўнікі абазначаюць прадметы, прыметнікі — прыметы (прадметаў), лічэбнікі — лік (колькасць) або парадак пры лічэнні (прадметаў), дзеясловы — дзеянні, прыслоўі — прыметы дзеянняў або прыметы прымет, абазначаных прыметнікамі ці прыслоўямі (*вельмі дасціпныя, надта прыгожыя; вельмі дасціпна, надта прыгожа*), то з а й м е н н і к і не абазначаюць прадметаў, прымет, ліку (колькасці), а толькі паказваюць на прадметы, прыметы, лік (*Заспявай ты мне песню такую, каб душу мне паліла яна, каб у ёй ты нядолю людскую і ўсё вычарнай гора да дна.* — Я. Колас). Займеннік вылучаўся і вылучаецца сярод самастойных часцін мовы неразвітасю словаўтварэння, хоць і маем: *іх* — *іхні, іхняя, іхняе, які* — *абы-які* і інш. Нешматлікія словы, што ўтварыліся ад займеннікаў: *засвоіць, прысвоіць* і (прастамоўнае) *якаць*, (тваё) «*яканне*», *абыякавая, свойская* (птушка, жывёліна), *наская* (з *нашьская*) і інш.; ад займеннікавых каранёў паходзяць прыслоўі *сюды, туды, сяды-тады, там, усюды, заўсёды* (параўн. з *сёй-той, той, увесь*), *куды, калі, адтуль* і некаторыя іншыя.

У беларускай народна-дыялектнай мове часта ўжываюцца формы ацэнкі некаторых займеннікаў (*кожны* — *кожненькі, увесь* — *усенькі (-ая, -ія)*, *столькі* — *столечкі, нічога* — *нічогенькі, анічагенькі, анічагенечкі, нешта* — *нештачка* і інш.); гэтыя формы — жывыя і ўжывальныя ў мове літаратурных (мастацкіх) і фальклорных твораў.

Займеннік характарызуецца ўстойлівасцю лексічнага значэння: і ў старажытнасці і сёння паводле лексічнага значэння вылучаюцца фактычна тыя самыя групы: асабовыя, прыналежныя, адмоўныя, няпэўныя, адносныя і інш.

Словы-займеннікі вылучаюцца ўстойлівасцю значэння, граматычнай характарыстыкі.

Развіццё поўных прыметнікаў, іх скланення (склонавых канчаткаў) — вынік уплыву на прыметнікі займеннікаў. Займеннікі *тая* (*тое, тыя*), *гэтыя* (параўн. з рускімі *та, то, те, эти*) у беларускай мове маюць поўную форму, як і прыметнікі (*зімовая, сцюдзёная; крутое, маладое; адзінкавыя, стракатыя*).

§ 126. Асабовыя займеннікі

Да асабовых займеннікаў у агульнаўсходнеславянскай мове належалі толькі чатыры словы: *я* (**ѧзѣ**), *ты, мы, вы*. Значэнне іх тое самае, што і ў сучаснай беларускай мове.

Сучаснаму *я* адпавядае старажытнае **ѧзѣ**²⁷ (у стараславянскай мове — *азѣ*, без пратэтычнага *ј*). Асабовыя займеннікі не мелі катэгорыі роду, скланяліся ў адзіночным, множным і парным ліках.

	Адзіночны лік		Множны лік	
Н.	ѧзѣ	ты	мы	вы
Р.	мене	тебе	насѣ	васѣ
Д.	мѣнѣ, ми	тобѣ, тебѣ, ти	намѣ, ны	вамѣ, вы
В.	мене, мя	тебе, тя	насѣ, ны	васѣ, вы
Т.	мѣною	тобою	нами	вами
М.	мѣнѣ	тобѣ, тебѣ	насѣ	васѣ

Парны лік

Н.	вѣ	ва
В.	на	ва
Р.-М.	наю	ваю
Д.-Т.	нама	вама

§ 127. Змены ў асабовых займенніках

У агульнаўсходнеславянскіх тэкстах пачатку пісьмовай эпох сустракаюцца варыянты займенніка першай асобы: **ѧзѣ**, *я* і *азѣ*. Першыя два — заканамерныя ўсходнеславянскія. У першым варыянце (**ѧзѣ**) яшчэ ў дапісьмовую эпоху з'явіўся прыстаўны зычны. Варыянт *я* — параўнальна новы, гэта зменены **ѧзѣ**. Трэці варыянт (*азѣ*) — кніжны, запазычаны са стараславянскай мовы.

Параўнанне формы назоўнага склону з формамі іншых склонаў выяўляе так званы суплетызм (*я* і *мене, ты* і *тобѣ, мы* і *насѣ, вы* і *васѣ*), які захаваўся і ў сучаснай беларускай мове.

²⁷ Лічаць, што ўсходнеславянскае **ѧзѣ** адпавядае лацінскаму *ego*: зычны з паходзіць з *g(g)*, доўгі *э(e)* супаў з *a*, развіўся прыстаўны *ј* (*јазѣ*) (гл. § 26).

Якія ж змены адбыліся ў скланенні асабовых займеннікаў?

Займеннік *я* (*язъ*) у давальным склоне адзіночнага ліку меў формы *мѣнѣ* і *ми*. Першая з іх кваліфікуецца як звычайная, умоўна — поўная, другая — як энклітычная. У агульнаўсходнеславянскай мове яны ўжываліся паралельна: *неси мѣнѣ* і *неси ми, даи мѣнѣ* і *даи ми*.

Займеннік *ты* ў давальным склоне адзіночнага ліку меў формы *тобѣ*, *тебѣ* і *ти*; з іх у беларускай мове замацавалася фанетычна змененая першая — *табѣ*.

Займеннікі *назъ* і *ты* мелі дзве формы ў вінавальным склоне: *мене(-ѣ)*, *тебе(-ѣ)* і *мя, тя*.

Энклітычныя формы займеннікаў *я*, *ты*, (*ми, ти; мя, тя*) ужываліся не толькі ў агульнаўсходнеславянскай, а і ў старажытнай беларускай мове: *зъ Смоленска... далъ ми знать* (Км.-Чарнаб.), *обецал ми у пуцы... попелу выробит(ь)* (Магіл. акты 1578), *ми ся то не подобало* (Трыстан), *Хочу ти дати одну панну за жону* (Бава), *ничого ти мною не заборонено* (Трыстан), *выслухаи мя, прошу тя, сыну милый* (Стр. Хр.), *Пулкане, послухай мя* (Бава), *тя ранилѣ невмыслне* (Ст. літ. 1529). Аднак захаваліся толькі поўныя формы з пэўнымі фанетычнымі зменамі: *мѣнѣ* → *мене*, *тобѣ* → *табѣ*, *мене* → *мяне*, *тебе* → *цябѣ*.

У месным склоне, як і ў давальным, з дзвюх форм *тобѣ* і *тебѣ* замацавалася першая: *тобѣ* → *табѣ*²⁸.

Што да формы творага склону (*мѣною, тобою*), то ў ёй адбыліся толькі фанетычныя змены, у выніку якіх з'явіліся варыянты *мною(-ою)* і *мной(-ој)*, *табою(-ою)* і *табой(-ој)*; варыянт канчатка *-ой(-ој)* адрозніваецца ад *-ою(-ою)* адсутнасцю канцавога галоснага *у(-ою → -ој)*.

Займеннікі *мы*, *вы* (множны лік) страцілі энклітычныя формы давальнага (*ны, вы*) і вінавальнага (*ны, вы*²⁹) склону; у формах *насѣ*, *васѣ* адбылася фанетычная змена: *насѣ* → *нас*, *васѣ* → *вас*.

Формы асабовых займеннікаў парнага ліку выцесніліся формамі множнага.

§ 128. Зваротны займеннік *сябе*

Займеннік *сябе* не меў формы назоўнага склону. Такая асаблівасць гэтага займенніка ёсць і ў сучаснай беларускай мове³⁰. Як і займеннікі *я*, *ты*, *мы*, *вы*, займеннік *сябе* ў даваль-

²⁸ Параўн. у рускай мове: *тебе* — давальны і месны склону. Лічаць, што яшчэ ў агульнаўсходнеславянскай мове побач з *тобѣ* ўзнік варыянт *тебѣ*, які і замацаваўся ў рускай мове (→*тебе*).

²⁹ Энклітычная (архаічная) форма *вы* захавалася ва ўстойлівым выразе *іду на вы* (!).

³⁰ Зваротны займеннік *сябе* (і ў мінулым і сёння) — своеасаблівы суправаджальнік дзеючай асобы, суб'екта дзеяння (*ён купіў сабе кашук, яна любавалася сабою*), не мае формы назоўнага склону.

ным і вінавальным склонах меў поўныя і энклітычныя формы: *собъ* (*себѣ*) і *си, себе* (-ѣ) і *ся*.

Энклітычная форма давальнага склону часта ўжывалася ў старажытнай беларускай мове, але бясследна страцілася³¹. Поўная форма *собѣ* перажыла толькі фанетычныя змены: *собѣ* → *сабѣ*.

Энклітычная форма вінавальнага склону *ся* дайшла да нас як структурны элемент зваротных дзеясловаў. У агульнаўсходнеславянскай і ў старажытнай беларускай мове энклітыка *ся* магла займаць адносна вольную пазыцыю³² — стаяць пасля дзеяслова, перад ім, аддзяляцца ад дзеяслова словам (словамі): *что ся дѣть по верѣмьнемь* (Гр. 1229), *а што ся дотычеть данины наше господарское* (Ст. літ. 1529), *мещане ся бояли* (Атыла), *у твоей волости ся то дѣяло* (Гр. 1300), *ся ему дивовати почали; ми ся то не подобало; треба ся тобѣ... стеречи* (Трыстан), *взявши з собою... остронома, которыи ся знал по звѣздахъ; сподобало ся ему мѣсто велми* (Рачынскі с.), *пригодила ся пригода* (Скарына, Руф). У «Лісце да Абуховіча» (1655) напісання *ся* як асобнага слова няма³³: *зблудился, дееться, волоклося*.

Былы займеннік *ся* стаў часціцаю (так называюць *-ся* традыцыйна; апошнія гады гэта *-ся* называюць то суфіксам, то постфіксам). Гэта часціца ў гаворках перажыла новыя змены: *спытайшысь* (Мсціслаў), *прачнуўса* (Петрыкаў). У літаратурнай мове замацавалася найбольш тыповая — *-ся*: *спытаюся, здзіўляюся, вучымся, здзівімся*.

§ 129. Займеннік 3-й асобы

Займенніка 3-й асобы ў агульнаславянскай мове не было, ён з'явіўся з часам, хоць уласна асабовым займеннікам назваць яго нельга і сёння, бо ён выдзяляецца з ліку асабовых займеннікаў і ў сучаснай беларускай мове. Гэта выдзяленне — і ў тым, што займеннік 3-й асобы захоўвае значэнне ўказальнасці на любы прадмет³⁴, тады як асабовыя *я, ты, мы, вы* — паказчыкі асобы; і ў тым, што займеннік 3-й асобы змяняецца па родах (*ён, яна, яно*), мае форму множнага ліку *яны* (як і *тыя, гэтыя*). Займеннік 3-й асобы ў сучаснай мове мае значэнне асабова-ўказальнае.

Развіццё займенніка 3-й асобы складанае і працяглае. Неабходна засвоіць узнікненне займенніка трэцяй асобы *ён*

³¹ Параўн. у балгарскай мове: *купили си горне мед*.

³² Першапачаткова *ся* ішло ў сказе за першым самастойным словам (Сokolova М. А. Очерки по исторической грамматике русского языка.— Л., 1962).

³³ Нарысы па гісторыі беларускай мовы.— Мінск, 1957.

³⁴ *Узшыюй мясяц. Ён асвятліў дарогу. Прыйшла вясна. Яна прынесла цёплыню і зеляніну.* («Звязда»)

(яна, яно, яны), яго суплетывізм у скланенні, ускладненую (падвойную) аснову ў назоўным склоне.

З агульнаславянскай мовы перайшлі, як спадчына, у агульнаўсходнеславянскую мову ўказальныя займеннікі трохступеннай указальнасці: займеннік *сь* (*ся, се*) паказваў на самы блізкі прадмет, *тѣ* (*та, то*) — на прадмет адносна блізкі, *онѣ* (*она, оно*) — на аддалены прадмет. Узнікненне і пашырэнне ў мове займенніка *гэты* (*г-э-тѣ, г-э-тѣ-тѣ*), які паказваў на блізкі прадмет, прывяло да паступовага выцяснення займенніка *сь*. Займеннік *тѣ* як бы «спецыялізаваўся» паказваць на далейшы прадмет. Займеннік *онѣ* паступова замацоўваўся ў сказе ў ролі дзейніка, страчваў значэнне проста ўказальнасці, становячыся асабова-ўказальным словам. Займеннік *он-ѣ* (*он-а, он-о*) замацаваўся як асабовы (асабова-ўказальны) толькі ў назоўным склоне адзіночнага і множнага ліку. Ва ўскосных склонах значэнне гэтага займенніка выражаецца формамі іншага займенніка — займенніка з асноваю на *і*: *і-ѣ* (графічна — *и*) — м. р., *і-а* (графічна — *я*) — ж. р., *і-э* (графічна — *ѣ* або *е*) — н. р.

Займеннік *и* (*я, е*) скланяўся наступным чынам:

	Адзіночны лік			Множны лік		
	М. р.	Н. р.	Ж. р.	М. р.	Н. р.	Ж. р.
Н.	и(ѣ)	ѣ(ѣ)	ѣ(ја)	и	ѣ	ѣ
Р.	ѣго	ѣго	ѣ		ихъ	
Д.	ѣму	ѣму	ѣи		имъ	
В.	и, нь, ѣго	ѣ	ю	ихъ	ѣ	ѣ
Т.	имъ	имъ	ѣю		ими	
М.	ѣмъ	ѣмъ	ѣи		ихъ	

Парны лік

	М. р.	Н. р.	Ж. р.
Н.-В.	я	и	и
Р.-М.		ю	
Д.-Т.		има	

Форма назоўнага склону *и* (*я, е*) выцеснілася займеннікам *онѣ* (*она, оно*) і перастала ўжывацца яшчэ ў дапісьмовы перыяд агульнаўсходнеславянскай мовы; помнікі першых стагоддзяў пісьмовай эпохі засведчылі гэты займеннік у спалучэнні з часціцаю *же*: *иже, яже, еже*.

Такім чынам, яшчэ ў агульнаўсходнеславянскай мове займеннік 3-й асобы ў назоўным склоне адзіночнага ліку меў аснову *он-* (*он-ѣ, он-а, он-о; он-и, он-ы, он-а*), а ва ўскосных склонах — аснову *і-*: Р. *ѣго* (*і-эго*), Д. *ѣму* (*і-эму*) і г. д. Узнік суплетывізм, або спляценне, асноў.

У мове беларускай народнасці адбылася змена і ў аснове назоўнага склону адзіночнага і множнага ліку — развіўся пры-

стаўны *j*. Гэты прыстаўны ўзнік не фанетычным шляхам, а ў выніку выраўноўвання асновы назоўнага склону паводле іншых склонаў адзіночнага і множнага ліку, дзе асновай быў *j*: *j+он* (графічна — *ён*), *j+она* → *j-ана* (графічна — *яна*), *j+оно* → *яно* (графічна — *яно*). Атрымалася падвойная аснова (*j+он*). Такі варыянт займенніка 3-й асобы (*яна, яно, яны*) узнік толькі ў беларускай мове (параўн.: руск. *он, она, оно*; укр. *він, вона, воно*, дзе *в* — прыстаўны гук, як і ў беларускіх *вуліца, восень*).

Займеннік мужчынскага роду *и* ў вінавальным склоне меў тры формы: *и* (як у назоўным), *нь* і *Ћго*. Форма *нь* знікла бяследна. Форма *и* ўжывалася часта (*кто... изнесѣть и Ѡ манастыра* — з надпісу на крыжы Е. Полацкай), сустракаецца *яна* і ў выданнях Ф. Скарыны (*поразил и для смелости*). *Яна* таксама вышеснілася. Запанавала форма *Ћго* (з фанетычнаю зменаю — *јаго*), якая замацавалася і як форма вінавальнага склону ніякага роду. У вінавальным склоне жаночага роду ўжываліся формы *ю* і *Ћѣ*: *проводимѣ ю сквозь вѣсяко страшнѣ мѣсто; родителя повелѣста ю крестити; пояти ю невесту за с(ы)нѣ твои* (Ж. Ефр.), *нашли ю змерзлую* (Ал.). Першая з іх дайшла да нас як частка канчатка ў словах (формах) тыпу *маладую, пятую, узараную, тую, першую*³⁵. Другая перажыла толькі фанетычныя змены — *яе*.

У мове беларускай народнасці адбылася змена, у выніку якой усе скланяльныя словы прыметнікавага тыпу мужчынскага і ніякага роду ў месным склоне адзіночнага ліку набылі форму творнага склону. Так здарылася і з займеннікам *ён* (*яно*): былым дзвюм формам (*имѣ* — творны склон, *Ћмѣ* — месны склон) стала адпавядаць адна — *ім*.

У назоўным склоне множнага ліку займеннік *онѣ* (*она, оно*) меў родавыя формы: *они* (як і *столи, плоди, черти*) — мужчынскі род, *оны* (як і *стѣны, руки*) — жаночы род, *она* (як і *окѣна, села*) — ніякі род. У выніку уніфікацыі замацавалася адна з іх — былая форма назоўнага склону жаночага роду: *оны* → *іоны* → *іаны* (*яны*).

У вінавальным склоне для ўсіх трох родаў запанавала форма роднага склону множнага ліку — *ихѣ* (*ііх*).

Азняямленне са старажытнымі тэкстамі паказвае, што яшчэ ў дапісьмовую эпоху займеннік *и* (*я, е*) ва ўскосных склонах пасля прыназоўнікаў меў прыстаўны *н* (*кѣ нему, сѣ нею, сѣ ними*). Гэты прыстаўны з'явіўся ў выніку перараскладання. Старажытныя прыназоўнікі *сѣн, кѣн, вѣн*³⁶ канчаліся на зычны *н*, гэты зычны «прымкнуў» да наступнага займенніка ў форме ўскосных склонаў: *сѣн ими* → *сѣ ними*, *кѣн имѣ* → *кѣ нимѣ*. Паступовае «дарошчванне» *н* адбылося і пасля іншых прыназоўнікаў: *на*

³⁵ *Тую* — з *ту* + *ю*, як і *маладую* — з *молоду* + *ю*.

³⁶ У словах *снедаць, зняць, знешні* прыстаўка *с'н-* (*з'н-*), у слове *унутры* — *ун-*; *яны* — з былых *сѣн-, вѣн-*, якія ў сваю чаргу паходзяць адпаведна ад прыназоўнікаў *сѣн, вѣн*.

нихъ, на ню, за ними, у нихъ. У старажытных беларускіх тэкстах часта сустракаем: *него, нему, ними* і падобн. Аднак яшчэ ў мове беларускай народнасці займеннік 3-й асобы пачаў ужывацца без *н*. У гаворках XIX—XX ст. займеннікі 3-й асобы ўжываюцца без *н*: *з ім, з імі, на іх, пад імі* і г. д.

§ 130. Неасабовыя займеннікі

Сярод займеннікаў неасабовыя складаюць колькасна большую групу. Як і ў сучаснай мове, выдзяляюцца такія, напрыклад, групы неасабовых займеннікаў:

указальныя: *тэ (та, то), сь (ся, се), овэ (ова, ово), онэ (она, оно)* і інш.;

азначальныя: *весь (весья, все), такэ (така, тако)* і інш.;

прыналежныя: *мои (моя, мое), твои (твоя, твое), свои (своя, свое), нашэ (наша, наше), вашэ (ваша, ваше)* і інш.;

пытальныя і пытальна-адносныя: *кэто, чэто, чьи (чья, чье), которэ (котора, которо)* і інш.

Для неасабовых займеннікаў характэрна ўласна займеннікавае скланенне, перанятае прыметнікамі і іншымі словамі прыметнікавага тыпу.

Усе неасабовыя займеннікі распадаюцца на дзве выразныя групы:

займеннікі мяккай разнавіднасці: *и (я, е), мои (моя, мое), твои (твоя, твое), свои (своя, свое), чьи (чья, чье), нашэ (наша, наше), вашэ (ваша, ваше), кэи (кая, кое), чэто, сь (ся, се)* і некаторыя іншыя;

займеннікі цвёрдай разнавіднасці: *тэ (та, то), онэ (она, оно), которэ (котора, которо), самэ (сама, само), якэ (якая, яко), какэ (кака, како), веськэ (весьяка, всяко), сикэ (сика, сико), инэ (ина, ино), кэто* і некаторыя іншыя.

Тыповым узорам скланення займеннікаў мяккай разнавіднасці было скланенне займенніка *и (я, е), мои (моя, мое)*, а цвёрдай разнавіднасці — скланенне займенніка *тэ (та, то)*.

§ 131. Скланенне неасабовых займеннікаў

Мяккая разнавіднасць

Адзіночны лік			Множны лік			Парны лік		
М.р.	Н.р.	Ж.р.	М.р.	Н.р.	Ж.р.	М.р.	Н.р.	Ж.р.
Н. мои	моѐ	моѐа	мои	моѐа	моѐ	Н.-В. моѐа	мои	мои
Р. моѐго	моѐго	моѐѐ		моихъ		Р.-М.	моѐю	
Д. моѐму	моѐму	моѐи		моимъ		Д--Т.	моима	
В. мои	моѐ	мою	моѐ	моѐа	моѐ			
Т. моимъ	моимъ	моѐю		моимн				
М. моѐмъ	моѐмъ	моѐи		моихъ				

Цвёрдая разнавіднасць

Адзіночны лік			Множны лік			
	М.р.	Н.р.	Ж.р.	М.р.	Н.р.	Ж.р.
Н.	тъ	то	та	ти	та	ты
Р.	того	того	тоѣ		тѣхъ	
Д.	тому	тому	тои		тѣмъ	
В.	тъ, тѣи, тѣтъ, того	то	ту	ты	та	ты
Т.	тѣмъ	тѣмъ	тою		тѣми	
М.	томъ	томъ	тои		тѣхъ	

Парны лік

	М.р.	Н.р.	Ж.р.
Н.-В.	та	тѣ	тѣ
Р.-М.		тою	
Д.-Т.		тѣма	

Займеннікі цвёрдай і мяккай разнавіднасцей адрозніваюцца не толькі тым, што ў першых аснова канчаецца на цвёрды, а ў другіх — на мяккі зычны, а і склонавымі канчаткамі.

Параўнаем, напрыклад, некаторыя склонавыя формы адзіночнага

Р.	того (т-ого)	<i>i</i>	моѣго (мој-его)	ѣго (j-его)
Д.	тому (т-ому)	<i>i</i>	моѣму (мој-ему)	ѣму (j-ему)
Т.	тѣмъ (т-ѣмъ)	<i>i</i>	моимъ (мој-имъ)	имъ (j-имъ)

і множнага ліку

Р.	тѣхъ (т-ѣхъ)	<i>i</i>	моихъ (мој-ихъ)	ихъ (j-ихъ)
Д.	тѣмъ (т-ѣмъ)	<i>i</i>	моимъ (мој-имъ)	имъ (j-имъ)
Т.	тѣми (т-ѣми)	<i>i</i>	моими (мој-ими)	ими (j-ими)

Асобную змешаную разнавіднасць утвараў займеннік *всь* (*всья*, *всье*), які ў адных склонах меў такія канчаткі, як займеннікі мяккай разнавіднасці, а ў другіх — як займеннікі цвёрдай разнавіднасці.

Адзіночны лік

Р.	всьего (всь-его) — як моѣго (мој-его)
Т.	всьѣмъ (всь-ѣмъ) — як тѣмъ (т-ѣмъ)

Множны лік

Р.	всьѣхъ (всь-ѣхъ) — як тѣхъ (т-ѣхъ)
Д.	всьѣмъ (всь-ѣмъ) — як тѣмъ (т-ѣмъ)

§ 132. Змены ў займенніках мяккай разнавіднасці³⁷

У назоўным склоне адзіночнага ліку займеннікаў мужчынскага роду *мой, твой, свой, чый* адбылася фанетычная змена — страта канцавога *ь*: *моѣ* (графічна — *мои*) → *мој* (*мой*), *своѣ* (графічна — *свои*) → *свој* (*свой*). У займенніку ніякага роду канцавы націскны *э(е)* змяніўся на *о*: *мојэ* → *мајо* (*маё*), *својэ* → *сваё* (*сваё*). Аснова гэтых займеннікаў і ў агульнаўсходнеславянскай і ў сучаснай беларускай мове — на *ј*. Форма займенніка *чый* у назоўным (вінавальным) склоне адзіночнага ліку — з *чѣѣ* (графічна — *чьи*): рэдукаваны *ь* перад *ј* змяніўся на рэдукаваны *и* (гл. § 82, 83), які падоўжыўся, а з зацвярдзеннем *ч* супаў з *ы*, канцавы *ь* страціўся; *чѣѣ*, такім чынам, → *чии* (→ *чиј* → *чыј*). Аснова *чый* замацавалася ва ўсіх склонавых формах адзіночнага і множнага ліку: *чья, чыё, чыйго, чыёй, чыйму, чым, чые, чыіх, чым, чымі, (на) чыіх (чыј-а, чыј-о, чыј-го, чыј-ой, чыј-му, чыј-ім, чыј-э, чыј-іх, чыј-ім, чыј-імі)*.

У родным і давальным склонах адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду займеннікаў на *й* (*ј*) адбылося своеасаблівае скарачэнне канчатка: *моѣго (мој-его)* → *мај-го, твоѣго (твој-его)* → *твај-го, своѣго (свој-его)* → *свај-го, чѣѣго (чѣј-его)* → *чыј-го, моѣму (мој-ему)* → *мај-му, твоѣму (твој-ему)* → *твај-му, своѣму (свој-ему)* → *свај-му*. Гэта скарачэнне з'явілася, можна думаць, вынікам своеасаблівага выраўноўвання з формамі іншых склонаў — змяншэння колькасці галосных (складоў); параўн.: (з) *маім (мајім), (на) маім (мајім), твајо, мајо, тваја, маја*, адпаведна і *мајго, мајму, твајго, твајму* (з двума галоснымі гукамі, з двума складамі).

У сувязі з развіццём катэгорыі адушаўлёнасці, яе выражэння ў вінавальным склоне, апрача спрадвечнай формы *мой, твой, свой* (з *моѣ, твоѣ, своѣ*), *маё, тваё, сваё* (з *моје, твоје, своје* і г. д.), з'явілася другая форма — роднага склону: *аглядай свой сад*, але *даглядай свайго сына*.

І апошняя заўвага — пра выцясненне формаю творнага склону формы меснага. Творны склон меў форму (за) *моимь, нашимь, вашимь* (сталом, полем); месны — (на) *моѣмь, нашемь, вашемь* (стале, полі). Замацавалася і запанавала для абодвух склонаў першая форма; г. зн. стала: (на) *маім, нашым, вашим* (стале, полі), як і (за) *маім, нашым, вашим* (сталом, полем).

Абмяжуемца канстатацыяй змен фанетычнага характару ў займенніках *нашъ, вашъ* (гл. § 38). У назоўным-вінавальным склоне мужчынскага і ніякага роду страціўся канцавы *ь*, зычны *ш* зацвярдзеў; у родным склоне канчатак *-его* змяніўся на

³⁷ Увайшло ў традыцыю спачатку разглядаць змены ў займенніках цвёрдай разнавіднасці, а потым — мяккай. Адступаем ад гэтай традыцыі з улікам таго, што ў гісторыі беларускай мовы формы займеннікаў мяккай разнавіднасці выцеснілі некаторыя формы цвёрдай.

-ага (аканне); у творным склоне страціўся рэдукаваны *ь*, зычны канчатка *м* зацвярдзеў (*своимь* → *сваім*, *нашимь* → *нашым*).

Са склонавых форм займеннікаў мяккай разнавіднасці жаночага роду патрабуе заўвагі родныя склон: *моѣѣ*, *твоѣѣ*, *своѣѣ*, *нашеѣ*. Да нас дайшоў фанетычна зменены былы канчатак *-еѣ*, дзе *ѣ* супаў з *э(е)*, адбылося зліццё (сцяжэнне) *еѣ* → *е*: *моѣѣ* → *мае*, *твоѣѣ* → *твае*. Узнік і пашырыўся ва ўжыванні і другі варыянт канчатка; побач з *(у)* *мае* (унучкі), *(з)* *твае* (парады), *нашае*, *вашае* ўжываюцца (прычым часцей) *маёй*, *тваёй*, *сваёй*, *нашай*, *вашай*.

У форме творнага склону, галоўным чынам у паўночнаўсходніх гаворках, узнік варыянт канчатка ў сувязі са стратаю канцавога *у*: *маёю* (*маюю*) → *маёй* (*маюй*). Па аналогіі з назоўнікамі і прыметнікамі цвёрдай разнавіднасці (*вадою* і *вадой*, *травой* і *травой*, *густою* і *густой*) галосны *э(е)* супаў з *о*: *маею* → *маюю* і *маюй*, *твоёю* → *тваюю* і *тваюй*, *чыею* → *чыюю* і *чыюй*.

Са склонавых форм множнага ліку патрабуе тлумачэння толькі назоўныя склон (змены ў вінавальным склоне — гэта змены ў назоўным і родным склонах).

У назоўным склоне множнага ліку займеннікі мужчынскага роду мелі канчатак *-и*: *мои* (*моји*), *твои* (*твоји*), *свои* (*своји*), *чыи* (*чыји*), *наши*³⁸; жаночага роду — *-ѣ*: *моѣ*, *твоѣ*, *своѣ*, *чыѣ*, *нашѣ*³⁹; ніякага роду — *-а* (*-я*): *моя*, *своя*, *твоя*, *наша*⁴⁰. У старажытнай беларускай мове працэс змяншэння форм назоўнага склону множнага ліку быў працяглы; спачатку забывалася форма назоўнага склону ніякага роду і ўжываліся *моє* (з *моѣ*) і *мои*. Паступова першая з іх запанавала як адзіная форма назоўнага склону множнага ліку: *маé адказы*, *маé кніжкі*, *маé пажаданні*⁴¹. Займеннікі *наш*, *ваш* у назоўным склоне множнага ліку захавалі форму былога мужчынскага роду: *наши* (→ *нашы*), *ваши* (→ *вашы*).

§ 133. Змены ў займенніках цвёрдай разнавіднасці

Перш за ўсё адзначым істотную і прыкметную змену займенніка *тэ* у назоўным склоне адзіночнага і множнага ліку. Гэты займеннік у назоўным склоне адзіночнага ліку меў формы: *тэ* і *тот* — мужчынскі род, *та* — жаночы, *то* — ніякі. У такім выглядзе яны дайшлі да нашага часу ў рускай мове: форма жаночага роду — *та*, ніякага — *то*, з дзвюх форм мужчынскага роду *тэ* і *тэтэ* — фанетычна змененая другая.

³⁸ Параўн.: *моі* і *столі*, *твой* і *сады*, *чыі* і *стозі*.

³⁹ Параўн.: *моѣ* і *зэмлѣ*, *твоѣ* і *пѣцѣ*, *своѣ* і *задѣчѣ*.

⁴⁰ Параўн.: *твоя* і *поля*, *своя* і *бѣгна*.

⁴¹ У рускай мове запанавала *мои*, *твои*, *свои* — былая форма назоўнага склону множнага ліку мужчынскага роду.

Былыя агульнаўсходнеславянскія (і агульнаславянскія) тэ, та, то ў перыяд утварэння і развіцця мовы беларускай народнасці змяніліся і замацаваліся як поўныя формы (параўн.: тая і маладая, тое і дарагое). Тая — з та і **Ѡ**, тое — з то і **Ѧ** (як і маладая — з молада і **Ѡ**, дарогае — з дорого і **Ѧ**). Складаней было з формаю назоўнага склону мужчынскага роду. У агульнаўсходнеславянскай мове побач з тэ ужывалася форма тэтэ, якая ўтварылася шляхам падваення тэ: тэ + тэ. З такой падвойнаю асноваю займеннік ужываўся і ў старажытнай беларускай мове. Яшчэ ў дыялектах агульнаўсходнеславянскай мовы ўзнікла складаная (поўная) форма мужчынскага роду шляхам зліцця тэ і и (тэіь). Рэдукаваны т перад наступным і змяніўся на ы рэдукаваны, які з часам падбўжыўся і супаў з ы; канцавы ь страціўся. Так развілася форма мужчынскага роду тый, якая бытвала ў жывой старажытнай мове, натуральна адлюстравалася ў старажытных беларускіх помніках, ужываецца ў частцы сучасных беларускіх гаворак. Помнікі засведчылі варыянт той, які запанаваў (яшчэ ў старажытны перыяд) у беларускай мове. Гісторыкі мовы мяркуюць, што ўзнікненне варыянта той (з тэи) звязана з уплывам на заканамернае тый (тэіь → тый) займеннікаў мой, твой, свой (тый → той). Ва ўсякім разе ў старажытнасці ўзнікла форма тый, паралельна ўжывалася і замацавалася форма той; яна — нарматыўная (пры дыялектных тый, тэй).

У вінавальным склоне таксама замацаваліся формы той (мужчынскі род) і тое (ніякі род).

З развіццём катэгорыі адушаўлёнасці спалучэнні тыпу (взьми) тэ конь у вінавальным склоне набылі форму роднага склону — (взьми) того коня → таго каня.

Форма вінавальнага склону жаночага роду ту таксама змянілася на складаную, якая ўтварылася зліццём ту з адпаведнаю формаю займенніка **Ѡ** ў вінавальным склоне — ю (тую). Яшчэ ў помніках, напісаных у XIII ст. і на мяжы XIII—XIV ст., сустракаем: тая правда (Гр. 1229), на тую землю (Гр. 1284), тая... обида, тую дѣтину, тую думу (Гр. 1300). У помніках наступных часоў: уся тая волость, усю тую дань (Гр. 1387), тая шкода (Ст. літ. 1566), тругизну тую; я зрадоцю быти не хочу за тую ласку у почестност(ь); Трыщан тое чулѣ (Трыстан), тую панну; и назвали тую землю Жомошь; была велми красна тая дѣвка и розумна (Рачынскі с.), тое свіато минуло (Маг. акты 1578), на тое мѣсто; але што за лѣкарство на тое зло наити маем? (Атыла).

Формы роднага і давальнага склону мужчынскага і ніякага роду граматычных змен не перажылі. Да нас дайшлі два варыянты формы роднага склону жаночага роду, абодва яны — фанетычныя: таё і той (з тоѣ). Абудва сустракаюцца ў помніках: тьи два служе(б)ники приехали до тое корчмы; з господинею тое корчмы (Суд. кн.), тое небеспечности (Атыла), тое ж нчы... пошол (Бава), со все той земли (АЛМ).

У частцы дыялектаў агульнаўсходнеславянскай мовы ў

творным склоне адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду на месцы *тѣмь* паявілася форма *тымь* (*ь*) — як вынік уплыву формы займеннікаў мяккай разнавіднасці (*нашымь, вашымь, моимь, своимь, имь*) і поўных прыметнікаў (*добрымь, лѣтнімь, синимь*). Старажытныя беларускія помнікі XV—XVII ст. засведчылі форму творнага склону адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду *тымь* (*ѣ*): *зѣ всимѣ тымѣ* (АЛМ)⁴², *с тым сыном* (Ст. літ. 1529), *пане, albo пусти Трыщана, albo хочу сама себе убити тым мечомѣ* (Трыстан), *нѣхто... был перед тым у князя* (Рачынскі с.).

Як і займеннікі мужчынскага і ніякага роду мяккай разнавіднасці, займеннік *той* (*тоє*) перажыў выцясненне формы меснага склону формаю творнага склону. Побач з *...пыталі о том* (АЛМ), *а в том бы шкода стала; в том листе* (Ст. літ. 1529) сустракаюцца: *на сейме тымѣ; в тымѣ... гнєве* (Еўлашэўскі)⁴³. У апошнім тэксце ёсць: *вѣ том року і в тымѣ же куте*.

Адзіная форма для творнага і меснага склону адзіночнага ліку стала нормаю сучаснай беларускай літаратурнай мовы: (за) *тым* (берагам) і (на) *тым* (беразе), (з) *тым* (кашом) і (у) *тым* (кашы), (перад) *тым* (полем) і (на) *тым* (полі).

Займеннік *тѣ* (*та, то*) у назоўным і вінавальным склонах множнага ліку меў тры адпаведныя родавыя формы: *тѣ* — *ти* (як і *столі, плоді*), *та* — *ты* (як і *стѣны, рўкы*), *то* — *та* (як і *о́кѣна, сѣла*).

У жывой беларускай мове ўжо ў XV—XVII ст. пералічаныя формы множнага ліку не ўжываліся. На змену *ти, ты, та* прыйшлі поўныя формы, утвораныя зліццём *тѣ, та, то* з адпаведнаю формаю займенніка *и* (мужчынскі род), *ѣ* (жаночы род), *ѣ* (ніякі род): *тши, тыѣ, таѣ*. З гэтых трох форм пераважалі ў тэкстах XV—XVIII ст. першыя дзве — *тые* і *тши* (*тшии*); *тые* з *тыѣ* — форма жаночага роду, *тши* з *тшии* — форма мужчынскага роду, у якой, як і ва ўскосных склонах (параўн.: *тѣхѣ — тых, тѣмѣ — тым*), пасля *т* з'явіўся *ы*: *тши свѣтки прысягнули* (АЛМ, 1495), *тши роки минули* (АЛМ, 1498), *тые кожмяки* (АЛМ, 1495)⁴⁴, *тые, которые ся зьедуть* (Ст. літ. 1566), *прыступили тые рыцэры; тые его соромотили* (Трыстан), *люди... тые, што за Велею о́сѣли, игривали на трубах* (Рачынскі с.).

Былая форма жаночага роду *тые* пераважала і ў жывой народнай мове і ў пісьмовых помніках XV—XVII ст.⁴⁵

Як і ў творным склоне адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду, у родным, давальным, творным і месным склонах множнага ліку займеннік *той* (*тая, тоє*) змяніў склаваныя фор-

⁴² Нарысы па гісторыі беларускай мовы. — Мінск, 1957, с. 134.

⁴³ Тамсама.

⁴⁴ Тамсама, с. 135.

⁴⁵ Тамсама.

мы пад уплывам займеннікаў мяккай разнавіднасці і поўных прыметнікаў: на месцы *тѣхъ, тѣмъ, тѣми* сталі ўжывацца формы:

тых — як і *моихъ, нашихъ, вашихъ, добрыхъ, синихъ,*
тым — як і *моимъ, нашимъ, вашимъ, добрымъ, синимъ,*
тыми — як і *моими, нашими, вашими, добрыми, синими,*
тых — як і *моихъ, нашихъ, вашихъ, добрыхъ, синихъ.*

Новыя формы адлюстроўваюцца ў старажытных тэкстах: з *тыхъ часовъ* (Ст. літ. 1529), *тыхъ земля* (Ст. літ. 1566), *с ты(х) дубчыко(в)* (Тры кар.), *странами тыми* (Скарына, Юдзіф), *у ты(х) колодзе(х)* (Тры кар.), *ты(м) суседомъ; на ты(х)* (Гр. 1465).

З даўніх часоў у беларускай мове ўжываецца займеннік *гэты*. У яго складзе ўказальная часціца *гэ*⁴⁶ і займеннік *тѣѣ* (та ці *таѣ*, то ці *тоѣ*). У форме мужчынскага роду з часам займеннік атрымаў гучанне *гэты* (з *г-э-тѣѣ*), у жаночым родзе — *гэта* і *гэтая*, у ніякім — *гэта*, *гэта* і *гэтае*. З двух варыянтаў жаночага і ніякага роду (*гэта* і *гэтая*, *гэта* і *гэтае*) у сучаснай літаратурнай мове пераважае першы.

§ 134. Змены ў займенніку *увесь* (*уся*, *усё*)

У § 131 паказана своеасаблівасць скланення займенніка *весь* (*весья*, *весе*); на аснове гэтай своеасаблівасці скланення ён выдзяляецца ў так званую змешаную разнавіднасць.

Скланенне займенніка змешанай разнавіднасці:

Адзіночны лік

	М.р.	Н.р.	Ж.р.
Н.	весь	весе	весья
Р.	всего	всего	весью
Д.	всему	всему	всьей
В.	весь	весе	весью
Т.	всѣмь	всѣмь	всью
М.	всемь	всемь	всьен

Множны лік

	М.р.	Н.р.	Ж.р.
Н.	всьи	всья	всьѣ
Р.		всьѣхъ	
Д.		всьѣмь	
В.	всьѣ	всья	всьѣ
Т.		всьѣми	
М.		всьѣхъ	

⁴⁶ Юргелевіч П. Я. Нарыс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі. — Мінск, 1974, с. 278.

Парны лік

	М.р.	Н.р.	Ж.р.
Н.-В.	всья	всьѣ	всьѣ
Р.-М.		всьею	
Д.-Т.		всьѣма	

Перш чым сказаць пра змены ў склонавых формах займенніка *всьь*, звернем увагу на фанетычныя змены ў ім: Н. *всьь* → *вес'*, *всья* → *уся*, *всье* → *усе* → *ус'о*; Р. *всьега* → *усяго*, *всьѣ* → *усяе* (і *ўсѣй*); Д. *всьему* → *усяму*, *всьеи* → *усѣй*; В. *всьь* → *весь*, *всью* → *ую*, *всье* → *усѣ*. Як бачым, толькі форма назоўнага і вінавальнага склонаў адзіночнага ліку мужчынскага роду засталася з пачатковым *в*, астатнія формы назоўнага і ўскосных склонаў сталі пачынацца з *у* (*ў*). Пад уплывам шматлікіх склонавых форм і ў назоўным-вінавальным склоне мужчынскага роду з'явіўся як прыстаўны *у* (*ў*): *вес'* → *увесь* (*ўвесь*). Прыклады са старажытных беларускіх тэкстаў: *уся тая волость* (Гр. 1387), *он самъ увесь* (Рачынскі с.), *ваши(х)... справъ вѣвесь (увесь) свет полонъ светѣко(в)* (Рымша), *уси справы* (БА, 1499), *уси мещане* (Ст. літ. 1529).

Займеннік *всьь* змяніў свае склонавыя формы пад уплывам займеннікаў мяккай разнавіднасці і прыметнікаў:

Т. адз. ліку *всьѣмъ* → *всім* (*усім*) — як і *моимъ*, *нашимъ*; *синимъ*;

Р. і М. мн. ліку *всьѣхъ* → *всѣх* (*усѣх*) — як і *моихъ*, *нашихъ*, *синихъ*;

Д. мн. ліку *всьѣмъ* → *всім* (*усім*) — як і *моимъ*, *нашимъ*, *синимъ*;

Т. мн. ліку *всьѣми* → *всіми* (*усімі*) — як і *моими*, *нашими*, *синими*.

Такія формы адлюстравалі і старажытныя беларускія помнікі: *всѣхъ князеи... и всѣхъ воевниковъ; пленилъ вси(х) сынов Тарсиныхъ; послалъ... всѣм народамъ* (Скарына, Юдзіф), *всѣхъ людей добрыхъ* (Трыстан), *пора(н)у са(м) Миха(ль) повед(а)л на(м) вси(м)* (Суд. кн.), *сѣ всіми вои своими* (Вілен. л.), *во вси(х) науках уже процвѣта(л)* (Ж. Алякс.), *по всѣх границахъ* (Ст. літ. 1566). Тэксты адлюстроўваюць і формы *всѣх* (*всѣх*), *всем* (*всѣм*), *всеми* (*всѣми*).

З родавых форм назоўнага склону множнага ліку (*всьи* — мужчынскага, *всьѣ* — жаночага, *всья* — ніякага) запанавала, як і ў іншых займенніках, фанетычна змененая форма жаночага роду: *всьѣ* → *усе*, як і *моѣ* → *маѣ*, *твоѣ* → *тваѣ*, *своѣ* → *сваѣ*.

§ 135. Займеннікі *хто*, *што*

Абодва гэтыя займеннікі ў форме назоўнага (а *што* — і вінавальнага) склону перажылі фанетычныя змены: *кѣто* → *кто* → *хто*, *чѣто* → *что* → *што*. Абодва яны — ад каранёвага элемен-

та к (к-ѳ; *к-в → чь, гл. § 31) і часціцы -то. Скланяліся наступным чынам:

Н.	кѳто	чѳто	В.	кого	чѳто
Р.	кого	чѳго	Т.	цѳѳь	чимь
Д.	кому	чѳму	М.	комь	чѳмь

Скланавыя формы гэтых займеннікаў пасля разгляду скланення займеннікаў цвёрдай і мяккай разнавіднасцей зразумелыя. Параўнаем формы роднага (кого і чѳго), давальнага (кому і чѳму), творнага (цѳѳь і чимь) склонаў. Займеннік *кѳто* меў тыя скланавыя канчаткі, што і займеннікі цвёрдай разнавіднасці (Р. *того*, Д. *тому*, Т. *тѳь*), а *чѳто* — што і займеннікі мяккай разнавіднасці (Р. *нашего*, *Ўго*, Д. *нашему*, *ему*, Т. *нашимь*, *имь*). Займеннік *чѳто* ў творным склоне захававу сваю старажытную форму, змененую толькі фанетычна: *чимь* → *чим'* → *чым*. Займеннік *кѳто* ў творным склоне меў форму *цѳѳь*, дзе заднеязычны к перад ѳ з дыфтонга *oi* заканамерна змяніўся на *ц*. У форме *цѳѳь* адбыліся змены, з аднаго боку, пад уплывам *каго*, *каму*, якія пачыналіся з к; з другога боку, пад уплывам займеннікаў мяккай разнавіднасці ўзнік на месцы -ѳь канчатак -ім (як і *маім*, *тваім*, *сінім*, *летнім*). Такім чынам, былой форме *цѳѳь* адпавядае беларуская *кім*.

У месным склоне займеннікаў *хто*, *што*, як і займеннікаў тыпу *той*, *наш*, прыметнікаў і слоў прыметнікавага тыпу (*моцны*, *добры*, *смачны*, *пяты*, *пасівелы*, *умацаваны*), усталявалася форма творнага склону: на месцы *комь* — *кім*, на месцы *чимь* — *чым*; параўн.: (з) *кім* і (на) *кім*, (з) *чым* і (на) *чым*.

ПРЫМЕТНІК

§ 136. Агульныя заўвагі

Прыметнік перажыву свае змены; яны перш за ўсё — у гісторыі кароткай і поўнай формы, у страце формы парнага ліку, ва уніфікацыі формы ў некаторых склонах, напрыклад у назоўным множнага ліку. Гісторыкі мовы з пэўнасцю лічаць, што поўныя прыметнікі — вытворная форма, што «першапачаткова» прыметнікі мелі толькі кароткую форму.

Прыметнік найяснейшым чынам звязаны з іншымі імёнамі, перш за ўсё з назоўнікам і займеннікам. Сувязь прыметніка з назоўнікам трэба бачыць не толькі ў сінтаксічнай функцыі прыметніка і яго дапасаванасці да назоўніка; прыметнік — гэта былы назоўнік у функцыі азначэння пры назоўніку. Прыметнікі тыпу *смачная*, *трывожная*, *карысная* — гэта складаныя словы, часткаю канчатка -ая з'яўляецца былы ўказальны займеннік *я* (*смачна* і *я*, *трывожна* і *я*, *карысна* і *я*); формы тыпу *сіняга* — з *сія* і *Ўго*, *сіяму* — з *сіню* і *Ўму*.

§ 137. Кароткія і поўныя прыметнікі

Калі ў курсе сучаснай літаратурнай мовы ўвага акцэнтуюцца на поўныя прыметнікі (на поўную форму прыметнікаў), якія запанавалі ў беларускай мове, то ў курсе гістарычнай граматыкі нельга пачынаць размову з поўных прыметнікаў, бо яны — вытворныя; поўныя развіліся з кароткіх.

Кароткія прыметнікі называюць іменнымі. Яны скланяліся літаральна так, як назоўнікі з асновамі на галосны.

Адзіночны лік

Цвёрдая разнавіднасць

	Мужчынскі род	Ніякі род	Жаночы род
Н.	добрѣ (столѣ)	добро (ведро)	добра (гора)
Р.	добра (стола)	добра (ведра)	добры (горы)
Д.	добра (столу)	добра (ведру)	добрѣ (горѣ)
В.	добрѣ (столѣ)	добро (ведро)	добра (гору)
Т.	добрѣмь (столѣмь)	добрѣмь (ведрѣмь)	добраю (горю)
М.	добрѣ (столѣ)	добрѣ (ведрѣ)	добрѣ (горѣ)

Мякая разнавіднасць

Н.	сінѣ (конѣ)	сине (поле)	сінѣ (земля)
Р.	сінѣ (коня)	сінѣ (поля)	сінѣ (землѣ)
Д.	сіню (коню)	сіню (полю)	сінѣ (землі)
В.	сінѣ (конѣ)	сине (поле)	сіню (землю)
Т.	сінѣмь (конѣмь)	сінѣмь (полѣмь)	сіню (землю)
М.	сінѣ (кони)	сінѣ (поли)	сінѣ (землі)

Множны лік

Цвёрдая разнавіднасць

Н.	добры (столи)	добра (ведра)	добры (горы)
Р.	добрѣ (столѣ)	добрѣ (ведрѣ)	добрѣ (горѣ)
Д.	добрамь (столомь)	добрамь (ведромь)	добрамь (горамь)
В.	добры (столи)	добра (ведра)	добры (горы)
Т.	добры (столи)	добры (ведры)	добрами (горами)
М.	добрѣхъ (столѣхъ)	добрѣхъ (ведрѣхъ)	добрахъ (горахъ)

Мякая разнавіднасць

Н.	сінѣ (кони)	сінѣ (поля)	сінѣ (землѣ)
Р.	сінѣ (конѣ)	сінѣ (поль)	сінѣ (землѣ)
Д.	сінѣмь (конѣмь)	сінѣмь (полѣмь)	сінѣмь (землѣмь)
В.	сінѣ (конѣ)	сінѣ (поля)	сінѣ (землѣ)
Т.	сінѣ (кони)	сінѣ (поли)	сінѣмь (землѣмь)
М.	сінѣхъ (конѣхъ)	сінѣхъ (полѣхъ)	сінѣхъ (землѣхъ)

Парны лік

Цвёрдая разнавіднасць

Н.-В.	добра (стола)	добрѣ (ведрѣ)	добрѣ (горѣ)
Р.-М.	добру (столу)	добру (ведру)	добру (гору)
Д.-Т.	добрама (столома)	добрама (ведрома)	добрама (горама)

Мякая разнавіднасць

Н.-В.	сяня (коня)	сини (поли)	сини (земли)
Р.-М.	сяню (коню)	сяню (полю)	сяню (землю)
Д.-Т.	сянема (конема)	сянема (полема)	сяняма (земляма)

Як бачым, кароткія (іменныя) прыметнікі ў мужчынскім і ніякім родзе скланяліся, як назоўнікі з асноваю на *o(jo)*; параўн.: *новъ* і *столъ*, *нова* і *стола*, *нову* і *столу* і г. д.; *чисто* і *окъно*, *чиста* і *окъна*, *чисту* і *окъну* і г. д. У прыметніках на заднеязычны (*мъногъ*, *великъ*, *сухъ*), як і ў назоўніках, перад *и* і *ѣ* з дыфтонга *oi(ai)* чаргаваліся *г : з'*, *к : ц'*, *х : с'* (другое палаталізацыйнае пераходнае памякчэнне): Н. мн. л. *мънози* (як *сто-зи*), *велици* (як *вѣлци*), М. адз. л. *мънозѣ* (як *стозѣ*), *велицѣ* (як *вѣлицѣ*), М. мн. л. *мънозѣхъ* (як *страсѣхъ*), *велицѣхъ* (як *вѣлицѣхъ*).

У жаночым родзе кароткія прыметнікі скланяліся, як назоўнікі з асноваю на *a(ja)*; параўн.: *нова* і *стѣна*, *новы* і *стѣны*, *новѣ* і *стѣнѣ* і г. д.

Аднолькавае скланенне кароткіх прыметнікаў і назоўнікаў сведчыць пра надзвычайную блізкасць старажытных прыметнікаў і назоўнікаў. Некаторыя гісторыкі акрэсліваюць кароткія прыметнікі як назоўнікі-азначэнні пры назоўніках.

У агульнаславянскую эпоху ўзніклі поўныя прыметнікі. Утварыліся яны зліццём (складаннем) дзвюх асноў: кароткага прыметніка і ўказальнага займенніка *и* (м.р.), *ѧ* (ж.р.), *Ѥ* (н.р.): Н. *новъ* і *и(jѣ)* → *новѣи* (*новѣjѣ*), *ново* і *Ѥ(jѣ)* → *новоѤ* (*новоjѣ*), *нова* і *ѧ(ja)* → *новаѧ*; Р. *нова* і *Ѥго* → *новаѤго* (*новаjѣго*) — мужчынскі і ніякі род, *новы* і *Ѥѣ* → *новыѤѣ* — жаночы род; Д. *нову* і *Ѥму* → *новуѤму* (*новуjѣму*) — мужчынскі і ніякі род, *новѣ* і *Ѥи* → *новѣѤи* → *новѣи* — жаночы род.

Формы *новаѤго*, *новаѤму*, *новыѤѣ* і падобныя перажылі змены, звязаныя са стратаю асновы займенніка *j*, прыпадабненнем суседніх галосных і зліццём (сцяжэннем) іх у адзін гук:

новаjѣго → *новаѣго* → *новааго* → *новаго*,
новуjѣму → *новуѣму* → *новууму* → *новуму*.

Утвораныя поўныя формы *новаго*, *новуму* перажылі змену пад уплывам займеннікаў цвёрдай разнавіднасці *того*, *ового*, *тому*, *овому*: *новаго* змянілася на *нового*, *новуму* на *новому*.

Паказанае ўтварэнне формы поўных прыметнікаў робіць зразумелым, чаму поўныя прыметнікі называюць займеннікавымі: у

поўныя прыметнікі ўвайшоў займеннік (*и, Ёго, Ёму* і г. д.; *ѿ, Ёѿ, Ёи* і г. д.). Поўныя прыметнікі называюць таксама членнымі: займеннік *и* (*ѿ, Ё*) называюць членам — паказчыкам пэўнасці: калі ў старажытнасці ішла размова пра пэўную, вядомую добрую сястру (а не ўвогуле пра сястру), ужываўся займеннік *ѿ*: *добра ѿ сестра*.

Поўныя прыметнікі — складаныя, паводле паходжання і ўтварэння, словы. Скланенне поўных прыметнікаў называюць займеннікавым або членным.

У старажытнай агульнаўсходнеславянскай мове ўжываліся і кароткія і поўныя прыметнікі. За кожнай разнавіднасцю паступова замацоўвалася пэўная сінтаксічная функцыя, сваё ўжыванне: поўныя (членныя, займеннікавыя) прыметнікі — у атрыбутыўнай, а кароткія (нячленныя) — у прэдыкатыўнай функцыі. Страчваючы здольнасць ужывацца ў атрыбутыўнай функцыі, кароткія прыметнікі пачыналі страчваць і здольнасць змяняцца — скланяцца; кароткія прыметнікі, такім чынам, пачалі страчваць скланенне.

Працэс страты кароткімі прыметнікамі скланення ў старажытнай беларускай мове праходзіў інтэнсіўна. У жывой народнай мове (пра гэта сведчаць тыя пісьмовыя тэксты XIV — XVII ст., якія адлюстроўваюць жывую народную мову — перапіска, дзелавыя дакументы і інш.) прадуктыўнасць кароткіх прыметнікаў ва ўсіх склонах была надзвычай малая; усё большае пашырэнне набывалі поўныя прыметнікі. Паступова яны запанавалі ў атрыбутыўнай функцыі (азначэнне), а з часам — і ў прэдыкатыўнай функцыі (выказнік).

Асабліва выразна відаць выцясненне поўнымі прыметнікамі кароткіх у ролі выказніка на ўжыванні формы мужчынскага роду: нават такія словы, як *рад, варт, вінен, вінават, павінен, гатоў*, у беларускай мове ўжываюцца і ў поўнай форме: *рад і рады, варт і варты, вінен і вінны, павінен і павінны, гатоў і гатовы*. Што ж да вялікай колькасці адносных і якасных прыметнікаў (тыпу *снежны, каменны, бярозавы, дубовы, ранішні, разумны, вузкі, люты, самотны* і інш.), то яны, як норма, не ўжываюцца ў кароткай форме, хіба толькі ў паэтычных творах. Нават у ўстойлівых фразеалагічных зваротах (*рукі кароткія!*), нават у сказах тыпу *Багатая наша краіна!* (Я. Колас) сустракаем поўную форму (*кароткія, багатая*).

Кароткія прыметнікі дайшлі да нас як «часткі» складаных слоў: *вялікдзень (вялікадня)* — назва свята, *Наваградак (Навагрудак)* — назва горада, а таксама ў вуснапаэтычных творах — набытках мінулых часоў: *повен падпечак белых авечак; сядзіць як сій галубочак; панёсся як дуж*.

§ 138. Прыналежныя прыметнікі

У далёкай старажытнасці прыналежныя прыметнікі, як і адносныя і якасныя, мелі толькі кароткую форму. Аднак развіццё і пашырэнне поўных прыметнікаў — агульная тэндэнцыя, што дзейнічала ў старажытнай беларускай мове, — прывялі да запанавання поўнай формы прыналежных прыметнікаў. Поўная форма прыналежных прыметнікаў ужывалася ў беларускай мове ўжо ў XIV—XVII ст. За перыяд з XVII ст. і да нашага часу прыналежныя прыметнікі паслядоўна набылі поўную форму: параўн.: Р. *бацькавага, братавага*; Д. *бацькавamu, братавamu*; Т. *бацькавым, братавым*; М. (на) *бацькавым, братавым* — як і *добрага, сытага; добраму, сытаму; (на) добрым, сытым*. І толькі ў назоўным склоне ўжываецца кароткая форма: *бацькай, матчын* (м. р.), *бацькава, матчына* (ж. і н. р.). Наяўнасць кароткай формы ў назоўным і вінавальным склонах адзіночнага і множнага ліку не выключае прыналежных прыметнікаў з агульнага прыметнікавага скланення. Да гэтага трэба дадаць, што ў сучаснай беларускай мове (у народных гаворках, у мове мастацкіх твораў) і ў назоўным (вінавальным) склоне адзіночнага і множнага ліку сустракаецца поўная форма: *бацькавы твар* (А. Александровіч), *братавую хату* (К. Чорны), *мужавыя боты* (К. Чорны)⁴⁷, *панічовы гібкі стан* (Я. Купала), *Нёманавае лона* (Я. Колас), *Святаслававыя ўнукі* (Я. Купала).

Асобна адзначым форму вінавальнага склону прыналежных прыметнікаў пры назоўніках мужчынскага роду: *перадаў настаўнікаў ліст, прыслаў братаў кажух* (ліст, кажух — неадусаўлёныя назоўнікі) і *запрасіў у госці бацькавага брата, паклікаў брыгадзіравага сына* (брат, сын — адушаўлёныя назоўнікі).

Прыналежныя прыметнікі ў сучаснай беларускай мове — прадуктыўная катэгорыя (*касманаўтава адзенне, лётчыкава знаходлівасць, у Коласавага брата, Брылёва вёска*). Пры параўнанні беларускіх літаратурных твораў з перакладамі іх на рускую мову высвятляецца прыкметна часцейшае ўжыванне прыналежных прыметнікаў у беларускай мове, чым у рускай (гл. § 9).

У старажытнасці прыналежныя прыметнікі ўтвараліся не толькі пры дапамозе такіх суфіксаў, як *-ов-, -ін-*, а і пры дапамозе суфікса *-j(-je-, -ja-)*; так утвораны прыналежныя прыметнікі тыпу *Боянь* (з *Боян+j+o*), *Стрибожь* (*Стрибог+j+o*), *Мьстиславль* (*Мьстислав+j+o*), *Изяславль* (*Изяслав+j+o*). Страта гэтага тыпу ўтварэння прыметнікаў не зрабіла, аднак, уплыву на жыццёвасць прыналежных прыметнікаў у беларускай мове.

⁴⁷ Сучасная беларуская літаратурная мова: Марфалогія. — Мінск, 1975, с. 92.

§ 139. Злітая (усечаная) форма прыметнікаў

Ад кароткай формы прыметнікаў трэба адрозніваць злітую, або ўсечаную, форму. Гэта форма — жывая з'ява ў народных гаворках, сустракаецца яна і ў мастацкай літаратуры. Злітую форму маюць перш за ўсё прыметнікі жаночага роду ў назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку: *дубова* (дошка), *цагляна* (хата), *асфальтава* (дарога), *летня* (ноч), *зімова* (дарога), *вясёла* (песня), *ціха* (рэчка), *цёпла* (вада), *смачна* (груша), *лёгка* (зіма); *дубову* (дошку), *вясёлу* (песню), *цёплу* (ваду) і г. д.

Злітая форма знешне супадае з кароткаю, але гэта не кароткая, а змененая поўная форма; у ёй страціўся *і* (*дубоваја* → *дубоваа*, *дубовују* → *дубовуу*, *смачнаја* → *смачнаа*, *смачнују* → *смачнуу*), зліліся галосныя *аа* → *а*, *уу* → *у* (*дубоваа* → *дубова*, *дубовуу* → *дубову*, *смачнаа* → *смачна*, *смачнуу* → *смачну*). Ад кароткай формы злітая (як і поўная) адрозніваецца месцам націску: *тíха*, *л'ьг'э́ка*, *но́ва*, *до́бра*, *міла́*; *тíху*, *л'ьг'э́ку*, *но́ву*, *до́бру*, *мілу́* — кароткія формы; *ці́ха*, *л'ьг'э́ка*, *но́ва*, *до́бра*, *міла* і *ці́ху*, *л'ьг'э́ку*, *но́ву*, *до́бру* — злітыя (сцягнутыя) формы, у іх націск на тым самым складзе, што і ў поўных: *ці́хая*, *л'ьг'э́кая*, *но́вая*, *до́брая*, *міла́я*, *ці́хую*, *до́брую*, *л'ьг'э́кую*, *но́вую*. Прыклады са сцягнутымі формамі з народных гаворак (Глускі р-н, Катка): *І ў сына но́ва хата*, *і ў дачкі но́ва*. *Сынаву но́ву бляхаю накрылі*, *а стару́ю прадалі*. *Сама* (матка.— Ф. Я.) *сьм'ела й бо́йка*, *то й дачку выгадавала сьм'елу й бо́йку*.

У частцы паўднёва-заходніх беларускіх гаворак бытуе злітая форма прыметнікаў ніякага роду ў назоўным (вінавальным) склоне: *сухо́е* — *сухо́* або *сухе́*, дзе фанетычна на месцы *о́је* з'явіўся адзін галосны — *о* ці *э(е)*, *см'ачно́е* — *см'ачно́* або *см'ачнэ́*, *велі́кое* — *велі́ке* або *велі́ко*, *бу́рліво́е* — *бу́рліво́* або *бу́рлівэ́*.

§ 140. Скланенне поўных прыметнікаў у агульнаўсходнеславянскай мове

Цвёрдая разнавіднасць

Адзіночны лік

	Мужчынскі род	Ніякі род	Жаночы род
Н.	добры́ (-ы́)	добро́	добра́я
Р.	добро́га (-аго)	добро́га (-аго)	добро́ў (-ыў)
Д.	добро́му	добро́му	добро́и
В.	добры́ (-аго)	добро́е	добру́ю
Т.	добры́м (-ым)	добры́м (-ым)	добро́ю
М.	добро́м (-ём)	добро́м (-ём)	добро́и

Множны лік

Н.	добрин	добрая	добрыѣ
Р.	добрыхъ (-ыхъ)	добрыхъ (-ыхъ)	добрыхъ (-ыхъ)
Д.	добрымъ (-ымъ)	добрымъ (-ымъ)	добрымъ (-ымъ)
В.	добрыѣ	добрая	добрыѣ
Т.	добрыми (-ыми)	добрыми (-ыми)	добрыми (-ыми)
М.	добрыхъ (-ыхъ)	добрыхъ (-ыхъ)	добрыхъ (-ыхъ)

Парны лік

Н.-В.	добрая	добрѣи	добрѣи
Р.-М.	добраю	добраю	добраю
Д.-Т.	добрама (-ыма)	добрама (-ыма)	добрама (-ыма)

Мяккая разнавіднасць

Адзіночны лік

Н.	синии	синее	синяя
Р.	синега (-яго)	синега (-яго)	синѣѣ
Д.	синему (-юму)	синему (-юму)	синей
В.	синии (-его)	синее	синюю
Т.	синимъ (-имъ)	синимъ (-имъ)	синею
М.	синемъ	синемъ	синей

Множны лік

Н.	синии	синяя	синѣѣ
Р.	синихъ (-ихъ)	синихъ (-ихъ)	синихъ (-ихъ)
Д.	синимъ (-имъ)	синимъ (-имъ)	синимъ (-имъ)
В.	синѣѣ	синяя	синѣѣ
Т.	синими (-ими)	синими (-ими)	синими (-ими)
М.	синихъ (-ихъ)	синихъ (-ихъ)	синихъ (-ихъ)

Парны лік

Н.-В.	синяя	синии	синии
Р.-М.	синюю	синюю	синюю
Д.-Т.	синима (-нима)	синима (-нима)	синима (-нима)

Не ўсе скланавыя формы аднолькава празрыстыя для ўспрымання і разумення. Лёгка, напрыклад, зразумець канчаток назойнага склону адзіночнага ліку ў жаночым і ніякім родзе: *добро* + **ѣ** → *доброе*, *сине* + **ѣ** → *синее*, *добра* + **ѧ** → *добрая*, *синя* + **ѧ** → *синяя*. Форма мужчынскага роду патрабуе тлумачэння: *добрѣ* + *и(ѣ)* → *добрѣи*, *синѣ* + *и(ѣ)* → *синѣи*; рэдукаваны **ѣ** (*ѣ*) перад наступным *ѣ* змяніўся на *ы_р* (*і_р*), які, падоўжыўшыся, супаў з *ы*: *добрѣѣѣ* → *добрѣ_рѣѣ* → *добрѣѣѣ* (→ *добрѣ*), *синѣѣѣ* → *синѣ_рѣѣ* (→ *сіні*)⁴⁸.

⁴⁸ Пра змену *ѣ*, *ѣ* перад наступным *ѣ* гл. § 82, 83.

Формы роднага склону адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду ўтварыліся шляхам далучэння да кароткага прыметніка адпаведнай формы займенніка *и(ѣ)*: *добраѣго, сinyaѣго*, якія змяніліся фанетычна, а таксама пад уплывам займеннікаў *того, ко-го, нашего, ѣго*: *добраѣго* → *добраэго* → *добрааго* → *добраго* → *добраго*; *синьяѣго* → *синьяэго* → *синьяаго* → *синьяго* → *синяго*. У родным склоне жаночага роду ўзнікла форма *добрѣѣѣ*, *синѣѣѣ*; пад уплывам займеннікаў *тоѣ, сеѣ* атрымалася *доброѣ, синѣѣ* (г. зн. — формы *добрѣѣѣ, синѣѣѣ* больш старажытныя, чым *доброѣ, синѣѣ*).

Прыметнікі мужчынскага роду ў вінавальным склоне мелі дзве формы; адна з іх такая, як у назоўным (*добрѣш*), другая — як у родным склоне (*добраго*). Форма вінавальнага склону жаночага роду — *добра* + *ю* (*ю* — форма вінавальнага склону займенніка *ѣ*), *сину* + *ю*.

Асаблівай увагі вымагае форма поўных прыметнікаў у назоўным склоне множнага ліку. Кароткія прыметнікі і займеннік *и(ѣ)* мелі ў назоўным склоне множнага ліку родавыя формы: м. р. *добрѣ* — *добрѣ*, *синѣ* — *синѣ* і *и* — *и*;
н. р. *добро* — *добра*, *синѣ* — *синѣ* і *ѣ* — *ѣ* (*е* — *я*);
ж. р. *добра* — *добрѣ*, *синѣ* — *синѣ* і *ѣ* — *ѣ* (*я* — *ѣ*).

Адсюль — тры родавыя формы поўных прыметнікаў у назоўным склоне множнага ліку: *добрѣш*, *синѣш* (м. р.), *добрая*, *синѣя* (н. р.), *добрѣѣѣ*, *синѣѣѣ* (ж. р.).

У родным, месным, давальным, творным склонах множнага ліку заканамерна ўзніклі адпаведна формы *добрѣшѣѣ, синѣшѣѣ; добрѣшѣѣ, синѣшѣѣ; добрѣшѣѣ, синѣшѣѣ*. У выніку зліцця (сцяжэння) на месцы спалучэння галосных *шѣ (шѣ)* атрымаўся галосны — *ы* або *и*: *добрѣшѣѣ, синѣшѣѣ; добрѣшѣѣ, синѣшѣѣ; добрѣшѣѣ, синѣшѣѣ*.

§ 141. Змены ў поўных прыметніках

Беларуская мова ў асноўным захавала агульнаўсходнеславянскую сістэму займеннікавага скланення прыметнікаў, хоць і адбыліся змены. Сярод іх трэба назваць:

фанетычныя змены ў склонавых формах — канчатках: *стра-та ѣ* у формах тыпу *клѣцьскый*, змена *доброѣ* (рукі) → *добрае* ці *добрай* (рукі) і інш.;

узнікненне адной формы для творнага і меснага склонаў адзіночнага ліку прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду: (з) *родным* (словам) і (у) *родным* (склоне), (за) *шырокім* (полем) і (на) *шырокім* (полі), (за) *бацькавым* (дваром) і (на) *бацькавым* (двары); страту формы парнага ліку і інш.

Разгледзім гэтыя змены.

§ 142. Канчатак прыметнікаў мужчынскага роду ў назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку

Прыметнікі на цвёрды зычны (у тым ліку на *г, к, х*) мелі канчатак *-ыи*, на мяккі — *-ии*. Дзвюм літарам канчатка адпавядаюць тры гукі: *ыи* — *ыіь*, *ии* — *иіь*. Канцавы слабы *ь*, як і ўсякі канцавы *ь* у неаднаскладовых словах, страціўся, у выніку канчатак скараціўся (*-ыіь* → *ыі*, *-иіь* → *-иі*). Я. Карскі адзначаў, што яшчэ ў XIII ст., г. зн. у пачатковы перыяд утварэння мовы беларускай народнасці, сустракаецца форма без канцавога *й*. Я. Карскі прыводзіць прыклад з граматы 1264 г.: *готьскы берегъ*⁴⁹. У старажытных беларускіх тэкстах XV ст. не адзінкавыя прыклады адлюстроўваюць страту *й*: *осподарь полоцки, князь кобриньски, велики князь Литовски, Руски, Жомойтски*. Страта канцавога *й* прыметнікамі тыпу *шчыры, разумны, сухі, дужы* — старажытная беларуская асаблівасць.

Канцавы *й* страцілі ўсе словы прыметнікавага тыпу: *такі, які, сякі-такі, кожны, усякі, усялякі, самы, гэты* (займеннікі), *першы, другі, трэці, сёмы, соты* (парадкавыя лічэбнікі), *выкармлены, збудаваны, скароцаны, схуднелы* (дзеяпрыметнікі).

Страта канцавога *й* прыметнікамі мужчынскага роду — асаблівасць беларускіх паўднёва-заходніх гаворак. Гэта асаблівасць стала нормаю беларускай літаратурнай мовы⁵⁰.

§ 143. Канчатак роднага склона адзіночнага ліку прыметнікаў жаночага роду

Ужо адзначалася, што формы *новыёь, сінёь* змяніліся (пад уплывам формы займеннікаў *тоёь, сеёь, моеёь*) на *новоёь, синеёь*. Галосны *ёь*, ведаем з фанетыкі, супаў з гукам *э(е)*: *новое, синеэ*; ненаціскны галосны канчатка *о, е* супаў з *а* (аканне), узніклі варыянты канчатка: *маладоэ і новаэ, сіняэ*. У паўднёва-заходніх гаворках, у вуснай народнай паэзіі сёння маем: (з) *чыстаэ* (крыніцы), (з) *высокаэ* (гары), (з) *ціхаэ* (ракі), (тае) *смачнаэ* (стравы); *З харошаэ кушачкі* [гняздзечка] *добрыя птушачкі*. (Прыказка) *У багатаэ няўдалаэ валы ды каровы, а ў беднаэ сіраціначкі толькі чорныя бровы* (Глускі, Любаньскі, Акцябрскі р-ны; поўдзень Валожынскага, Мінскага р-наў). У паўночна-ўсходніх гаворках канцавы галосны канчатка *э(е)* адпаў, узнік варыянт канчатка без *э(е)*: *добрай, чыстай, крынічнай, роднай, чужой, разумнай*; гэты варыянт у літаратурнай мове часта ўжывальны, сустракаецца часцей за першы.

⁴⁹ Гл.: *Карский Е. Ф.* Белорусы, вып. 2-3, с. 229.

⁵⁰ Канцавы *й* захаваўся ў рускай і ўкраінскай мовах (*вкусный, зимний; смачний, синий*) і не захаваўся, напрыклад, у польскай (*dobry, siny*), чэшскай (*dobrý, siný*) мовах.

З другога боку, беспадстаўна лічыць, што варыянт *-oe(-ой)* — па-за літаратурную нормаю. Яго сустракаем не толькі ў Я. Коласа (*Ад роднае зямлі, ад гоману бароў...*) і ў Я. Брыля (*векное мудрасці, вечнае наймічкі, лясное рачулки, белае грэчкі, патрэбнае цішыні, вобраз старога маці, лугавое дарогі, людское працы*), у Я. Скрыгана і К. Чорнага — пісьменнікаў родам з паўднёва-заходняй Беларусі, а і ў пісьменнікаў, якія паходзяць з зоны паўночна-ўсходніх беларускіх гаворак: у П. Броўкі (з прозы 70-х гг.: *простае світкі, асаблівае ўвагі, пастуховае торбы, снежнае скульптуры, начное расы, марознае пары, вышыванае кофты*), у М. Гарэцкага, у М. Танка і іншых прызнаных літаратараў, знаўцаў мовы.

Што да канчатка роднага склону адзіночнага ліку прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду, то тут трэба адзначыць толькі супадзенне ненаціскага *о*, *э(е)* з *а(я)* — аканне: *старого — старога, смачного — смачнага, лётнега → лётняга*. У значнай частцы паўднёва-заходніх гаворак (напрыклад, на Навагрудчыне, Случчыне, Ваўкавышчыне), дзе аканне няпоўнае, канцавы ненаціскны *о* захаваўся: *добраго, смачнаго, худбога*, а ў гаворках, дзе не развілося аканне (напрыклад, лунінецкіх, тураўскіх), маем *добраго, смачнаго, сінего*.

§ 144. Канчатак меснага склону адзіночнага ліку

У агульнаўсходнеславянскай мове прыметнікі мужчынскага і ніякага роду мелі розныя канчаткі ў творным (*добр-ымь, син-имь*) і месным (*добр-омь, син-емь*) склонах. Яшчэ ў старажытны перыяд развіцця беларускай мовы назіраецца ўжыванне ў месным склоне канчатка *-ымь(-имь)*; гэта засведчылі беларускія тэксты: *в повѣтъ Волковыйскимь, при нынешнимъ старосте (XV ст.), в гаю березовымъ, в великимъ князствѣ, у панстве нашымъ великимъ (XVI ст.)*.

Канчатак *-ым(-им)* у месным склоне прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду з'явіўся на месцы *-омь(-емь)* пад уплывам творнага склону. Такім чынам, форма творнага склону (*-ымь → ым, -имь → им*) выцесніла форму меснага (*-омь, -емь*); у выніку адна форма замацавалася ў двух склонах: *за густым (лесам) і ў густым (лесе), з сінім (васільком) і на сінім (васільку), з цікавым (творам) і ў цікавым (творы), доўгім летнім (днём) і ў летнім (адзенні), пад сінім (небам) і на сінім (небе), з чарговым (заданнем) і ў чарговым (заданні)*. Гэта марфалагічная асаблівасць беларускай мовы пашырылася на ўсе словы прыметнікавага тыпу: *за нашым (горадам) і ў нашым (горадзе), з маім (братам) і ў маім (пакоі), пад трэцім (дрэвам) і на трэцім (дрэве), за пафарбаваным (плотам) і на пафарбаваным (плоце)*.

§ 145. Канчатак назоўнага (вінавальнага) склону множнага ліку

З § 140 ведаем, што прыметнікі ў назоўным і вінавальным склонах множнага ліку (як і адзіночнага) мелі родавыя формы: *новиц, лѣтъниц* (м. р.), *новая, лѣтъняя* (н. р.), *новыѣ, синѣѣ* (ж. р.). У старажытных беларускіх тэкстах сустракаюцца ўсе тры формы. Тэксты засведчылі і другое: пашырэнне і своеасаблівае саборніцтва ва ўжыванні двух (з трох) канчаткаў — мужчынскага (*-ыц, -ыц*) і жаночага роду (*-ыѣ, -ѣѣ*). Паступова ў старажытнай беларускай мове запанавала апошняя форма *-ыѣ, -ыѣ* (→ *-ыя, -ія*). Прыклады з тэкстаў XV—XVI ст.: *шкоды великія, горкія слезы, сведомыя люди, мешчане могiлевскія, тыя речы рухомыя, сукни паходныя, кола новыя, ліхія слова, дома сыновскія, ланцуги жалезныя, народы земныя*.

§ 146. Ступені параўнання прыметнікаў

Катэгорыю ступеней параўнання (адпаведныя формы) прыметнікі мелі ў агульнаславянскай мове-аснове, адкуль яна (катэгорыя) перайшла, як спадчына, у агульнаўсходнеславянскую мову-аснову. У далёкай старажытнасці была толькі вышэйшая ступень параўнання, у больш позні час развілася найвышэйшая ступень.

Як і ўвогуле прыметнікі, вышэйшая ступень была кароткай формай, яна скланялася, мела родавыя адрозненні.

Пакажам кароткую форму вышэйшай ступені ў асобных склонах.

Адзіночны лік

	Мужчынскі род	Ніякі род	Жаночы род
Н.	смѣлѣи новѣи боли	смѣлѣе новѣе болѣе	смѣлѣиши новѣиши болиши
Р.	смѣлѣиша новѣиша больша	смѣлѣиша новѣиша больша	смѣлѣишѣ новѣишѣ большѣ
Д.	смѣлѣишу новѣишу большу	смѣлѣишу новѣишу большу	смѣлѣиши новѣиши болиши і г. д.

Вышэйшая ступень утварылася далучэннем да асновы якасных прыметнікаў суфіксаў *-ѣиш-* і *-ѣи-*, прычым першы ўжываўся часцей, чым другі. Зычны суфікса *ш* (ён паходзіць са спалучэння *сј*) ужываўся ва ўсіх склонах, апрача назоўнага склону адзіночнага ліку ў мужчынскім і ніякім родзе; яшчэ ў эпоху, калі дзейнічаў закон адкрытага склада, *ш* страціўся: *смѣлѣиш*,

новѣиш — смѣлѣи, новѣи; у іншых склонах вышэйшая ступень канчалася на галосны і зычны *ш* захаваўся.

У старажытнай беларускай мове кароткія прыметнікі страцілі скланенне і ўжываліся толькі ў форме назоўнага склону, выконваючы прэдыкатыўную функцыю: *той смелеі, чорнее ночи* (Трыстан), *ты не стареі* (Скарына, Руф). Былая кароткая форма назоўнага склону дайшла да нас як прыслоўе: *ісці цішэй, бегчы шпарчэй, рабіць разумней, апрацуца цяплей, набраць больш (болеі)*.

У беларускай мове запанавала поўная форма вышэйшай ступені якасных прыметнікаў з суфіксам *-ейш-(-эйш-)*⁵¹. Помнікі сведчаць, што яна ўжывалася і ў старажытнай беларускай мове. Ужыванне і запанаванне поўнай формы вышэйшай ступені абумоўлена агульнай тэндэнцыяй у гісторыі беларускай мовы — пашырэннем поўных (займеннікавых) і выцясненнем кароткіх (іменных) прыметнікаў. Прыклады са старажытнай мовы: *іншому, вѣрнѣишому... отдадим* (АЗР, II, 203), *хлебъ сокритыи смачнеиши* (Скарына), *тым важнѣишая тая продажа была* (АВАК, IX, 177), *горчейшу нежели смѣрть* (Скарына)⁵².

У старажытных тэкстах сустракаецца поўная форма вышэйшай ступені з варыянтам суфікса *-айш-*: *крѣпчайшыи, множайшыи*. Ужыванне не тлумачыцца пісьмовай традыцыяй, вышэйшая ступень прыметнікаў з суфіксам *-айш-* не была ўласціва старажытнай беларускай мове, не ўласціва яна і сучаснай.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове заканамерна ўжываецца вышэйшая ступень прыметнікаў з суфіксамі *-ейш-(-эйш-)* і *-ш-(-ыш-)*: *разумнейшы, смачнейшы, лягчэйшы, дужэйшы, лепшы, горшы, большы*.

Беларускія старажытныя пісьмовыя помнікі адлюстравалі найвышэйшую ступень параўнання прыметнікаў з прэфіксам *най-*: *найгорчейшы, найвышшии, найлѣпшая, найпервейшая*; з прэфіксам *на-*: *наголовнейшую, нацуднейшое, надолжейшии*; з займеннікам *самы*: *самое первейшое, самого головного, самыи добрый, самую лѣпшую*.

Найвышэйшая ступень з прэфіксам *на-* выйшла з ужывання.

Сучасныя формы вышэйшай і найвышэйшай ступені тыпу *разумнейшы(-ая, -ае, -ыя)*, *лепшы(-ая, -ае, -ыя)*, *самы разумны* (самая разумная і г. д.) скланяюцца, як і іншыя прыметнікі.

⁵¹ Старажытнай беларускай мове «кароткія формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў ужо не былі ўласцівы», «у перыяд фарміравання беларускай народнасці скланення кароткіх прыметнікаў у форме вышэйшай ступені ужо не існавала. Старажытныя ж формы вышэйшай ступені кароткіх прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду тыпу *яснее, протее, крашей* з цягам часу пачалі ўжывацца як формы вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў. Поўныя ж формы вышэйшай ступені прыметнікаў у старабеларускай мове атрымалі далейшае развіццё» (Булыка А. М., Жураўскі А. І., Крамко І. І. Гістарычная марфалогія беларускай мовы, с. 172).

⁵² Прыклады з кн.: Булахай М. Г. Прыметнік у беларускай мове, с. 73.

§ 147. Агульныя заўвагі

Як ужо адзначалася, у старажытнасці не было часціны мовы лічэбнік. Гэта нельга разумець так, быццам бы не было слоў з лікавым значэннем. Напрыклад, у агульнаславянскай і агульнаўсходнеславянскай мовах слова *сѣто* мела лікавае значэнне, а ў граматычных адносінах яно не адрознівалася ад назоўнікаў: змянялася па склонах у адзіночным (*сѣто, сѣта, сѣту*), у множным (*сѣта, сѣтѣ, сѣтомѣ*), у парным (*дѣвѣ сѣтѣ, дѣву сѣту*) ліках, належала да слоў ніякага роду (як назоўнікі з асновай на *о* тыпу *окѣно*). Слова *сѣто*, такім чынам, мела лікавае значэнне, але не мела такіх граматычных асаблівасцей, якія вылучалі б яго з назоўнікаў. Слова *дѣсять* скланялася ў адзіночным, множным і парным ліках, як назоўнікі. Слова *пяць, шэсць* мелі пры сабе паясняльныя словы (як і назоўнікі *клець, дань*), г. зн. у мове былі спалучэнні тыпу *дай мѣнѣ ту (тую) пяць, ту (тую) шэсць* і падобн.⁵³ У дзвінскіх граматах ёсць спалучэнні: *а изоиде та е*⁵⁴ *лѣтѣ, а друга ѡ*⁵⁵ *пудовѣ ржи*; у аповесці «Атыла»: *а нине можетъ другую двадцать миль уехати*.

У эпоху ўтварэння трох усходнеславянскіх моў словы з лікавым значэннем перажываюць змены, у выніку якіх з часам утвараецца новая часціна мовы — лічэбнік. Словы з лікавым значэннем паступова набываюць новыя характэрныя асаблівасці. Так, напрыклад, слова *дѣсяць* страціла катэгорыю ліку, катэгорыю роду, не аб'ядноўваецца з назоўнікамі паводле сваёй граматычнай характарыстыкі, калі не лічыць аднолькавых з назоўнікамі тыпу *клець, павець* (у адзіночным ліку) скланавых канчаткаў. Тое самае можна сказаць пра слова *сто*, яно захавала толькі дзве скланавыя формы (*сто* і *ста*), не мае граматычнай катэгорыі ліку, яго не аднясеш да пэўнага роду. Лічэбнікі *одинѣ* (*одьна, одьно, одьни, одьны, одьна*), *дѣва* (*дѣвѣ*), *оба* (*обѣ*), *трие* (*три*), *четыре* (*четыри*) граматычна былі блізкія да прыметнікаў. Так, з назоўнікамі мужчынскага роду (у множным ліку) спалучалася форма *четыре*, а з назоўнікамі жаночага і ніякага роду — *четыри*: *четыре столы, четыре рѣкы*. З часам слова *чатыры* страціла родавае адрозненне: *чатыры сталы, чатыры акны, чатыры ракі*. Форма *дѣвѣ* спалучалася з назоўнікамі жаночага і ніякага роду (*дѣвѣ рѣцѣ, дѣвѣ окѣнѣ*), форма *два* — з назоўнікамі мужчынскага роду. Гэтак спалучаюцца

⁵³ У Маскве ў XVI ст. і пазней гаварылі: *та пять дерезень сгорѣла, в ту пять ден, в ту шесть лет взяли осмь городов, подожди одну пятнадцать ден* (Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка. — М., 1952, с. 205).

⁵⁴ *е* — пяць.

⁵⁵ *с* — шэсць.

формы *два, дзве* і сёння ў чэшскай мове. У беларускай форма *два* стала ўжывацца і ў спалучэннях з назоўнікамі ніякага роду: не толькі *два слупы, два ясакары, два буслы, два песняры*, а і *два акны, два плячы, два гумы, два пытанні, два заданні, два апавяданні*.

§ 148. Лічэбнік адзін

Лічэбнік *адзін* у старажытнасці меў тры родавыя формы (*одинъ, одьна, одьно*) і скланяўся так, як займеннікі цвёрдай разнавіднасці (*тѣ, та, то*).

Мужчынскі род	Ніякі род	Жаночы род
Н. одинъ	одьно	одьна
Р. одьного	одьного	одьноѣ
Д. одьному	одьному	одьной
В. одинъ	одьно	одьну
Т. одьнѣмь	одьнѣмь	одьною
М. одьномь	одьномь	одьнон

Скланенне колькаснага лічэбніка *адзін* (*адна, адно*) у аснове захавалася; змены ў яго формах амаль тыя самыя, што і ў займенніку *тѣ* (*та, то*); гэта, напрыклад, з'яўленне ў творным склоне адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду канчатка *-ым* — супадзенне формы меснага склону з формаю творнага: *на адным* (кані), *у адным* (горадзе), *пры адным* (возеры), *у адным* (акне) — як і (з) *адным* (канём), *адным* (днём), (з) *тым адным* (хлопцам), (за) *адным* (возерам), (з) *адным* (акном).

У назоўным (вінавальным) склоне адзіночнага ліку захавалася іменная (кароткая) форма: *адзін* (← *одинъ*), *адна* (← *одьна*), *адно* (← *одьно*). Формы *адное* (дзіцятка), *адная* (дачка) дыялектныя.

Займеннік *адзін* (*адна, адно*) меў у назоўным (вінавальным) склоне множнага ліку тры родавыя формы: *одинъ* — *одьны* (як *столъ* — *столи*, *рогъ* — *рози*), *одьна* — *одьны* (як *стѣна* — *стѣны*, *рука* — *руки*), *одьно* — *одьна* (як *окъно* — *окъна*, *поле* — *поля*). З трох родавых форм замацавалася былая форма жаночага роду: *одьны* → *адны*⁵⁶ (параўн.: у рускай мове *одни* — былая форма мужчынскага роду). У частцы беларускіх гаворак (Дзятлаўскі, Карэліцкі і інш. р-ны), часам у мастацкіх творах ужываецца поўная форма *адныя* (як і *тыя, гэтыя, кемлівыя, шчырыя*).

Лічэбнік *адзін* у множным ліку скланяецца, як прыметнікі і займеннікі тыпу *той, наш, гэты*: Р. *адных* — *новых, усіх, маіх*,

⁵⁶ У множным ліку лічэбнік *адзін* ужываецца ў спалучэнні з такімі назоўнікамі, як *абцугі, вароты, дзверы, штаны*. У прыкладзе *Схудней, адны вочы засталіся слова адны* лічэбнікам не з'яўляецца.

нашых, гэтых; Д. адным — новым, усім, маім, нашым, гэтым; Т. аднымі — новымі, усімі, маімі, нашымі, гэтымі.

Фанетычныя змены ў разгледжаным лічэбніку відавочныя: *одинъ* → *адзін*, *одьного* → *аднаго*, *одьному* → *аднаму* і г. д.

§ 149. Лічэбнік два (дзе)

На скланенні лічэбніка *два (дзе)* спынімся больш падрабязна: істотна змяніліся яго склонавыя формы.

У спалучэннях з гэтым лічэбнікам выражалася катэгорыя парнасці назоўнікаў і іншых слоў. Як ужо адзначалася, граматычная катэгорыя парнасці (катэгорыя парнага ліку) страцілася. Гэта адбілася і на формах лічэбніка *два (дзе)*. У парным ліку слова *два (дзе)* мела формы назоўнага-вінавальнага, роднага-меснага, давальнага-творнага склонаў. Форма мужчынскага роду *дэва* спалучалася з назоўнікамі мужчынскага роду: *дэва коня*, *дэва воза*, а форма жаночага і ніякага спалучалася з назоўнікамі жаночага і ніякага роду: *дэвѣ веснѣ*, *дэвѣ полостѣ*, *дэвѣ нозѣ*; *дэвѣ окнѣ*, *дэвѣ ведрѣ*, *дэвѣ поли* (параўн. з сучаснымі: *два акны*, *два вядры*).

У родным-месным склоне лічэбнік *два (дзе)* меў дзве формы: займеннікавую — *дэвою* (для ўсіх трох родаў) і іменную — *дэву* (таксама для ўсіх трох родаў): *дэвою робу*, *вѣлку*, *сестру*; *дэву робу*, *вѣлку*, *сестру*. Абедзве гэтыя формы дайшлі да нас у складаных словах: *дваюрадны* (брат), *дваюрадная* (сястра), *двусастайны*, але не захаваліся як асобныя склонавыя формы роднага і меснага склонаў (сучасныя *двух* і *дзвюх*).

У давальным-творным склоне былі дзве разнавіднасці адной формы: *дэвома рукама*, *столома* і *дэвѣма земляма*, *конема*; параўн. з сучаснымі: *двума стагамі*, *сталамі*; *дзвюма рукамі*, *землямі*.

Такім чынам лічэбнік *дэва (дэвѣ)* меў наступныя формы:

Н.-В.	дэва (м.р.)	дэвѣ (ж. і н. р.)
Р.-М.	дэвою	дэву
Д.-Т.	дэвома	дэвѣма

Якія ж змены адбыліся? З назоўнікамі ніякага роду стала спалучацца форма *два*: *дэвѣ ведрѣ* → *два вядры*, *дэвѣ окнѣ* → *два акны*.

Ва ўсіх ускосных склонах (апрача вінавальнага, калі ён супадае з назоўным) запанавалі новыя формы, асноваю для якіх з'явілася былая іменная форма роднага і меснага склонаў *дэву*, ускладзеная ўплывам скланення прыметнікаў і лічэбнікаў *тры*, *чатыры*: у давальным — *дэву*- і *-мѣ* (параўн.: *синимѣ*, *тримѣ*, *четырымѣ*) → *дэвумѣ*; у родным і месным — *дэву*- і *-хѣ* (параўн.: *синихѣ*, *трехѣ*, *четырыхѣ*) → *дэвухѣ*. І для творнага склону асноваю з'явілася *дэву*-; ад формы *дэвома* ў творным склоне захавалася канцавое *-ма*: *дэвѣма* → *двума*.

Ва ўскосных склонах лічэбніка *два (дзе)* у беларускай мо-

ве ўзнікла родавае адрозненне — асаблівасць, якой няма ў іншых усходнеславянскіх мовах. Гэта адрозненне выражаецца не канчаткам, а характарам асновы: пры назоўніках мужчынскага і ніякага роду аснова лічэбніка цвёрдая (незалежна ад характару асновы назоўніка, з якім спалучаецца лічэбнік), пры назоўніках жаночага роду — мяккая: Н. *два і дзве (дз'в'э)*, Р. *двух і дзюх (дз'в'ух)*, Д. *двум і дзюм (дз'в'ум)*, Т. *двума і дзюма (дз'в'ума)*, М. *двух і дзюх (дз'в'ух)*.

Што родавае адрозненне ва ўскосных склонах развілося яшчэ ў старажытнасці — у мове беларускай народнасці, пацвярджаюць помнікі: *дзвехъ і двох (Ст. літ. 1588)*, *на двюхъ подводахъ, тыхъ двюхъ товаришовъ, двохъ Литвиновъ (Дзвін. гр.)*.

§ 150. Лічэбнік абодва (абедзве)

Лічэбнік *абодва (абедзве)* складаны: *абодва* — з *оба + дьва*, *абедзве* — з *обѣ + дьвѣ*. У старажытных беларускіх тэкстах сустракаюцца з XIV ст. Іншы раз у тэкспе стаяць побач *оба і дьва*, *обѣ і дьвѣ*: *у оной зваде оба два ся'ранили (Ст. літ 1566)*, *тые два братеника оба седита на озере на Мяделе (АЛМ, 1495)*⁵⁷.

Не зусім зразумелае ўзнікненне *о* (пасля *б*) у форме *абадьва* → *абодва*, дзе заканамерны быў галосны *а* (дарэчы, у частцы сучасных гаворак жывым фактам застаецца *абадва*). Магчыма, узнікненне *о* адбылося па аналогіі з іншымі словамі, у якіх вымаўляецца галосны *о* на месцы націсканога *а* (*каціцца — коціцца, зайсці — зойдзеш, знайсці — знойдзеш*).

§ 151. Спалучэнне назоўнікаў з лічэбнікам два

Страта катэгорыі парнага ліку і адпаведных форм павінна была адбіцца і на асаблівасці спалучэння назоўнікаў з лічэбнікам *два (дзве)*. У старажытнасці назоўнікі ў такіх спалучэннях мелі форму парнага ліку, са стратаю яго гэту форму замяніла іншая; яшчэ ў мове беларускай народнасці ўжывалася форма множнага ліку: *два грошы (Ст. літ. 1588)*, *дворы два (АЛМ, 1495)*. Замацаванню формы множнага ліку ў спалучэннях з *два (дзве)* садзейнічалі (магчыма — не толькі садзейнічалі) заканамерныя спалучэнні з *тры, чатыры*: *тры раманы, тры сябры, чатыры тамы, чатыры пінчукі і падобн.*

§ 152. Лічэбнікі тры, чатыры

Лічэбнікі *тры, чатыры* мелі наступныя склонавыя формы:

Н.	трые, чэтыре (<i>м. р.</i>)	тры, чэтыры (<i>ж. і н. р.</i>)
Р.	трьи, трьхъ, чэтырь, чэтырьхъ	
Д.	трьмъ, чэтырьмъ	
В.	тры, чэтыры	
Т.	трьми, чэтырьми	
М.	трьхъ, чэтырьхъ	

⁵⁷ Прыклады з кн.: Нарысы па гісторыі беларускай мовы, с. 191.

Родавае адрозненне слоў *тры, чатыры* ў назоўным склоне страцілася, захавалася былая форма жаночага і ніякага роду з пэўнымі фанетычнымі зменамі: *тры* — *тры, чатыры* — *чатыры*⁵⁸.

Ва ўскосных склонах, апрача творнага, былыя формы таксама зазналі фанетычныя змены: *трѣхъ* → *трох, четьрѣхъ* → *чатырох*; *трѣмъ* → *тром, четьрѣмъ* → *чатыром*.

Што ж да формы творнага склону, то яна змянілася пад уплывам лічэбніка два: *трѣми* → *трыма, четьрѣми* → *чатырма* (параўн.: *дѣвома* → *двума, дѣвѣма* → *дзвюма*).

§ 153. Лічэбнікі *пяць* — *дзесяць* і *дзесяць*

Н.	пяць	В.	пяць
Р.	пяці	Т.	пяцю (-ію)
Д.	пяці	М.	пяці

Адзіночны лік

Множны лік

Парны лік

Н.	десять	десяте (-и)	Н.-В.	десяти
Р.	десяте (-и)	десять	Р.-М.	десяту
Д.	десяти	десятьмъ	Д.-Т.	десятьма
В.	десять	десяти		
Т.	десятью (-ію)	десятьми		
М.	десяте	десятьхъ		

Скланенне лічэбнікаў *пяць* — *дзесяць* дайшло да нас у сваім былым выглядзе. У родным, давальным, месным склонах захаваўся (як і ў назоўніках тыпу *клець*) былы канчатак *-і*; у творным склоне фанетычныя змены прывялі да ўзнікнення падоўжанага зычнага: *пяц'ѹ* (але *шас'ц'ѹ*).

Лічэбнікі *дзесяць* перажыў больш прыкметныя змены. Як і лічэбнікі *пяць* — *дзесяць*, ён мае схлонавыя формы толькі адзіночнага ліку, страціў катэгорыю ліку. *Дзесяць* дайшло да нас як састаўная частка складаных лічэбнікаў; у адных яно так змянілася, што стала фактычна суфіксам *-цац'а* (у словах *адзінацаць* — *дзевятнацаць, двацаць, трыцаць*), у другіх мае форму *-дзесят* (*пяцьдзесят* — *восемдзесят*); *-дзесят* — гэта былая форма роднага склону слова *дзесяць* у множным ліку.

§ 154. Лічэбнікі *адзінацаць* — *дзевятнацаць*

Лічэбнікі групы *адзінацаць* — *дзевятнацаць* складаныя. Яны ўзніклі з граматычных спалучэнняў. Лічэнне пасля дзесяці ішло як бы накладаннем адзінак (*одинъ, дѣва* і г. д.) на дзесяць. *Адзінацаць* паходзіць з былога прыназоўнікавага спалучэння, у якім прыназоўнік на патрабаваў меснага склону, *одинъ на десеяте*, дзе *десеяте* — форма меснага склону адзіночнага ліку слова *дзесяць*; *дванацаць* — з *дѣва на десеяте* (параўн.: *акуляры на стале, гняздо на талолі*) і г. д.

⁵⁸ У рускай мове — форма мужчынскага роду *четыре*.

Утворанія складанія словы *одиннадесяте* — *девятнадесяте* былі з неўласціва вялікаю для старажытнай мовы колькасцю складоў (галосных); аб'ядноўваючыся ў адным слове, частка *-десяте* страчвала націск, у ёй галосны *э(е)* рэдукаваўся і страціўся. Так *десяте* змяняецца на *д'сят'*, у выніку іншых змен — на *цяца'* → *цяцац'*: *дванаццаць*, *трынаццаць* і г. д. У лічэбніках гэтай групы адбыліся іншыя фанетычныя змены: у слове *одиннадесяте* страціўся *ѣ*, зліліся (сцягнуліся) *нн* → *н*, ненаціскны *о* супаў з *а*; у слове *шестнадесяте* новая група зычных спрацілася (*стѣн* → *стн* → *сн*).

Лічэбнікі *адзінаццаць* — *дзевятнаццаць* захавалі асабліва-сці скланення лічэбнікаў *пяць* — *дзесяць*.

Першаю часткаю лічэбніка *дванаццаць* з'явілася форма мужчынскага роду *два* (← *дѣва*)⁵⁹: *двана(д)ца(ть) рублей* (Ст. літ. 1566), *дѣванадѣцать кошовѣ* (Цяпінскі), *грошей копѣ дванадцать* (Акт. Мінск.). Ва ўсіх лічэбніках разгледжанай групы націск замацаваўся на былым прыназоўніку *на*, што стаў унутранаю часткаю слова (інтэрфіксам): *адзінаццаць*, *трынаццаць*, *чатырнаццаць*, *пятнаццаць* і г. д.⁶⁰

§ 155. Лічэбнікі *дваццаць*, *трыццаць*

Як і ў лічэбніках *адзінаццаць* — *дзевятнаццаць*, у словах *дваццаць*, *трыццаць* апошняя частка — змененае *дзесяць*; і тут *дзесяць* набыло гучанне *-ццаць* (гэта гучанне абазначаецца і на пісьме). Аднак *-ццаць* у лічэбніках *дваццаць* і *трыццаць* — былыя розныя формы. Мы ўжо бачылі, што *-ццаць* у словах тыпу *адзінаццаць* — з былой формы меснага склону *десяте*. А ў слове *дваццаць*? Вядома, што старажытнае *два* спалучалася з адпаведнаю формаю парнага ліку, а слова *десяте* у назоўным склоне парнага ліку мела форму *десяти*, г. зн. *дваццаць* паходзіць са спалучэння *дѣва десяти*. Са словам *тры* (назоўны склон) спалучалася тое ці іншае слова ў форме назоўнага склону множнага ліку (як і ў сучаснай мове: *тры хаты*, *тры вазы*). Такім чынам, *десяте* ў спалучэнні *трые десяте* і *десяти* ў спалучэнні *дѣва десяти* змяніліся аднолькава — на *-ццаць* (як і ў *адзінаццаць*, *дванаццаць*).

Лічэбнікі *дваццаць*, *трыццаць* успрынялі скланенне групы лічэбнікаў *пяць* — *дзесяць*.

§ 156. Лічэбнік *сорак*

У старажытнай мове ўсходніх славян са значэннем сучаснага лічэбніка *сорак* ужываліся *четыре десяте(-и)* і *сорокѣ*. Слова *сорокѣ* з часам выцесніла больш ранняе *четыре десяте(-и)*.

⁵⁹ Параўн. у рускай мове: *дванадцать* — з *дѣвъ на десяте*.

⁶⁰ Параўн. у рускай мове: *двенáдцать*, *тринáдцать*, *пятнáдцать* — *двѣтнáдцать*, але: *о́діннадцать*, *чѣтырнадцать*.

Меркаванне некаторых лінгвістаў пра запазычанне ўсходнімі славянамі слова *сорак* недаказанае; замацавалася іншае меркаванне: *сорак* — не запазычанае, а спрадвечна славянскае слова; *сорокъ* — *сорочькъ* (параўн.: *сорочька*) як мерка (мяшок), як набор скурак на футра (сорак вавёрчыных або сабаліных скурак). Прыгадаем вядомыя прыклады з дзвінскіх грамат: *ѣ со-роковъ бѣлки, десять рубловъ да ѣ⁶¹ сороки бѣлки, три сороки бѣлѣ.*

Слова *сорокъ* — былы назоўнік з асноваю на *о*, які скланяўся ў адзіночным, множным і парным ліках. Паступова гэта слова фактычна пайшло па шляху страты скланення і ўжываецца зараз толькі ў дзвух формах: *сорак* і *сарака*. У жывых народных гаворках яно звычайна мае толькі першую форму: *У мяне было сорак рублікаў. Не ханіла яшчэ сорак — быў бы касцюм.* (Глуск) *Ці паверыце? Усіх хатаў было пад сорак. І ў сорак хатаў не было й аднаго мушчыны. Хай гарыць вайна тая.* (Дзятлаўскі р-н, Вялікая Воля) *Што я зраблю з тымі сорак авечкамі?* (Глускі р-н, Слаўкавічы)

Былое *четыре десяте* (як і *два десяти*) стала складаным словам і захавалася ва ўсіх, апроча ўсходніх, славянскіх мовах (параўн.: чэшск. *čtyřicet*, польск. *czterdzieści*, балг. *четиридесет*).

§ 157. Лічэбнікі *пяцьдзсят* — *восемдзсят*

У складаных лічэбніках *пяцьдзсят* — *восемдзсят* звяртае на сябе ўвагу форма другой часткі — *дзсят*. Такая форма слова *дзсяць* сустракаецца толькі ў складаных лічэбніках *пяцьдзсят*, *шэсцьдзсят*, *семдзсят*, *восемдзсят*. Яна адгалосак былога скланення слова *дзсяць* як назоўніка: *дзсятъ* — форма роднага склону множнага ліку. *Пяцьдзсят* — з *пять дзсятъ*, *шэсцьдзсят* — з *шесть дзсятъ*, *семдзсят* — з *семь дзсятъ*, *восемдзсят* — з *осмь дзсятъ* (параўн.: *пяць рублёў*, *шэсць двароў*, *сем сталоў*, *восем год*).

Калі ў групе лічэбнікаў *адзінаццаць* — *дзевятнаццаць*, у лічэбніках *дваццаць*, *трыццаць* другая частка стала суфіксам і яны скланяюцца, як і *пяць*, *шэсць*, то ў словах *пяцьдзсят* — *восемдзсят* другая частка не стала суфіксам, абедзве часткі гэтых слоў змяняюцца па склонах: Р., Д., М. *пяцідзсяці*, *шасцідзсяці* (як і *пяці*, *солі*), Т. *пяціюдзсяцію*, *шасціюдзсяцію* (як і *пяцію*, *соллю*).

Словы *пяцьдзсят*, *шэсцьдзсят*, як і *пяць*, *дваццаць*, не маюць катэгорыі роду, ліку; яны скланяюцца, як назоўнікі трэцяга скланення ў адзіночным ліку.

⁶¹ *ѣ*^н — тры.

§ 158. Лічэбнік дзевяноста

Наяўнасць спалучэння *дзевать десатъ* у стараславянскай мове, складанага лічэбніка *деветдесет* у балгарскай, *devadesat* у сербскахарвацкай, *devadesát* у чэшскай, *dziewięćdziesiąt* у польскай мовах сведчыць, што і ва ўсходніх славян было *девятьдесятъ* → *девятъдесять*. Гэта пацвярджае і Астрадава евангелле: *дэвѣть десѣтъ*. Пераважная большасць гісторыкаў мовы⁶² і этымолагаў лічаць, што *дзевяноста* — змененая *девятьдесять*. Але дасюль яшчэ няма пераканальнага тлумачэння, як *девятъдесять* змянілася на *дзевяноста*.

Слова *дзевяноста* ў беларускай мове не скланяецца.

§ 159. Лічэбнік сто

Лічэбнік *сто* (*сѣто*) — былы назоўнік ніякага роду асноў на *о*. Ён скланяўся ў адзіночным, множным і парным ліках, як словы *окно*, *село*: Н. *сѣто*, Р. *сѣта*, Д. *сѣту* і г. д.; Н. *сѣта*, Р. *сѣтъ*, Д. *сѣтомъ* і г. д.; Н.-В. *сѣтъ*, Р.-М. *сѣту*, Д.-М. *сѣтома*.

Як і іншыя лічэбнікі, слова *сто* страціла катэгорыю ліку, родавую прыналежнасць. Колькасць яго скланавых форм скарацілася да дзвюх: *сто* і *ста*.

§ 160 Лічэбнік дзвесце

Лічэбнік *дзвесце* паходзіць са спалучэння *дѣвѣ сѣтъ*. Як ужо адзначалася, з лічэбнікам *два* (*дзве*) назоўнікі спалучаліся ў форме парнага ліку. Слова *сѣто* было назоўнікам ніякага роду і таму ў спалучэнні з *дѣвѣ* мела форму *сѣтъ* (назоўны склон парнага ліку). Былое спалучэнне *дѣвѣ сѣтъ* стала складаным словам — *дѣвѣсѣтъ*, у выніку фанетычных змен — *дзвесце* (*дз'в'эс'ц'э*)⁶³. Другая частка гэтага складанага лічэбніка — былая форма назоўнага склону парнага ліку слова *сѣто*.

У слове *дѣвѣсѣтъ*, як і ў спалучэнні *дѣвѣ сѣтъ*, *сѣто* мела скланавыя формы парнага ліку: Р.-М. *-сѣту*, Д.-Т. *-стома*. Са стратай у мове катэгорыі парнасці на месцы форм парнага ліку часткі *-сто* сталі ўжывацца былыя формы множнага ліку: Р. *-сот*, Д. *-стам* і г. д.

Такім чынам, у складаным лічэбніку *дзвесце* да нас дайшлі закасяненая былая форма назоўнага-вінавальнага склону парнага ліку (*сѣтъ* → *це*) і былыя формы множнага ліку (*сѣтъ* → *сот*, *сѣтомъ* → *стам*) ва ўскосных склонах.

⁶² Соколова М. А. Очерки по исторической грамматике русского языка; Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтоброх М. А. Исторична граматика української мови. — Київ, 1962; Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка.

⁶³ Абодва рэдукаваныя страціліся, былы памячоны *в* супаў з мяккім *в'*, абодва *ѣ* супалі з *э* (*е*), цвёрдыя зычныя *д* і *с*, прыпадабняючыся да наступных мяккіх, супалі са сваімі парнымі мяккімі *дз'* і *ц'*.

§ 161. Лічэбнікі трыста, чатырыста

Будова лічэбнікаў *трыста, чатырыста* відавочная, празрыстая. У іх, аднак, ёсць адна асаблівасць, якая патрабуе тлумачэння. Знешне здаецца, што другая частка (*-ста*) — форма роднага склону адзіночнага ліку. Але гэта не так. *Трыста* і *чатырыста* — складаныя лічэбнікі; яны паходзяць са спалучэнняў, першая частка якіх *тры, чатыры* (назоўны склон) у старажытнасці спалучалася з назоўнікамі ў множным ліку (такія асаблівасць захавалася і сёння: *тры сталы, чатыры хаты*). Лёгка зразумець, што *трыста* — з *тры сьта, чатырыста* — з *четыри сьта*, дзе *сьта* — форма назоўнага склону множнага ліку (як і *окно — окъна → вокны, озеро — озэра → азэры*), а не роднага склону адзіночнага ліку. Гэта пацвярджаюць і формы ўскосных склонаў: Р. *трохсот* (з *трѣхъ сѣтѣ*), Д. *тромстам* (з *трѣмъ сѣтомѣ*) і г. д.

Скланавыя формы другой часткі лічэбнікаў *трыста, чатырыста* — пераканальнае пацвярджанне таго, што слова *сто* (*сѣто*) калісьці скланялася і ў множным ліку.

§ 162. Лічэбнікі пяцьсот — дзевяцьсот

Складаныя лічэбнікі *пяцьсот — дзевяцьсот* структурна не адрозніваюцца ад складаных лічэбнікаў *пяцьдзесят — восемдзесят*; *-сот* — форма роднага склону множнага ліку слова *сто* (*сѣто — сѣтѣ*); *пяцьсот* — з былога *пять сѣтѣ, шэсцьсот* — з *шесть сѣтѣ, восемсот* — з *осмь сѣтѣ* і г. д.; параўн. гэтыя складаныя лічэбнікі са спалучэннямі *пяць* (*шэсць, сем* і г. д.) *хат, вёрбай, каняў, жанчын, гўсак; малайцоў, рублёў, ясеняў, двароў, куткоў; азёр, заданняў, гумнаў, пасведчанняў*.

§ 163. Лічэбнік паўтара (паўтары)

Утварэнне і родавае адрозненне *паўтара* (рубля) і *паўтары* (сотні) зразумелыя, калі прыгадаць, што *паўтара* (*паўтары*) — складанае слова, у якім першая частка — *пол* (*палова*), а другая — форма роднага склону адзіночнага ліку слова, якое скланялася і змянялася па родах, як і іншыя кароткія прыметнікі (парадкавыя лічэбнікі). Слова *пол* — назоўнік, які патрабаваў ад залежнага слова формы роднага склону (параўн. таксама сучасныя: *паўгода, паўчаркі, паўгектара, паўшклянкі*). Гэта значыць: *паўтара* — з *пол-* і *вѣтора* (родны склон адзіночнага ліку мужчынскага роду слова *вѣторѣ*), *паўтары* — з *пол* і *вѣторы* (родны склон адзіночнага ліку жаночага роду слова *вѣтора*)⁶⁴.

У абедзвюх формах слова — *полвѣтора* (м. і н. р.) і *полвѣторы* (ж. р.) адбыліся фанетычныя змены: у спалучэнні *лвѣт* са

⁶⁴ Ад *вѣторѣ* паходзяць словы *аўторак, паўтарэнне* і інш.

стратаю рэдукаванага $v \rightarrow \dot{y}$, зычны l выпаў, ненаціскны $o \rightarrow a$, у выніку — *паўтара, паўтары*.

Сучаснае *паўтараста* — з былога *пол вѣтора съта* (*полвѣтораста*).

§ 164. Іншыя лічэбнікі з *паў*-

У старажытных беларускіх помніках сустракаюцца словы *полѣтретя* (*полтретя, полтретя*), *полѣчетверта* (*полчетверта, полчверта, полчварта*), *полпята, полсема, полтретьядцать* і інш. Адны з іх перажылі фанетычныя змены і дайшлі да нас у гаворках: *паўтраця* (=2,5), *паўчварта* (=3,5), *паўпята* (=4,5)⁶⁵; другія (тыпу *полтретьядцать, полшестадесять, полчвартаста*⁶⁶) — страціліся.

§ 165. Парадкавыя лічэбнікі *першы, другі*

Калі параўнаем адпаведныя колькасныя і парадкавыя лічэбнікі, напрыклад, *тры — трэці, чатыры — чацвѣрты, сем — сёмы, дваццаць — дваццаты, сто — соты*, то выявім: парадкавыя лічэбнікі ўтварыліся ад адпаведных ім колькасных і маюць граматычнае афармленне прыметнікаў, скланяюцца, як і прыметнікі, у адзіночным і множным ліку, змяняюцца па родах. Лічэбнікі *першы, другі* ўтвораны не ад тых колькасных (*адзін, два*), якім гэтыя парадкавыя адпавядаюць.

Парадкавы лічэбнік *першы* паходзіць ад былога прыметніка вышэйшай ступені *първьшѣь*, які фанетычна змяніўся на *першы*. Змена *първьшѣь* (*първьшии*) на *першы* адлюстравана ў помніках: *на першых рокох; не(р)шого опекуна* (Ст. літ. 1566), *першых... князеи; першымъ воеводою* (Рачынскі с.).

У агульнаславянскай мове са значэннем *другі* былі *другъ* (кароткая форма) і *другѣь* (поўная форма), *вѣторъ* і *вѣторѣи*. У беларускай мове, як бачым, замацаваўся лічэбнік *другі*, у рускай — *второй*. Прыклады з беларускіх помнікаў: *одинъ листъ маю, а другога не маю и не мелъ* (АЛМ, 1492), *другая светлица так великая, яко и первая* (АЛМ, 1495), *а нине можеть другую двадцать миль уехати* (Бава).

§ 166. Далучальнасць пры лічэнні. Састаўныя лічэбнікі

У старажытных тэкстах часта сустракаюцца лічэбнікі ў такім выглядзе: *пятьдесять и осмь, четиридесять и четири, сто и пятьдесять и четири, семь сътъ и двѣдесяти*. Прыгаданыя

⁶⁵ Параўн.: *паўтраця* — ‘палова адзінкі на трэцюю’, *паўчварта* — ‘палова адзінкі на чацвѣртую’, *паўпята* — ‘палова адзінкі на пятую’.

⁶⁶ *Полтретьядцать* — ‘палова дзсятка на трэці’, г. зн. 25; *полшестадесять* — ‘палова дзсятка на шосты’, г. зн. 55; *полчвартаста* — ‘палова сотні на чацвѣртую’, г. зн. 350.

прыклады — састаўныя лічэбнікі. У агульнаўсходнеславянскай мове, у старажытных беларускай, рускай, украінскай мовах назіралася паслядоўнасць далучэння да большай лічбы меншай: да сотні — дзесяткаў, да дзесяткаў — адзінак, прычым далучэнне забяспечвалася пры дапамозе злучнікаў *i*, *да (ды)* ці без злучніка: *дѣва десяти и одинъ*⁶⁷, *два десяти да одинъ, дѣва десяти одинъ; на четирысѣта и семьдесять и пять, на четирысѣта да семьдесять да пять*. Прыклады са старажытных тэкстаў: *а лѣтъ и двесте лѣтъ и осмьдесять лѣтъ и три лѣта* (Гр. 1284), *тысеща пятьсотъ и девятого на десеть* (Скарына, Юдзіф).

Выкарыстанне злучнікаў для далучальнасці пры лічэнні — з'ява гісторыі. Ужыванне састаўных лічэбнікаў без злучнікаў стала нормай: *дваццаць адзін, сто трыццаць пяць, тысяча дзевяцьсот пяцьдзсят шэсць* і г. д.

ДЗЕЯСЛОУ

§ 167. Граматычныя катэгорыі і формы дзеяслова ў старажытнай мове

Дзеяслоў вылучаўся ў агульнаславянскай і агульнаўсходнеславянскай (вылучаецца і ў сучаснай беларускай) мове сярод іншых часцін мовы складанаю сістэмаю граматычных катэгорый. Адны з гэтых катэгорый былі ўласцівы імёнам і дзеясловам (напрыклад, лік), другія (такіх больш) — толькі дзеясловам; так, напрыклад, толькі дзеяслоўнымі з'яўляліся катэгорыі часу, трывання, ладу.

Дзеяслоўныя формы старажытнай мовы падзяляюцца на простыя і складаныя. Да першых належаць цяперашні час (*несу*), аорыст (*несохъ*), імперфект⁶⁸ (*несяхъ*) і інш., да другіх — будучы складаны I (*иму носити*), будучы складаны II (*буду купилъ*), перфект (*ѣсмь робилъ*), плюсквамперфект (*ѣсмь былъ неслъ*) і інш.

Простыя і складаныя дзеяслоўныя формы ўласцівы граматычнаму ладу і сучаснай беларускай мовы; параўн.: *іду* і *буду хадзіць, пераехаў* і *быў пераехаў*. Некаторыя былыя складаныя формы сталі простымі: *ѣсмь носилъ* → *насіў*, *сѣлалъ быхъ* → *слаў бы*.

Старажытныя дзеяслоўныя катэгорыі і іх формы перажылі прыкметныя змены. Сярод іх назавём:

страту супіна (выцясненне яго інфінітывам);

страту будучага складанага II;

змяненне (спрашчэнне) сістэмы прошлых часоў (у выніку

⁶⁷ Параўн. у нямецкай: *ein und zwanzig*.

⁶⁸ У словах *перфект*, *плюсквамперфект*, *імперфект* зычныя *п*, *ф* цвёрдыя, як і ў словах тыпу *пэўны*, *фэст*. Аднак на пісьме ў словах *перфект*, *плюсквамперфект*, *імперфект* цвёрдасць *п*, *ф*, насуперак фанетычнаму прынцыпу напісання, не абазначаецца; параўн. вымаўленне і напісанне слоў *пэўнасць*, *пэрліна*, *гэты*, *арэна*, *шэры*, *тэмпы*, *Рэчыца*, *фэст*.

страціліся аорыст і імперфект) і скарачэнне форм прошлых часоў;

выразнае пашырэнне значэння і ўжывання змененага перфекта; змяненне яго складанай формы ў простую;

крышталізацыю катэгорыі трывання, яго выражэння;

ператварэнне складанай формы ўмоўнага ладу ў простую;

узнікненне зваротных дзеясловаў (ператварэнне словазлучэння ў слова);

узнікненне апісальнай формы загаднага ладу з *хай* (*няхай*) (3-я асоба адзіночнага і множнага ліку) тыпу *хай* (*няхай*) *скажа*, *хай* (*няхай*) *скажуць*;

узнікненне новай дзеяслоўнай формы — дзеепрыслоўя.

§ 168. Чатыры тыповыя разнавіднасці дзеяслоўных форм у старажытнай мове

Шматлікія дзеяслоўныя формы старажытнай мовы ўсходніх славян (*нести*, *несу*, *несеш*, *несе(ть)*, *несемъ*, *несете*, *несуть*; *несохъ* і г. д., *несяхъ* і г. д.; *ѣсмь неслъ* і г. д., *ѣсмь былъ неслъ*, *неси* і г. д., *неслъ быхъ* і г. д.) сістэматызуюцца і аб'ядноўваюцца ў чатыры тыповыя разнавіднасці: інфінітыў, супін, спрагальныя формы і дзеепрыметнік. У некаторых дапаможніках выказваецца прэрэчанне адносна выдзялення спрагальных форм. Тэрмін «спражэнне» мае значэнне звужанае — як змяненне дзеяслова па асобах — і пашыранае, калі пад спражэнне падводзяцца формы ўсіх ладоў і часоў. У апошнім выпадку дзеяслоўныя формы ўсіх ладоў і часоў супрацьпастаўляюцца інфінітыву, супіну, дзеепрыметніку, дзеепрыслоўю. Таму пры вывучэнні гісторыі дзеяслова выдзяленне спрагальных форм як тыповай разнавіднасці зусім апраўданае. Пад спрагальнымі формамі, такім чынам, будзем разумець формы ўсіх ладоў і часоў (у тым ліку і асабовыя формы тыпу *несу*, *ѣмь*, *несеш*, *ѣси* → *нясу*, *ем*, *нясеш*, *ясі*) дзеясловаў.

§ 169. Інфінітыў (незначальная форма дзеяслова)

Інфінітыў выступае як пачатковая форма дзеяслова (параўн.: пачатковая форма назоўніка — назоўны склон), у інфінітыве падаюцца дзеясловы ў слоўніках. Таму і пачынаем разгляд дзеяслоўных форм з інфінітыва.

Паводле паходжання інфінітыў лічаць не дзеяслоўнай, а іменнай формай. Інфінітыў — гэта застылая, нязменная форма назоўніка з дзеяслоўнай асновай (назоўніка, утворанага ад дзеяслова), які скланяўся, як назоўнікі былога чацвёртага скланення (з асноваю на *i*) тыпу *мышь*, *тьсть*.

Сувязь інфінітыва, або незначальнай формы дзеяслова, з назоўнікам падказваецца таксама наяўнасцю ў славянскіх мовах амонімаў — інфінітыва і назоўніка. Так, на-

прыклад, у беларускай мове ёсць дзеяслоў *знаць* (пры звычайным *ведаць*) і назоўнік *знаць*, у рускай мове — *течь* і *течь*, *мочь* і *мочь*, ва ўкраінскай — *стать* і *стать*, у польскай *piec* і *piec*⁶⁹; параўн. таксама формы інфінітыва *класці*, *месці*, *несці*, *прасці*, *трэсці* і давальнага склону адзіночнага ліку назоўнікаў: *карысці*, *радасці*, *маладосці*, *старасці*.

Інфінітыў перажыў фанетычныя змены. Яшчэ ў дапісьмовыя часы спалучэнні *gt*, *kt* перад наступным *u* змяніліся на афрыкату *ч*: **стригти* → *стричи*, **могти* → *мочи*, **лести* → *лечи*, **сѣкти* → *сѣчи*, **пекти* → *печи*.

У дапісьмовую пару ў інфінітывах з асноваю на зычныя *д*, *т* развілося дысімільцае змяненне гэтых *д* і *т* перад наступным *т* на свісцячы *с*: **кладти* → *клатти* → *класти*, **кратти* → *крати*, *метти* → *месці*, *плетти* → *плесці*. Узніклі варыянты кораняў: *клад-* і *клас-*, *мет-* (→ *мят-*) і *мес-*, *крад-* і *крас-*, *пад-* і *пас-* (*упасці*), *гуд-* і *гус-*.

Яшчэ ў далёкай старажытнасці ў інфінітыве пачалася страта канцавога ненацісканога *и* (звычайна, калі аснова інфінітыва канчалася на галосны): *розумѣти* → *розумѣц'*, *творити* → *тварыц'*, *казати* → *казац'*. Працэс страты канцавога *и* вельмі працяглы. Пра гэта сведчаць старажытныя беларускія помнікі: *на-нялесе бити*, *крижовати* (Стр. Хр.), *поча(л) мя змогати* (Кн. суд.), *помстити* (Скарына, Юдзіф), *Трыщан почалъ рости и лѣпѣшати* (Трыстан), *тые два будутъ княжыти* (Рачынскі с.), *человѣка можемъ познати по твары* (Рымша), *покой заховать* (Км.-Чарнаб.), *попелу выробить* (Маг. акты 1578), *его звукъ за две мили было чуть* (Бава), *што маем, с того обратъ* (Атыла), *не хочечы... досвѣтчыть* (Атыла), *зъ Смоленска... далъ им знать* (Км. Чарнаб.).

Пра гэта сведчыць і тое, што ў «Мужыцкай праўдзе» (1862—1863) сустракаецца інфінітыў тыпу *рабіці*, *майчаці*; у гаворках часткі Гродзеншчыны (напрыклад, у Свіслацкім, Скідальскім р-нах) і сёння ўжываюцца *рабіці*, *майчаці*, *чытаці*, *насіці* і падобн. У большасці сучасных беларускіх гаворак інфінітыў звычайна канчаецца на *-ц'*: *гуляць*, *майчаць*, *араць*, *смактаць* і г. д.

Працэс страты інфінітывам канцавога *и*, як відаць з прыганданых фактаў, храналагічна не супадае са стратаю рэдукаваных *ѣ*, *ь* (гл. § 55) у слабай пазіцыі.

Дзеясловы з асноваю на зычны (*з'*, *с'*) захавалі галосны *і* (*класці*, *месці*, *несці*, *весці*, *ісці*, *прасці*), але не ва ўсіх беларускіх гаворках. Літаратурная норма — *класці*, *несці* і г. д.

У мове беларускай народнасці адбылося выраўноўванне асновы інфінітыва паводле асновы цяперашняга часу ў дзеясловах на заднеязычны: пад уплывам *стрыгу*, *сцерагу*, *лягу*, *магу* аднавіўся заднеязычны *і* ў інфінітывах *стрыгчы* (*стричи*), *сцерагчы* (*стеречи*), *легчы* (*лечи*), *берагчы* (*беречи*), *магчы*

⁶⁹ Параўн. нямецкае *leben* (жыць) і *das Leben* (жыццё).

(мочи). У выніку гэтай змены ў беларускай мове развіўся спецыфічна беларускі інфінітыўны суфікс *-чы*⁷⁰.

У беларускай мове, такім чынам, інфінітыў мае постфіксы (суфіксы) *-ці'*, *-ці* (фактычна гэта не два постфіксы, а фанетычныя варыянты аднаго) і *-чы*⁷¹; у зваротных інфінітывах — *-цца* (*вучыцца, сварыцца, спытацца*) або *-чы-ся* (*сцерагчы-ся, дамагчы-ся, разбегчы-ся*), *-ці-ся* (*перанёсці-ся, развёсці-ся*).

§ 170. Супін

У старажытнай мове была і другая нязменная іменная форма дзеяслова — супін. Ён канчаўся на *-тэ* (параўн.: *ловитэ, гонитэ, воеватэ* і *ловити, гонити, воевати*). Ужываўся супін у спалучэнні з дзеясловамі руху і абазначаў мэту дзеяння (таму часам называюць яго дасягальным ладам). Паводле паходжання супін — закасцянелая форма вінавальнага (параўн.: інфінітыў — былая форма давальнага) склону назоўніка з дзеяслоўнай асновай. Інфінітыў і супін мелі блізкія значэнні, блізкія яны і паводле афармлення (суфіксы *-ти* і *-тэ*). Некалькі прыкладаў з супінам: *иду на вы воеватэ* (Лаўр. с.), *ѣхаша за Києвъ воеватэ* (Сузд. летап.), *ѣздити... звѣри гонитэ* (Дзвін. гр.).

Інфінітыў яшчэ ў старажытнасці пачаў ужывацца на месцы супіна. Так, у смаленскай грамаце 1229 г. чытаем: *ѣхали твердити мирэ*. У XVI ст. супін фактычна перастаў ужывацца.

Выцясненне інфінітывам супіна істотна не адбілася на ролі ці пашырэнні інфінітыва: першы быў рэдкаўжывальны і блізкі да інфінітыва.

§ 171. Асновы цяперашняга часу

Паводле асноў цяперашняга часу ўсе дзеясловы старажытнай усходнеславянскай мовы падзяляюцца на пяць груп, якія называюць класамі.

Да I класа належаць дзеясловы з асноваю цяперашняга часу на галосны *э(е)* (*несе-шь, несе-те*) або на *о*, які ў спалу-

⁷⁰ У рускай мове ў дзеясловах тыпу *стричи, лечи, мочи, сечи* канцавы і страціўся: *стричь, лечь, мочь, сечь*; генетычна гэты ч адпавядае спалучэнню зычнага кораня *г* ці *к* і суфіксальнага *т*: *стричь* (з **стригти*). У літаратурнай украінскай мове (у большасці ўкраінскіх гаворак) суфікс *-чи* не захаваўся ў выніку выраўноўвання з дзеясловамі на *-ти*: *пекти, бегти, берегти, помогти* — як і *нести, вести, класти*.

⁷¹ У літаратуры сустракаецца сцверджанне: у формах *красці, стагнаці', бегчы* марфемы *-ці, -ці', -чы* — канчаткі. Такое сцверджанне неабгрунтаванае: канчатак — зменная марфема, я маюць зменныя словы (формы), інфінітыў жа — нязменная дзеяслоўная форма; канчатак змяняецца ў сувязі з іншымі словамі (я *няс-у* — яны *няс-уць, нов-ы* *раман* — *нов-ая* *апавесць* — *нов-ае* *апавяданне, ішла* *дзяўчына* — *ішл-о* *дзіця*). Канцавая ж марфема ў інфінітыве (*иду гуляць, ішла гуляць, ішли гуляць, ідзіце гуляць* і г. д.) не змяняецца. Лічыць канчаткамі *-ці' (касіці')*, *-ці (месці)*, *-чы (сцерагчы)* нелагічна.

чэнні з *н* змяніўся на *р*, а потым на *у*: *несо-нть (→ *неср-ть → несуть).

Да II класа — з асноваю цяперашняга часу на *не* (сѣхне-шь, сѣхне-те) або на *но* (*сѣхно-нть → *сѣхнр-ть → сѣхнуть).

Да III класа — з асноваю цяперашняга часу на *је* (ѣе) (знаѣ-шь, знаѣ-те) або на *јо* (ѣо) (*знајо-нть → *знајр-ть → знають).

Да IV класа — з асноваю цяперашняга часу на *и* (носи-ть, носи-те) або на *ин* (*носи-нть → *носр-ть → носять).

V клас утваралі нетэматычныя дзеясловы (гл. § 176), у якіх канчатак далучаўся непасрэдна да асновы, без суфікса.

Ад асноў цяперашняга часу ўтвараліся формы цяперашняга часу, загаднага ладу, дзеепрыметнікі цяперашняга часу.

§ 172. Асновы інфінітыва

Паводле асноў інфінітыва ўсе дзеясловы старажытнай мовы падзяляюцца на шэсць груп — класаў.

I клас — бясуфіксныя дзеясловы, аснова інфінітыва якіх канчалася на каранёвы галосны або зычны гук: *зна-ти, вес-ти* (з *вед-ти), *клас-ти* (з *клад-ти).

II клас — дзеясловы з суфіксам *-ну-* (з *-но^н-*): *сѣхно^н-ти → сѣхнути, *дѣхно^н-ти → дѣхнути.

III клас — дзеясловы з суфіксамі *-ѣ-*: *гладѣ-ти, хотѣ-ти, -а-* (гукі *ѣ* і *а* ў гэтых словах паходзяць з *э(е)*: *мѣлча-ти, крича-ти, стоја-ти*).

IV клас — дзеясловы з суфіксам *-и-*: *ходити, мѣлвити, косити*.

V клас — дзеясловы з суфіксам *-а-*: *писа-ти, чита-ти*.

VI клас — дзеясловы на *-ова(-ева-)*: *воѣза-ти, купова-ти*.

Ад асновы інфінітыва ўтвараліся форма аорыста, імперфекта, дзеепрыметнікі прошлага часу. Аснову інфінітыва, зразумела, мелі інфінітыў і супін.

§ 173. Лады дзеяслова

Катэгорыя ладу і ў беларускай, і ў рускай, і ва ўкраінскай мовах не новая; лады былі ў агульнаславянскай мове, у якую перайшлі з агульнаіндаеўрапейскай мовы-асновы. Катэгорыя ладу выражае адносіны дзеяння (стану) да рэчаіснасці. Абвесны лад абазначае дзеянне, якое адбывалася ці адбылося, адбываецца, адбудзецца ці будзе адбывацца; абвесны лад абазначае дзеянне, якое рэальна працякае ў часе — прошлым, цяперашнім, будучым. Такім чынам, абвесны лад выражаецца формаю таго ці іншага часу. Можна сказаць інакш: абвесны лад і часы дзеяслова — у непарыўнай узаемнаабумоўленай су-

вязі; дзеясловы абвеснага ладу — гэта дзеясловы ўсіх трох часоў.

Загадны лад не абазначаў і не абазначае рэальнага дзеяння, што працякае ў часе, і не мае катэгорыі часу. Значэнне загаднага ладу — абазначэнне пабуджэння да дзеяння. Калі нехта кажа: *прынясі*, то гэта *прынясі* — ніяк не рэальнае дзеянне, а толькі загад ці просьба, толькі пабуджэнне да дзеяння. Загадны лад, такім чынам, не мае сувязі з катэгорыяй часу, не мае часоў.

Умоўны лад, як і загадны, абазначае не такое дзеянне, якое рэальна працякае ў часе, а толькі магчымае пры пэўных умовах, таму і ўмоўны лад не мае катэгорыі часу. Форма прошлага часу, якою выражаецца ўмоўны лад, не азначае, што ўмоўнаму ладу ўласцівы прошлы час.

§ 174. Часы дзеяслова

У індаеўрапейскай мове-аснове была складаная сістэма часоў. Складаная яна і ў старажытнай мове ўсходніх славян. У сучаснай беларускай мове значэнне часоў выразна акрэслена адносна моманту гутаркі — размовы пра дзеянне:

дзеясловы, якія абазначаюць дзеянне, што адбылося ці адбывалася да моманту гутаркі (размовы), — дзеясловы *прошлага часу* (*зайшоў, ішоў, прыехаў, ехаў*);

дзеясловы, якія абазначаюць дзеянне, што супадае з момантам гутаркі (адбываецца ў момант гутаркі), — дзеясловы *цяперашняга часу* (*іду, еду*);

дзеясловы, якія абазначаюць дзеянне, што адбудзецца (*напішу, прынясу*) ці будзе адбывацца пасля моманту гутаркі (*буду пісаць, буду насіць*), — дзеясловы *будучага часу*.

У агульнаўсходнеславянскай мове значэнне часоў не было так акрэслена, а саміх часоў было больш. Адбыліся змены ў сістэме часоў, у значэнні некаторых з іх, а таксама ў формах. Гэта адносіцца перш за ўсё і галоўным чынам да сістэмы прошлых часоў. У старажытнасці былі чатыры прошлыя часы: аорыст і імперфект, перфект і плюсквамперфект; два першыя — простыя, два апошнія — складаныя. Пршлыя часы, падкрэслім, перажылі найбольш прыкметныя змены, таму было б матывавана пачынаць разгляд часоў з прошлых. Але ў сувязі з тым што ў склад формы перфекта ўваходзіў дапаможны дзеяслоў у форме цяперашняга часу, а таксама ў сувязі з неабходнасцю разгледзець паняцце тэматычнасці дзеясловаў (тэматычныя і нетэматычныя дзеясловы, тэма ў дзеясловах) зручней пачаць з цяперашняга часу.

Разгледзім тыпы спражэння дзеясловаў, формы цяперашняга, прошлага і будучага часу.

§ 175. Цяперашні час. Два тыпы спражэння дзеясловаў

Перш чым разглядаць былыя формы цяперашняга часу і іх змены, трэба спыніцца на тэматычным і нетэматычным спражэннях, тэматычных і нетэматычных дзеясловах.

Пры вывучэнні дзеяслова сучаснай беларускай мовы вызначаюць першае (I) і другое (II) спражэнні: дзеясловы тыпу *нясу, нясеш* — I спражэння, а тыпу *кашу, косіш* — II спражэння. У старажытнай мове таксама вызначаюць два тыпы спражэння, але падзел на тыпы меў іншыя асновы і падставы.

Дзеясловы старажытнай мовы паводле спражэння падзяляюць на два тыпы на той падставе, што пры змене па асобах у адных дзеясловах канчатак далучаецца да асновы (кораня) непасрэдна, у другіх — пры дапамозе галоснага *e* ці *u*; гэтыя галосныя называюць тэматычнымі або тэмамі⁷² (тэма *э(e)* і тэма *и*). Дзеясловы, пры змене якіх па асобах канчатак далучаўся непасрэдна да асновы (кораня), называюць нетэматычнымі дзеясловамі, а спражэнне такіх дзеясловаў — нетэматычным. Дзеясловы, пры змене якіх па асобах канчатак далучаўся да асновы пры дапамозе тэматычнага галоснага, называюць тэматычнымі, а іх спражэнне тэматычным.

§ 176. Асабовыя формы цяперашняга часу дзеясловаў нетэматычнага і тэматычнага спражэння

Нетэматычныя дзеясловы

Адзіночны лік

	Ўсти	дати	в'ѣдѣти	быти
1-я	Ўмь	дамь	в'ѣмь	Ўсмь (-е, -и)
2-я	Ўси	даси	в'ѣси	Ўси
3-я	Ўсть	дасть	в'ѣсть	Ўсть (Ў)

Множны лік

1-я	Ўмь (-ы, -о)	дамь (-ы, -о)	в'ѣмь (-ы, -о)	Ўсмь (-ы, -о)
2-я	Ўсте	дасте	в'ѣсте	Ўсте
3-я	Ўдять	дадять	в'ѣдять	суть

Парны лік

1-я	Ўвѣ	давѣ	в'ѣвѣ	Ўсвѣ
2—3-я	Ўста	даста	в'ѣста	Ўста

⁷² Слова *тэма* ў лінгвістыцы абазначае і 'аснова'.

Тэматычныя дзеясловы

Адзіночны лік

1-я	иду	колю	кошу	хваляю
2-я	идеши (-шь)	колеши (-шь)	косиши (-шь)	хвалиши (-шь)
3-я	иде (ть)	коле (ть)	косить	хвалят

Множны лік

1-я	идемъ (-мо, -мы)	колемъ (-мо, -мы)
2-я	идете	колете
3-я	идуть	колють
1-я	косимъ (-мо, -мы)	хвалимъ (-мо, -мы)
2-я	косите	хвалите
3-я	косять	хвалят

Парны лік

1-я	идевѣ	колевѣ	косивѣ	хваливѣ
2—3-я	идета	колета	косита	хвалита

Параўнанне першых і другіх дзеясловаў у 1-й і 2-й асобах адзіночнага, 1-й і 2-й асобах множнага ліку выяўляе адсутнасць тэматычных галосных у першых і наяўнасць у другіх.

Нетэматычныя і тэматычныя дзеясловы мелі не заўсёды аднолькавыя канчаткі. Так, напрыклад, у 1-й асобе адзіночнага ліку: *ѣ-мь*⁷³, *да-мь*, *вѣ-мь*, *ѡс-мь* і *ид-у*, *нес-у*, *вед-у*, *пиш-у*; у 2-й асобе адзіночнага ліку: *ѣ-си*, *да-си*, *вѣ-си* і *иде-ши(-шь)*, *несе-ши(-шь)*, *веде-ши(-шь)*, *пише-ши(-шь)*.

Дзеясловы нетэматычнага спражэння (нетэматычныя дзеясловы) адзінкавыя: *ѣсти*, *дати*, *вѣдѣти*, *быти*, *имати*. Усе астатнія шматлікія дзеясловы — тэматычнага спражэння.

§ 177. Змены ў нетэматычным спражэнні (цяперашні час)

Старажытнае нетэматычнае спражэнне дзеясловаў перажыло прыкметныя змены, але засталіся выразныя рэшткі яго. Гэта адносіцца перш за ўсё да асабовых форм дзеясловаў *есці* і *даць*.

⁷³ Пры вызначэнні марфалагічнай будовы дзеясловаў нетэматычнага спражэння сустракаюцца цяжкасці: у далёкія дапісьмовыя часы адбыліся фанетычныя змены, якія прывялі да змены ў граматычнай будове (структуры) форм.

У сучаснай форме 1-й асобы адзіночнага ліку *ем* вылучаюцца дзве марфемы: корань (і аснова) *јэ-*, канчаток *-м*; *ем* — з *ѣмь*, якое у сваю чаргу з **ѣдмь*: **ѣд-мь* → *ѣ-мь* → *е-м*. У форме *дамь* — корань *да-* і канчаток *-мь*; *дамь* — з **дадмь* (**дад-мь* → *да-мь* → *да-м*).

Сучасная форма 2-й асобы адзіночнага ліку *ясі* — з *ѣси*, якая ў сваю чаргу з **ѣдси*. Форма *есць* — з *ѣсть* (← **ѣдть*), *дасць* — з *дасть* (← **дадть*).

Форма 2-й асобы множнага ліку *ясце* — з *ѣсте*, якая ў сваю чаргу з **ѣдте*; *дасце* ← *дасце* ← **дадте*.

У формах дзеяслова *есці*, такім чынам, знаходзім наступныя варыянты кораня: *е-* (*е-м*), *я-* (*я-сі*), *јд-* (*јд-уць*); усе гэтыя варыянты — зменены корань *ѣд-*.

Параўнаем старажытныя і сучасныя формы ў адзіночным ліку:

1-я	ѣмь і ем	дамь і дам
2-я	ѣси і ясі	дасі і дасі
3-я	ѣсть і есц'	дасть і дасц'

У адзіночным ліку, як бачым, захаваліся (фанетычна змененыя) асабовыя формы⁷⁴ гэтых нетэматычных дзеясловаў.

У множным ліку захавалася фанетычна змененая форма 2-й асобы: *ѣсте* → *ясце(-ё)* і *дасте* → *дасце(-ё)*. У старажытных беларускіх тэкстах сустракаюцца такія варыянты формы 1-й асобы множнага ліку: *ѣмо (емо), ѣмы (емы), ѣмъ (емъ)*; *дамо, дамы, дамъ*. Форма *дамо, ямо* дайшла да нашага часу ў паўднёва-заходніх гаворках, напрыклад, у Клецкім, Нясвіжскім, Капыльскім і іншых раёнах; сустракаецца ў літаратурнай мове: *Мы дамо! Мы — права! Мы — сіла!* (Цётка). Запанавала, аднак, новая форма — *ядзім, дадзім*, якая ўзнікла пад уплывам тэматычных дзеясловаў, выраўноўваючыся на іх узор (*косім, носім; крычым, ходзім*). На ўзор дзеясловаў тыпу *ідуць, нясуць* змянілася форма 3-й асобы множнага ліку: *ѣдять* → *ядуць, дадять* → *дадуць*⁷⁵.

Дзеяслоў *вѣдѣти* прыняў форму тэматычнага спражэння, стаў спрагацца так, як і *чытаць, гуляць, бегаць*: *ведаю (ведај-у)* — як *чытаю, ведаеш (ведај-э-ш)* — як *чытаеш, ведае (ведај-э)* — як *чытае, ведаем* — як *чытаем* і г. д.

Асобная размова — пра лёс форм цяперашняга часу дзеяслова *быти*. Гэты нетэматычны дапаможны дзеяслоў у старажытнай мове ўсходніх славян ужываўся часта. Ён, напрыклад, ужываўся як звязка і паказчык асобы ў канструкцыях цяперашняга часу: *Ѧсмь ти сынъ* (я табе сын), *(ты) Ѧси ми отць*⁷⁶, *(вы) Ѧсте дочки мое*; як састаўная частка перфекта і плюсквамперфекта: *Ѧсмь хвалилѣ, Ѧси былѣ неслѣ* і г. д. Яшчэ ў пачатковы перыяд утварэння беларускай мовы ўжыванне гэтага дзеяслова звужалася. У сучаснай беларускай літаратурнай мове сустракаюцца формы 3-й асобы адзіночнага ліку — *ѣсць* (у старажытных тэкстах — *есть, Ѧ* і *Ѧст*) і 3-й асобы множнага ліку — *суць*; першая з іх часам сустракаецца ў сучасных народных гаворках і ў літаратурнай мове (*Яма ня ѣсць глыбокая*. — Маладзечанскі р-н, Радашкавічы. — *Куды ж? На гару, ѣсць вядома*. — Я. Колас); другая — толькі ў творах навуковага стылю.

Формы 1-й асобы адзіночнага ліку (*есь*) і множнага ліку⁷⁷,

⁷⁴ Параўн. у рускай мове: *еиь, дашь і читаешь, пишешь*.

⁷⁵ Параўн. у рускай мове: *едят, дадут і несут, идут, бегут, везут*.

⁷⁶ Параўн. у нямецкай мове: *ich bin der Lehrer, wir sind die Studenten*.

⁷⁷ У старажытных беларускіх пісьмовых помніках форма 1-й асобы множнага ліку часта сустракаецца з варыянтамі канчатка *-мо, -мы*, радзей з *-ме*: *есмо (дали), есмы (казали), есме (чквали)*.

2-й асобы адзіночнага і множнага ліку (*еси, есте*) страціліся бяследна.

Формы парнага ліку (іх было дзве: *ѣсѣѣ* — для 1-й асобы, *ѣста* — для 2-й і 3-й) перасталі ўжывацца, як і іншыя формы парнага ліку дзеясловаў.

Форма 3-й асобы адзіночнага ліку *ѣсць* (← *есть*) у беларускай мове ўжываецца са значэннем 'маецца' (не як дапаможны дзеяслоў).

§ 178. Змены ў тэматычным спражэнні

Адбыліся змены і ў тэматычным спражэнні. Абмяжумся кароткімі заўвагамі да некаторых асабовых форм адзіночнага і множнага ліку.

У 2-й асобе адзіночнага ліку з агульнаславянскай пары ведаем два варыянты канчатка: *-ши* і *-шь*. У старажытных беларускіх помніках сустракаем тры варыянты канчатка: *-ши, -шь, -шъ*. Тэматычныя галосныя ў адных дзеясловах захаваліся без змены: *нясеш, ідзеш, сядзіш, глядзіш*, у другіх змяніліся фанетычна (аканне, зацвярдзенне папярэдняга зычнага): *можешь* → *можаш, рѣжешь* → *рэжаш, бѣжышь* → *бяжыш*. Такія фанетычныя змены адбыліся і ў іншых асобах.

У 3-й асобе адзіночнага ліку ў старажытнай мове ўсходніх славян дзеясловы з тэматычным галосным *и* мелі канчатак *-ть*: *косить, носить, хвалить, говорить*. Што да дзеясловаў з тэматычным галосным *э(е)*, то яны ўжываліся з канчаткам *-ть* і без яго. Відаць, не будзе памылковае меркаванне: на тэрыторыі сучасных паўднёва-заходніх беларускіх гаворак была форма 3-й асобы адзіночнага ліку без *-ть*: *несе, иде, знае*.

Беларускія помнікі адлюстравалі абедзве формы 3-й асобы дзеясловаў з тэмаю *е*: *инакъ не можэ быти* (Трыстан), *лѣкара лѣпшого над мене не може быти* (Бава), *не ратуе* (Атыла), *коли хто попаде* (Ліст); *конецъ тои найдеть... Витовта* (Вилен. л.), *кожныи кустъ* (бальзаму.— Ф. Я.) *маеть... сторожа апришого* (Тры кар.), *можэть ловити* (Ст. літ. 1566), *панна... гворыть, а сама плачетъ* (Бава).

Адсутнасць канчатка *-ть* (ці яго фанетычнага варыянта) у некаторых славянскіх мовах (польск. *ktadzie, idzie, bierze*, укр. *иде, гуде, кладе*) — сведчанне таго, што яшчэ ў агульнаславянскай мове дыялектна ўжывалася 3-я асоба адзіночнага ліку з канчаткам *-ть* і без яго: *несеть* і *несе, кладеть* і *кладе*. І старажытныя і сучасныя беларускія гаворкі маюць выразную адрозную асаблівасць: паўднёва-заходнім гаворкам уласціва форма 3-й асобы адзіночнага ліку без *-ц'(-ть)*, паўночна-ўсходнім — з *ц'(-ть)*: *кіне, стане, вядзе, бярэ; кінец', станец', вядзец', бярэц'*. Гаворкі адлюстроўваюць і ўплыў формы дзеясловаў без канчатка *-ц'* на дзеясловы тыпу *хадзіць, касіць, курыць: ходзя, кося, кура*.

Нормаю літаратурнай мовы стала форма 3-й асобы *косіц'*, *носіц'*, *ходзіц'*, *майчыц'*, *вучыц'*, *глядзіц'* і *нясе*, *кладзе*, *ідзе*, *бярэ*, *рэжа*, *кажа*.

Агульнаўсходнеславянскую форму 1-й асобы множнага ліку (*несемъ*, *идемъ*) адлюстроўваюць старажытныя беларускія помнікі, прычым падаюць гэтую форму не толькі з канчаткам *-мъ*, а часта з *-мо* і *-мы*: *чинимъ* (Гр. Віт. 1407), *чинимы* (Гр. 1349), *правды не мовимо*, *з подхлѣбными языками потакаемо* (Мялешка).

У адных беларускіх народных гаворках форма на *-мо* сустракаецца і сёння (напрыклад, *стаімо*, *седзімо* — у Карэліцкім, Навагрудскім раёнах) пры наяўнасці ў іншых гаворках формы на *-м* (*стаім*, *крычым*, *нясём*, *ідзём*). Націскны тэматычны галосны *э(е)*, напрыклад, у гаворках Шчучынскага і Гродзенскага раёнаў захаваўся (*нясем*, *бярэм*), у другіх супаў з *о* (*няс'ом*, *ідз'ом*, *бяром*). Узаконены — як літаратурная норма — варыянт *нясём*, *ідзём*.

У форме 2-й асобы множнага ліку адбыліся змены толькі фанетычныя: *косите* — *косіце*, *рѣжете* — *рэжаце*. У групе дзеясловаў адбылося перанясенне націску з тэматычнага галоснага на апошні гук, які ў адных гаворках супаў з *о(ё)*, у другіх захаваўся: *несяце* і *несяцё*, *бераце* і *берацё*, *ідзяце* і *ідзяцё*, *крычыце* і *крычыцё*, *майчыце* і *майчыцё*. У частцы гаворак (напрыклад, у Лідскім, Шчучынскім, Скідальскім і некаторых іншых раёнах) націск захаваўся на тэматычным галосным: *нясэце*, *ідзэце*. Як норма ў літаратурнай мове замацаваўся варыянт з націскам на апошнім складзе *ідзяце* або *ідзяцё*, *седзіце* або *седзіцё*, *майчыце* або *майчыцё*, *кладзяце* або *кладзяцё*, *бераце* або *берацё*, *крычыце* або *крычыцё*, *бежыце* або *бежыцё*.

У форме 3-й асобы множнага ліку захаваліся былыя канчаткі *-уть(-ють)*, *-ать(-ять)*. Прыклады з помнікаў: *не ходи*, *княже*, *убьють* *тя* (Лаўр. с.), *пчелы бороняьт* *ульевъ* *своихъ* (Скарына, Юдзіф), *жнуть*, *пьють* (Скарына, Руф), *тые рыбы...* *ся в тых реках* *плодят*, *але множество* *рыб* *розмаитых* *а дивных* *приходят* (*ь*) *з мора* (Рачынскі с.). Захавалася і мяккасць зычнага канчатка (з пераходам *т' → ц'*): *идуть* → *ідуц'*, *сѣдять* → *сядзяц'*⁷⁸.

За ўвага. У школьных падручніках, практычных дапаможніках па мове вылучаюцца таксама два спражэнні — першае і другое, але абодва яны — толькі разнавіднасці тэматычнага спражэння: дзеясловы I спражэння — гэта дзеясловы з тэмай *э(е)*, якая ў адных захавалася (*нясем*), а ў другіх фанетычна змянілася (*хочаш*); дзеясловы II спражэння — дзеясловы з тэмай *і* (*ловіш*, *кročыш*). Тэматычны галосны ад канчатка не аддзяляюцца: *няс-еш*, *бяр-эш*, *кліч-аш*, *хоч-аш*; *ходз-іш*, *нос-іш*, *майч-ыш*, *муч-ыш*, што, з улікам задач практычнага вывучэння мовы, не павінна выклікаць прэрэчання або папрокаў.

⁷⁸ У рускай мове зычны канчатка *т* зацвярдзеў: *идуть* → *идут'* → *идут*, *сѣдять* → *сѣдят'* → *сидят*.

§ 179. Сучасныя формы прошлага часу

У сучаснай беларускай мове дзве формы прошлага часу: простая (*Поле зрабілася шэрае, нуднае*. З. Бядуля) і складаная (*Пад поле было пайшло і асушанае балота. Але памеркавалі, падумалі, запрасілі аграномаў з суседніх гаспадарак і зрабілі гэта былое балота выганам, пашаю, падсеяўшы травы-культуры*. — Звезда). Толькі прашлы час (зразумела — і ўмоўны лад) з усіх спрагальных дзеясловаў змяняецца (у адзіночным ліку) па родах і не змяняецца па асобах. Гэтыя граматычныя асабліваці прошлага часу маюць гістарычнае тлумачэнне.

§ 180. Аорыст

Як і астатнія тры прошлыя часы (імперфект, перфект, плюсквамперфект)⁷⁹, аорыст перайшоў у агульнаўсходнеславянскую з агульнаславянскай мовы-асновы. Гэты прашлы прасты час перажыў складаную гісторыю: змянялася яго значэнне, змяняліся формы. Гісторыя славянскіх моў ведае два тыпы аорыста: прасты і сігматычны (пра іх ішла размова ў курсе стараславянскай мовы). У курсе гістарычнай граматыкі беларускай мовы дэталевага разгляду аорыста, натуральна, не будзе: «як граматычная катэгорыя ён не пакінуў... слядоў у беларускай мове»⁸⁰. Карскі лічыць, што ў перыяд утварэння мовы беларускай народнасці аорыст не быў жывою з'яваю⁸¹.

У першыя стагоддзі пісьмовай пары ў агульнаўсходнеславянскай мове сігматычны аорыст быў жывою з'яваю і адлюстравыўся ў тэкстах. Так, напрыклад, у Лаўрэнцьеўскім спісе летапісу аорыст мае выразнае значэнне — абазначае мінулае непрацяглае закончанае дзеянне: *В се же лѣто рекоша дружина Игореви. И послуша их Игорь, иде в дерева... възьмавѣ дань, поиде в градъ свои*.

Асабовыя формы аорыста

Адзіночны лік

1-я	быхъ	ведохъ	хвалихъ
2-я	бы	веде	хвали
3-я	бы	веде	хвали

⁷⁹ Адно гісторыкі мовы пішуць пра чатыры прошлыя часы ў старажытнай мове, другія — пра чатыры формы прошлага часу. Натуральна, лагічна, відаць, бачыць чатыры прошлыя часы: кожны прашлы меў сваё значэнне, свае асабовыя формы адзіночнага, множнага і парнага лікаў, а прошлыя перфект і плюсквамперфект яшчэ і родавыя формы; не можа быць спрэчкі, напрыклад, пра тое, што *ішоў, ішла, ішло* — толькі тры родавыя формы, а *гукаю, гукаеш, гукае* — тры асабовыя формы.

⁸⁰ Булька А. М., Жураўскі А. І., Крамко І. І. Гістарычная марфалогія беларускай мовы, с. 212.

⁸¹ Карский Е. Ф. Белорусы: Язык белорусского народа, вып. 2-3, с. 291.

Множны лік

1-я	быхомъ	ведохомъ	хвалихомъ
2-я	бысте	ведосте	хвалисте
3-я	быша	ведоша	хвалиша

Парны лік

1-я	быховѣ	ведоховѣ	хвалиховѣ
2-3-я	быста	ведоста	хвалиста

Дапаможны дзеяслоў *быти* ўжываўся таксама ў такіх формах аорыста: 1-я *бѣхъ*, 2—3-я *бѣ* — адзіночны лік; 1-я *бѣхомъ*, 2-я *бѣсте*, 3-я *бѣша* — множны лік; 1-я *бѣховѣ*, *бѣста* — парны лік.

Аорыст выцесніўся перфектам. Але формы аорыста сустракаюцца ў беларускіх пісьмовых помніках не толькі XIII—XIV ст., а і наступных часоў: *Кестугій, собра(в) всю свою жомои(т), поиде из Городна противу о(т)ца* (Вілен. л.), *родителя повелѣста ю крестити, увѣдавъ... о(т)ць: «Горѣ мнѣ, чадо мое, почто се сотворила еси, печаль д(у)ши моей принесе»* (Ж. Ефр.), *придоша послы... о(т) великого кн(я)зя, немѣци убиша кн(я)зя Скиригаиша, бѣ зима вельми студена* (Супр. л.), *прииде и вѣсѣлѣ плевелы, аще слѣпецъ слѣпца водить, оба в яму впадетася; книжку... сѣбрахъ и написахъ* (Будны), *потом Кунус умре и по немъ почнетъ сын его Кернус пановати* (Рачынскі с.).

У сучаснай беларускай мове захавалася былая асабовая форма (2-я і 3-я адзіночнага ліку) аорыста дзеяслова *быти* — часціца *бы*, яе фанетычны варыянт *б* (у гаворках *быб* і *баб*); форма *бы*, лічаць, увайшла ў службовыя словы *каб*, *абы*.

§ 181. Імперфект

Імперфект — другі прасты прашлы час, які мае таксама сваю гісторыю. У старажытных усходнеславянскіх помніках ён звычайна абазначаў мінулае працяглае, не абмежаванае ў часе незакончанае дзеянне. У кароткім урыўку са старажытнага летапісу (апісанне нораваў і звычайў) чытаем формы імперфекта *бяху, нарицаху(ся), живяху, убиваху*; ім адпавядаюць у сучаснай мове *былі, называліся, жылі, забівалі*: *бяху мужи мудри и смыслени, нарицахуся поляне; а древяне живяху звѣриньскимъ образомъ... убиваху друга друга*.

Асабовыя формы імперфекта

Адзіночны лік

1-я	бяхъ	писахъ	ведяхъ
2-я	бяше	писаше	ведяше
3-я	бяше	писаше (-ть)	ведяше (-ть)

Множны лік

1-я	бяхомь	писахомь	ведяхомь
2-я	бясте	писасте	ведясте
3-я	бяху (-ть)	писаху (-ть)	ведяху (-ть)

Парны лік

1-я	бяховѣ	писаховѣ	ведяховѣ
2-3-я	бяста	писаста	ведяста

У старажытнай беларускай мове імперфект не ўжываўся, хоць яго і адлюстроўваюць беларускія тэксты. У жывой мове імперфект выцесніўся перфектам.

У сучаснай беларускай мове няма і слядоў прошлага простага часу — імперфекта.

§ 182. Перфект

Перфект абазначаў такое мінулае дзеянне, вынікі якога наяўныя і ў момант гутаркі пра гэта дзеянне. Каб атрымаць уяўленне пра значэнне перфекта, спынімся на двух прыкладах. Часам у сучаснай літаратурнай мове можна сустрэць былое перфектнае значэнне; так, у аповесці Якуба Коласа «Дрыгва» адзін персанаж кажа пры сустрэчы да другога: «Як добра, што я сустрэўся з вамі, стары дружа!» У сказе дзеяслоў *сустрэўся* мае значэнне прошлага часу, але свеасаблівае, якое не часта ўжываецца ў сучаснай літаратурнай мове: *сустрэўся* мае прымету прошлага часу, адначасова ён мае і другое значэнне — мінулае дзеянне, вынікі якога наяўныя і тады, калі пра гэта (пра «сустрэўся») гаворыцца. Другі прыклад. Старажытнае спалучэнне *Њсмь пришлѣ* абазначала 'я прыйшоў і я ёсць (тут)'. Можна сказаць, што ў перфекце спалучаліся два планы значэння: план мінулага (прошлага) і план сучаснага (цяперашняга). Гэтай двухпланавасці значэння адпавядае і выражэнне перфекта, у які ўваходзіў былі нескланяльны дзеепрыметнік на *л* спрагальнага дзеяслова⁸² і дапаможны дзеяслоў *быти* ў цяперашнім часе (дапаможны дзеяслоў мог стаяць перад дзеепрыметнікам і пасля яго); дзеепрыметнік змяняўся па родах у адзіночным, множным і парным ліках, а дапаможны дзеяслоў *быти* ва ўсіх трох ліках па асобах і быў паказчыкам асобы.

Асабовыя формы перфекта

Адзіночны лік

1-я	Њсмь ⁸³ неслѣ (-а, -о)	Њсмь былѣ (-а, -о)
2-я	Њси неслѣ (-а, -о)	Њси былѣ (-а, -о)
3-я	Њсть (Њ) неслѣ (-а, -о)	Њсть (Њ) былѣ (-а, -о)

⁸² Словы на *л* тыпу *неслѣ*, *сѣклѣ* — нескланяльныя дзеепрыметнікі, якія мелі родавыя формы: *неслѣ*, *несла*, *несло* — у адзіночным ліку; *несли* (як і *нови столи*), *неслы* (як і *новы стѣны*), *несла* (як і *новѣ бѣгна*, *новѣ сѣла*) — у множным ліку; *несла* (м. р.) і *неслѣ* (ж. і н. р.) — у парным.

⁸³ У старажытных беларускіх тэкстах — *есмь* і *есми*, *есме*, *есмѣ*, *есм*.

Множны лік

1-я	Ўсмь ⁸⁴ несли (-ы, -а)	Ўсмь были (-ы, -а)
2-я	Ўсте несли (-ы, -а)	Ўсте были (-ы, -а)
3-я	суть несли (-ы, -а)	суть были (-ы, -а)

Парны лік

1-я	Ўсвѣ несла (м. р.)	Ўсвѣ была (м. р.)
	Ўсвѣ неслѣ (ж. і н. р.)	Ўсвѣ былѣ (ж. і н. р.)
2-я	Ўста несла (м. р.)	Ўста была (м. р.)
	Ўста неслѣ (ж. і н. р.)	Ўста былѣ (ж. і н. р.)
3-я	Ўста несла (м. р.)	Ўста была (м. р.)
	Ўста неслѣ (ж. і н. р.)	Ўста былѣ (ж. і н. р.)

Развіццё катэгорыі трывання, як вядома, адбывалася ў сувязі з развіццём катэгорыі часу (часоў). Перфект утвараўся і ад асноў закончанага і ад асноў незакончанага трывання. Гэта ў значнай меры спрыяла ўдасканаленню катэгорыі трывання, захаванню самога перфекта для выражэння прошлага часу.

Выцясняючы імперфект і аорыст, перфект вельмі прыкметна, нават істотна змяніўся; змянілася яго значэнне, змянілася яго форма.

Перфект пашырыў сваё значэнне і пачаў абазначаць мінулае (працяглае і непрацяглае, закончанае і незакончанае, імгненнае ці іншае) дзеянне. Змянілася пры гэтым і форма перфекта — са складанай яна стала простаю. Што пры гэтым адбылося? Перастаў ужывацца дапаможны дзеяслоў *быти*, паказчыкам асобы стаў асабовы займеннік, які ў такім выпадку як бы заступіў месца дзеяслова *быти*, што паказваў асобу (*Ўсмь* — 1-я, *Ўси* — 2-я і г. д.); былі дзеепрыметнік на *л* паступова набываў і набыў форму таго прошлага часу, які ўжываецца ва ўсіх усходнеславянскіх мовах.

Страту дапаможнага дзеяслова паказваюць помнікі яшчэ XI—XII ст. Так, у Мсціслававай грамаце (1130) чытаем: *азъ далъ* (а не *Ўсмь далъ*), у надпісе на Тмутараканскім камені: *князь мѣрилъ мо(ре)* (а не *Ўсть мѣрилъ*). Працэс страты дапаможнага дзеяслова быў вельмі працяглы, ён адбываўся ў XII—XIII і наступных стагоддзях: *разъежчал есми* (Гр. 1498), *стала есми удовою* (Ж. Алякс.), *я Янко Богданови(ч) прода(л) есм сеножа(ти)...* *над рекою над Ошменою* (Гр. 1498), *я, деи, есми дома не бы(л); бы(л) есми на ниве* (Кн. суд.), *только есми сына вморыла, а чого есми хотѣла, того не вчынила* (Трыстан), *тогда есми тебе ховала, и узрос еси у моего отца дворе. Чему еси убил?* (Бава), *еси вывчил* (вывучыў, даў вывучку.— Ф. Я.) *Трыцана* (Трыстан), *до насъ писалъ еси... посольъ твои*

⁸⁴ У старажытных беларускіх тэкстах — *есмъ* і *есмо*, *есмы*, *есм*.

(Кн. пас.), *есмо до тебе писали, же бы еси далъ науку посламъ своимъ* (Кн. пас.), *досить есмо... спали* (Будны).

Старажытныя беларускія помнікі засведчылі страту дапаможнага дзеяслова, г. зн. адлюстравалі простую — змененую форму перфекта: *тѣи бои удѣялѣся* (Гр. 1300), *его не крыжовали* (Стр. Хр.), *кусты ба(л)самове и розги посохли и загинули* (Тры Кар.), *и загучалъ весь городъ* (Скарына, Руф), *яблони садовые... попсовалъ* (Маг. акты 1578); *королевая прышла на оныи гук... и сомлѣла*; *Трыщан тое чулѣ и вельми покорне и вдячне подяковалѣ отцу*; *прыехали два рыцэры* (Трыстан).

Адбыліся змены ў дзеепрыметніку на л. Сярод іх — уніфікацыя родавых форм у множным ліку: з трох (*носили* — м. р., *носили* — ж., *носила* — н.) запанавала адна — з канчаткам *-и* (*хлопцы насілі, дзяўчаты насілі, дзеці насілі*); страціўся суфікс *-л-* у дзеясловах з асноваю інфінітыва на зычны: *неслѣ* → *несл* → *нѣс*, *пеклѣ* → *пекл* → *пѣк*, *моглѣ* → *могл* → *мог(х)*; змяніўся пасля галоснага суфікс *-л-* на *-ў* у форме мужчынскага роду: *читалѣ* → *чытаў*, *гулялѣ* → *гуляў* (*вітала* — *вітаў*, *малявала* — *маляваў*). Узнікненне *ў* на месцы *л* (гл. § 69) не выклікала граматычнай (марфалагічнай) змены, толькі ўзнік фанетычны варыянт суфікса (*л* → *ў*) былога нескланяльнага дзеепрыметніка, які з часам стаў формаю прошлага часу: *почина-лѣ*, *почина-л-а* і *пачына-ў*, *пачына-л-а*. У формах дзеясловаў прошлага часу, аснова якіх у інфінітыве канчаецца (канчалася) на зычны, суфікс *-л-* стаў чаргавацца з нулём гука: *нѣс* (з *неслѣ*) і *нес-л-а*, *пѣк* (з *пеклѣ*) і *пак-л-а*.

І з гэтага сцяслага разгляду гісторыі перфекта вынікае, чаму толькі прашлы час дзеясловаў змяняецца па родах, чаму толькі прашлы (натуральна — і ўмоўны лад) не змяняецца па асобах.

§ 183. Плюсквамперфект

Плюсквамперфект (папярэдні мінулы, папярэдні прашлы) меў іншы лёс, чым аорыст і імперфект. З дзвюх форм плюсквамперфекта адна не захавалася, другая дайшла да нас з пэўнымі зменамі.

Значэнне плюсквамперфекта лёгка бачыцца і ўспрымаецца на прыкладах з сучаснай літаратурнай мовы: *Людзі кінуліся былі ўцякаць, але, убачыўшы партызан, высыпалі на вуліцу.* (М. Лынькоў) *Госць зноў надзеў паліто, якое быў скінуў, адчыніў вароты і, аглядзеўшыся выйшаў на двор.* (П. Галавач) *Конік, што быў спыніўся на мосце, паціху патупаў далей.* (І. Шамякін)

У агульнаўсходнеславянскай мове плюсквамперфект меў дзве формы. Першая з іх у сваім складзе мела дзеепрыметнік на л спрагальнага дзеяслова, які нѣс лексічнае значэнне закончанага або незакончанага дзеяння, і імперфект або аорыст да-

паможнага дзеяслова *быти*. Паказчыкам асобы быў дапаможны дзеяслоў; дзеепрыметнік змяняўся па родах.

Адзіночны лік

1-я	бяхъ несль (-а, -о)	б'хъ несль (-а, -о)
2-я	бяхе несль (-а, -о)	б'х несль (-а, -о)
3-я	бяхе (-тъ) несль (-а, -о)	б'х несль (-а, -о)

Множны лік

1-я	бяхомъ несли (-ы, -а)	б'хомъ несли (-ы, -а)
2-я	бяхе несли (-ы, -а)	б'сте несли (-ы, -а)
3-я	бяху (-тъ) несли (-ы, -а)	б'ша несли (-ы, -а)

Парны лік

1-я	бяхов' несла (-'ѣ, -'ѣ)	б'хов' несла (-'ѣ, -'ѣ)
2-3-я	бяхта несла (-'ѣ, -'ѣ)	б'хта несла (-'ѣ, -'ѣ)

Такая форма (яе разнавіднасць) прашлага часу страчвалася з XII—XIII ст., гэта абумоўлівалася перш за ўсё лёсам простых прошлых часоў — аорыста і імперфекта, а таксама лёсам другой формы плюсквамперфекта.

Іншы быў лёс адносна новай формы плюсквамперфекта, які адлюстроўваецца ў помніках XIII ст. — з пачатку перыяду ўтварэння беларускай, рускай, украінскай моў. У гэту форму плюсквамперфекта ўваходзіў дзеепрыметнік на *л* і перфект дзеяслова *быти*. Такім чынам, другая форма плюсквамперфекта была трохчленная: дзеяслоў *быти* ў цяперашнім часе, дзеепрыметнік на *л* спрагальнага дзеяслова, дзеепрыметнік на *л* дапаможнага дзеяслова *быти*; паказчыкам асобы з'яўляўся дапаможны дзеяслоў *быти* ў цяперашнім часе.

Адзіночны лік

1-я	ѣсмь былъ (-а, -о) несль (-а, -о)
2-я	ѣси былъ (-а, -о) несль (-а, -о)
3-я	ѣсть (ѣ) былъ (-а, -о) несль (-а, -о)

Множны лік

1-я	ѣсмь были (-ы, -а) несли (-ы, -а)
2-я	ѣсте были (-ы, -а) несли (-ы, -а)
3-я	суть были (-ы, -а) несли (-ы, -а)

Парны лік

1-я	ѣсв'ѣ была несла (<i>м. р.</i>)	ѣсв'ѣ был'ѣ несль (<i>ж. і н. р.</i>)
2-3-я	ѣста была несла	ѣста был'ѣ несль

Форма перфекта дзеяслова *быти* (*есмь былъ, еси былъ* і г. д.) спрасцілася — страціўся дапаможны дзеяслоў (*есмь, еси*

і г. д.), што адбілася і на форме плюсквамперфекта; трохчленная форма стала двухчленною: *Њсьмь былъ възьлѣ* → *быў узьяў*, *Њ си былъ възьлѣ* → *быў узьяў* і г. д.

Прыклады змененага плюсквамперфекта з беларускіх помнікаў: *паявилося было повѣтрие на лю(д)* (Гр. 1465), *Воидило... полюбился ему [Альгерду] вельми и далъ былъ ему Лиду [горад] (Вілен. л.), а коли она была прышла... было Трышчану сем лѣтѣ (Трыстан).*

Як і ў перфекце, перажыў змены дзеепрыметнік на л.

У старажытных беларускіх помніках толькі што паказаная на прыкладах форма плюсквамперфекта — жывая і ўстойлівая з'ява; на працягу стагоддзяў гэты прашлы час ужываўся для абазначэння мінулага дзеяння, што адбылося (адбывалася) раней за другое мінулае. Захаванню і ўстойлівасці змененага плюсквамперфекта спрыяла тое, што плюсквамперфект, як і перфект, меў значэнне закончанага і незакончанага трывання (пры выразнай перавазе першага).

Плюсквамперфект у яго змененай двухчленнай форме тыпу *быў узьяўся (была ўзялася, былі ўзяліся)* ужываецца ў сучасных народных гаворках і літаратурнай мове⁸⁵.

§ 184. Будучы прасты час

Асобна гаварыць пра змены асабовых форм дзеясловаў у будучым простым часе няма патрэбы: будучы прасты час мае канчаткі (формы) цяперашняга: *кажу і скажу, кажаш і скажаш, кажа і скажа*. Адрозніваюцца будучы прасты і цяперашні часы толькі значэннем, трывальнаю прыналежнасцю: будучы прасты мае значэнне закончанага трывання: *прынясу, напишу, кіну, крыкну*, а цяперашні — незакончанага: *нясу, пішу, кідаю, крычу*.

У старажытнай мове ўсходніх славян значэнні цяперашняга і будучага простага часоў не заўсёды акрэслена адрозніваліся і размяжоўваліся. Так, напрыклад, у Пачатковым летапісе чытаем: *а Двина ис того же лѣса потечеть [выцякае], а идеть не на полунощье, а Днѣпръ втечеть [упадае] у Понтъское море; вдаимы ся печенѣгомъ; да кого живять, кого ли умертвять. Потечеть, втечеть, живять і умертвять* — формы цяперашняга часу.

Развіццё адрознення паміж цяперашнім часам (незакончанае трыванне) і будучым простым (закончанае трыванне) адбывалася з развіццём супрацьпастаўленасці закончанага і незакончанага трыванняў — крышталізацыяй катэгорыі трывання. У беларускіх пісьмовых помніках XVI ст. безліч прыкладаў, у якіх будучы прасты мае тыя самыя формы, што і цяперашні, ак-

⁸⁵ Ужыванне на месцы дапаможнага дзеяслова (формы яго: *быў* — м. р., *была* — ж., *было* — н.; *былі* — мн. л.) часціцы *было* (чытаем, напрыклад, у Гроднева: *Разгневайся было Лявон, стаў прасіць...*; у Карпава: *Яны ўзяліся было...*) — не што іншае, як памылка.

рэслена мае, як і ў сучаснай мове, значэнне закончанага трывання.

Формы тыпу *запам'ятаю, пачастую, павячэраю* называюць формамі цяперашняга-будучага закончанага трывання, бо яны маюць асабовыя канчаткі цяперашняга часу, а значэнне — будучага часу — дзеяння, якое адбудзецца пасля моманту гутаркі пра гэта дзеянне.

§ 185. Будучы складаны I

У сучаснай беларускай мове тыповаю формаю будучага часу незакончанага трывання з'яўляецца спалучэнне інфінітыва з асабоваю формаю дапаможнага дзеяслова *буду*: *буду працаваць, будзем працаваць*. У паўднёва-заходніх гаворках ёсць і другая форма — таксама былая аналітычная, якая стала сінтэтычнаю: *працаваціму (працавацьму), працавацімеш (працавацьмеш), працаваціме (працавацьме)*. Апошняя ў сучаснай літаратурнай мове сустракаецца рэдка; з часу рэформы беларускага правапісу (1933) яна кваліфікуецца як дыялектная. Паходзяць формы тыпу *гуляціму, гуляцімеш* з былога *иму гуляти, имеш гуляти*.

Форма будучага складанага незакончанага трывання з *буду* ўласціва таксама рускай і ўкраінскай мовам.

На той падставе, што ў старажытных усходнеславянскіх помніках першых стагоддзяў пісьмовай эпохі будучага складанага часу з *буду* няма і што будучы складаны незакончанага дзеяння (трывання) выражаўся з дапамогаю *почьну, начьну, стану, хочу*, выказваецца пераканальнае меркаванне: на пачатку гістарычнай эпохі ў мове ўсходніх славян толькі пачынае складвацца будучы складаны I — будучы час са значэннем незакончанага дзеяння (трывання). Спалучэнні тыпу *хочу пісати, стану гаворити, почьну хотѣти, почьну искати* — гэта яшчэ не ўласна будучы час; асабовая форма (*хочу, стану, почьну, начьну*) тут не толькі граматычны паказчык, а і слова з лексічным значэннем пачынальнасці, пажадальнасці ці іншым; такім чынам, можна гаварыць пра *почьну хотѣти* як пра складаны дзеяслоўны выказнік, а не як пра будучы складаны час⁸⁶.

Старажытныя тэксты паказваюць, што ў старажытнай беларускай мове будучы складаны час незакончанага трывання выражаўся інфінітывам у спалучэнні з *иму (маю)* і *буду*. Першы з іх шырока, як норма, ужываўся ў мове XIV—XVI ст.: *мають брати, иметь жаловатися, дати имаеть, боронитися маеть, король маеть... поцеловати крест, я... имаю его за своего зятя*. З XIV ст. помнікі засведчылі ўжыванне дапаможнага дзеяслова *буду*: *будем держать, будеть держати*⁸⁷. Менавіта з ужываннем

⁸⁶ Якубинский Л. П. История древнерусского языка. — М., 1953; Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка.

⁸⁷ Нарысы па гісторыі беларускай мовы, с. 230.

дапаможных *иму* і *буду* ў беларускай мове⁸⁸ пачынаецца ўласна будучы складаны I час, які абазначаў (абазначае) будучае незакончанае дзеянне.

Як мяркуе М. Карнеева-Петрулан, у адных гаворках мовы беларускай народнасці XIV—XVII ст. ужываўся будучы складаны I з *буду*; у другіх — з *иму* (*иму, имешь*) → *маю*. Адрозненне гэта ўласцівае і сучасным беларускім гаворкам. Магчыма, формы з *иму* (*маю*) і з *буду* развіваліся не ў адзін час.

Старажытныя тэксты сведчаць, што дапаможны дзеяслоў *иму*, спалучаючыся з інфінітывам, мог стаяць перад ім і пасля. З часам дапаможны дзеяслоў *иму* (*маю*) заняў постпазіцыйнае становішча і зліўся з інфінітывам; будучы складаны тыпу *иму робити* (*робити иму*) стаў простаю формаю, корань *им-* стаў фактычна суфіксам *-ім-* ці *-м-*: *чытаціму* або *чытац'му*; дзеяслоў захаваў асабовыя формы: *чытаціму* (*чытац'му*), *чытацімеш* (*чытац'меш*), *чытаціме* (*чытац'ме*), *чытацімем* (*чытац'мем*), *чытацімеце* (*чытац'меце*), *чытацімуць* (*чытац'муць*).

Запанаваў будучы складаны час з дапаможным дзеясловам *буду*: *буду пісаць*, *будзеш пісаць*, *будзе пісаць* і г. д., але ўжываюцца і формы тыпу *пісацьму*, *пісацьмем* (*I пісацьмем вершы не пярэм мы*. Панчанка), *маю будаваць*, *маю рабіць* (*Сам не знаю, не ведаю, што рабіці маю*. Народная песня; *А што маем рабіць?* Я. Колас; *Куды цяпер маеце пісаць?* «Звезда»).

§ 186. Будучы складаны II

Будучы складаны II называюць яшчэ будучым папярэднім (параўн.: *папярэдні мінулы, папярэдні прошлы*) часам. Ён абазначаў будучае дзеянне, папярэдняе да другога будучага. Сказ *Тивун може то вѣдати, в кого што будеть купилъ* трэба разумець так: *Цівун можа тог ведаць, хто ў каго што купіць*. Сказ *А хто будеть што заслужилъ, так его карати* — трэба разумець: *Хто што (чаго) заслужыць, так яго караць*.

Будучы складаны II выражаўся спалучэннем формы дзеепрыметніка на л і дапаможнага дзеяслова *буду*. Дзеепрыметнік змяняўся па родах (ва ўсіх трох ліках), дапаможны дзеяслоў — па асобах (ва ўсіх ліках).

Асабовыя формы будучага складанага II

Адзіночны лік

Множны лік

1-я	буду купиль (-а, -о)	будемъ (-мо, -мы) купили (-ы, -а)
2-я	будеши (-шь) купиль (-а, -о)	будете купили (-ы, -а)
3-я	будеть (буде) купиль (-а, -о)	будуть купили (-ы, -а)

Парны лік

1-я	будевѣ купила (м. р.)	будевѣ купилѣ (ж. і н. р.)
2-3-я	будета купила	будета купилѣ

⁸⁸ У рускай мове будучы складаны з *буду* прыкметна пашыраецца з пачатку XVII ст. (Нарысы па гісторыі беларускай мовы, с. 231).

Гэта складаная форма будучага часу з XVI ст. занепадае⁸⁹ і з часам выцясянецца формаю будучага простага. Але і сёння часам сустракаюцца своеасаблівыя адгалоскі будучага складанага другога. Некалькі прыкладаў: *Калі не распытаць усе-ўсёго чысьценько й зараней, то будзем як над лёд праваліліся* (Салігорскі р-н, Вялікі Рожан). *Варту каб ставілі й на дзень белы, й на ўсю ночачку. Бо ўсе будуць зямлёй накрыліся* (Вілейскі р-н, Буцькі). *Калі выцягну гэтыя два пытанні* (экзаменацыйны білет з названымі студэнткай (родам з Лагойскага р-на) двума пытаньнямі.— Ф. Я.), *то ў мяне будзе правалілася. Хоць дадому не едзь. Хіба ж можна так? Не возьмемся сёння, не зробім сёння, то заўтра будзе спазніліся. Спознімся назаўсёды* (А. Бачыла). *А калі я сама астануся тут яшчэ дзве гадзіны,— усё будзе прапала* (К. Чорны)⁹⁰.

Можна назваць досыць відавочныя прычыны выцяснення былога другога складанага будучага часу: гэта перш за ўсё станаўленне і запанаванне простага будучага са значэннем закончанага дзеяння (трывання); другая прычына — тое, што дзеепрыметнік на *л* становіўся пануючаю формаю прошлага часу.

§ 187. Умоўны лад

Катэгорыя ўмоўнага ладу ў беларускай мове не новая, як не новая яна і ў іншых славянскіх мовах.

Умоўны лад абазначаў не рэальнае, што працякае ў часе, дзеянне, а магчымае пры пэўных умовах ці пажаданае дзеянне (таму, трэба падкрэсліць, умоўны лад не мае катэгорыі часу; дзеянне, абазначанае формаю ўмоўнага ладу, да пэўнага граматычнага — цяперашняга, будучага, прошлага — часу не аднясеш). І ў старажытнасці ён быў складанаю дзеяслоўнаю формаю, якая змянялася па асобах і родах у адзіночным, множным і парным ліках. Выражаўся ўмоўны лад дзеепрыметнікам спрагальнага дзеяслова на *л* і аорыстам дзеяслова *быти*, які з'яўляўся і паказчыкам асобы.

Адзіночны лік

1-я	быхъ несль (-а, -о)
2-я	бы несль (-а, -о)
3-я	бы несль (-а, -о)

Множны лік

быхомъ несли (-ы, -а)
бысте несли (-ы, -а)
быша несли (-ы, -а)

Парны лік

1-я	быховѣ несла (-ѣ)
2-3-я	быста несла (-ѣ)

⁸⁹ Будучы складаны II захаваўся ў польскай мове: *nie będzie kupowała*.

⁹⁰ Запісаныя тут прыклады неаднолькава яркія ў адлюстраванні будучага складанага II; у некаторых можна бачыць субстантывацыю.

У старажытных тэкстах сустракаем: *а быхъ не слала... слезъ на море* (Слова), *аж бы миро (миръ) былъ и дъ [до] вѣка* (Смал. гр. 1229), *быхомъ уладили* (Ул. Манам.), *у кого купишь, тому заплаати, то они бышь (быша) на тя не жаловалъ* (Гр. 1300), *сыну мои, сын мои наимилеишии, и кто ми дасть, иж бы(х) я умерла за тебе? Беда мне, бедници* (Стр. Хр.), *але коли бы ми ся обещал миловати мене, я бых ждала до его часу* (Трыстан), *а коли быхъ его видела, я бых с ним пошла; я, Пулкан, не видел есми... человекка, хто бы ся мнѣ спротивилъ; а коли бы еси з Бовом зѣдналъ ся мир деръжати и з ним товаришыти, на всем бы свѣте не нашли ся лепшыи товаришы надъ вас* (Бава).

Форма аорыста дзеяслова *быти* (*быхъ, бы* і г. д.) магла стаяць перад дзеепрыметнікамі (часцей) і пасля яго.

Змены ва ўмоўным ладзе пачаліся перш за ўсё са зменаю ў дзеяслоўных часах — з паступоваю стратаю аорыста (выцясненнем яго перфектам). Страта аорыста вяла да страты формамі *быхъ, бы* і інш. дзеяслоўнасці, здольнасці змяняцца па асобах і быць паказчыкам асобы. У помніках назіраецца як бы выпадковае ўжыванне асабовых форм аорыста *быти*: *аще бы слѣпи были* (Маск. еванг.), дзе пры *были* (*слѣпи*) чакалася форма 3-й асобы множнага ліку *быша* (а не *бы*). У Прывілеі Смаленскай зямлі: *ты бы сами судили и рядили* (*бы* — на месцы *быша*). Сустракаецца ўжыванне *бы* побач з іншаю формай аорыста *быти*: *аще бы мя бысте вѣдали* (Еванг. 1339). Паступова, але няўхільна замест іншых асабовых форм ужываецца форма 2-й і 3-й асоб адзіночнага ліку *бы*, якая становіцца формаўтваральнаю часціцай, г. зн. былая складаная форма дзеяслова становіцца простаю (*быхъ неслѣ* → *нѣс бы, быхомъ несли* → *неслі б*).

Што да змен у форме былога дзеепрыметніка (*неслѣ* → *нѣс, везлѣ* → *вѣз, сѣклѣ* → *сек, робилѣ* → *рабіў, молотилѣ* → *малаціў*), то яны разглядаліся ў гісторыі фанетыкі (гл. § 66).

Былая форма аорыста, стаўшы часціцаю *бы* (яе фанетычны варыянт *б* пасля слова з канцавым галосным; у гаворках — варыянты *ба, быб, баб*), захавала старажытную асаблівасць ужывання: яна не мае ў сказе зафіксаванага месца (*сам прачытай бы ты, ты сам бы прачытай; рэчка заліла б і поле, рэчка і поле б заліла*).

Умоўны лад мае толькі форму прошлага часу, значэння ж прошлага часу ён не мае (і пры выражэнні ўмовы і пры выражэнні пажадальнасці): *Паплыў бы я, здаецца, хмаркі, разам з вамі*. (Я. Колас) *І я б касіў, каб чорт касу насіў*. (Нар. творч.)

§ 188. Загадны лад

Загадны лад, як і толькі што разгледжаны ўмоўны, не меў і не мае катэгорыі часу, бо выказвае пабуджэнне да дзеяння, а не такое рэальнае дзеянне, якое працякае ў часе. І ў далёкай старажытнасці ў мове ўсходніх славян, і ў сучаснай беларускай мо-

ве значэнне загаднага ладу выражаецца перш за ўсё формамі 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку (у старажытнасці таксама парнага ліку). Загадны лад не мае і не меў формы 1-й асобы адзіночнага ліку; гэта і зразумела: загадным ладам выказваецца воля таго, хто гаворыць, пабуджэнне да дзеяння, накіраванае да іншай асобы ці асоб: *ты нясі, вы нясіце, ты кажы, вы кажыце*.

Асабовыя формы тэматычных дзеясловаў

Адзіночны лік

2-я	неси	веди	пиши	хвали
3-я	неси	веди	пиши	хвали

Множны лік

1-я	несѣмъ (-о, -ы)	ведѣмъ (-о, -ы)	пишимъ (-о, -ы)	хвалимъ (-о, -ы)
2-я	несѣте	ведѣте	пишите	хвалите

Парны лік

1-я	несѣвѣ	ведѣвѣ	пишивѣ	хваливѣ
2-я	несѣта	ведѣта	пишита	хвалита

Як бачым, у 3-й асобе адзіночнага ліку ўжывалася такая самая форма, як і ў 2-й. Усе без выключэння дзеясловы ў 2-й і 3-й асобах адзіночнага ліку мелі канчатак *-и* (былы тэматычны галосны дыфтангічнага паходжання). Перад гэтым *-и*, як і перад *ѣ* дыфтангічнага паходжання, заднеязычныя ў выніку пераходнага памякчэння супалі з адпаведнымі свісцячымі. Такім чынам, у старажытнасці было: *бѣзи* (параўн.: *бѣгу*), *помози* (параўн.: *помогати*), *сѣци* (параўн.: *сѣку*), *пѣци* (параўн.: *пѣку*).

У 1-й і 2-й асобах множнага ліку тэматычных дзеясловаў была тэма *ѣ* або *и*. Формы загаднага ладу ўтвараліся ад асноў цяперашняга часу. Дзеясловы I і II класаў у формах 1-й і 2-й асоб множнага ліку мелі тэму *ѣ*, а III і IV — *и*⁹¹: 1-я *несѣмъ* (-о, -ы), *берѣмъ* (-о, -ы), *идѣмъ* (-о, -ы), *ведѣмъ* (-о, -ы); 2-я *несѣте*, *берѣте*, *идѣте*, *ведѣте*; 1-я *пишимъ* (-о, -ы), *знаимъ* (-о, -ы), *хвалимъ* (-о, -ы), *косимъ* (-о, -ы); 2-я *пишите*, *знаите*, *хвалите*, *носите*.

Асабовыя формы мелі і ў парным ліку адпаведныя тэматычныя *ѣ* і *и*: 1-я *несѣвѣ*, *берѣвѣ*, *идѣвѣ*, *ведѣвѣ*; *пишивѣ*, *хва-*

⁹¹ Форму на *-ѣ-те* мелі дзеясловы I спражэння з цвёрдаю асноваю ў 1-й асобе адзіночнага ліку і 3-й асобе множнага ліку: *иду*, *идуть* — *идѣте*; *несу*, *несуть* — *несѣте*; дзеясловы I спражэння з асноваю на мяккі зычны і дзеясловы II спражэння мелі форму на *-и-те*: *пишу*, *пишутъ* — *пишіте*; *хвалю*, *хвалятъ* — *хвалите*; *курю*, *курятъ* — *куруте*.

лівѣ, косивѣ, знаивѣ; 2-я несѣта, бэрѣта, идѣта, ведѣта; пишита, знаита, хвалита, косита.

Формы ўсіх асоб загаднага ладу перажылі тыя ці іншыя змены.

У форме 2-й асобы адзіночнага ліку канчатак *-и* (былы тэматычны галосны) страціўся: *стáни* → *стан'*, *рѣжи* → *рэж*, *сяди* → *сядз'*, *кыни* → *кін'*. Асобна звернем увагу на дзеясловы тыпу *даваи*, *умѣи*, *читаи*, у якіх таксама страціўся *-и*: *даваји* → *давај* (*давай*), *читаји* → *читај* (*чытай*). Прыклады: *едь гдѣ хочеш, нѣшто порады нам* (Атыла).

Страту канчатка *-и* перажылі, аднак, не ўсе дзеясловы. Гэты канчатак захаваўся пад націскам: *нясі*, *ідзі*, *бяры*, *кажы*; у дзеясловах тыпу *крыкні*, *зрукні*, *стукні*, дзе аснова канчаецца на групу зычных; у дзеясловах з прыстаўкай *вы-* тыпу *вынесі*, *выкладзі*, *выйдзі*, *выбери*, *выплаці*⁹².

Канчатак *-и* пасля зацвярдзелых (шыпячых і *р*) супаў з *-ы*: *бяры*, *кажы*, *палажы*, *пішы*.

Адбылася змена таісама ў дзеясловах тыпу *помози*, *бѣзи*, *сѣци*, *пѣци*; у іх аснова загаднага ладу выраўнавалася па аснове гэтых дзеясловаў у абвесным ладзе: *сячы* (як і *сячэш*), *пячы* (як і *пячэш*), *бяжы* (як і *бяжэш*), *ляж* (як і *ляжэш*) (гл. § 32).

Такім чынам, у форме 2-й асобы адзіночнага ліку адны дзеясловы захавалі канчатак *-и* (*нясі*, *вядзі*, *вазьмі*), у другіх, пры зацвярдзенні зычнага асновы, *-и* змяніўся на *-ы* (*пратры*, *збяры*, *зберажы*, *абстрыжы*, *прывучы*, *вытчы*, *запішы*, *высушы*, *чашы*), у трэціх канчатка не стала (*стан'*, *гуляј*, *кідај*, *малюј*, *атрымај*).

Помнікі яшчэ XIII ст. адлюстроўваюць ужыванне *-ите* ў дзеясловах I—IV класаў тыпу *несѣте*, *ведѣте* — як вынік змешвання тэматычных галосных *ѣ* і *и*. У значнай частцы гаворак форма з тэматычным *ѣ* запанавала. У выніку сталі ўжывацца не толькі *ідзѣце*, *нясѣце*, *вазьмѣце* (дзе *-ѣце* — з былога *-ѣте*), а і *пішѣце*, *касѣце*, *нясѣце*, *вазѣце*, *рабѣце*, *хадзѣце*, *скажѣце*⁹³. Такая форма 2-й асобы множнага ліку з'яўляецца жывою і сёння. У паўночна-ўсходніх гаворках запанавала, наадварот, форма на *-іце*: *вазіце*, *кладзіце*, *хадзіце*, *насіце* і г. д. Такая форма — норма сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Форма 2-й асобы адзіночнага ліку загаднага ладу зрабіла ўплыў на форму 2-й асобы множнага ліку: следам за *стан'*, *глян'*, *кін'*, *сядз'*, у якой страціўся канчатак *-и* (былы тэматычны галосны *и*), запанавала форма без тэматычнага галоснага ў

⁹² Гэтыя дзеясловы без прыстаўкі *вы-* маюць націскны канчатак: *нясі*, *кладзі*, *ідзі*, *бяры*, *плаці*.

⁹³ Форма на *-іце* (*-іце*) не была штучнаю нормаю літаратурнай мовы (да рэформы правапісу ў 1933 г.). Увайшла гэтая форма ў літаратурную мову з творами Я. Купалы, Я. Коласа, З. Бядулі, К. Чорнага, К. Крапівы і іншых пісьменнікаў.

множным ліку: *стан'* — *стан'це*, *глян'* — *глян'це*, *рэж* — *рэжце*, *атрымай* — *атрымайце*, *чытай* — *чытайце*.

Як і ў 2-й асобе адзіночнага ліку, у 2-й множнага ліку не захаваліся ў аснове свісцячыя, што развіліся перад тэматычнымі галоснымі *ѣ* і *и* па другой палаталізацыі: *пѣѣѣте* → *пячыце*, *сѣѣѣте* → *сячыце*, *стерѣѣте* → *сцеражыце*; адбылося выраўноўванне па аснове абвеснага ладу: *пячэш* — *пячы*, *пячыце*; *сячэш* — *сячы*, *сячыце*; *сцеражэш* — *сцеражы*, *сцеражыце*.

Помнікі засведчылі ўжыванне ў старажытнай беларускай мове формы 1-й асобы множнага ліку на *-мо*: *несѣмо* (*несэмо*) і на *-мы*: *несѣмы* (*несэмы*); *косимо*, *ходѣмо*, *ведѣмо* і г. д. З часам у паўднёва-заходняй частцы Беларусі (у паўднёва-заходніх гаворках) назіраецца замацаванне формы 1-й асобы множнага ліку на *-ем* ці *-мо* (з *-ѣмѣ*, *-имо*): *нясѣм*, *вядзѣм*, *хадзѣм*, *кладзѣм*, *бярѣм*, *вяжѣм* і г. д., а таксама *хвалѣм*, *нясѣм*, *касѣм*. У гэтых гаворках форма загаднага ладу тыпу *нясѣм*, *кладзѣм* не супала з формай 1-й асобы множнага ліку абвеснага ладу *няс'ом*, *вядз'ом*, *ідз'ом*, *кладз'ом*⁹⁴, *бяр'ом*, *н'осім*, *вяжам*. У паўночна-ўсходніх беларускіх гаворках форма 1-й асобы множнага ліку загаднага ладу супала з адпаведнаю формаю абвеснага ладу: *нясѣм*, *вядзѣм*, *ідзѣм*, *кладзѣм*.

Старажытныя помнікі, як ужо адзначана, адлюстравалі форму 1-й асобы множнага ліку на *-мо*: *ведѣмо*, *берѣмо* і г. д. Дзеясловы, якія ў 2-й асобе адзіночнага ліку страцілі канчаток *-и* (былі тэматычны), у гаворках паўднёвага захаду Беларусі захавалі форму 1-й асобы множнага ліку на *-мо* (*-ма*): *стан'* — *стан'ма*, *кін'* — *кін'ма*, *прадай* — *прадайма*, *слухай* — *слухайма*, *рэж* — *рэжма*, *намаж* — *намажма*. Форма на *-ма* ўжывалася і ўжываецца ў сучаснай літаратурнай мове: *Пакіньма напушта на лёс свой наракаць*. (Я. Купала) *«Уцякайма»*, — *тузанула Валя старога*. (І. Мележ) *Ну, рэжма, а то ты ўжо замёрз*. (Я. Брыль) *Станьма сягоння пад сцягі*. (П. Панчанка)

У сучаснай беларускай мове сустракаецца яшчэ форма 1-й асобы множнага ліку тыпу *хадземце*, дзе відавочным з'яўляецца даражчэнне *-це* — канчатка 2-й асобы множнага ліку.

3-я асоба адзіночнага ліку загаднага ладу мела аднолькавы канчаток з 2-й асобай адзіночнага ліку: *неси*, *знаи*, *даваи*. Яшчэ да ўтварэння беларускай, рускай, украінскай моў пачалася страта 3-й асобы адзіночнага ліку. Форма тыпу *неси*, *знаи*, *хаваи*, перажыўшы змены, засталася толькі як форма 2-й асобы адзіночнага ліку.

У старажытнай беларускай мове ўзнікла і развілася новая, апісальная форма 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку загаднага ладу — спалучэнне формы абвеснага ладу (незакончанага і закончанага трывання) у 3-й асобе адзіночнага ці множнага

⁹⁴ На поўдні Беларусі сустракаецца форма 1-й асобы множнага ліку абвеснага ладу з зацвярдзеннем зычнага асновы (*няс'ом*, *вяд'ом*, *клад'ом*).

ліку з часціцаю *няхай* або яе варыянтам *хай*⁹⁵: *няхай (хай) піша, няхай (хай) пішуць, няхай (хай) напішуць*. Ілюстрацыі са старажытных беларускіх помнікаў: *нехай збіраець* (Скарына, Руф), *нехай буде(ть) тобою вызволена* (Трыстан), *нехай и спить пры кони у стаини, нехай... прывыкаець; Пулкане, нехай будець на твою волю* [па-твойму; так, як ты хочаш] (Бава), *нехай так и будуць* (Атыла).

Такая форма 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку загаднага ладу (*няхай возьме, хай бярэ, няхай возьмуць, хай забяруць*) — асаблівасць і мовы беларускай народнасці і нацыянальнай беларускай мовы⁹⁶.

Асобнай заўвагі патрабуюць формы загаднага ладу дзеясловаў V класа — нетэматычных дзеясловаў. Спынімся, аднак, толькі на формах *даць* і *есці*, бо формы іншых дзеясловаў да нас не дайшлі.

Асабовыя формы нетэматычных дзеясловаў

Адзіночны лік

2-я	буди	дажь	ѣжь ⁹⁷
3-я	буди	дажь	ѣжь

Множны лік

1-я	будѣмь (-о, -ы)	дадимь (-о, -ы)	ѣдимь (-о, -ы)
2-я	будѣте	дадите	ѣдите

Парны лік

1-я	будѣвѣ	дадивѣ	ѣдивѣ
2-я	будѣта	дадита	ѣдита

Форма 2-й асобы адзіночнага ліку *дажь* не захавалася; пад уплывам *чытай, гуляй, малой, спявай* узнікла *дай*. Захавалася фанетычна змененая форма *ѣжь* (у вымаўленні — *еш*). У напісанні гэтай формы назіраецца разнабой і сённяя: пад уплывам вымаўлення *пішуць еш*, а ў сувязі з наяўнасцю 1-й асобы множнага ліку *ежма* і назоўніка *ежа* — *еж*⁹⁸.

⁹⁵ Часціца *няхай (хай)* — дзеяслоўнага паходжання, гэта змененая форма загаднага ладу ад старажытнага слова *хаяти* са значэннем 'звяртаць* увагу'; такое значэнне прасвечваецца і ў сучасных *няхай, хай (няхай скажа, хай аддасць)*.

⁹⁶ Параўн. у рускай мове: *пусть (пускай) ѣдет, пусть (пускай) идут*, дзе *пусть* і *пускай* — часціцы дзеяслоўнага паходжання.

⁹⁷ У форме *дажь*, *ѣжь* зычны *ж* — з былога спалучэння *дј* (гл. § 39). Параўн. у стараславянскай мове: *даждь, ѣждь*.

⁹⁸ Параўн. народныя выслоўі: *З'ежма тваё, а потым кожны сваё. Сёння з'ежма ваша, а заўтра кожны сваё. Ежма, дзеткі, і гуляйма, толькі заўтра не забывайма*. Няма і не можа быць напісання «ешма», як і назоўніка «еш-а».

У 2-й асобе множнага ліку ўжываюцца формы *дайце*, *рж(ш)це* (як і *чытайце*, *хавайце*, *ржце*).

У 3-й асобе адзіночнага і множнага ліку — *няхай (хай) дасць, есць; няхай (хай) дадуць, ядуць*.

§ 189. Зваротныя дзеясловы

У агульнаславянскай і агульнаўсходнеславянскай мове не было так званых зваротных дзеясловаў, часта густа ўжывальных у беларускай мове. Паводле паходжання (утварэння) зваротных дзеясловы — складаныя словы, якія ўтварыліся аб'яднаннем, зліццём дзеяслова і энклітычнай формы займенніка *сябе* ў вінавальным склоне — *ся*; у некаторых дзеясловах гэта *ся* так змянілася фанетычна, што і не нагадвае *сябе* (*здасца, вучыцца*).

Як адзначалася (§ 128), у старажытных беларускіх тэкстах *ся* ўжывалася і ў прэпазіцыі да дзеяслова, з якім гэта *ся* было звязана сінтаксічна. З часам замацоўваецца постпазіцыйнае ўжыванне, што садзейнічала зліццю з дзеясловам. Першапачаткова, відаць, былі ўтвораны зваротныя дзеясловы ад тых пераходных дзеясловаў, якія абазначалі канкрэтнае дзеянне. Словазлучэнне «пераходны дзеяслоў + *ся*» сінтаксічна не адрознівалася ад словазлучэнняў тыпу *мыю рукі (рукі мыю), чашу валасы (валасы чашу)*. Са словазлучэнняў *мъю ся (і ся мъю), чешу ся (і ся чешу)* утварыліся зваротныя дзеясловы *мыюся, чашуся*, дзе былое слова *ся* стала часціцаю (фактычна постфіксам). З часам набывалі зваротнасць не толькі пераходныя дзеясловы: *наскачуся, наспяваюся, выплюся*.

Некаторыя дзеясловы з часам перасталі ўжывацца без *ся* (сказаць інакш: не ўжываюцца як незваротныя). Параўн.: *чашу і чашуся, брыю і брыюся*, дзе *-ся* і сёння «пераклікаецца» з *сябе (чашу сябе, мыю сябе, брыю сябе)*; іншае — у дзеясловах *смяюся, баюся* (няма «баю», «смяю»), дзе *-ся* ніяк не «пераклікаецца» з *сябе*.

У зваротных дзеясловах 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга і будучага часу, у інфінітывах (апрача тых, што канчаюцца на *-чы, -ці*, тыпу *берагчыся, змагчыся, пастрыгчыся, разбегчыся, разлегчыся, красціся, несціся, весціся*) фанетычныя змены прывялі да ўзнікнення варыянтаў *-ся — -цца (сцеражцца, нясецца), -ца (наесеца, здасца)*.

Утвораная зваротная форма дзеяслова страціла пераходнасць і здольнасць кіраваць прамым аб'ектам (параўн.: *мыю посуд і мыюся, аглядаю наваколле і аглядаюся*).

§ 190. Дзеепрыметнік. Дзеепрыслоўе

Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе, як і інфінітыў і супін, належаць да іменных форм дзеяслова. Самі назвы «дзеепрыметнік», «дзеепрыслоўе» трапна выказваюць сутнасць гэтых форм:

дзеепрыметнік — дзеяслоўная форма з асаблівасцямі прыметніка, дзеепрыслоўе — дзеяслоўная форма з асаблівасцямі прыслоўя. Першая з іх не новая ў агульнаўсходнеславянскай мове; яна — спадчына агульнаславянскай мовы. Дзеепрыслоўе — адносна новая дзеяслоўная форма, якая набыла выражаныя характарыстычныя асаблівасці (нескланяльнасць, акалічнасная функцыя ў сказе, абазначэнне дадатковага дзеяння да таго асноўнага, якое выражаецца дзеясловам-выказнікам) яшчэ ў старажытнай беларускай мове.

Беларускае дзеепрыслоўе паводле паходжання — гэта амярцвелая кароткая форма назоўнага склону адзіночнага ліку дзеепрыметніка цяперашняга (*ідучы, кажучы, пішучы, п'ючы, шыючы, гаворачы, ходзячы, носячы*) або прошлага часу (*прынёсшы, паспытайшы, убачыўшы*) жаночага роду.

У агульнаўсходнеславянскай мове адрозніваліся дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану (інакш: актыўныя і пасіўныя дзеепрыметнікі) цяперашняга і прошлага часу, дзеепрыметнікі незакончанага і закончанага трывання.

Дзеепрыметнікі мелі кароткую і поўную форму, змяняліся па родах, скланяліся ў адзіночным, множным і парным ліках.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу ўтвараліся ад асновы цяперашняга часу з дапамогаю суфіксаў *-уч-*, *-ач-*⁹⁹; дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу — ад асновы інфінітыва з дапамогаю суфіксаў *-вѣш-* і *-ѣш-*¹⁰⁰.

§ 191. Скланенне кароткіх дзеепрыметнікаў незалежнага стану

Кароткія дзеепрыметнікі мужчынскага і ніякага роду скланяліся так, як назоўнікі мяккай разнавіднасці скланення на *ĭō*, а жаночага — як назоўнікі мяккай разнавіднасці скланення на *jā*.

Цяперашні час незалежнага стану

Адзіночны лік

	Мужчынскі род	Ніякі род	Жаночы род
Н.	неса(-я)	неса(-я)	несучи
Р.	несуча (коня)	несуча (поля)	несучѣ (землѣ)
Д.	несучу (коню)	несучу (полю)	несучи (земли)
В.	несучь (конь)	несуче (поле)	несучу (землю)
Т.	несучьмь (коньмь)	несучьмь (польмь)	несучею (землею)
М.	несучи (кони)	несучи (поли)	несучи (земли)

⁹⁹ Суфікс *-уч-* адпавядае больш старажытнаму **-ontj-(*-ontj-)*, *-ач-* — **-entj-(*-entj-)*; спалучэнні *он (on)*, *ен (en)* змяніліся (дзеяснасць закону адкрытага склада) адпаведна на *o^h* і *e^h*, якія ў сувязі з дэназалізацыяй супалі адпаведна з *y* і *a* (у некаторых выпадках з *э*); спалучэнне зычных *ij* → ч. Такім чынам: **-ontj- → -уч-*, **-entj- → -ач-*; у стараславянскай мове — адпаведна *-ѣщ-*, *Ѧщ-*; пад уплывам стараславянскай мовы ў рускай запанавалі дзеепрыметнікі *з-щ-*; *идуший, сидящий, валяющийся, смеющийся*.

¹⁰⁰ Суфіксы *-вѣш-*, *-ѣш-* адпавядаюць больш старажытным **-vѣsj-(*-vѣsj-)* і **-ѣsj-(*-isj-)*.

Множны лік

Н.	несуче	несуча	несучѣ
Р.	несучь	несучь	несучѣ
Д.	несучемъ	несучемъ	несучамъ
В.	несучѣ	несуча	несучѣ
Т.	несучи	несучи	несучама
М.	несучихъ	несучихъ	несучахъ

Парны лік

Н.-В.	несуча	несучи	несучи
Р.-М.	несучу	несучу	несучу
Д.-Т.	несучема	несучема	несучама

Звернем увагу на форму назоўнага склону адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду: толькі ў гэтай форме дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу не мелі суфіксаў *-уч-*, *-ач-*: *неса, хваля* (параўн.: Р. *несуча, хваляча*, Д. *несучу, хвалячу* і г. д.). Форма назоўнага склону жаночага роду мела суфіксы *-уч-*, *-ач-* і нязвычайны сёння канчатак *-и*. Ад былой формы назоўнага склону мужчынскага і ніякага роду да нас дайшлі (у літаратурнай мове) толькі нязначныя рэшткі: гэта *мага* ў фразеалагізме *як мага*, злучнік *хаця* (яго варыянт *хоць*); у гаворках сустракаецца яшчэ *сця* (былое **чѣття* — *чѣстя* са значэннем 'шануючы'), *любя* ў фразеалагізме *ні сця ні любя* (Карэліцкі р-н Гродзенскай вобл.), *гледзя* ў фразеалагізме *на ноч гледзя* (Мсціслаў). Што ж да былой кароткай формы назоўнага склону адзіночнага ліку жаночага роду тыпу *несучи, мѣлвячи* (→ *несучы, мовячы*), то яна частаўжывальная ў сучаснай беларускай мове, але форма гэта перастала быць дзеепрыметнікам, яна — дзеепрыслоўе (гл. § 8, 192).

Прошлы час незалежнага стану

Адзіночны лік

Мужчынскі род	Ніякі род	Жаночы род
Н. несъ	несъ	несъши
Р. несъша	несъша	несъшѣ
Д. несъшу	несъшу	несъши
В. несъшь	несъше	несъшу
Т. несъшьмъ	несъшьмъ	несъшею
М. несъши	несъши	несъши

Множны лік

Н.	несъше	несъша	несъшѣ
Р.	несъшь	несъшь	несъшь
Д.	несъшемъ	несъшемъ	несъшамъ
В.	несъшѣ	несъша	несъшѣ
Т.	несъши	несъши	несъшамі
М.	несъшихъ	несъшихъ	несъшахъ

Н.-В.	несьша	несьша	несьша
Р.-М.	несьшу	несьшу	несьшу
Д.-Т.	несьшема	несьшема	несьшама

Дзеепрыметнікі незалежнага стану прашлага часу ў назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду не мелі суфікса: *несъ*. Рэшткі гэтай формы ў беларускай мове не захаваліся. Што ж да формы жаночага роду (*несъши, знавъши*), то яна — жывая з'ява ў беларускай мове, праўда, са значэннем закончанасці (закончанага трывання): *прынёсшы, зрабіўшы, паспытаўшы, выпайўшыся*. Але гэта форма, як і былая форма цяперашняга часу, у сучаснай беларускай мове (не толькі ў мастацкіх творах) звычайна ўжываецца як дзеепрыслоўе (гл. § 190).

§ 192. Лёс кароткіх дзеепрыметнікаў незалежнага стану. Паходжанне дзеепрыслоўяў

Лёс кароткіх дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга і прашлага часу ў пэўнай меры быў такі, як і кароткіх прыметнікаў. Кароткія прыметнікі і дзеепрыметнікі ўжываліся калісьці ў ролі азначэння і выказніка, дапасоўваліся да назоўнікаў у родзе, ліку, склоне. Але сувязь кароткіх дзеепрыметнікаў з дзеясловам, іх дзеяслоўнасць садзейнічалі больш ранняй, чым у кароткіх прыметнікаў, страце здольнасці ўжывацца ў ролі азначэнняў. З усіх форм кароткіх дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга і прашлага часу захавалася ў мове форма назоўнага склону адзіночнага ліку жаночага роду. У старажытнай беларускай мове, як сведчаць беларускія помнікі, кароткія дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга і прашлага часу ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку страчваюць сувязь з назоўнікамі, былая зменная форма становіцца нязменнаю, набывае ролю акалічнасці, паясняе дзеяслоў. Дзеепрыметнік становіцца дзеепрыслоўем.

Ужо ў пачатку XVI ст. дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга і прашлага часу набывлі ўстойлівае значэнне дзеепрыслоўяў¹⁰¹. Помнікі другой паловы XVI ст. часта і досыць паслядоўна адлюстроўваюць дзеепрыслоўе як дзеяслоўную форму, што, абазначаючы дадатковае дзеянне, паясняе ў сказе дзеяслоў-выказнік, з'яўляецца акалічнасцю. Прыклады: *всякий человек, простой и посполитый, чтучи и(х) [кнігі] или слушаючи, может поразумети, что есть потребно* (Скарына, Прадмова да «Бібліі»), *посекши лѣсъ, городъ муровали Каменець* (Супр. л.), *ничого не прикладаючи, ани уймаючи, буду судити* (Ст. літ. 1566), *идучи до насъ, в дорозе вмеръ* (Кн. пас.), *если Трыщанъ*

¹⁰¹ Нарысы па гісторыі беларускай мовы, с. 251.

то вчинить, то зле, а не вчинивши, недобре; Трыцанъ... поклонилъ ся з великою покорою, просечы в него одного дару (Трыстан), одны тяжко вздыхаючы, другие плачучы... утекли ся, невѣсты, дѣти и дѣвочки плакали, крычали, голос до неба выносечы (Атыла), а добрыи конь рѣзал, чуючы своего пана; воиско, почиваючы, идеть; каждый день... мають бѣгати на конех, воюючы Маркобруна; поехали... никому зла не чынечы (Бава), взявши зъ собою одного остронома, которыи ся знал по звѣздахъ... пошли у короблехъ моремъ (Рачынскі с.).

§ 193. Скланенне і лёс поўных дзеепрыметнікаў незалежнага стану

Поўныя дзеепрыметнікі незалежнага стану скланяліся так, як поўныя прыметнікі.

Цяперашні час незалежнага стану

Адзіночны лік

Мужчынскі род	Ніякі род	Жаночы род
Н. несай	несучее	несучыя
Р. несучего	несучего	несучьѣ
Д. несучему	несучему	несучии
В. несучии (-его)	несучее	несучую
Т. несучимъ (-имь)	несучимъ (-имь)	несучею
М. несучемъ	несучемъ	несучеи

Множны лік

Н. несучии	несучая	несучьѣ
Р. несучихъ (-нихъ)	несучихъ (-нихъ)	несучихъ (-нихъ)
Д. несучимъ (имъ)	несучимъ (-имъ)	несучимъ (-имъ)
В. несучьѣ	несучая	несучьѣ
Т. несучими (-ими)	несучими (-ими)	несучимъ (-имъ)
М. несучихъ (-нихъ)	несучихъ (-нихъ)	несучихъ (-нихъ)

Парны лік

Н.-В.	несучая	несучии	несучии
Р.-М.	несучую	несучую	несучую
Д.-Т.	несучима (-иима)	несучима (-иима)	несучима (-иима)

Прошлы час незалежнага стану

Адзіночны лік

Н.	несыи	несъшее	несъшия
Р.	несъшего	несъшего	несъшѣѣ
Д.	несъшему	несъшему	несъшен
В.	несъшии (-его)	несъшее	несъшую
Т.	несъшимъ (-имь)	несъшимъ (-имь)	несъшею
М.	несъшемъ	несъшемъ	несъшен

Множны лік

Н.	несьшии	несьшая	несьшѣѣ
Р.	несьшихъ (-нихъ)	несьшихъ (-нихъ)	несьшихъ (-нихъ)
Д.	несьшимъ (-нимъ)	несьшимъ	несьшимъ
В.	несѣѣѣ	несѣѣѣ	несѣѣѣ
Т.	несьшими (-ними)	несьшими (-ними)	несьшими (-ними)
М.	несьшихъ (-нихъ)	несьшихъ (-нихъ)	несьшихъ (-нихъ)

Парны лік

Н.-В.	несьшая	несьшии	несьшии
Р.-М.	несьшую	несьшую	несьшую
Д.-Т.	несьшима (-нима)	несьшима (-нима)	несьшима (-нима)

Поўныя дзеепрыметнікі незалежнага стану ўжываліся ў агульнаўсходнеславянскай мове, сустракаюцца ў старажытных беларускіх тэкстах: *ему належачае панство, идучого* (Хр. літ.), *неговорячего со мною* (Ж. Алякс.). Аднак ужыванне іх становілася ўсё больш абмежаваным. У сучаснай літаратурнай мове яны сустракаюцца зусім рэдка¹⁰²; так, напрыклад, у кнізе Янкі Брыля «Вітраж» (Мінск, 1972) ужыты толькі адзін дзеепрыметнік незалежнага стану з суфіксам *-ўш-*. У «Браме неўміручасці» Кандрата Крапівы, у праязачных творах Петруся Броўкі («Полымя», 1972, № 12; 1973, № 1), у артыкуле Міколы Лобана («Полымя», 1973, № 12) — ні аднаго дзеепрыметніка незалежнага стану з суфіксамі *-ўш-*, *-ш-*, *-уч-*, *-ач-*.

Словы тыпу *гарачы, калючы, пякучы* — былыя поўныя дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу, яны сталі прыметнікамі.

Асобную заўвагу трэба зрабіць адносна дзеепрыметнікаў тыпу *неслѣ, везлѣ, робилѣ*. Яны былі нескланяльнымі дзеепрыметнікамі і разам з дапаможным дзеясловам *быти* (*есмь, еси, есть* і г. д.) утваралі перфект, плюсквамперфект, будучы складаны II, умоўны лад. З гэтымі дзеепрыметнікамі ў гістарычнай сувязі знаходзяцца дзеепрыметнікі прошлага часу на *л*: *памаладзелы, удзірванелы, пасівелы, узмужнелы*. Такія словы ў сучаснай беларускай мове маюць значэнне дзеепрыметнікаў незалежнага стану прошлага часу. Гэта адзіная форма са значэннем дзеепрыметніка незалежнага стану, якая часта ўжываецца ў мове мастацкай літаратуры. Так, напрыклад, у творах Якуба Коласа: *парыжэлыя* (на сонцы стагі), *амярцвелы* (лес) і інш.; у рамане Івана Мележа «Людзі на балоце»: *паружавелы, пажойклы, залелы, пабурэлы, згаладалы, навесялелы* і мноства іншых, у апавяданнях Анатоля Кудраўца: *навіслыя, пабурэлыя, прыпухлыя, расчырванелыя* і інш.

Словы тыпу *вялы, смелы, прышлы* — сучасныя прыметнікі дзеепрыметнікавага паходжання.

¹⁰² Граматыка беларускай мовы: Марфалогія / Пад рэд. К. К. Атраховіча (К. Крапівы), М. Г. Булахава. — Мінск, 1962, с. 377.

§ 194. Дзеепрыметнікі залежнага стану

Дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу ўтвараліся ад асновы цяперашняга часу з дапамогай суфікса *-м-*: *несомъ, знаемъ; несомый, знаемый*; дзеепрыметнікі прошлага часу — з дапамогай суфіксаў *-н-* і *-т-*: *взятъ, писанъ, взятый, писанный*.

Кароткія дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга і прошлага часоў скланяліся так, як і кароткія прыметнікі (гл. § 137): Н. *вѣдомъ, знаемъ* — як і *новъ, молодъ* (посьль, городъ), *вѣдома, знаема* — як і *нова, молода* (сторона, трава), *вѣдомо, знаемо* — як і *ново, молодо* (окъно, село); Р. *вѣдома, знаема* — як і *нова, молода* (посъла, города), *вѣдомы, знаемы* — як і *новы, молоды* (стороны, травы), *вѣдома, знаема* — як і *нова, молода* (бкъна, сѣла); Д. *вѣдому, знаему* — як і *нову, молоду* (посълу, городу), *вѣдомъ, знаемъ* — як і *новъ, молодъ* (сторонъ, травъ), *вѣдому, знаему* — як і *нову, молоду* (окъну, селу) і г. д.; Н. *взятъ, несенъ* — як і *новъ, молодъ; взята, несена* — як і *нова, молода; взято, несено* — як і *ново, молодо; Р. взята, несена* — як і *нова, молода; взяты, несены* — як і *новы, молоды; взята, несена* — як і *нова, молода; Д. взяту, несену* — як і *нову, молоду; взятъ, несенъ* — як і *новъ, молодъ; взяту, несену* — як і *нову, молоду* і г. д.

Поўныя дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга і прошлага часоў скланяліся так, як і поўныя прыметнікі (гл. § 140). У склонавых формах поўных дзеепрыметнікаў адбыліся тыя самыя змены, што і ў поўных прыметніках.

§ 195. Лёс дзеепрыметнікавых форм, ужыванне ў сучаснай беларускай літаратурнай мове

З усіх дзеепрыметнікавых форм у беларускай літаратурнай мове найчасцей ужываюцца дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу тыпу *высушаны, накормлены, абсаджаны, узнагароджаны, створаны, выкарыстаны, вымыты, вышыты, разгорнуты*; прычым, як і ў старажытнай агульнаўсходнеславянскай, у беларускай гэтыя дзеепрыметнікавыя формы (*агледжаны, абтынкаваны, забаранаваны, прывучаны*) ужываюцца не з *-нн-*, а з *-н-*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу ў сучаснай беларускай мове сталі малаўжывальныя¹⁰³. Словы тыпу *вядомы* ('той, каго ведаюць'), *знаёмы* — гэта ўжо звычайныя прыметнікі.

Адносна часта ўжываюцца ў беларускай літаратурнай мове дзеепрыметнікі незалежнага стану тыпу *памаладзелы, загарэ-*

¹⁰³ Граматыка беларускай мовы: Сінтаксіс / Пад рэд. К. К. Атраховіча (К. К. Крапівы), М. Г. Булахава, П. П. Шубы. — Мінск, 1966, с. 101.

лы, пасвяжэлы, насталелы, амярцвелы, ап'янелы; яны, як сведчаць старажытныя беларускія тэксты, не новыя ў нашай літаратурнай мове.

Што ж да дзееспрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга і прошлага часу, залежнага стану цяперашняга часу,— такіх, як «выходзячы» (чалавек), «крадучыся» (воўк), «крадучаяся» (рысь), «трымаўшаеся» (за руку дзіця), «прачынаючыся» (хлопчык), «прачынаўшыся» (перад усходам сонца лес), «угнойваемая» (зямля), «ламаемая» (галінкі), то яны ўжо не раз, даўно і нядаўна, атрымалі кваліфікацыю «неўласцівых беларускай мове дзееспрыметнікавых форм»¹⁰⁴.

§ 196. Кароткае падагульненне

Як не раз падкрэсліў і-грунтоўна паказаў у сваіх капітальных працах заснавальнік беларускай лінгвістыкі акадэмік Я. Карскі, беларуская мова — адна са славянскіх моў, асабліваці фанетыкі, граматыкі якой выступаюць у сваёй сістэме, уласцівай толькі беларускай мове¹⁰⁵.

Беларуская мова (яе фанетычная сістэма, яе марфалогія), як і руская, украінская, развілася з агульнаўсходнеславянскай мовы-асновы.

Сярод іншых славянскіх моў беларуская мова вылучаецца не проста наяўнасцю пэўных асаблівасцей, а сваёй фанетычнай сістэмай, сваім граматычным ладам.

Нягледзячы на неспрыяльныя ўмовы жыцця беларускай наднаці, беларускай нацыі ў мінулым, мова беларусаў развітая, багатая, як багатыя іх культурныя здабыткі.

¹⁰⁴ Гл., напрыклад: *Краніва К.* Зб. твораў: У 5-ці т. — Мінск, 1976, т. 5, с. 164.

¹⁰⁵ *Карскі Е. Ф.* Белорусы: Введение в изучение языка и народной словесности белорусского племени. — Вильно, 1904, т. 1, с. 105, 114. Звернем увагу на ацэнку толькі што названай кнігі (гл. артыкул В. І. Баркоўскага «Исследования Е. Ф. Карского по белорусскому языку» ў кн.: *Карскі Е. Ф.* Язык белорусского народа. — М., 1955, вып. 1, с. 492): «Гэту незвычайную, выключную ў гісторыі славянскіх моў працу славыты лінгвіст І. В. Ягіч назваў у пільме Я. Ф. Карскаму чудаўнаю, выдатнаю». Кніга, падкрэслім, адыграла ў свой час вялікую ролю ў развіцці беларусістыкі.

ПРЫКЛАДНЫЯ ГІСТАРЫЧНА-ЛІНГВІСТЫЧНЫЯ
КАМЕНТАРЫІ ДА СТАРАЖЫТНАГА ТЭКСТУ
«НАДПІС НА КРЫЖЫ ЕФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ»

Гісторыя пісьменства і культуры ўсходніх славян ведае выдатны помнік пад умоўнаю назваю «Надпіс на крыжы Ефрасінні (Афрасінні) Полацкай». Зрабіў гэты крыж (з золата і срэбра), упрыгожыў каштоўнымі каменямі і жэмчугам, выпісаў на крыжы тэкст мастак-ювелір Лазар Богша для князеўны Ефрасінні, дачкі полацкага князя Георгія. Як відаць з тэксту, Ефрасіння даравала крыж полацкаму манастыру Спаса. Стагоддзі беларусы захоўвалі, зберагалі невымернай каштоўнасці помнік. У пачатку Айчынай вайны яго выкралі і вывезлі фашысты.

Въ лѣ^т · ~~н~~ · и · х^з · покладаеть ѿфросинь^а чьстьныи крѣсть^н · въ манастыри своемъ въ цркви стго Спаса · чьственно дръво · бесцѣнно кѣсть · а кованьк его · злото и серебро · и камѣньк · и жьнчогъ · въ · р · гривнъ · а да · м... гривнъ · да нѣ изнесѣтьсѣ^а из манастыр^а никогда же ~~н~~ко ни продати · ни ѿдати · аще се кто прѣслоушаеть · изнесѣть и ѿ манастыр^а · да не боуди кмоу помощьникъ · чьстьныи крѣсть ни въ сѣ вѣкъ ни въ боудоущи · и да боудеть проклѣть^а стою животвор^ащею тронцею · и стьми ѿтци · · т · и · ии · семию съборъ стыхъ отць и боуди кмоу часть съ Июдою · иже прѣда Хса · кто же дръзнетъ сѣтворити се... властелинъ · или кнѣзь · или пискоупъ · или игоумѣнь^а · или инъ которыи любо члвкъ а боуди кмоу клѣтва си · ѿфросинь^а же раба хва сѣтѣжавъши крѣсть сии · приметъ вѣчнѣю жизнь съ всѣми стьми · ги помози рабоу с во^кмъ Лазорю нареченому Богъши сѣдѣлавъшему крѣсть сии цркви стаго Спаса и ѿфросиньи ·

Въ лѣ^т — спалучэнне прыназоўніка *въ* з назоўнікам *лѣто*; надрадковае *т* чытаецца як *то*. Старажытнаму *въ* лѣ^т ад павядае

сучаснае спалучэнне прыназоўніка *у* і назоўніка *год* у месным склоне: *въ лѣто — у годзе*; *лѣто* — назоўнік ніякага роду былога скланення з асноваю на *о* ў вінавальным склоне адзіночнага ліку.

$\neq \cdot s^N$ і $\cdot x^N$ — лік, абазначаны літарамі. Паказчыкамі, што літары ўжыты з лікавым значэннем, з'яўляюцца пастаўленыя абাপал літар кропкі / $\cdot s^N$ /, цітлы і знак \neq — тысячы. Чытаем: $\cdot s^N$ — 6, а $\neq \cdot s^N$ — 6000, $\cdot x^N$ — 600, $\cdot \dot{x}^N$ — 60, $\cdot \ddot{x}^N$ — 9. Значыць, *въ лѣтѣ* $\neq \cdot s^N$ і $\cdot x^N$ — *въ лѣто 6669* (у 6669 годзе). Прыгадаем: сучаснае лічэнне гадоў бярэцца ад пачатку хрысціянскай эры; ва ўсходніх славян у старажытнасці карысталіся візантыйскім лічэннем гадоў, заснаваным на біблейскай легендзе: ад «стварэння» свету да нараджэння Хрыста (да хрысціянскай эры), паводле гэтай легенды, прайшло 5508 гадоў; каб перавесці на сістэму злічэння гадоў, якою мы сёння карыстаемся, трэба ад 6669 адняць 5508, — надпіс на крыжы Ефрасінні Полацкай быў зроблены, такім чынам, у 1161 годзе, у агульнаўсходнеславянскую эпоху.

и — злучнік, які спалучае *шэць тысяч* і *шэцьсот*.

покладаеть — дзеяслоў у 3-й асобе адзіночнага ліку цяперашняга часу; тэма *e* (*поклада-е-*), канчатак *-ть* (параўн.: у сучасных паўночна-ўсходніх гаворках і сёння *няс-е-ц'*, *ідз-е-ц'*, *кладз-е-ц'*).

ѡфросиньѡ — назоўнік (уласнае імя) жаночага роду былога скланення асновы на *ја*. Літара **ѡ** абазначае *ја(я)*. Пасля страты рэдукаванага *ь* спалучэнне *н'ј* змянілася на *н*. У слове **ѡфросиньѡ** (як і ў словах *Ўзеро* → *озеро* → *возера*, *Ўсень* → *осен'* → *восен'*) пачатковы галосны *о*, абазначаны літарай **ѡ**, — на месцы спалучэння *јэ(је)*¹: *Ефросиньѡ* → *Офросиньѡ*; з даўніх часоў у жывой беларускай мове гэта імя мае такія беларускія варыянты: *Апрасіння*, *Прасіння*, *Прасіня*, *Прося* і інш.; напісанне *Ефрасіння* афіцыйнае, канцылярскае.

чьстьныи — поўны прыметнік, дапасаваны да назоўніка *крстѣ*, у вінавальным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду. Параўн. з сучасным *пачэсны*, дзе *си* на месцы былога *стын* (рэдукаваны страціўся, *стын* → *си*); зычны *с* з былога *т* (**чьтть*) — дысіміляцыйная змена. Слова *чьстьныи* ў гэтым кантэксте абазначае 'свяшчэнны' (крыж).

крстѣ — назоўнік мужчынскага роду скланення слоў з асноваю на *о*, форма вінавальнага склону адзіночнага ліку. Знак цітла паказвае на пропуск галоснага *ь*.

въ манастыри — спалучэнне прыназоўніка *въ* з назоўнікам

¹ Параўн. (таксама запазычаныя ў грэкаў): *Еўстафіос* (устойлівы, сталы, надзейны) → *Остап* → *Астап*, *Елена* (выбранніца, светлая) → *Олена* → *Алена* (*Галена*).

монастырь у месным склоне адзіночнага ліку; скланялася слова па тыпу назоўнікаў з асноваю на *jō*. Літара *a* ў запазычаным слове *монастырь* ужыта на месцы *o* (гэта часта назіраецца ў старажытных усходнеславянскіх тэкстах) у сувязі з тым, што *o* ў грэкаў і славян вымаўлялася неаднолькава.

своємъ — прыналежны займеннік мяккай разнавіднасці скланення, дапасаваны да назоўніка (*вѣ*) *манастыри* — у месным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду. Яшчэ ў старажытнай беларускай мове на месцы канчатка *-емь* замацаваўся канчатак творнага *ім* (← *имь*).

въ цркви — спалучэнне прыназоўніка *вѣ* з назоўнікам жаночага роду былога скланення на *и* (*у* доўгае). Гэта скланенне яшчэ ў агульнаславянскай мове-аснове змянялася і паступова аб'ядноўвалася з разнавіднасцю назоўнікаў з асноваю на зычны — на *ѣв*; у старажытнай беларускай мове гэта слова (як і *морква*) паступова збліжалася з сучасным першым скланеннем: *царквы, морквы* — як *травы, галавы*; *царкве, моркве* — як *траве, галаве*; *царкву, моркву* — як *траву, галаву* і г. д.

стго (святого) — поўны прыметнік, дапасаваны да назоўніка *Спаса* ў родным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду. Параўнанне з польскім *święto* паказвае, што *'a* ў слове *свята* з былога *ę* (*eⁿ*).

Спаса — назоўнік мужчынскага роду былога скланення на *o* ў родным склоне адзіночнага ліку. *Съпасѣ* ад таго кораня, што і *съпасати* (ратаваць), *съпаситель* (выратавальнік); *Съпасѣ* — Хрыстос (у біблейскай легендзе); *цркви стго Спаса* — 'царква імя Спаса (Хрыста)'.
чьствоѣ дрѣво — спалучэнне слоў са значэннем 'жыватворнае', 'жыватворчае'²; *чьствоѣ* — якасны поўны прыметнік, дапасаваны да назоўнага *дрѣво* ў назоўным склоне ніякага роду адзіночнага ліку. Поўная форма *чьствоѣ* ўтварылася ў выніку зліцця кароткай формы *чьствно* з займеннікам **ѣ**, які стаў часткаю канчатка *-ѣ*; *дрѣво* — назоўнік ніякага роду былога скланення асновы на *o*. Напісанне засведчыла фанетычную асаблівасць слова, якая дайшла ў беларускай мове да нашага часу (*дрѣво* → *дрэва*).

бесцѣьно — кароткі прыметнік, дапасаваны да назоўніка *дрѣво* ў назоўным склоне адзіночнага ліку ніякага роду; *бесцѣьно ѣсть* — састаўны іменны выказнік. Напісанне *бесцѣьно* адлюстравала прыпадабненне звонкага *з* да глухога *ц* і супадзенне з са сваім парным глухім *с*; зычны *ц* адпавядае індаеўрапейскаму *к*; галосны *ѣ* з дыфтонга *ai* (параўн. літ. *kaina*).

ѣсть — нетэматычны дапаможны дзеяслоў (інфінітыў *быти*) у 3-й асобе адзіночнага ліку цяперашняга часу, корань **ѣс-**, канчатак *-ть*.

² *Срезневский Н. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. — Спб., т. 1, 1893.

кованыѣ — тут ‘матэрыял, тое, з чаго зроблены (выкаваны) крыж (злото, сребро, жьнчюгъ)’. **Кованыѣ** — назоўнік ніякага роду былога скланення на *jō* (як *жытыѣ*, *поле*) у назоўным склоне адзіночнага ліку. Рэдукаваны *ь* у слабай пазіцыі, пасля страты яго ўзнікла спалучэнне *н’j*, якое змянілася (паміж галосных) на *н* падоўжаны.

его — указальны займеннік *и* (*jь*) у родным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду; аснова *j-*.

злото и сребро и камѣныѣ и жьнчюгъ — аднародныя члены, звязаныя паўторным злучнікам *и*. **Злото** (*золата*) — назоўнік ніякага роду былога скланення з асноваю на *o* ў назоўным склоне адзіночнага ліку; спалучэнне *ло* ў слове *злото* — або апіска, або дыялектная з’ява ва ўсходнеславянскай мове. **Сребро** — назоўнік ніякага роду былога скланення з асноваю на *o*. **Камѣныѣ** — тут ‘упрыгожанне, дарагія самацветы’; **камѣныѣ** — зборны назоўнік ніякага роду скланення з асноваю на *jō* ў назоўным склоне адзіночнага ліку.

Адлюстравалася падаўжэнне *э(е)* (са стратаю *ь*), што абазначаны літараю *ѣ* (так званы «новы» *ѣ*). **Жьнчюгъ** — назоўнік мужчынскага роду скланення з асноваю на *o* ў назоўным склоне адзіночнага ліку.

$\cdot p \cdot = 100$.

гривнъ — назоўнік (*грыўня*) скланення з асноваю на *a* ў родным склоне множнага ліку.

$\cdot m \cdot = 40$.

а да — далучальны злучнік *i*; $\cdot p \cdot (100)$ а да $\cdot m \cdot (40) = 140$.

да нѣ изнесѣтьсѧ — 3-я асоба адзіночнага ліку загаднага ладу ў спалучэнні з **сѧ**. Параўн: *Да здравствуе солнце, да скроется тьма!* (А. Пушкін) У беларускай мове загадны з *да* не ўжываецца.

да — часціца.

(нѣ) изнесетьсѧ — трэцяя асоба адзіночнага ліку дзеяслова будучага простага часу.

сѧ — энклітычная форма займенніка *сябе* ў вінавальным склоне. Літару **ѧ** трэба чытаць як *’а(я)*, а не як насавы галосны: яшчэ ў IX—X ст. нашай эры ва ўсходніх славян насавыя галосныя **ѧ**, **ѧ** перажылі дэназалізацыю; **ѧ** → *у*, **ѧ** → *а(я)*.

из манастирѧ — спалучэнне прыназоўніка *из* з назоўнікам *монастырь*. Прыназоўнікі *из(ъ)* і *с(ъ)* у старажытнай беларускай мове «аб’ядналіся» ў адным з (яго фанетычныя варыянты з *і са*: з *намі*, *са мною*). **Монастырь** — назоўнік ніякага роду былога скланення з асноваю на *jō* ў родным склоне адзіночнага ліку.

никогда — прыслоўе часу. Каранёвы элемент у гэтым прыслоўі той самы, што і ў прыслоўях *калі*, *куды*, *адкуль*, што і ў займеннікавых формах *каго*, *каму* і інш. (*хто* ← *къто*).

же, ни — часціцы.

іако — тут 'так што'.

продати — неазначальная форма дзеяслова з суфіксам *-ти*, у далёкай старажытнасці — падзельным: *і* — былы канчатак давальнага склону адзіночнага ліку назоўнікаў скланення на *і̄*.

Ўдати — неазначальная форма дзеяслова. Спалучэнне літар *ω* (амега) і *т(Ѡ)* — так званая лігатура; *Ѡѡ* — *отъ*. Страціўся рэдукаваны *ѡ*. На беларускай моўнай глебе развілося прыпадабненне глухога *т* да наступнага *д* і супадзенне першага са звонкім *д*, узнік двайны (падвойны) зычны *д* (*дд*), ненаціскны *о* → *а*, *т'* перажыў далейшае змякчэнне і супаў з *ц'*, страціўся канцавы *и: отъдати* → *аццац'*.

аще — злучнік *калі*.

се — указальны займеннік у форме вінавальнага склону адзіночнага ліку ніякага роду. Як асобнае слова займеннік *се* (*сь* — форма мужчынскага роду, *ся* — жаночага) даўно перастаў ужывацца, уваходзіць у такія словы, як *сёлета* (з *сего* *лѣта*), *летась* (з *лѣто* *се*), *сёння* (з *сего* *днь(я)*).

кто — адносны займеннік у форме назоўнага склону; каранёвы элемент *к-*; адлюстравалася страта рэдукаванага: *къто* → *кто*. Яшчэ ў старажытнай беларускай мове ў спалучэнні *кт* адбылося распадабненне (дысіміляцыя), у выніку зычны *к* замяніўся гукам *х: къто* → *кто* → *хто*.

прѣслоушаѣть — дзеяслоў у форме 3-й асобы адзіночнага ліку будучага простага (цяперашняга-будучага) часу; аснова канчаецца на *і*, тэматычны галосны *э* (*е*), канчатак *-ть*. У паўночнаўсходніх беларускіх гаворках гэты фанетычна зменены (*-ть* → *ц'*) канчатак ужываецца і сёння (прычым ненаціскны тэматычны *е* вымаўляецца як *і: малоу-э-ц'* → *малоу-і-ц'*, *бегау-э-ц'* → *бегау-і-ц'*). *Прѣслоушаѣть* тут 'не паслухае'.

изнесѣть — дзеяслоў у той самай форме, што і папярэдні (*прѣслоушаѣть*). Напісанне літары *ѣ* сведчыць, што канцавы *ь* ужо страціўся, а *е* ў новым закрытым складзе падоўжыўся, ён абазначаны літараю *ѣ* (так званы «новы» *ѣ*).

и — займеннік мяккай разнавіднасці (з асноваю *і-*) у вінавальным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду. У вінавальным склоне займеннік *и* меў такія формы: *и*, *нѣ*, *ѣго*; з трох захавалася толькі апошня, фанетычна змененая: *ѣго* → *і-аго* (арфаграфічна *яго*).

Ѡ манастырѠ — спалучэнне прыназоўніка *Ѡ* (*отъ*) і назоўніка ў родным склоне *монастырьѠ*.

да не боуди — 3-я асоба загаднага ладу дзеяслова (гл. *да нѣ изнесѣтьѠ*); сама па сабе *боуди* — форма 3-й асобы адзіночнага ліку загаднага ладу: у агульнаславянскай і агульнаўсходнеславянскай мовах у адзіночным ліку ўжывалася адна і тая форма для 2-й і 3-й асоб: *неси*, *коси*. Параўн.: у сучаснай беларускай мове з яе старажытных часоў 3-я асоба адзіночнага (множнага)

ліку загаднага ладу выражаецца формаю абвеснага ладу і часціцай *няхай* (*хай*): *няхай* (*хай*) *нясе*, *няхай* (*хай*) *прынясе*; таксама ў множным ліку: *няхай* (*хай*) *нясуць*, *няхай* (*хай*) *прынясуць*. У форме *боуди* страціўся канцавы ненаціскны *и*: *боуди* → *будз'* (*буц'*).

Њмоу — займеннік *и* (з асноваю *ј*) у форме давальнага склону адзіночнага ліку. Фанетычна змененая (яканне) форма ўжываецца і сёння: *Њму* → *јаму* (арфаграфічна *яму*).

помощьникъ — назоўнік мужчынскага роду былога скланення на *о* ў назоўным склоне мужчынскага роду. У слове ёсць стараславянская прыкмета *щ* (*ш'т'*); параўн.: *помощьникъ*, польск. *ротоспik*, бел. *памочнік*.

ни въ сь вѣкъ ни въ боудоушии: *сь* — указальны займеннік (з асноваю *с'*), дапасаваны да назоўніка *вѣкъ* у вінавальным склоне адзіночнага ліку; у сучаснай мове яму адпавядае займеннік *зэты*; *вѣкъ* — назоўнік мужчынскага роду былога скланення на *о* ў вінавальным склоне адзіночнага ліку; як і ў слове *лѣто*, вымаўляўся галосны *ѣ* (яшчэ не супаў з *э*); *боудоушии* — прыметнік дзеепрыметнікавага паходжання, дапасаваны да назоўніка *вѣкъ* у вінавальным склоне адзіночнага ліку; у слове *боудоушии* ёсць стараславянская прыкмета *щ*; параўн. з усходнеславянскімі *будучы*, *гарачы*, *пякучы* (таксама прыметнікі дзеепрыметнікавага паходжання, дзе стародаўняму **tj* адпавядае *ч*).

ѡфросинѣ — гл. **ѡфросиньѦ**; тая самая форма, адрозненне толькі ў абазначэнні канцавога спалучэння *ја*: у першым выпадку гэта спалучэнне абазначаецца літараю **Ѧ**, у другім — **ѣ**; зразумела, **Ѧ** абазначаў не насавы галосны: насавыя галосныя перажылі дэназалізацыю яшчэ ў IX—X ст.

раба — назоўнік жаночага роду з былою асноваю на *а* ў назоўным склоне адзіночнага ліку.

хва — кароткая форма прыналежнага прыметніка, дапасаванага да назоўніка *раба*.

сѣтѦжавъши — кароткая форма дзеепрыметніка незалежнага стану прошлага часу ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку жаночага роду (*ѡфросинѣ сѣтѦжавъши*). *СѣтѦжавъши* ад *сѣтѦжати* (са значэннем 'даць сродкі на штосьці').

сии — лоўная форма ўказальнага займенніка мяккай разнавіднасці, утвораная зліццём займеннікаў *сь* і *и* (*сьі*) (*сьі*), рэдукаваны *ь* перад *і* змяніўся на *и*, які падоўжыўся, супаў з *і*; займеннік *сии* дапасаваны да слова *крстъ* — назоўніка ў вінавальным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду.

приметь — дзеяслоў 3-й асобы адзіночнага ліку будучага простага (цяперашняга-будучага) часу, тэматычны галосны *е* канчаток *-ть* (у сучасных паўночна-ўсходніх беларускіх гаворках *прымец'*); адбылося зліццё (сцяжэнне) *ии* → *и* (сучасныя *прыме*

прымы, прымакі), зацвярдзенне *р*, пасля якога з'явіўся варыянт фанемы *и* → *ы* (*прыме*).

в'ічн'ю (*жизнь*) — поўны адносны прыметнік, дапасаваны да назоўніка ў вінавальным склоне адзіночнага ліку жаночага роду; канчатак *-ую* з *у* (канчатак кароткай формы) і *ю* (форма вінавальнага склону адзіночнага ліку былога ўказальнага займенніка *я*). Адлюстравалася страта *ь* пасля *ч* (суфіксе *-ьн-* → *-н-*).

жизнь — назоўнік жаночага роду былога скланення асновы на *і*. Зычны *ж* з *г* (палаталізацыйная змена *г* перад наступным галосным пярэдняга рада *и*): параўн.: *загаіць, загаіцца* і *жыць, зажывае*.

сь в'с'єми ст'ymi — прыназоўнікавае словазлучэнне ў форме творнага склону множнага ліку; *ст'ymi* — субстантаваны прыметнік у форме творнага склону множнага ліку; *в'с'єми* — дапасаваны да слова *ст'ymi* займеннік так званай змешанай разнавіднасці; пад уплывам займеннікаў мяккай разнавіднасці (*ими, моими, нашими* → *нашыми*) і прыметнікаў (*добрими*) канчатак *-ьми* замяніўся *-імі* (*в'с'єми* → *усімі*). Адлюстравалася страта рэдукаванага *ь*: *в'с'єми* з *в'с'єми*.

г'и (*господи*) — назоўнік мужчынскага роду былога скланення з асноваю на *і* ў клічным склоне.

помози — дзеяслоў у 2-й асобе адзіночнага ліку загаднага ладу: зычны *г* перад галосным *и*, як і ў формах (на) *ноз'б, помоз'те, лузи* (лугі), па другой палаталізацыі змяніўся на *з*, вынікі гэтай змены ў загадным ладзе не захаваліся; яшчэ ў старажытнай беларускай мове на месцы з з'явіўся шыпячы *ж* у выніку выраўноўвання асновы (параўн. асабовыя формы абвеснага ладу і іх асновы: *паможаш, паможа, паможам, паможаце*).

рабоу — назоўнік мужчынскага роду былога скланення на *о* ў давальным склоне адзіночнага ліку.

сво'юм'л — прыналежны займеннік у давальным склоне адзіночнага ліку, дапасаваны да назоўніка *рабоу*; яшчэ ў старажытнай беларускай мове адбылося своеасаблівае скарачэнне канчатка *-ему* → *-му* (*сво'і-ему* → *сва'і-му*).

Лазорю — назоўнік (уласнае імя) былога скланення асноў на *ю* ў давальным склоне адзіночнага ліку.

нареченому — поўны дзеепрыметнік залежнага стану прошлага часу, дапасаваны да назоўніка ў давальным склоне адзіночнага ліку.

Бог'ши — уласнае імя, назоўнік былога скланення асноў на *а* (*ја*) у давальным склоне адзіночнага ліку.

с'д'л'ав'ш'ємоу — поўны дзеепрыметнік незалежнага стану прошлага часу, дапасаваны да назоўніка ў давальным склоне адзіночнага ліку.

ПРЫКЛАДНЫЯ КАМЕНТАРЫІ ДА УРЫЎКАУ,
СКАЗАУ, СЛОВАЗЛУЧЭННЯУ,
АСОБНЫХ СЛОУ СА СТАРАЖЫТНЫХ ТЭКСТАУ

1. Что сА дѣѣтъ по вѣрьменьемъ · то ѿидето по вѣрьменьемъ ·
(Гр. 1229. Хр., с. 34, р. 1—2)

Грамата пачынаецца са зразумелага і сёння афарыстычнага выслоўя. Паводле будовы яно — складаназалежны сказ.

Не толькі год (1229) на грамаце, а і напісанні паказваюць, што рэдукаваныя (ѣ, ѵ) ужо змяніліся (праясніліся ў галосныя поўнага ўтварэння або страціліся), што ѣ супадаў з э (е).

У грамаце (гэта відаць і з выпісанага выслоўя) пішуцца літары е ці ѣ на месцы ѵ і наадварот — ѵ на месцы е ці ѣ. У слове *что* ўжо не было ѵ, што і паказвае тэкст: *что*. У дзеяслоўнай форме *дѣѣтъ* (3-я асоба адзіночнага ліку цяперашняга часу) ѣ ў першым складзе на месцы ѣ; на канцы слова ѣ на месцы (былога слабага) ѵ. У слове *веремя* (параўн. са ст.-сл. вѣрѣмѣ) поўнагалоснае *ере* (як і *берегѣ*, *передѣ* і інш.); у паўтораным слове *веремьнемъ* пасля *р* — то *е*, то *ѵ*; пасля *м* — ѵ на месцы спрадвечнага *е*.

У выслоўі ёсць словазлучэнне сА дѣѣтъ (сА трэба чытаць, як *ся*: насавыя галосныя перажылі дэналізацыю яшчэ ў канцы дапісмавай пары), у якім на першым месцы энклітычная форма зваротнага займенніка *сябе*, на другім дзеяслоў. З часам → *дзеіца* (*Чым то дзеіца на свеце, што не роўна дэле бог?* Ф. Багушэвіч).

2. того лѣ коли альбрахтъ · влдка ризкии оумьрль · Ѵздоумаль
кнѣзѣ смольнескыи · мьстиславъ · двдвѣ снѣ · прислалъ въ ригоу
своѣго лоучшего попа · *Нрьмета* · ... оумьна моужа пантельнѣ ·
(Гр. 1229. Хр., с. 34, р. 4—6)

Змест урыўка зразумелы.

Тэкст адлюстроўвае фанетычныя і граматычныя змены, што адбыліся ў пісьмовую эпоху. Некаторыя з вынікаў змен — характарыстычныя асаблівасці беларускай мовы. Так, напрыклад, *Ѵздоумаль* — з былога *вѣздоумаль*, дзе на месцы *вѣ* — *у(ѳ)*.

Напісанне *ризкии* (з былога *рижьскѣрь*) адлюстравала некалькі змен, у ліку іх страта ў суфіксе *-ьск-* рэдукаванага, пры-

падабненне шыпячага да наступнага свісцячага, зліццё іх у адным, свісцячым (з); *рижскыѣ* → *рыскі* (арфаграфічна — *рыжскі*).

Ва ўрыўку — змененая былая складаная форма перфекта: *оуздумалъ* ← *естъ въздумалъ*.

Тэкст адлюстроўвае жывую тады скланяльную форму кароткага прыметніка: *оумна* (моужа) — вінавальны склон адзіночнага ліку; параўн.: сучасная поўная форма *разумнага* (пасла), *выдатнага* (дзеяча).

3. Зде почина^нцьс^а правда ∴ Аже боудѣть свободѣныи члвкъ оубить ∴ і^н гривень серебра за гольвоу Аже боудѣте хольпъ оубить ∴ а^н гривна серебра заплатити ∴ (Гр. 1229. Хр., с. 35, р. 27—30)

У былым *сьде* адбыліся (і адлюстраваліся на пісьме) фанетычныя змены: страціўся *ь*, глухі *с* прыпадобніўся да наступнага звонкага і супаў са сваім парным з: *сьде(сь)* → *зде(сь)*.

У дзеяслове почина^нцьс^а, як і ў сучаснай мове, — прыстаўка *па-* (← *по-*).

У словах *будеть* і *свободѣныи* напісана літара *ѣ*, у першым выпадку — на месцы *э(е)*, у другім — на месцы рэдукаванага *ь*.

У словах *голова*, *холопъ* (у поўнагалосным спалучэнні *оло*) пісец напісаў *ѣ* на месцы *о* (як і *ь* на месцы *е* ў слове *березѣ* — *березѣ*).

Інфінітыў *заплатити* яшчэ не страціў канцавога *и*.

4. тие^д лю што ныне живи суть. (Гр. Герд. Хр., с. 39, р. 2)

Напісанае *лю*^д чытаецца, як *людзі* (*люди*).

Адлюстраваліся на пісьме дзве фанетычныя змены ў займенніку *что* (з **кьто*): страціўся рэдукаваны, спалучэнне *чт* → *шт* (распадабненне, або дысіміляцыя).

Граматычнае спалучэнне *живи суть* — састаўны выказнік: кароткі прыметнік у форме назоўнага склону множнага ліку мужчынскага роду *живи* (*живѣ* — *живи*, як і *стогѣ* — *стозі*, *столѣ* — *столі*) і дзеяслоў у форме 3-й асобы множнага ліку — *суть*.

Тие — новая, поўная (можна сказаць, беларуская) форма ўказальнага займенніка ў назоўным (вінавальным) склоне множнага ліку; параўн. кароткія формы *тѣ* — *ти* (м.р.), *та* — *ты* (ж.р.), *то* — *та* (н.р.) і поўныя *тши* (*тше*), *тыѣ*, *тая*, што сустракаюцца ў беларускіх помніках. У беларускай мове запанавала поўная форма назоўнага склону множнага ліку жаночага роду: *т-ыѣ* → *т-ые* → *тыя*.

Прыведзенаму ўрыўку ў сучаснай мове адпавядае: *тыя* (*людзі*), *што жывуць сёння*; *сённяшнія людзі*; *сучасныя людзі*.

5. миръ есмы створи промежи местер^л и с ратьманы рижкы^с

ми· и с полочаны и видьбл^ланы· (Гр. Герд. Хр., с. 40, р. 4—6)

Есмъ сътвори(ли) (у тэксе есмы створи)^л — форма перфекта (складанага прошлага часу).

Промежи — усходнеславянскі прыназоўнік, сустракаецца і ў сучасных беларускіх гаворках, часам у мастацкіх творах; *промежи* — *між*, *паміж*, *праміж*; параўн. са стараславянскім *между*, запазычаным рускаю мовай.

(Съ — з) *ратьманы* (рижскымы), *полочаны*, *видьбл^ланы* — назоўнікі з неўласцівым сёння -ы ў творным склоне множнага ліку. Такая форма выцеснілася іншаю: (з) *ратманы* — (з) *ратманамі* (як і *хатамі*). У слове *вितьбляны* рэдукаваны ь страціўся, глухі *т*, прыпадабняючыся да звонкага *б*, супаў са сваім парным звонкім *д*; пісец і абазначыў гэты *д* на месцы *т*: *видьбл^ланы* (параўн. *Витьбьскъ*, *Витьбьска* і г.д.).

6. было шть ржтва гн^на до сего лѣта ·а· лѣтъ и двесте летъ и шсмьдес^сать лѣтъ и три лѣта · а на четвертое лѣто псана ·· а федорко писець кн^нажь псалъ ·· (Гр. 1284. Хр., с. 42)

·а· — (адна) тысяча.

Слова *рожьство* ад таго кораня, што і *род* (*родны*, *природа*, *нарадзіцца*, *народжаны* і г.д.); зычны *ж* з былога **дй*(**dj*); -ств(о) — з -ств(о).

Пры абазначэнні года — 1284 паўтараецца злучнік *і*: і дзвесце... і восемдзесят... і тры.

писець кн^нажь (псьць кыняжь) — словазлучэнне; пры назоўніку *писець* паясняльны кароткі прыналежны прыметнік *кыняжь* з агульнаславянскай мовы, зычны *ж* — з былога спалучэння зычнага кораня з суфіксальным *й*(*j*); у сучаснай мове былому *кн^нажь* адпавядае *князеў*. У слове *писец* адлюстраваліся змена *ь* → *э*(*e*) (параўн.: *писец* і *писца*) і мяккасць зычнага *ц'*(*ць*).

Слова *дѣвѣстѣ* перажыло прыкметныя змены, з іх адлюстраваліся страта абодвух рэдукаваных і супадзенне *ѣ* → *э*(*e*).

7. а коли товаръ на стану станеть (ѡступи прочь ·а рукою не приймаи· (Гр. 1330. Хр., с. 47, р. 4—5)

Коли — калі.

Станеть — форма 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу; жывая і сёння ў гаворках Полаччыны, Віцебшчыны.

Слова *приймаи*, як і назоўнік *прымы* (*прымакі*, *прымацкі*), з коранем -*ім*-; галосныя *іі* прыстаўкі і кораня зліліся ў *і*, з цвярдзеннем *р* галосны *і* → *ы*.

8. ув озерище, хто, тоє, або (Гр. 1377. Хр., с. 48, р. 6—8)

Пяць слоў граматы адлюстравалі:

змену *въ* → *у*(*ў*);

узнікненне прыстаўнога *в* перад пачатковым *о*;

дысіміляцыйную змену *кт* (з *кѣт-о*) → *хт* (*хт-о*);

поўную форму займенніка *тое* (з *то+јэ*),
злучнік *або*.

9. на конь вѣсѣдъ поехалъ оу витьбескъ. (Гр. 1300. Хр., с. 44, р. 51—52)

У сказе адлюстраваліся фанетычныя змены:

у прыназоўніку: *вѣ* → *оу(ў)*;

у слове *поехалъ*: *ѣ* → *э(е)*;

у слове *Витьбескъ* — моцны *ѣ* → *е*; на ўзор *Витебск-а*, *Витебск-у* адбылося выраўноўванне асновы ў назоўным-вінавальным склоне: *Вит'беск* → *Витебск* (→ *Вицебск*).

Змянілася старажытная складаная дзеяслоўная форма (3-я асоба адзіночнага ліку перфекта): *есть поѣхалъ* → *поехалъ* (→ *пахай*).

Граматычна не выражана катэгорыя адушаўлёнасці: *вѣсѣдъ на конь* (у вінавальным склоне — як у назоўным).

10. то еси кнѣжо неправду дѣлалъ. и ныне кнѣжо мы сѧ тебе молимъ. ... тыи товаръ. Ѡдаи что если взлѣ (Гр. 1300. Хр., с. 44. р. 55—57)

Канцавы *э(е)* пасля спрадвечнага мяккага *ж* супаў з *о*: *кнѣже* → *кнѣжо*; далейшая змена → *княжа*.

Страціліся рэдукаваныя *ѣ*: *кнѣже* → *кнѣжо*, *вѣзлѣ* → *взлѣ* і *ѣ*: *неправду* → *неправду* (параўн. з *праведнікі*), *что* → *что*.

Абазначаны формы 2-й асобы адзіночнага ліку складанага прошлага часу перфекта: *еси дѣлалъ*, *еси взлѣ*.

Слову *молимъ* адпавядае *сѧ молимъ* — дзеяслоўнае словазлучэнне: *сѧ* — дапаўненне, выражанае энклітычнаю формаю вінавальнага склону займенніка *сябе*; *молимъ* — форма 1-й асобы множнага ліку тэматычнага дзеяслова *молити*.

11. поведываемъ. про тую дѣтину. (Гр. 1300. Хр., с. 44, р. 45)

У слове *поведываемъ* пісец абазначыў супадзенне *ѣ* з *э(е)*.

Адлюстравалася беларуская поўная форма ўказальнага займенніка ў вінавальным склоне адзіночнага ліку *тую* (*ту+ју*).

Дзеяслоўнае словазлучэнне, як і ў сучаснай беларускай мове, — з прыназоўнікам *пра*: *поведываемъ про дѣтину* (як і *апа-вядаем пра падзеі, думаем пра ішчасце, пішам пра нашу радасць, пра нашы поспехі*).

12. же бы ты оу своемъ слове стоѣлъ. ...мы быхомъ не поминали того конѧ. ...ныне мы сѧ тебе молимъ как то Ѡдаи конь. (Гр. 1300. Хр., с. 46, р. 107—110)

Оу своемъ слове стоѣлти(-лѣ) — фразеалагізм.

Прыназоўнік *оу(ў)* — з *вѣ*.

Быхомъ (не) поминали — форма ўмоўнага ладу; *быхомъ* — 1-я асоба множнага ліку дзеяслова *быти* ў аорысце.

Займеннік *ты*, як і ў сучаснай беларускай мове, у давальным-месным склоне меў форму *тоб-ѣ* (→ *таб-е*).

13. у твоей волости **СА** то дѣла. (Гр. 1300. Хр., с. 46, с. 121)

Прыназоўнік *у* — з былога *въ*.

Слова *волость* (→ *воласць*) з поўнагалосным агульнаўсходнеславянскім спалучэннем; *воласць* ад таго кораня, што і *валодаць* (*володѣти*); развілася (дзеясць закону адкрытага склада) дысіміляцыя: *дт* (→ *ст* → *с'ц'*); параўн. са стараславянствам *владеть* і *власть*.

СА дѣла — дзеяслоўнае словазлучэнне. **СА** — энклітычная форма зваротнага займенніка *сябе*.

То — старажытная форма займенніка назоўнага склону адзіночнага ліку ніякага роду; *тоє* — з былога *то* + *јэ*.

14. мы хочомъ бу^н жаловатиса. и темъ кто правду любитъ а кривду ненавидитъ. мы свое шбиды не положимъ. (Гр. 1300. Хр., с. 47, р. 143 — 145)

У словах *кривду*, *правду*, *кто* пісец не абазначыў рэдукаваных; па традыцыі яны абазначаюцца на канцы слоў: *хочомъ*, *темъ*, *любитъ*, *ненавидитъ*, *положимъ*.

Галосны *о* ў слове *хочомъ* — з былога *э* (*e*).

15. за шию шковаль и руки и ноги. и мучилъ его (Гр. 1300. Хр., с. 45, р. 80 — 81)

У слове *шию* адлюстравіўся *и* (→ *ы*) на месцы *и_p* перад *ј*. Заднеязычныя *г*, *к* — цвёрдыя (*руки*, *ноги*).

Шыпячыя (*шию*, *мучилъ*) — мяккія.

На месцы былога *есть* шковал (3-я асоба адзіночнага ліку перфекта) простая дзеяслоўная форма, дапаможны дзеяслоў *есть* страціўся: *есть шковаль* — *шковаль*.

16. веждчалъ (до Городна на сеймикъ) (Акт. Гродз. Хр., с. 330)

У напісанні слова *веждчалъ* адлюстравіліся характэрныя асаблівасці беларускай фанетыкі:

глухія зычныя прыназоўнікаў і прыставак *от(ъ)*, *с(ъ)* не толькі перад звонкімі, якія маюць адпаведныя глухія (*б — п*, *г — х*, *з — с* і інш.), а і перад санорнымі (*в*, *ј*, *л*, *м*, *н*, *р*) супалі з *д* (*отъ* → *ад*) і *з* (*съ* → *з*); стала не толькі *аддаць*, *ад дарогі*, але і *адвезці*, *аднесці*, *адразу*, *ад Рагачова*, *адламаць*, *ад Лепеля*, *ад'ехаць* (*ад'ехац'*), *ад ярма* (*јарма*), *з'ехаць*, *з ямы*; лігатураю *ш* абазначана спалучэнне галоснага *о* са звонкім *д*, што ўзнік на месцы *т* (*отъ* → *од* → *ад*);

каранёвыя звонкі свісцячы з (*пераезды*, *ездакі*) прыпадобніўся да шыпячай афрыкаты *дж*, якая абазначана спалучэннем *дч*

(чытаецца, як *дж*), супаў са сваім парным звонкім шыпячым *ж*. Пісец, такім чынам, па-свойму абазначыў спалучэнне *ждж*. Напісанне (былое вымаўленне) адпавядае і сучаснаму літаратурнаму вымаўленню.

Што да паходжання афрыкаты *дж*, то яна на месцы далёкага дапісьмовага **дй(dj)*, як і ў формах *хаджу*, *насаджу* (дрэўцаў, гародніны), *дагледжу*.

Прааналізаваць словы і словазлучэнні з таго самага тэксту: *не дбаючы нічога, сегомо дна, тыхъ позвовъ, повету городенъского, шкодятъ себе, власною волею, ледво жывое, напастивъшы волы до работы, незносные кривды... шкоды... чинит(ь).*

ПРЫКЛАДНЫЯ ЗАДАННІ І ПЫТАННІ ДА АНАЛІЗУ
АСОБНЫХ СЛОУ СА СТАРАЖЫТНЫХ ТЭКСТАУ

1. тымі горады і селы і всѣми людми· володети князю скирикгаилу (*Гр. 1387. Хр., с. 51, р. 57—58*)

Як чытаецца спалучэнне літар *кз* у літоўскім прозвішчы *Скирикгаилу*?

Назваць усходнеславянскую фанетычную асаблівасць у слове *володети*; параўнаць з *валодаць* (у беларускай мове) і *владеть* (стараславянizm у рускай).

Вызначыць склон і лік назоўнікаў *городы, селы*. Да якога старажытнага тыпу скланення назоўнікаў яны належалі? Рас-тлумачыць, канчатак якога былога скланення назоўнікаў замацаваўся ў творным склоне множнага ліку (*гарадами* і г. д.).

Назваць некалькі сучасных слоў з такім канчаткам, як у прыкладзе: *людми*. Што за канчатак паводле паходжання?

Вызначыць аснову, склон і лік займенніка *тymi*. Расказаць пра паходжанне (узнікненне) канчатка *-ymi* (параўн. з былым *тѣми*).

Сучасная беларуская форма — *усімі*, у тэксце — *всѣми*. Расказаць пра ўзнікненне *усімі* з *всѣми*.

2. Вызначыць асаблівасці беларускай мовы, адлюстраваныя (XVI ст.) у сказе: у то^н с^нкрыце былі речы маткі моее (*Літ. метр. Хр., с. 300*)

3. полоч^мно блюсти риж^мнина оу полоцку какъ себе· а риж^мно блюсти полоч^мнина оу ризѣ (*Даг. Пол. Хр., с. 54, р. 18—20*)

Рас-тлумачыць паходжанне *с* у інфінітыве *блюсти, ж* — у назоўніку *риж^мнина, з* — у назоўніку *ризѣ*.

Як чытаецца прыназоўнік *оу*? Назваць фанетычныя змены ў ім.

Вызначыць форму (склон, лік, былое скланенне) назоўнікаў *полоч^мномъ, рижаномъ*.

4. и печАти есмо свои привѣсили, к сеи грамотѣ, а писана бы^с
 грамо сА, оу могилевѣ, по бжьемъ роженни ·а·лѣ·и·у· и з·лѣ,^т
 а печАтана оу ризѣ оу семью субботу мца маА ді·днь (Даг. Пол.
 Хр., с. 56, р. 49 — 52)

Прачытаць даты.

Растлумачыць паходжанне ж у слове *роженни*, параўнаць з сучасным беларускім *нараджэнне*, са стараславянскім (паводле паходжання) *рождение*.

Якая старадаўняя фанетычная змена адлюстравалася ў напісанні парадкавага лічэбніка *семую*? Параўнаць з балгарскімі *седем* (сем), *седмица* (тыдзень), з польскімі *siemioro* (сямёра), *siedem* (сем).

Лёс э(е) у словах *семую*, *Могилев(ѣ)*.

Звярнуць увагу на слова *суботу*, *яго* напісанне. Прыгадваючы запазычаныя словы тыпу *група*, *сума*, *маса*, назваць адлюстраваную асаблівасць фанетычнай сістэмы беларускай мовы.

Што такое *-ю* ў форме *семую* (паводле паходжання)?

Што такое (у граматычных адносінах) *есмо привѣсили*?
 Якая істотная змена ў гэтай форме адбылася?

Назваць адлюстраваныя ва ўрыўку асаблівасці беларускай мовы.

5. нѣхто пакъ оу великого кнАзА ѿлгирда хѿлопъ воидило
 пръвое былъ· пекарцо а пото оуставиль его постелю собѣ слати
 и водѸ давати собѣ пити, пото пакъ полюбилсА емоу велми·
 и да былъ емѸ лидоу дрѣжати· и повель его Ѹ великы пото по
 животѣ великого кнАзА ѿлгирда· двѣ лѣтѣ боши ль было· кнА
 великыи Агаило· поведе его веми оу высокы· и дасть за него
 сестрѸ свою рѿноую кнѣню марью· ... и бы тои воило· Ѹ вели
 кой мѿци· Ѹ великого кнАзА Агаила· и поча с нѣмѿци собѣ
 соимы чинити· и записыватисА грамотами противѸ велико кнАзА...
 (Вілен л. Хр., с. 62—63, р. 1—21)

Растлумачыць адлюстраваныя фанетычныя асаблівасці беларускай мовы ў словах *нѣхто*, *ѿлгирда*, *слати*, *Ѹ* (оу).

Вызначыць граматычную форму спалучэння *двѣ* (← *дѣвѣ*)
лѣтѣ (бол(ѣ)ши ль было).

Звярнуць увагу на напісанне ўласнага імя *Марыю*, яго гучанне.

Што можна сказаць пра словы (і спалучэнні слоў): (палюбіл**А**) *вельми, дал(ѣ) был(ѣ), ве(ль)ми (оу) высоких (ѣ), ѿ великои мѡщи, почал(ѣ), собѣ?*

Значэнне слова *живот(ѣ)* (по животѣ великаго княз**А**)?

6. Звярнуць увагу на фанетыку, граматычнае афармленне геаграфічных назваў: з *вил(ь)ни* (р. 148, 176), *оу Вил(ь)ню* (р. 71, 126), *к(ѣ) вильни, дорогичиноу* (р. 68, 76, 161), *дорогичин(ѣ)* (р. 166), *новогород(ѣ)коу* (р. 127), *город(ь)ноу* (р. 150), *город(ь)нѣ, берестью* (р. 155), *берестьи* (р. 164), (вышей) *ковна* (р. 172), *берестья (нѣ добыль)* (р. 165), *на* (рацѣ) *вельи* (р. 172) у Віленскім спісу летапісу (Хр., с. 66—70).

7. $\begin{matrix} \widehat{ж} & \widehat{н} & \widehat{л} \\ \text{каны} & \text{ко} & \text{албо} \end{matrix}$ $\widehat{у}$ се маеть свое $\widehat{у}$ пришныя $\widehat{я}$ сли $\widehat{у}$ дны $\widehat{я}$ сли $\widehat{у}$ старадавна... та были зостали. (Тры кар. Хр., с. 87, р. 111—114)

Назваць асаблівасці беларускай мовы, адлюстраваныя ва ўрыўку.

Прыгадаць з гаворкі (гаворак) або знайсці ў беларускіх (у тым ліку дыялектных) слоўніках словы *апрычныя, яслі, альбо, кажны*.

Якому старажытнаму спалучэнню адпавядае (у тэксце і ў сучаснай мове) *жн* у слове *кажны*?

Якія фанетычныя змены, апрача *ь → э*, адбыліся ў слове *уцѣ(л)*?

Якому старажытнаму спалучэнню гукаў адпавядае *ѣи* (→*ы*) у слове *ка(ж)ныи* (у сучасным літаратурным *кожны*)? Расказаць пра змены ў канчатку, якія прывялі да скарачэння спалучэння гукаў (*кожн-ы*).

Прыгадаць былыя родавыя формы займеннікаў (*мой, твой, свой*), поўных прыметнікаў у назоўным склоне множнага ліку. Расказаць пра формы *свое, упришныя*.

Даць каментарый да дзеяслоўнай формы *маеть*.

Лічэбнік *адзін* (*адна, адно*) у старажытнасці меў родавыя формы і ў назоўным (вінавальным) склоне множнага ліку. Вызначыць род старажытнай формы назоўнага склону множнага ліку *одьны* (→*адны*).

8. **п**ав**и**лос**А** было повѣтріе на $\widehat{д}$ лю $\widehat{х}$ на ты которыи оу $\widehat{с}$ оу ризе были кормники и т**А**глеци ... иныи на дорозе помѣрли ... (Гр. 1465. Хр., с. 56, р. 4—6)

Што можна сказаць пра напісанне *ѣ* у слове *помѣрли* (параўн. з *паморак, памруць* і інш.)? Звярнуць увагу на напісанне *ѣ* ў слове (з) *повѣтріе*, *е* ў словах *дорозе, ризе*.

Паказаць адлюстраваныя на пісьме змены ў прыназоўніку *вѣ*.

Растлумачыць змену ў форме займенніка *тых* (← *тѣхъ*).

Звярнуць увагу на прыстаўку *по-* ў *помѣрли*. Якой старадаўняй (складанай) форме адпавядае змененае *помѣрли*?

Што значыць *на лю?*

9. и сусѣдство и при^дѣзнь мѣли [палачане з рыжанами] (Гр. 1465. Хр., с. 56, р. 12)

Параўнаць фанетычны склад былога *сусѣдство* і сучаснага беларускага *сусе(ц)тва*, растлумачыць фанетычныя змены пісьмовай пары ў гэтым слове.

Звярнуць увагу на слова *мѣли*, яго гукавы склад. Прывесці доказ, што *э(е)* ў форме *меў* (*мела, мели*) паходзіць з *ѣ*.

Што такое *мѣли* (*мели*) паводле паходжання?

10. ты ми боуди ѿць (Ч., 1489. Хр., с. 60, р. 201—202)

Што такое *ми*? Яго лёс?

Што за дзеяслоўная форма *боуди*? Паказаць, якія фанетычныя змены адбыліся ў ёй.

Параўнаць сказ з помніка з фразеаю *бог бацька* (*бог бацька* — ‘пачакаем’, ‘не будзем спяшацца’, ‘час сваё скажа’, ‘будзе з часам відаць’); звярнуць увагу на склонавую форму выказніка *боуди о(тѣ)ць*.

11. ^чна ^ннако богданови ^ибо^дари ^мѿшменьски сознаваю си моимъ
листомъ самъ на себѣ або хто на него посмотреть или ч^тѣчи его
Ѹслышитъ ^лпрода е^тси сеножа свои ^пѿчинны на ^ирекою на ^дѿшмен-
ною... ^лпетрѸ ^иѿлехновичу за ^тсемъ ^ико ^хгроше ^лшироки ... ^лпрода е-
ми ^иты свои ^тсѣножа... ^мвѣчно и непорушно и его ^чженѣ и ^ди ^мдѣте и
потомъ ^хи ^мбѸдучи ^чсчаткѸмъ... ^лнако | ^ибогданови ^ки ^нпеча ^тсвою ^лпри-
ѿси ^лк ^исемѸ ^лмоемѸ ^кзаписѸ ^на ^нпса ^ндѣ^дна ^нвеликого ^нкнѣ^да ^налексадра
богѸшь ^нпса ^двъ ^нгорѸнѣ... (Гр. 1498. Хр., с. 70—71, р. 1—6, 8—10, 23—26)

Прачытаць, уразумець сэнс урыўка.

Што можна сказаць пра фанетыку і марфалогію слова *Алекса(н)дра* ў выразе *п(и)са(л) алекса(н)дра богѸшь*?

Знайсці ў літаратуры (гл., напрыклад, «Слоўнік» у Хр.) значэнні слоў *лист(ѣ)*, *с(ѣ)чад(ѣ)к(ѣ)*; параўнаць апошнія слова з *нашчѣдак* — *нашчѣдкі*.

Прачытаць у беларускіх і рускіх слоўніках артыкул «запіс». Род гэтага слова?

Знайсці ў тэксце складанае слова, вызначыць карані ў ім. У напісанні слоў *моимъ, листомъ* (творны склон адзіночнага ліку), *семъ* (лічэбнік) адлюстравалася змена, якая стала адной з фанетычных асаблівасцей беларускага кансанантызму. Расказаць пра гэту змену.

Што трэба ведаць пра *уч* у *слове бѣдучи(м)?*

Вызначыць карань у слове *непоруш(ь)но*. Расказаць пра ўзнікненне ў слове *непарушна* шыпячага *ш*. Прыгадаць словы таго караня, што і *непарушна*, паказаць яго варыянты.

У першым сказе знайсці прыдатак. Асэнсаваць ужыванне прыназоўніка: *продал(ѳ) есми сеножа(ти) свои... над(ѳ) рекою над(ѳ) ѡшменою*.

12. нѣшто порады нам, што маем с того двоига злого... *ѡ* брать. (*Атыла. Хр., с. 190, р. 155*)

Растлумачыць значэнне слова *обрать*, прывесці групу аднакаранёвых слоў, вызначыць варыянты караня.

13. матка плакала рекоучи· и говорила плачоучи· ^нсноу мои ^нсноу мои наимилешїи· и кто ми дасть иж бы ^х **А** оумерла за тебе· беда мне бедници. што оучиню ^нсноу мои милыи не ^сѡпоукаи мене але оут^хАгни мене за собою абы ^х **А** оумерла с тобою... *ѡ* ^нсноу мои наимилеишии оузнай бедноюю маткою свою· а выслѣ хаи молитвы моее... выслухаи **мА** прошоу **тА** ^нснѣ милыи· да приими мене (*Стр. Хр. Хр., с. 81—82, р. 104—109, 116—120*)

Прадумаць утварэнне беларускага слова *матка*. Параўнаць з *матуля, матчын, дачка, дачушка*; з рускімі *мать, матери, дочь, дочери*. Параўнаць скланенне старажытнага слова *мати* (Р. *матере* і г. д.) і сучаснага *матка*.

Што можна сказаць пра слова *бѣд(ь)ница*, яго значэнне і ўтварэнне? Даказаць, што ў першым складзе слова быў галосны *ѳ*.

Што за формы *рекоучи, плачоучи* ў тэксце? Іх былое значэнне, былая граматычная характарыстыка?

Расказаць, што за формы *ми* (кто ми дасть) і **мА**, **тА** (выслухаи **мА** прошу **тА**) і якіх слоў? Які лёс *ми, тА, сА*?

Што за форма *сноу*? Прыгадаць прыклады з гэтаю формай з сучасных літаратурных твораў, з народных песень.

Што за форма *наимилеишии*? Яе ўтварэнне?

Расказаць пра складаную дзеяслоўную форму *бых(ѳ) оумерла*. Як яна змянілася? Чым стала *бы?*

Расказаць пра дзеяслоўную форму *приими*. Падзяліць *при-*

ими на марфемы. Ведаючы, што *прымат* і *прымы* (*прымаць*, *прымак*, *прымацкі*) — словы аднаго караня, расказаць пра змены галосных на стыку прыстаўкі і караня.

Закон адкрытага склада выклікаў спрашчэнне груп зычных: *обвоз(ѣ) → обовѣ → абов* (*бв → б*). Раствумачыць наяўнасць групы *дн* у словах *бедніцы*, *бедноюю*, *гн* — у слове *оут Агни*. Параўнаць беларускія *стагнаць*, *цягнуць* і рускія *стонать*, *тянуть*.

Знайці адлюстраваныя ў словах (формах) *мне*, *што*, *бедную* фанетычныя змены, запісаць так, каб паказаць, як гучалі яны ў X—XI ст. (*мне* — *мѣнѣ* і г. д.).

У помніку чытаем: *мѣстыце*. Расказаць пра фанетычныя змены ў слове *мѣстыце* (змена *ѣ → э* і інш.). Што за марфема *-ыц-*?

14. Запісаць уласныя каментары да дзвюх цытат з граматыкі Л. Зізанія (Хр., с. 248):

Граматыка естъ пѣвное вѣдае, жебымы доре мѣвили и писали.

Научають добре писати и добре читати, досконалы и пены быти.

15. У старажытных беларускіх тэкстах (напрыклад, у «Александрый», «Троі», «Рымскім летапісцы», «Хроніцы» М. Стрыйкоўскага) сустракаюцца запазычанні з іншых моў. Сярод запазычаных слоў: *адрыятыцкае*, *Прыям* (уласнае імя), *дыяменты*. Якую асаблівасць фанетычнай сістэмы беларускай мовы адлюстравалі старажытныя тэксты напісаннем літары *я* ў гэтых словах?

16. Пра што сведчыць напісанне літары *я* ў іншамоўным слове *дыялект*: на прастыні... дыялектъ истолкованы (*Зіз. Лекс.*)?

17. Раствумачыць гістарычна заканамернае з'яўленне афрыкаты *ц* у прыметніку ад назоўніка *грэк* (*грѣк-ѣ*): грэцкою мовою почнетъ, а индѣискою докончить (*Ал.*).

18. посудокъ и писа [павінен] пристагнути тыми словами...
буду судити и созна^нти и записы примава не фокгуочи высокимъ
и полымъ стано на достоно^{ст}ти и на р^таде сед^тачи на богатого и
на богото на при^та^тел^та крононого заховалото а ни на непри^та^тел^та
тутошного а ни на гост^та не смотрѣти не с при^та^тни а ни з вани
и не бо^тазни ни за посулы а ни дары а ни сподаваючы^{ст}а напо^т
то даро а ни ^такого нагорож^та и не радечи стороне а ни бою-

чиста казни посты погрозокъ не дучы нагорожѣна але самого бога
и его светую справеливость... и права посполитого и сумнее свое
прэ вчима маючы, ... писа зески по руску маеть литэрами и сло-
вы рускими вси листы и поэвы писати а не иншы назыка и сло-
вы... (Ст. літ. 1566. Хр., с. 144—145, р. 33—53)

Прачытаць урывак, уразумець яго сэнс. Звярнуць увагу на наступныя словы:

(не) *фо(ль)кгаючи* — дзеепрыслоўе (былая кароткая форма дзеепрыметніка незалежнага стану цяперашняга часу жаночага роду), значэнне '(не) змякчаючы, (не) патураючы'; з нямецкага *folgen*;

(на) *(в)рэдэ* — месны склон назоўніка (*врэд* — урад, *параўн.* з украінскім *ўрад*);

(з) *ва(э)ни* — родны склон адзіночнага ліку назоўніка *вазьн(-я)*, значэнне 'сварка, звадка, варожыя адносіны, варожасць'.

Знайсці і растлумачыць адлюстраваныя ў тэксце 5—10 фанетычных, 5—10 граматычных беларускіх асаблівасцей.

Заўвага. У адным прыкладзе (слове) можна паказаць не адну асаблівасць; напрыклад, у слове *па-руску*:

а) зліццё (сцяжэнне) *сс* у *с* пасля страты рэдукаванага: *(по) русьск(у) → (по) русск(у) → (па) руск(у)*;

б) наяўнасць суфікса *-у* (паводле паходжання — гэта былы канчатак).

Зліццё (*сс → с*) — фанетычная з'ява; суфікс *-у* (*параўн.* з рускім *по-русски*) — з'ява іншага, граматычнага плана.

Прачытаць у літаратуры (напрыклад, у «Гісторыі беларускай літаратурнай мовы» Л. М. Шакуна (Мінск, 1963, с. 80), як называлі беларусы сваю мову ў старажытнасці.

19. РОЗДЕЛЬ СЕМЫ...

маеть в себе атыкуловъ двацаць чотыры.

Артыкѣ кг

нако много бе листу вызнаного мае поэзычити. Уставуе и ко-
ды шлѣхти мешчани и нито иншыи не маеть бе листу вызнаного
поэзычити бошэ десети копъ гршэ а хто бы бошую суму поэзычи
а листу вынаного на то не ме тоды то хто бошэ бе листу да
пнзи трати а то которы поэзычи не повиненъ бошэ платити токо

десеть копь гршэ и то ^н ^и ~~за~~ пристагоу ~~цного~~ хто на немь тыхъ
пнзѣ доходить правомъ. (Ст. літ. 1566. Хр., с. 153)

Паказаць ва ўрыўку традыцыйныя напісанні, што не адлюстроўваюць змен і фанетычных асаблівасцей беларускай мовы.

Паказаць адлюстраваныя ў тэксе фанетычныя і граматычныя асаблівасці беларускай мовы.

Што можна сказаць пра лексіку ўрыўка, пра асобныя словы з урыўка?

Звярнуць увагу на напісанне запазычанага слова *суму*, адзначыць фанетычную асаблівасць, якая з'яўляецца нормай і сучаснай літаратурнай мовы.

20. Растлумачыць форму назоўнікаў у колькасна-іменных спалучэннях: *шесть рублевъ, три рубли, два рубли, две копе* (Ст. літ. 1588. Хр., с. 225, р. 74—79).

Паказаць новае, беларускае ў формах назоўнікаў.

Запісаць спалучэнні так, як гучалі і пісаліся яны ў старажытнасці, як гучаць і пішуцца ў сучаснай беларускай мове.

21. Як разумець словазлучэнне *в девАто(й) године* (Ал.)? Што такое *в*? Параўнаць са спалучэннем слоў і са словам з сучаснай літаратурнай мовы: *Васіль выехаў... а самай поўначы*. (М. Лынькоў) *Апоўдні¹ пакрыўся [зруб.] сеткаю крокваў і лат*. (Я. Брыль)

22. вбачывали то ўсихъ вековъ люди мѹдые же человеку почѣстивомѹ ничего не маеть быти дорожышого надѣ вольность. А неволю такъ се маеть гыдити же не только скарѣбами, але и смертью ее вѹдь себе ѹганАти естъ повинень... (Сяпега. Хр., с. 210, р. 5—9)

Прачытаць урывак, прадумаць кожнае слова, сувязь паміж словамі, сэнс слоў.

Запісаць тэкст, дадаючы ў дужках да асобных слоў, словазлучэнняў кароткія каментарыі.

Адказаць на пытанне, ці можна запісаны тэкст з каментарыямі назваць перакладам.

23. збирала [каласы] в поли до вечера и змолотила то, иже събрала (Руф. Хр., с. 124, р. 173—175)

Растлумачыць варыянты прыстаўкі ў формах дзеяслова *събирала* → *з'бірала* (незакончанае дзеянне) і *събърала* → *сабрала* (закончанае дзеянне).

¹ У сучаснай літаратурнай мове ёсць два фанетычныя (дакладней акцэнтныя) варыянты: *апоўдні* і *апаўдні*. Часцей ўжываецца першы. Прыслоўе *апоўначы* таксама варыянтнае: *апоўначы* і *апаўночы*; напісанне першага (*апоўначы*) сустракаецца дваякае: *апоўначы* і *а поўначы*. Другое з іх наўрад ці апраўданае.

Вывявіць традыцыйнае напісанне прыстаўкі ў дзеяслоўнай форме *сзбра́ла*. Паказаць, якая фанетычная змена адлюстравалася ў гэтай форме.

Параўнаць сучасныя *збірала* і *сабрала* (*збіраць* і *сабраць*) і паказаць старажытнае і сучаснае чаргаванне галоснага.

У сучасным друку сустракаем не толькі *збірала*, а і *сабіра-ла*. Які варыянт заканамерны?

Звярнуць увагу на прыстаўку ў дзеяслоўнай форме *змоло-тила*. Запісаць гэту форму па нормах X—XI ст.

Што трэба ведаць пра канчатак меснага склону: (в) *поли*?

24. А коли вже была весна в року а^нх^н в... люде множество почали мерти... которые ишли на низъ тые^к вси тамъ померли мало се зостало, а та мерли **в**ны при места на вулица по доро-га по лесахъ на пустыни при распустиа, по пусты избахъ по гу-мна помели. **в**ць сна снь **в**ца, мака деки деки макъ, му женъ жена мъжа покинувши деки свои розно по места по села разыш-ли**а**, **в**ди друго покидали не ведаючи **в**динъ **в** дрѹгомъ малѹ не вси помели: А коли то нахо **ѹ** воро або в дому **ѹ** кого сто**а**чи хлеба просили: **в**ць з сыно сынъ с **в**цемъ. мака з докою доч-ка з макою, бра з брато, сестра з сестрою, му з жоною, тыми словы мо-вили силне слезне горко, мовили та: матуно зезѹлюно **ѹ**туно па нюшко, сподарина**а** слнце мць звездѹхно, да крошку хлеба, ту-же подле воро бѹдет сто**а**ти зран**а** до **в**беда и до полун**а**, та то прос**а**чи, та же дрѹги по плотомъ и умре... А коли варива просили тые слова мовили, сподарина**а** перепелоко зорѹхно, зерне-ко сонушко да ложку дит**а**къ варивца... Того жъ року купова-ли жита... (*Баркул. л. Хр., с. 314—315, р. 51—74*)

Прачытаць урыўкі. Прадумаць адлюстраваныя ў тэксце асаблівасці беларускай мовы. Звярнуць, напрыклад, увагу на сінтаксічную асаблівасць: *по доро́га(х) по лесахъ на пустыни при распустия(х)...* *по гумна(х) поме(р)ли*; на словаўтварэнне і паходжанне слоў *матка*, *детки*, *до(ч)кою*, *зраня*, *варива*, *сподариня*, *почали*; на дзеяслоўныя формы *ведаючи*, *покинувши*, *просячи*; на іншыя граматычныя формы: *тые*, *тыми*, *одны*; на фанетыку: *разышлись*, *други(й)*, *(на) вулица(х)*, *ишли*.

ПРЫКЛАДНЫЯ ЗАДАННІ (ПЫТАННІ)
ДА ТЛУМАЧЭННЯ ЗМЕН У СЛОВАХ

1. Падабраць слова (словы) аднаго кораня да назоўніка *абаранак*, выявіць у ім спрашчэнне групы зычных. Выпісаць гэта слова са слоўніка польскай мовы і расказаць, што дае параўнанне беларускага *абаранак* з адпаведным словам у польскай мове.

2. Знайсці у літаратуры тлумачэнні да слова *чан*. Якому былому, старадаўняму спалучэнню гукаў адпавядае пачатковы *ч*? Параўнаць сучасную і старажытную граматычную будову гэтага слова.

3. Слова *абоз* паходзіць ад *воз*. Раствумачыць змену ў корні, выкліканую дзейнасцю закону адкрытага склада.

4. Ведаючы, што нашаму сучаснаму *семя*, агульнаўсходнеславянскаму, засведчанаму і ў помніках, *сѣмя*, стараславянскаму *сѣм* ▲ ў старажытнай латыні адпавядае *sēmen*, знайсці гукавыя адпаведнасці, растлумачыць агульнаўсходнеславянскія змены ў слове *семя*.

5. Вызначыць варыянты кораня ў дзеяслоўных формах *пачынаць* і *пачаць* (параўнаць з *усчынаць*, *зачынаць*). Паказаць адрозненне ў варыянтах кораня. Раствумачыць гэта адрозненне.

6. Раствумачыць значэнне слова *ручнік*, вызначыць яго «ўнутраную форму». Падабраць словы аднаго кораня з *ручнік*, паказаць у іх варыянты кораня. Што і ў якую эпоху забяспечыла з'яўленне зычнага *ч* у слове *руч-н-ік*?

7. Падабраць да слова *малачу* назоўнікі таго самага кораня. Раствумачыць вынікі дзвюх фанетычных змен (у корні гэтага дзеяслова) дапісьмовых часоў. Прыгадаць польскія *młot*, *młocić*; балгарскія *млат* — 'вялікі молат', *млатя* — 'біць'. Параўнаць польскія і балгарскія словы з нашымі *малаток*, *малаціць*.

8. Параўнаць беларускае слова *чужы*, балгарскае *чужд* і польскае *czuzy*. Знайсці фанетычную адпаведнасць, растлума-

чыць яе. У выніку чаго з'явілася ў рускай мове няўсходнеславянскае *чуждый*?

9. Паказаць агульнаўсходнеславянскую фанетычную асаблівасць у назвах наступных старажытных беларускіх гарадоў: *Бересьць*, *Дарогычын*(о), *Гародьно* (*Гародьнѣ*), *Новъгородъкѣ*. Якая замена прыцьміла ўсходнеславянскае паходжанне гэтых назваў?

10. Паказаць гістарычнае чаргаванне зычных, растлумачыць, пры якіх умовах і як яно ўзнікла:
месці — *мяту* (*мятліца, мятла*);
расцвісці (*цвісці, зацвісці*) — *расцвітаць, адцвітанне*.

11. Падабраць да дзеясловаў *пралі, клалі, цвілі, мялі, плялі, селі* (форма прошлага часу множнага ліку) аднакаранёвыя словы ці формы, выявіць спрашчэнне груп зычных, паказаць і растлумачыць гістарычныя чаргаванні.

12. Параўнаць словы аднаго караня *абавязак* (бел.) і *обязанность* (руск.), выявіць у адным з іх страту зычнага.

13. Падабраць словы аднаго караня з *племя*, выявіць спрашчэнне групы зычных, паказаць гістарычнае чаргаванне.

14. Параўнаць беларускае *звычайны* і рускае *обычный* (яны аднаго караня), выявіць і растлумачыць у адным з іх страту зычнага.

15. Падабраць словы (формы) да *ясі, дасі* (2-я асоба адзіночнага ліку дзеясловаў *есці, даць*), выявіць і растлумачыць спрашчэнне груп зычных, паказаць гістарычнае чаргаванне.

16. Стараславянізму *врѣмя* адпавядае ўсходнеславянскае *веремя*. Падабраць аднакаранёвае слова (словы), каб выявіць страту зычнага *т* і ўзнікненне гістарычнага чаргавання *т* з нулём гука.

17. Растлумачыць значэнне фразеалагізма *мяшок травяны*. Аднавіць гучанне слова *мяшок* у X—XI ст. Паказаць відавочную змену, што адбылася ў гэтым слове ў дапісьмовую пару.

З якіх гукаў паходзяць *а* (я) і *о* ў слове *мяшок*?

18. Вызначыць карані ў словах-адпаведніках (словы з адным значэннем) *вейка* (бел.) і *ресница* (руск.). Вызначыць «унутраную форму» гэтых слоў — аснову ўзнікнення іх. Выкарыстаць слоўнікі (у тым ліку этымалагічныя).

19. Падабраць словы (формы) да формы *дам* (1-я асоба адзіночнага ліку дзеяслова *даць*), выявіць спрашчэнне групы зычных (страту зычнага), паказаць чаргаванне, што ўзнікла ў выніку спрашчэння груп зычных.

20. Удумацца ў значэнне слова *парэчкі*, вызначыць яго «ўнутраную форму» — тое папярэдняе значэнне, ад якога ўтварылася слова *парэчкі*. Растлумачыць: паходжанне *ч* (з дапісьмовых фанетычных змен); паходжанне галоснага *э* (з *э?* з *ь?* з *ѣ?*); былы гукавы склад суфікса ў слове (параўн. *парэчкі* і *парэчак*).

Падабраць словы аднаго кораня з *парэчкі*, паказаць варыянты кораня.

21. Падабраць да слова *прапасці* такія словы (формы) аднаго кораня, на якіх можна паказаць дысіміляцыю $d \rightarrow c'$ і гістарычнае чаргаванне $d : c'$.

22. У словах *вазіць* (*возіш, возіць* і г. д.) і *везці* старадаўняе чаргаванне галосных *о : э(е)*. Вызначыць семантычнае і граматычнае адрозненне, якое забяспечылася паказаным чаргаваннем. Зрабіць гэта самае, параўноўваючы *насіць* (*носіш, носіць* і г. д.) і *несці, вадзіць* (*водзіш, водзіць* і г. д.) і *вёсці, ход* і **(і)шыдлі, сьдоръ і сьдирати, сьборъ і сьбьрати, сьборъ і сьбирати*.

23. Параўнаць беларускія словы *пяць, святы* (наяўнасць галоснага *а*) з адпаведнымі літоўскімі *penki, šventas*, з польскімі *pięć, święty*. Растлумачыць паходжанне *'а* ў нашых *пяць, святы*.

24. Знайсці і растлумачыць гукавую адпаведнасць у нямецкім (заходнееўрапейскім) *Karl* і старажытным усходнеславянскім *король* (\rightarrow *кароль*).

25. Ведаючы, што ў каранях слоў з далёкіх дапісьмовых часоў чаргаваліся галосныя *о : і : ь*, растлумачыць агульнасць кораня ў словах *кончыць* і *пачынаць, кончыць* і *пачаць*. Растлумачыць адпаведнасць спалучэння *он* (*кончыць*) і галоснага *а* (*пачаць*), спалучэнняў *он* (*кончыць*) і *ын* (*пачынаць*), спалучэння *он* (*кончыць*) і зычнага *н* (*пачну*). Прадумаць семантычную сувязь, агульнае ў семантыцы слоў *канец* і *пачатак, кончыць* і *пачаць*. Ці не прэчыць аднясенне гэтых слоў да аднаго кораня рэалістычнаму разуменню, успрыняццю рэалій?

26. Паказаць гістарычнае чаргаванне зычных, растлумачыць, пры якіх умовах, у выніку чаго яно ўзнікла:
прасці — *прадуць, самапрадка* (дыялектнае);
пастка — *падаць, выпадаць, падўчка* ('эпілепсія');
красці — *крадуць, украдзены*;
класці — *кладуць, складзены, склады, кладачка*;
знайсці — *ідуць* (параўн.: *Каб знайсці, трэба ісці. Ісці і знайсці* — словы аднаго кораня);
апавесць — *апавядаць, апавядальнік*;

весткі (весці, вястун, звесткі) — ведаць, паведаміць, развешчыць;

воласць — валодаць, авалоданне, валоданні.

27. У беларускай мове ёсць колькасна прыкметная група дзеясловаў-інфінітываў на *-ець(-эць)*: *гарэць, глядзець, жайцець (зжайцець), закіпець, ляцець, маладзець, мацнець, млець (самлець), мужнець, паспець, святлець (пасвятлець), сталэць (пасталэць), сядзець, чырванець* і інш. Ёсць таксама група дзеясловаў-інфінітываў на *-аць*: *дрыжаць, стаяць, веяць, сеяць, крычаць, майчаць*; у гэтых дзеясловах перад *a* спрадвечна мяккі шыпячы або *j(й)*: *баj-а-ць, веj-а-ць, дрыж-а-ць, крыч-а-ць, майч-а-ць, сеj-а-ць*. Растлумачыць паходжанне паказанага *a*. Заўважым: у некаторых дапаможніках памылкова сцвярджалася, быццам я ў словах *сеяць, сеялка, веяць, веялка* каранёвы. Што гэта не так, відаць з параўнання: *сеяць, сеялка* і *сейбіт, засеўкі, дасеўкі, насенне, пасевы, семя, сьвявенька; веяць, веялка* і *вецер, паветра, павевы, вейка*.

28. Выпісаць асобна словы з поўнагалоснымі спалучэннямі гукаў і тыя, у якіх няма, паводле паходжання, поўнагалосных спалучэнняў: *барада, парадак, залаты, палáдзіць, налавіць, маладзіца, серада, нерашучы, сорам, (за) борам, долата, салодкі, солад, агораць, гарачыня, вароты, (за) марамі, верасок, варожы, зародак, палажыць, палонны, паражэнне, пярэдні, бярэзнік, узнагароджаны, кароткі, насуперак, пярэчыць, парáдніца, парашок, старавáты, параход, пярэдні, нярэдка*.

29. Растлумачыць, чаму нельга лічыць, што ў словах *палажыць, паласавачца, нярадасны, аўторак, узгорак* і інш. ёсць поўнагалосныя, паводле паходжання, спалучэнні.

30. Знайсці ў літаратуры тлумачэнне паходжання і былой марфалагічнай будовы слова *тхор*. Засвоіць фанетычныя змены ў яго карані.

31. Знайсці ў літаратуры тлумачэнне значэння слова *тыдзень*, вызначыць марфалагічную будову яго. Растлумачыць паходжанне галосных *ы, э(е)*. Знайсці ў слоўніках польскі і ўкраінскі адпаведнікі беларускаму *тыдзень*.

32. Ведаючы, што слова *збор* — фанетычна змененае *сѣборѣ* (абодва рэдукаваныя страціліся, глухі свісцячы зычны *с* апынуўся перад наступным звонкім *б*, прыпадобніўся да апошняга і супаў са сваім парным звонкім свісцячым *сѣб* → *сб* → *зб*: *сѣборѣ* → *сбор* → *збор*), што ў адакаранёвых словах *збор, сабраць* (← *сѣбѣрати*), *збіраць* (← *сѣбирати*) калісьці чаргаваліся галосныя *о:і:ь*, падабраць словы аднаго караня да *здор* — ‘сала на нутранасцях, якое здзіраюць, калі разбіраюць (сважуюць) кабана’, аднавіць гучанне (гукавы склад) слова *здор*

да страты рэдукаваных галосных. Аднавіць былое гучанне дзея-слова *здзіраць*.

33. Параўнаць словы аднаго караня *заяц, зайка, зайчыха*. Паказаць памылковасць тлумачэння, нібыта ў слове *заяц* галосны 'а(я) каранёвы.

34. Прыгадаць фанетычную пазіцыю (фанетычныя ўмовы), пры якой развілася змена былога *л* → *ў*: *тълстая* → *тоўстая*, *вълна* → *война*, *жълтая* → *же(→о)ўтая*. Прачытаць у Беларускай Савецкай Энцыклапедыі (т. 2, с. 92—94) даведку з гісторыі Балгарыі (балгараў), якая называлася і называецца па-балгарску *България*, і асэнсаваць наступнае: беларусы, удзельнікі вайны з туркамі ў 1877—1878 гг. (сядод іх, напрыклад рэвалюцыянер-дэмакрат М. Судзілоўскі, генерал І. Гурка), вярнуўшыся на Беларусь, казалі: *Байгáрыя, байгáры*. Ці можна лічыць такое вымаўленне скажэннем назвы дзяржавы, народа?

35. Параўнаць беларускае слова *злегчы* з рускім *слечь*. Падзяліць іх на марфемы, расказаць пра паходжанне *ч*. Якою марфемаю з'яўляецца беларускае *-чы* і рускае *-чь(ч')*?

36. Вызначыць, якому агульнаўсходнеславянскаму гуку адпавядаюць націскныя *э(е)* і *о(ё)* у словах *ветрык, шэры, рэзаць, рэзкі, лета, прымета, дзеткі, вера, памер, цэлы, ведаць, смелы, умелы, белы, месца, сетка, лепшы, седала, ела, абед; лётчык, шосты, нёс, вёз, мёў, мёд, лёд, сёмы, цёплы, лёгка, надзённы, вучоба*.

37. Вызначыць, якому агульнаўсходнеславянскаму гуку адпавядае націскны *э(е)* у словах *сесці, лезці, лецейка, вецер, глядзець, дзвесце, пасталець, памаладзец, ляець, несці, месці, нясеш, ідзеш*.

38. Падлічыць гукі ў словазлучэннях *тая іскра, збегала па Іну*. Паказаць на гэтых і іншых прыкладах асаблівасць фанетычнай сістэмы беларускай мовы.

39. Вызначыць, якому агульнаўсходнеславянскаму галоснаму адпавядае канцавы націскны *э(е)* у словах *дзве, маé* (кніжкі), *тваé* (сшыткі), *сваé* (задачи), (на) *сталé*, (у) *вадзе*, (на) *траве*. Якому агульнаўсходнеславянскаму галоснаму адпавядае канцавы націскны *о(ё)* у словах *галлé, няўжо, жыццё, усё, маё, сваё, чыё, кассé, плячо*?

40. Вызначыць аснову ў займенніку *ён*. Параўнаць форму *ён* з іншымі формамі назоўнага склону (*яна, яно, яны*) і з формамі ўскосных склонаў адзіночнага і множнага ліку (*яго, яе, іх, ім, імі*). Растлумачыць суплетывізм у асновах *ён* (*яна, яно, яны*) і *яго* (*яе, ім, іх, імі*).

41. Знайсці ў літаратуры пра паходжанне фразеалагізма *іду на вы*. Што за форма *вы*? Яе лёс?

42. Знайсці ў літаратуры гістарычнае тлумачэнне ўтварэння слова *досыць*.

43. Вызначыць карань (варыянты караня) у словах і іх формах: *каса* і *кашў*, *коска* і *чэшаш*. Прыгадаць: *воз (важу) — везці*. Растлумачыць гукавыя адрозненні ў варыянтах караня *каса* і *кашў*, *косіш* і *чэшаш*.

44. У словах *кінуць*, *глянуць* (параўн. *кідаць*, *поглядзі*) спрасцілася група зычных: *дн → н*. Як растлумачыць наяўнасць *дн* у словах *адны*, *ладны*, *бедны*, *страдны*, *родны*?

45. Знайсці ў літаратуры пра спрашчэнне груп зычных (ці іх захаванне) у беларускіх *клала*, *прыйшла*, *пляла* і ў польскіх *kłada*, *przyszedł*, *plóli*.

46. Знайсці ў літаратуры тлумачэнне адпаведнасці *м* і *д'м* у *сёмы* і *сёдой*. Паходжанне *сёдой* у рускай мове?

47. Прадумаць значэнне слова *вясло* ('тое, чым паганяюць лодку'), услухацца ў яго гучанне, параўнаць са словам аднаго караня *везці*, яго формаю *вязу*. Растлумачыць фанетычныя змены ў словах *вясло*, *масла* (параўнаць з *мазаць*, *памазаць*).

48. Параўнаць слова аднаго караня ў некалькіх мовах: старажытнае польскае (выцесненае словам *dziecko*) *czędo*, стараславянскае **УАДО**, старажытнае ўсходнеславянскае *чадо*, сучаснае беларускае *нашчадкі* з нямецкім (*das*) *Kind* (дзіця). Звярнуць увагу на адпаведнасці:

к → ч (*Kind* і *чадо*, *нашчадак*),

а → in (*in*).

У выніку якой змены нямецкаму *к* адпавядае *ч*?

У выніку чаго нямецкаму *in* адпавядае ў нашай мове *а* (←*е*), стараславянскі **А**.

49. Параўнаць беларускае слова *гусь* з нямецкім *Gans*, сказаць пра паходжанне *у* ў беларускім (усходнеславянскім) *гусь*. Род слова *гусь* у беларускай і рускай мовах?

50. Знайсці ў літаратуры тлумачэнне значэння старажытнага слова *мѣщанин*, падабраць слова, ад якога яно ўтварылася. Растлумачыць паходжанне *шч* у слове *мешчанін*, гістарычныя змены ў яго значэнні. Значэнні старажытнага *мѣсто* (*мѣсто* *Городно*, *мѣсто* *Мѣньско*)?

51. Старажытнаму агульнаўсходнеславянскаму *стричи* адпавядае польскае *strzyc*. Параўнаць формы *стрыгу*, *стрыгуць* і *стричи*, растлумачыць паходжанне агульнаўсходнеславянскага *ч*, польскага *с(ц)*.

Расказаць пра ўзнікненне *г* ($г \rightarrow х$) у беларускім інфінітыве *стрыгчы*. Падзяліць *стрыгчы* на марфемы. Прадумаць марфемную будову беларускага слова *стрыгчы* і рускага адпаведніка *стричь*; адказаць, чым (якою марфемаю) трэба лічыць *-чы* ў беларускім *стрыгчы* і *-чь* (*-ч'*) у рускім *стричь*.

52. Расказаць пра фанетычныя змены пісьмовай пары ў словах: *крываві, ростыліна, устыная, пшэбрыць, рубль, сьметь* **Ў** *сего дні* (*-я*), *м'стыце, гэрньчаръ, узъкѣи, отъртъзати, дърнъ, товаришскѣи, дъщанъ, плечѣ, тѣкачьскѣи, угль, отънеслѣ, стьлати, зъвань* **Ў**, *поръчь* **Ў**, *первышы, събирати, вѣтръ, бѣи* (*бѣји*), *сѣлныце, тѣлстѣи, обѣдѣвѣ, мякъкѣи, тѣкачьство, жылтѣи, рыбачьскѣи, грѣмѣ, замъкнути, стеречи* (\leftarrow **стергти*), *зѣлѣѣ, кѣняжьство, лѣпшышы, мѣи* (загадны лад), *Мьстиславль* (літаральна *Мсціславаў* — прыналежны прыметнік), *клѣчьскѣи, (по)честьнѣи, (на)кръшити, сѣ мѣною, шѣѣ, чѣи* (*чѣѣ*).

53. Расказаць пра фанетычныя змены дапісьмовай і пісьмовай пары ў наступных словах: *птаства* (прыгадаем *пѣтах*), *нашча, мноства, збожжа, нашчадак, падчарыца* (*падчарка*), *княства, легчы, магчы, берагчы, ішоў, плошча, лічба, раскінуліся, можна, варажба, каго і чаго* (родны склон займеннікаў *хто і што*, каранёвы элемент у іх *к-*), *пярэчыць, ціснуць, пастка, прадалі, жаць і жну, дажынаю, запрэгчы, стрыгчы, прыгожая, скарачу, пяшчотны, дашчэнтэ, цешча, купляць, малачу, саладжэ, разрэджэ, знайсці, вестка, грэчка*.

КАРОТКІЯ КАМЕНТАРЫІ ДА АСОБНЫХ СЛОУ

Абалачок (беларускае дыялектнае — паўднёвая Бабруйшчына, Глушчына і інш.) — ‘воблачка’. *Абалачок* ад таго караня, што і *валакуцца* (*валачыцца*); слова з поўнагалосным усходнеславянскім спалучэннем *ала* (← *оло* ← **ол*). У слове *валакуцца* зычны *в* не страціўся (не мог страціцца). У слове ж *абалачок* спалучаліся гукі *б* і *в*, першы — частка прыстаўкі *об-*, другі — пачатковы караня; склад *об-* быў закрыты; другі зычны спалучэння *бв* выпаў, яно спрасцілася: *бв* → *б*. А чаргаванне? Параўнаем: *завалакчы*, *валачыць* і *абалачок*; зычнаму *в* у першых двух адпавядае нуль гука ў слове *абалачок*; зычны *в*, такім чынам, чаргуецца з нулём гука.

Абярнуць (гаршчок, бочку, слоік, вядро). Запісаныя ў дужках дапаўненні паказваюць, што *абярнуць* аднаго караня з *пэравярнуць* (параўн. з *звярнуць*, *павярнуць*, *падвярнуць*). З былога караня *-вар-* (← *-вер-*) у слове *абярнуць* засталася *-яр-*, узнікла чаргаванне зычнага *в* з нулём гука: *пэравярнуць* і *абярнуць*.

Вобад, абоддзе. Ад таго караня, што і *вадзіць*, *абводзіць*. *Вобад* — ‘пласціна, якая абводзіць спіцы ў коле’. Як і ў слове *абалачок*, спалучэнне *бв* змянілася: *бв* → *б*. Але ж *бв* ёсць у дзеяслове *абводзіць*. Справа ў тым, што ў агульнаславянскай і агульнаўсходнеславянскай мовах прыставачнае словаўтварэнне не было багатае; развіццё прыставачнага ўтварэння, прадуктыўнасць — здабыткі мовы больш позніх часоў, калі закон адкрытага склада перастаў дзейнічаць, стаў мёртвы.

Віжаваць. Значэнне слова ‘выведаць, сачыць, шпігаваць’ (з асуджэннем). Ужывальнае ў раёнах поўдня Беларусі (Глуцкі, Акцябрскі, Слуцкі, Любанскі, Бабруйскі і інш.), сустракаецца ў мове мастацкай літаратуры (напрыклад, у творах К. Чорнага), часам у перыядычным друку. Ёсць цэлае гняздо слоў аднаго караня з *віжаваць*: *віж*, *вывіжоўванне*, *віжаванне* (назоўнікі), *віжаваты* (прыметнік), *віжаваць*, *вывіжоўваць*, *навывіжоўваць*, *навывіжоўваць* і інш. (дзеясловы). Карань слова зразумелы і відавочны, калі прыгадаць польскае *widz* (‘сведка’), балгарскае

вижданe (до *вижданя* — ‘да пабачэння’), старажытнае беларускае (часта сустракаецца ў помніках) *вижъ* (*вижъ*, *виж*) — ‘чыноўнік-паслугач, выведчык’ і інш. Гукавыя адпаведнікі *ж* (усходнеславянскае), *dz*(*дз*) (заходнеславянскае), *жд* (паўднёва-славянскае) адлюстроўваюць іх паходжанне з былога **dj*(**дй*). *Віж* (*widz*, *віжд-анe*) аднаго кораня з *вид*(-*вти*).

Гуслі. *Гуслі*, *гусляр* аднаго кораня з чэшскім *housba* (‘музыка’), з беларускімі *гудуць*, *Перагуд* (прозвішча). Корань у словах *гуслі*, *гусляр* канчаўся на *д*, першы склад быў закрыты. Закон адкрытага склада выклікаў спрашчэнне групы **дсл*: **дсл* → *сл*; група *сл* захавалася; калі спалучэнне зычных пачыналася са свісцячага, то ўся група прыцягвалася да наступнага галоснага, папярэдні склад *гу-* стаў адкрыты: *гу-слі*.

Ем. Параўнаем *ем* з *ядуць*, *едакі*, *паснедаць*, *аб’едкі*, *абед*. Усе яны ад кораня *ед-* (← *ѣд-*). Форма *ем* з былога **ѣдмь*, дзе першы склад закрыты. Ён стаў адкрыты ў выніку страты зычнага *д* — спрашчэння групы зычных: **ѣдмь* → *ѣмь* → *ем’* → *ем*. У форме *ем* аснова (і корань) *е-*. У словах *абед*, *едакі*, *аб’едкі* *снедаць* корань *ед-*, у форме 3-й асобы множнага ліку варыянт кораня *яд-*, дзе *я* з *јэ* (яканне). Такім чынам, у прыведзеных і іншых словах (формах) чаргуецца *д* з нулём гука (*е-м* і *ед-акі*).

Есці, ежа, елі. Корань *ѣд-*(*ед-*), як бачылі, перажыў у дапільмовую пару змены, у выніку якіх узніклі варыянты гэтага кораня. У інфінітыве **ѣйти* першы склад канчаўся на *д*, развіліся супрацьлеглыя змены: прыпадабненне звонкага *д* да глухога *т* (*дт* → *тт*) і распадабненне ў групе *тт* (→ *с’т’* → *с’ц’*); у выніку ў інфінітыве *есці* ўзнік варыянт кораня *ес’-*. Зычны *ж* у назоўніку *ежа* адпавядае былому спалучэнню **дй*(**dj*), якое змянілася ва ўсходніх славян на *ж* (у беларусаў і ўкраінцаў былому спалучэнню **дй*(**dj*) часта адпавядае *дж*): *сажа*, *падсаладжу*, *ураджай*.

Жыццё, жыць. У беларускай мове ёсць словы *загаіць* (*загаіцца*), *гаіць*. Яны ад таго кораня, што і *жыць* (*Адны раны загаіліся, адны засталіся ў чалавека на ўсё жыццё, незагойныя*. Польшча). Кораню *жы-* адпавядае *goj-*(*гај-*): адлюстроўваецца старадаўняе чаргаванне *i*:*oj*. Перад галосным пярэдняга рада *i* заднеязычны *g* → *ж’*: **giti* → *жити*. Перад *oj* заднеязычны захаваўся; так словы аднаго кораня маюць пачатковы то *г*, то *ж*. Прыгадаем беларускія і літоўскія адпаведнікі: *жывы* — *givas*, *жывіць* — *givinti*, *жывіца* — *givasakiai*, *жывёла* — *givis*, *givyūnas*.

Беларускі падоўжаны $\bar{ц’}$ (*ц’ц’*) паходзіць з былога спалучэння *твј*; у ім рэдукаваны *ь* выпай, са спалучэння мяккага *т’*(*т’* → *ц’*) з наступным *ј* развіўся падоўжаны $\bar{ц’}$ (*ц’ц’*); зычны

ж' зацвярдзеў; галосны і → ы; канцавы націскны 'э → 'о. Такім чынам, жыццё — з жыцьё (шэсьць гукаў → чатыры гукі).

Ні адзін гук былога жыцьё, як бачым, не застаўся без змен.

Збожжа. Слова збожжа ад таго караня, што і бог; ідзе ад веры чалавека ў незвычайную сілу, якая з сонцам і цеплынёю прыносіла ежу: зярняты, лісце і інш.

Сёння аснову слова збожжа практычна разглядаюць як непадзельную: збожжа-а (збжж-ын-а, збжж-ын-к-а, збожж-ав-ыя).

Сучаснае збожжа з былога сьбожжье, дзе ў дапісьмовую, яшчэ агульнаславянскую пару каранёвы г перад наступным ь перажыў пераходнае памякчэнне: *гь → жь; г. зн. (сѣ)-бог-ѣ-э → (сѣ)божжѣ. У пісьмовую пару адбыліся прыкметныя фанетычныя змены:

рэдукаваны ь выпаў: ён ненаціскны і ў пазіцыі перад складам з галосным поўнага ўтварэння;

такі самы лёс рэдукаванага ь;

глухі зычны с апынуўся ў непасрэдным суседстве з наступным звонкім б, прыпадобніўся да яго і супаў са сваім парным звонкім з (сѣб → сѣ → зб);

мяккі ж асіміляваў наступны мяккі й (j), з двух (дакладней — на месцы трох гукаў жьj) развіўся адзін, але падоўжаны (доўгі) мяккі ж̄, абазначаюць яго на пісьме падвойным напісаннем;

мяккі падоўжаны ж' (як і ўсякі ж, як і ўсе шыпячыя) зацвярдзеў;

ненаціскны 'э(е) супаў з 'а (аканне).

Такім чынам: сьбожжѣ → збожжа. Пры падзеле слова на марфемы падоўжаны ж̄ (жж) не аддзяляецца ад караня. Лічыць, нібы ў слове збожжа два зычныя ж — адзін каранёвы, а другі суфіксальны, — нельга. У слове збожжа не стала суфікса.

Згода. Слова згода не адзінкавае; яно з таго словаўтваральнага гнязда, што і пагадзіцца, нагода, прыгода і інш.; ёсць на Беларусі вёскі, пасёлкі, хутары, урочышчы з назваю Згода. З такім самым, як і ў сучаснай мове, гучаннем чытаем у «Апокрысіе Хрыстафора Філалета»: сѣ **А**нье межѣ братьею... згоды... правды.

Згода — з былога сѣгода. Ненаціскны рэдукаваны ь перад складам з галосным поўнага ўтварэння (о) страціўся, у спалучэнні глухога с з наступным звонкім г развілася асіміляцыя, глухі зычны с супаў са сваім парным звонкім з: сѣгода → сгода → згода.

Карэц. Пры скланенні слова карэц высвятляецца беглы галосны (э чаргуецца з нулём гука); суфікс -эц, яго варыянт -ц- (карцы) адпавядаюць былому суфіксу -ыц'. Карэц — тое, што кубак, з доўгаю ручкаю, але не любы, а такі, што заўсёды пры вядры з вадою або ў вядры; карэц ад таго караня, што і кар-а.

Карэц, такім чынам, фанетычна зменены *корбць*: канцавы рэдукаваны адпаў, націскны *ь* супаў з *э*, зычны *р* зацвярдзеў, таксама зацвярдзеў *ц'* (\rightarrow *ц*), ненаціскны *о* супаў з *а*; у слове зменшылася колькасць гукаў, узнік новы закрыты склад *рэц*.

Лесвіца. Старажытнае *лѣзтьвиця*. Слова аднаго кораня з *лезу*. Перажыло фанетычныя змены: *ѣ* супаў з *э* (*е*), звонкі зычны з прыпадобніўся да наступнага глухога *т* і супаў са сваім парным *с* (*з* : *с*), рэдукаваны *ь* выпаў, група *ств* спрасцілася (выпаў *т'* \rightarrow *ц'*), зычны *с* \rightarrow *с'*, а *ц'* \rightarrow *ц*. Гэта значыць: *лѣзтьвиця* \rightarrow *лесвіца*.

Падчарка, падчарыца (фанетычна — *паччарка, паччарыца*). Дзеля высвятлення змен дапісьмовай і пісьмовай пары параўнаем з нашым *дача*, рускім *дочь*, стараславянскім *дѣщерь*, польскім *córka* (\leftarrow *dźcerka*). Разыходжанні, як бачым, прыкметныя, хоць ва ўсіх гэтых мовах слова аднаго кораня.

1. Змены дапісьмовай пары. Параўнаем слова *дача* (*дочь*, *дѣщерь*) з літоўскім *dūkte*, у якім беларускаму *а* (*дача*), рускаму *о* (*дочь*), беларускаму нулю галоснага гука (*падчарыца, падчарка*) адпавядае галосны *и* (*ў*), як *і*, напрыклад, *и* (*ў*) у верхненямецкім *kuning* (*князь*). Літоўскаму *kt* (*кт*) адпавядае ўсходнеславянскі *ч* (*дача, дочь*), стараславянскі *щ* (*дѣщерь*), польскі *с* (*ц*) (*dźcerka*). Спалучэнне *kt* (*кт*) змянілася ў славян на *ч*, *щ*, *ц* (*с*).

Слова *па-дч-ар-ыц-а* (*па-дч-ар-к-а*), такім чынам, ад агульнаўсходнеславянскага кораня *-дѣч-* (*ч* \leftarrow *кт*); прыстаўка *па-* (не *пад-*!) — як і ў слове *пáсынак*.

2. Змены пісьмовай пары. У пісьмовую пару ва ўсходніх славян слабы *ѣ* страціўся (*па-дѣч-* \rightarrow *па-дч-*), развілася асіміляцыйная змена *дч* \rightarrow *чч*.

Коротка пра польскае *córka* (*цурка*), *córeczka* (*цурэчка*). З дапісьмовых часоў корань *dūkt-* (\rightarrow *dźkt*) змяніўся ў палякаў (заходніх славян) на *dźc-* (*дѣц-*), з'явіўся *ц* (*с*) на месцы *kt*, як і ў словах *пос* (*ноц*), *піс* (*пец*). У слове *dźcerka* (*дѣцерка*), як і ў *падчарыца*, рэдукаваныя страціліся; узнікла пачатковае спалучэнне *dc* (*дц*), якое без змены не магло захавацца; спалучэнне спрасцілася: *dc* \rightarrow *с* (*дц* \rightarrow *ц*). Так ад былога кораня *dźkt-* \rightarrow *dc-* у польскай мове захаваўся толькі (!) зычны *с* (*ц*). Адбылася лабіялізацыя *о* і супадзенне яго з *у* (у польскай графіцы — *ó*). Нашаму кораню *дач-* (*доч-*), *дч-* (\rightarrow *чч*) у польскай мове адпавядае *с-* (*córka, córeczka*).

Панядзелак. У старажытнай беларускай мове гэта слова мела такую самую структуру (будову), як і сёння; гл., напрыклад, у запісках Ф. Еўлашэўскага: *на он часъ в понедѣлокъ* (Хр., с. 281). Назва першага (умоўна) дня на тыдні *панядзелак* ад таго кораня, што *нядзеля*, якое, у сваю чаргу, таго самага

кораня, што *дзеянне*, *дзеецца* ('робіцца, творацца'), *дзея*, *падзея*, рускае *дело*. Граматычная будова: *па-ня-дзе-л-ак* (пры разборы школьным, практычным суфікс *-л-*, магчыма, выдзяляць не трэба). Выразна прасвечваецца значэнне марфемы *па-* (прыстаўка прыназоўнікавага паходжання: *па-* з *по*; параўн.: *Па абедзе* [пасля абеду] *госць едзе*. *Па гэтай тармасе і разыдземся ўсе*. (Прыказкі) *Па нядзелі ў горад да сына з'езджу*. (Звязда).

Галосны *'э(е)* у слове *панядзелак* паходзіць з былога *ѣ*; у пазіцыі пад націскам пасля мяккага ці зацвярдзелага зычнага і перад цвёрдым *'э(е)* не супаў з *о*, як і *ў сусед, палетак, наветра*.

Змена слова *панядзелак* па склонах выяўляе бегласць галоснага (*панядзелак — ад панядзелка, да панядзелка*); гэта сведчыць, што сучасныя два варыянты суфікса *-ак* і *-к-* з былога *-ѣк-*.

Перавясла. *Перавясла* — 'тое, чым звязваюць снапы': салома, шпагат ці што іншае. Прыгадаем з народнай песні: *Ды снапы вязала перавясламі*. У некаторых раёнах (Глускі, Любанскі і інш.) у гэтым слове націск на канчатку — *перавясло*. Каля Быхава і ў другіх мясцінах Беларусі *перавяслю* адпавядае *вязмо* (назва рамана Міхася Зарэцкага — «Вязмо»). На поўдні Беларусі бытуе даўняе і жывое слова *вясло*¹ — 'вязанка', 'нізка рыбы, вярчоў' (скручанага, нібы абаранак, лыка, лазы). З прыведзеных слоў *перавясла* (*перавясло*), *вязмо* і каментарыяў да іх можна бачыць, што *перавясла* (*перавясло*) і *вязмо*, *перавясца*, *звясца*, *вязанка* аднаго кораня. Група зычных *зсл* у слове *перавясла(-о)* спрасцілася: *зсл* → *сл*.

Пі, бі, ві, лі, мый, крый, шый. *Пі* — форма 2-й асобы адзіночнага ліку загаднага ладу. Параўнаем з адпаведнымі рускімі *пей, бей, вей, лей, мой, крой, шей*. Беларускума *і(ы)* адпавядае ў рускай мове *э(е)*. Такая адпаведнасць назіраецца ў словах з былымі рэдукаванымі *і_р, ы_р*, што развіліся з моцных рэдукаваных *ь, ъ* у пазіцыі перад наступным *й(ј)*. Форма 2-й асобы адзіночнага ліку загаднага ладу канчалася на *і(и)*. Гэта значыць: *пі* з былога *пѣ-и* (*пѣ_р-и*); *крый* — з *крѣ-и* (*крѣ_р-и*). У гаворках, з якіх развілася мова беларускай народнасці, рэдукаванія *і, ы* (*і_р, ы_р*) супалі адпаведна з *і, ы* звычайнымі. Канцавы ненаціскны *і(и)* страціўся (*пѣ_р, бѣ_р, лѣ_р, крѣ_р, мѣ_р*); канцавы зычны *й(ј)* пасля *і* таксама страціўся (*пѣ_ри* → *пѣ_рји* → *пѣ_рј* → *пѣ*), пасля *ы* — захаваўся (*крѣ_ри* → *крѣ_рји* → *крѣ_рји* → *крѣ_рј*, *мѣ_ри* → *мѣ_рји* → *мѣ_рји* → *мѣ_рј*).

Праўда, крўда. Нельга лічыць, што корань і аснова першага слова, корань і аснова другога супадаюць. Пры параўнанні аднакаранёвых *праўда* і *праведны*, *праўда* і *правільны*, *праўда* і *правіла* лёгка ўбачыць, што ўсе яны ад кораня *прав-* (→ *праў-*); у слове *праўда* корань *праў-* і суфікс *-д-*. Параўнанне слоў *праў-*

¹ *Вясло* і *вясло* — амонімы, першае — ад *вез-*, другое — ад *вяз-(вез-)*.

да і *праведны* (*праведнік*) выяўляе бегласць галоснага (чаргаванне *э(е)* з нулём гука); відавочныя варыянты былога суфікса *-ьд-*: *-д-* і *-ед-*. Слова *праўда*, такім чынам, у старажытнасці мела такую марфалагічную будову: *прав-ьд-а*.

Крыўда — старадаўні антонім да слова *праўда*; корань *крив-* (→ *крыў-*). Дапамагае разумець значэнне слова, бачыць яго корань вядомае беларускае фразеалагізаванае спалучэнне (яго сустракаем у В. Дуніна-Марцінкевіча) *крыв-ы закон* ('ня-правільны, супрацьлеглы правілу, праўдзе'). Былая марфалагічная будова слова: *крив-ьд-а*. У слове страціўся *ь(-ьд- → -д-)*, губна-зубны *в* → губна-губны *ў*, зычны *р* зацвярдзеў.

Птаства. Слова засведчылі з такім самым, як і сёння, гучаннем і напісаннем старажытныя беларускія тэксты. Так, у «Казанні» (пераклад) Л. Зізанія (Хр., с. 260—261) чытаем: *голас птаства, крѣк птаства*. Яно аднаго кораня са словам *птах*, ужываным у старажытнасці, ужывальным у сучаснай народна-дыялектнай і літаратурнай мове. *Птаства* — суфіксальнае слова (параўнаем яго з *пѣтах-* (→ *птах*) і з *мноства* ← *множьство, чалавецтва* ← *человѣчество*). У слове *пѣташьство* адбыліся кананмерныя змены: **хь* → *шь*, абодва рэдукаваныя страціліся, спалучэнне *шьс* → *ш'с* → *сс* → *с*, канцавы ненаціскны *о* → *а*; спалучэнне *пт* (← *пѣт*) захавалася. Такім чынам, *пѣташьство* → *пташ'ство* → *птасство* → *птаства*; з дзесяці гукаў у слове засталася шэсць.

Слуцкі. Гэты прыметнік ад таго кораня, што і *Случ* — назва ракі. Гістарычна слова *слуцкі* складанае, яно ўтварылася зліццём былога кароткага прыметніка *случьскъ* (суфікс *-ьск-* і канчатак *-ѣ*) і займенніка *і-ь* (графічна *и*). Моцны радукаваны *ѣ* перад наступным *і(й)* змяніўся на *ы* рэдукаваны (*ы_р*): *случьскъѣ* → *случьскы_рѣ*. Абодва рэдукаваныя *ь(ч-ь, і-ь)* былі слабыя і страціліся; рэдукаваны *ы* падоўжыўся, супаў з *ы* звычайным: *случьскыѣ* → *случскыі*. У новым спалучэнні разнародных зычных (*ч* і *с*) шыпячы прыпадобніўся да наступнага свісцячага, супаў са сваім парным свісцячым: *чс* → *цс*; спалучэнне свісцячых *цс* злілося: *цс* → *ц*; спалучэнне *кы* перажыло непераходнае памякчэнне: *кы* → *кі*; страціўся канцавы *і(й)*. Такім чынам: *случьск-ѣѣ* → *случьск-ы_рѣ* → *слуцк-ыі* → *слуцк-і*. Слова *случьскъѣ* выразна скарацілася (10 гукаў → 6).

Былы канчатак поўнага прыметніка *-ѣѣ* непазнавальна змяніўся: *ѣѣ* → *ы_рѣ* → *ыі* → *іі* → *і*.

Як *слуцкі* з *случьскъѣ*, так і *рыбацкі* з *рыбачьскъѣ* (не з «рыбакъѣ»), *ткацкі* з *тѣкачъскъѣ*, *грэцкі* з *грѣчъскъѣ*.

Сон, спаць. *Сон* і *спаць* сёння не ўспрымаюцца як словы аднаго кораня, прычына — прыкметныя змены *ў* першым. Абодва словы — ад *сѣп-*. Сучаснае *сон* з **сынн-ѣ*; група зычных *пн* спрасцілася яшчэ ў дапісьмовыя часы (**пн* → *н*), націскны *ѣ* →

о; суфікс *-н-* стаў неаддзельны ад караня. У слове ж *спаць* карань *спн-* перажыў толькі страту рэдукаванага *ѣ*: *спн-* → *сп-*.

Тануць (патануць, затануць). Параўнаем *тануць, патануць, затануць, затон* з *уганіць, затоплены, тапелец* (*А ў Вісле плавае тапелец*. Я. Купала). Усе яны ад караня *тон-*. У першых спрасцілася група зычных *пн* (*пн* → *н*). У выніку зычны *п* чаргуецца з нулём гука: *тапелец* — *тануць*.

Снедаць ← сьнѣдати. Ненаціскны рэдукаваны *ѣ* (у пазіцыі перад складам з галосным поўнага ўтварэння *ѣ*) быў у слабай пазіцыі і страціўся; цвёрды *с* прыпадобніўся да наступнага *н'* і супаў са сваім парным мяккім *с'*; галосны *ѣ* супаў з *э(е)*, з *т'* развіўся *ц'*, канцавы ненаціскны і страціўся.

Тручы. У беларускай прыказцы *Не глядзі на мяне лён тручы, а глядзі на мяне на фэст ідучы* ёсць дзеяслоўныя формы *ідучы, тручы*. Прыказка, яе варыянты (*Не глядзі на нявесту на фэст ідучы, а глядзі на яе лён тручы. Не глядзі на мяне лён тручы, а глядзі на мяне на фэст ідучы. Паглядзі на мяне і лён тручы, пазірні і на фэст ідучы. Не ўзірайся на яе на фэст ідучы, а прыгледзься лён тручы* і інш.) зразумелыя, зразумелыя і названыя формы (*ідучы* ← *ідуць, тручы* ← *труць*), хоць яны маюць у прыказцы, яе варыянтах і адметнае ў значэнні, ва ўжыванні. Калі дзеепрыслоўі звычайна абазначаюць дадатковае дзеянне, якое ўтварае тая самая асоба (прадмет), што і галоўнае, выражанае дзеясловам, выказнікам, то ў згаданым выслоўі, яго варыянтах дзеепрыслоўныя формы *тручы, ідучы* маюць і значэнне азначальнасці: 'такую (такую), як лён тру', 'такую (такую), як на фэст іду'.

Ход, ішли. Гэтыя словы аднаго караня². Звернем увагу на змены, што адбыліся ў дзеяслоўнай форме прошлага часу *ішли*, улічым старадаўняе, з дапісьмовых часоў, чаргаванне галосных непярэдняга і пярэдняга рада *о : і, о : ь, о : е* і інш. Чаргаванне дайшло да нашага часу: *носіш і несці, возіш і везці, збор* (з былога *сѣборѣ*) і *сабраць* (з былога *сѣбрати*), *косіш і чэшаш* (*кошиши і чешеш*). Такое чаргаванне было і ў словах з каранем *ход-*: *ход-* і **хѣд(ли)*. У дзеяслоўнай форме развіліся змены: **хѣ* → *шь*, **дл* → *л*, *ь* страціўся, узнік (пад уплывам *іду, ідзеш, ідуць, ісці*) прыстаўны *і*: **хѣд(ли)* → *іш(ли)*.

Шчасце. 1. Змены дапісьмовай пары. Сучаснае гучанне слова непазнавальнае ў параўнанні з яго старажытным гучаннем.

Слова *шчасце* ад таго караня, што і *частка* (гістарычна *час-т-к-а, *чет-*), *часцінка*. Параўнанне з польскім *część, szczęście* паказвае, што пасля *ч* і ва ўсходніх славян быў насава галосны, які з часам перажыў дэназалізацыю: *ѣ* → *а*. Пачатковы задне-

² Нельга лічыць аднакаранёвымі *ісці (іду)* і *ішли*.

язычны караня *к* перад галосным пярэдняга рада супаў (пераходнае памякчэнне) з мяккім шыпячым *ч*. Слова *шчасце* вытворнае, у ім, апрача караня, прыстаўка *св-*, суфіксы *-т-* і *-вј-*. *Шчасце*, такім чынам, з былога *свчастъје* (← *свкестъје).

2. Змены пісьмовай пары. Абодва рэдукаваныя страціліся. З'явіліся спалучэнні зычных *сч* і *стј* (*т' → ц'*). Абодва спалучэнні змяніліся: глухі свісцячы *с* у суседстве з наступным глухім шыпячым *ч* супаў са сваім парным шыпячым (*с → ш*), абодва шыпячыя (*ш' і ч'*) зацвярдзелі; у спалучэнні *стј* зычны *ј* асіміляваўся папярэднім зычным, на месцы *твј* (→ *ц'ј*) — узнік мяккі свісцячы *ц'*. Слова *свчастыѣ* набыло беларускае гучанне (адпаведнае і напісанне): *шчасце*; у ім зменшылася колькасць гукаў.

ЛІТАРАТУРА

- Анічэнка У. В.** Марфалогія ўсходнеславянскіх моў.— Мінск: Вышэйш. школа, 1973.— 127 с.
- Антонович А. К.** Язык судебной (актовой) книги каунасского земского суда 1566—1567 гг.— Вильнюс: Изд-во Вильнюс. ун-та, 1961.— 16 с.
- Антонович А. К.** Белорусские тексты, писанные арабским письмом.— Вильнюс: Изд-во Вильнюс. ун-та, 1968.— 401 с.
- Беларуская Савецкая Энцыклапедыя**, 1970, т. 2, с. 224—227.
- Борковский В. И., Кузнецов П. С.** Историческая грамматика русского языка.— М.: Изд-во АН СССР, 1963.— 512 с.
- Булыка А. М., Жураўскі А. І., Крамко І. І.** Гістарычная марфалогія беларускай мовы.— Мінск: Навука і тэхніка, 1979.— 328 с.
- Булыка А. М.** Развіццё арфаграфічнай сістэмы старажытнай беларускай мовы.— Мінск: Навука і тэхніка, 1970.— 174 с.
- Горшкова К. В., Хабургаев Г. А.** Историческая грамматика русского языка.— М.: Высш. школа, 1981.— 359 с.
- Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г.** Історія української мови: Фонетика.— Київ: Наук. думка, 1979.— 367 с.
- Жураўскі А. І.** Гісторыя беларускай літаратурнай мовы.— Мінск: Выд-ва АН БССР, 1967, т. 1.— 371 с.
- Иванов В. В.** Историческая грамматика русского языка.— М.: Просвещение, 1964.— 452 с.
- Історычна граматыка української мови /О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх і інш.— Київ: Рад. школа, 1962.— 510 с.**
- Карский Е. Ф.** Белорусы: Введение в изучение языка и народной словесности.— Варшава: Б. и., 1903.— 477 с.
- Карский Е. Ф.** Белорусы: Язык белорусского народа.— М.: Изд-во АН СССР, 1955, вып. 1.— 745 с.; 1956, вып. 2.— 518 с.
- Колесов В. В.** Историческая фонетика русского языка.— М.: Высш. школа, 1980.— 214 с.
- Нарысы па гісторыі беларускай мовы.**— Мінск: Вучпеддвд, 1957.— 450 с.
- Падлужны А. І., Чэкман В. М.** Гукі беларускай мовы.— Мінск: Навука і тэхніка, 1973.— 264 с.
- Самійленко С. П.** Нариси з історичної морфології української мови.— Київ: Рад. школа, 1964, ч. 1.— 234 с.; 1970, ч. 2.— 190 с.
- Собинникова В. И.** Лекции по исторической грамматике русского языка.— Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1967.— 230 с.
- Соколова М. А.** Очерки по исторической грамматике русского языка.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1962.— 312 с.
- Супрун А. Е.** Славянские числительные.— Минск: Изд-во Белорус. ун-та, 1969.— 327 с.
- Супрун А. Е., Калюта М. Е.** Введение в славянскую филологию.— Минск: Вышэйш. школа, 1981.— 439 с.

Устинов И. В. Очерки по русскому языку. Историческая грамматика русского языка.— М.: Б. и., 1959, ч. 1.—382 с.

Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков.— Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1972.—655 с.

Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы.— Мінск: выд-ва АН БССР, 1961, ч. 1.—415 с.

Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка.— М.: Учпедгиз, 1952.—312 с.

Шакун Л. М. Гісторыя беларускай мовы.— Мінск: Выд-ва МВСС і ПА БССР, 1964.—339 с.

Юргелевіч П. Я. Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы з гістарычнымі каментарыямі.— Мінск: Вышэйш. школа, 1974.—302 с.

Якубинский Л. П. История древнерусского языка.— М.: Учпедгиз, 1953.—368 с.

Янкоўскі Ф. Беларуская мова.— Мінск: Вышэйш. школа, 1978.—333 с.

СКАРАЧЭННІ

- Акт. Брэсцк.*— Актавая кніга Брэсцкага земскага суда (1590).
Акт. Гродз.— Актавая кніга Гродзенскага земскага суда (1612).
Акт. Магіл.— Актавая кніга Магілёўскага магістрата (1578).
Акт. Мінск.— Актавая кніга Мінскага гарадскога суда (1582—1588).
Ал.— Александрыя.
Атыла— Гісторыя пра Атылу (XVI ст.).
Бава— Аповесць пра Баву (XVI ст.).
Баркул. л.— Баркулабаўскі летапіс (канец XVI—пачатак XVII ст.).
Будны— «Катэхізіс», пераклад С. Буднага (XVI ст.).
Бяр. Лекс.— «Лексікон» Бярынды (1627).
Вілен. л.— Віленскі спіс летапісу (XIV—XV стст.).
Гр. Анофр.— Грамата князя Анофрыя польскаму манастыру (каля 1399 г.).
Гр. Віт. 1407— Грамата Вітаўта 1407 г.
Гр. Герд.— Грамата князя Гердэня (1264).
Гр. 1130— Мсціслалава грамата (каля 1130 г.).
Гр. 1229— Дагаворная грамата князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгай і Гоцкім берагам (1229).
Гр. 1284— Грамата смаленскага князя Фёдара Расціслававіча (1284).
Гр. 1300— Грамата рыжан да віцебскага князя (1300).
Гр. 1330— Дагавор Полацка з Рыгай (1330).
Гр. 1349— Дагаворная грамата літоўска-рускіх князёў з польскім каралём... (1349).
Гр. 1387— Грамата караля Уладзіслава князю Скіргайлу (1387).
Гр. 1465— Грамата палачан у Рыгу (1465).
Гр. 1498— Грамата Янкі Багдановіча (1498).
Гр. Як.— Грамата полацкага епіскапа Якава (1300).
Даг. Пол.— Дагавор Полацка з Рыгай (1407).
Дзвін. гр.— Дзвінская грамата.
Еўлашэўскі— Гістарычныя запіскі Ф. Еўлашэўскага (канец XVI—пачатак XVII ст.).
Ж. Алякс.— Жыццё Аляксея (XV ст.).
Ж. Ефр.— Жыццё Ефрасінні (спіс XV ст.).
Зб. 262— Зборнік № 262 (прыклады з працы А. Булыкі «Развіццё арфаграфічнай сістэмы старажытнай беларускай мовы».— Мінск, 1970).
Зб. 391— Зборнік № 391 (прыклады з працы А. Булыкі «Развіццё арфаграфічнай сістэмы старажытнай беларускай мовы».— Мінск, 1970).
Зіз. Лекс.— «Лексіс» Зізанія (1596).
Кам. зб. Мараш.— Камедыя ў зборніку К. Марашэўскага (XVIII ст.).
Км. Чарнаб.— Веставыя водпісы Ф. Кміты-Чарнабыльскага (XVI ст.).
Кн. пас.— Кніга пасольскай метрыкі Вялікага княства Літоўскага (XVI ст.).
Кн. Слонім.— Кніга запісаў актаў Слонімскага земскага суда (1565—1566) (прыклады з працы І. Крамко «Сінтаксіс слоніmsкіх актаў XVI ст. (складаны сказ)». Мінск, 1970).
Ковен. 1566— Кніга Ковенскага земскага суда (1566—1567).

- Лаўр. с.*— Лаўрэнцьеўскі спіс летапісу (1377).
Літ. метр.— Літоўская метрыка, XVI ст.
Ліст— Ліст да Абуховіча (1655).
Магіл. акты 1578— Магілёўскія акты 1578 г.
Мам. наб.— Сказанне пра Мамаева пабоішча (XV ст.).
Мялешка— Прамова Мялешкі (XVI ст.).
Надпіс Ефр.— Надпіс на крыжы Ефрасінні Полацкай (1161).
Надпіс Раг.— Надпіс на Рагвалодавым камені (1171).
П. Гасц.— Письмо Гасцяты да Васіля (канец XI ці пачатак XII ст.).
Прывілей Мінску— Прывілей месту Менскаму на права магдэбургскае (1499).
Прывіл. Пол. з.— Прывілей Полацкай зямлі (1547).
Прывіл. См. з.— Прывілей Смаленскай зямлі (1505).
Рачынскі с.— Летапіс паводле спісу Рачынскага (XVI ст.).
Руф— Кніга «Руф», пераклад са старажытнай яўрэйскай мовы (XVI ст.).
Рымскі л.— Рымскі летапіс (XVI ст.).
Рымша— Эпіграма А. Рымшы на герб Л. Сапегі (1588).
Сапега— Прамова Л. Сапегі на Варшаўскім сейме (1588).
Скарына, Апост.— Прадмова Ф. Скарыны з кнігі «Апостал» (1525).
Скарына, Юдзіф— Пасляслоўе Ф. Скарыны з кнігі «Юдзіф» (1519).
Слова— Слова аб палку Ігаравым.
Спосаб спраў— Спосаб спраў трыбунальскіх (1581).
Ст. літ. 1529— Статут літоўскі 1529 г.
Ст. літ. 1566— Статут літоўскі 1566 г.
Ст. літ. 1588— Статут літоўскі 1588 г.
Стр. Хр.— Страсці Хрыстовы (XV ст.).
Стрыйкоўскі— «Хроніка» М. Стрыйкоўскага (XVII ст.).
Супр. л.— Супрасльскі спіс летапісу (XV ст.).
Тайна т.— Тайна тайных (XVI ст.).
Тмутар. к.— Надпіс на Тмутараканскім камені (1068).
Троя— Аповесць аб Троі (XVII ст.).
Тры кар.— Аповесць пра трох каралёў-валхвоў (XV ст.).
Трыстан— Аповесць пра Трыстана (XVI ст.).
Хр.— Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы.— Мінск, 1961.
Хр. літ.— Хроніка літоўская і жамойцкая.— Полн. собр. русских летописей. М., 1975.
Цяпінскі— «Евангелле», пераклад В. Цяпінскага (каля 1570 г.).
Ч. 1489— Чэцыя 1489 г.
Шк. камед.— Школьная камедыя (XVIII ст.).

ПАКАЗЧЫК СЛОУ

Абграджу, абгароджваць 67
 Авкгуштына 113
 ав'ос←ов'эс 104
 агледзець, агледзіны 76
 агньць 57
 адбіць←отъбити 96
 ад'ехаць←отъхати 96
 адліць←отълити 96
 адмяніць←отъмънити 96
 адною *i* адной 109
 адпачыла *i* адпачыў 91
 адраджэнне 67
 адрэзаць←отързати 96
 адцвітанне 72
 ажына 76
 ажэніцца — жонка 104
 азъ 53
 акно 107
 акражэц — акражца 81
 алень 75
 алькати, альчынъ 75
 амшары *i* імшары 83
 apiemieli 107
 аптэчны 62
 Arbeit 75
 аржаны 83
 асалода (*i* наслаждение) 75
 асталоп (*з* стълпъ) 86
 асяродак 72
 аўторак 83
 ацеліцца — ацёл 103

Байдарачны 61
 бајэц — бајца 81
 баранавіцкі 94
 бджола 95
 бедны 96, 105
 бѣзы 65, 66
 берегъ 73
 беречи→берегчи→берагчы 116
 *бергъ 73
 Berg 73
 Brzeg 77
 біји→биј→бі 101, 116

благословить 113
 блато 73
 блеск (бляск) — блискавица 86
 блискаю(т) 86
 бобръ→бабѣр 84
 boha, bohy 113
 *болто 73
 *борда 73
 *борна 73
 бороздня→баразна 88
 бороните 73
 брада 73
 браць — збор 78
 broda 73
 bropa 73
 брусніцы 64
 брягъ 73
 буди→будз' (буц') 108
 быдла 71
 была *й* я 110
 бѣчела→бджола 95
 бѣчела→пчала 95
 бяроза, бярозу, бярозы 106
 бярэзнік 106
 бярэмя, абярэмак (*i* бремя) 74
 бярэш 105

Вадою *i* вадой 109
 варожасць (*i* враждебность) 74
 варожы (*i* враждебный) 74
 вас *i* ваш 66
 вашому 104
 вдарым 115
 везль→вѣз 88
 везці — воз, вазіць 77
 wiedama 107
 великы *i* велики 117
 вельмі 11
 wengrom 113
 вепрь 115
 вепрь→вяпрук 85
 вера 105
 werebiow 105
 вѣремяемъ 103

верех 87
вєсці — вадзіць 77
вѣсьникъ→веснік 88
вѣтръ→вєдєр 84, 88
вєчєр 69
ві 117
вітер 103
вихрѣ→віхор 84
вовнѣ 90
Вовчєкєвичѣ 91
вожєня 114
вожык 77
возєр 77
вол 91
воласць 71
волк-ы-кот 118
волєвъ→валєу 89
ворогѣ, вєрогую 73
восковы 116
вєстры 116
воѣк — вѣѣчок, вѣѣкєваты 91
воѣна 91
вєчы 112
врєн 73
вєіє 105
вугаль, вугєллє 112
вугровіца 112
вудкє 112
вуж, вужєкє 112
вужы — вуш 100
вузел 112
вуліца 112
вусы, вусєты, вусєч 112
вухє 112
вучєбє 62, 112
вѣдєєчы 47, 114
вѣдрє 112
вѣш 101
вѣзвєлєтн 107
вѣзвєлєнє 95
вѣйгрєцѣ 111
вѣкрїкєнємѣ 99
вѣхєвєнє 99
вѣю 101
вѣлкѣ→вѣѣк 90
вѣлнє→вѣѣнє 90
вѣлцѣхѣ 63
вѣсє→вѣсє 108
вѣзєцѣ — вузел 78
вѣлїкєй дєрєзє 107
вѣсєллє←вєсєлєѣ 98
вѣсєлєє гувлєнєю — вѣсєлєє гувлє-
нєй 109
вѣсєлє 103
вѣчєрє 69, 115

Гєзє 113
gєłєguckїє 113
гєлєснє (*і* глєснєй) 74

гєлєѣнє (*і* глєвнєй) 74
гєнєк 113
гєрєлєкє 91
*гѣѣздє 71
gwїєzєdє, gwїєzєdє 71
Ггїдїмїнїѣ 113
Gdєñskїє 113
гєйзєр 61
gєnєrєłєm 113
гєнєтєкє 61, 105
*гєрѣ→жєр 61
гєрєѣ 61
hєtєjє 113
гєтмєнѣ 113
grzєb 115
глєвє 73
głєwє 73
глєтєкє — глєтєцѣ 86
глєхї 100
глєхєѣ 100
hłєbєk 113
глєтєтнє→глєтєцѣ' 86
глєд- *і* глє- 70
глєджє 114
глєннє→глєн' 108
hñїєwєjєsїє 113
гнєзєдє (гнєѣздє) 106
hñєu 113
Hєwєrєkїє 113
гєлєвнѣшєє 73
гєлєбѣ 91
Gєnєsїєwskїє 113
гєнтє 113
*гєрдѣ 72
гєрєб 87
Гєрєдѣнѣ 74
hєrsz 113
гєрє 100, 115
гєрєлє 68
гєрєд 73
гєрєдє 107
гєрєкєѣ (цєрє) 94
гєрѣшнїкєѣ 114
гєрѣмѣ, гєрє, гєрємєтє 86
hrosz 113
гєрєкнї 108
гєрємнї 108
гєрѣмѣ→гєрє 89
гєзїк 113
гєлєнєю *і* гувлєнєй 106
гєл'н'-єѣ 106
hustєѣ 113
гєстє 101
*гѣбнєтнє→гѣн тнє→гїнєцѣ 69, 117
гєрнѣ→гєрнє→гєрєн 87
гєрнѣчєрѣ→гєнчєр 88

Дєвєнє→дєвєѣ 108
дєглєджєнє 114

дарагою цаною — дарагой цаной 109
Дар'я і Адар'я 84
да самае — да самай 109
дастаточне 107
дача й сын 111
дашчэнту 93
два, дзве 93
дэрава 115
дзед 105
дзень 103
дзеўка 105
dzied 111
dzień 111
дзюнь 105
dziwno 111
дзюбали 111
добраю зямлёю — добрай зямлёй 109
добры, dobry 116
dohetul 113
дозволяемь 47
дожчъ, дожчу 112
дол 91
dołożyw 91
Дорогинчынъ 73
до сыти 108
досыць 108
доўгі — доўг, даўжыня, падаўжэнне,
доўжань, удоўжкі, даўжэразны 91
дровы — дрывасекі 86
дрожчи 112
druh 113
дрыжачоі 86
дрыжыць 86
Дрыса 115
дрэв'ь → дроў 90
дрэнь (дрэнны) 76
дубъ → дуб → дуп 99
дужый 117
дыхаць — дух 78
дэв'ь сьт'ь → дэ'вес'це 92
*дэкти 64
дэьлгъ → доўг 91
дэ'хоръ → дхор' → тхор 81, 87
дэ'сегька 65
дэ'шэръ, дэ'чи 65
дэ'шанъ (дэ'ш-ан-ь) → чан 10
дэ'ве 92
дэ'рнъ → дэ'эран 87
дэ'ндарыўм 111—112

Евстафиос → Астап 77
едз' — едз'це (ецьце) 108
един 15, 76
езеро 76
Елена → Алена 76
ель 70
ем 105
есен 15, 76
ес-ці, еж-а, е-м, е-л-і 11

ес'ти 92
Ефраим → Ахрэм 76
Ехали 103
ехаць 105

Жалосно 92
жапоскаја 107
жарало ← жырло 87
жеравль → жораў 89
*жэти → жати 75
живоць (при живоць) 114
жить Е 106
жо (в тым жо) 104
жонатый 104
жорны 8
журавль → журавель 84
жучк'ь → жучек → жучок 104
жыў 114
жышчэ 97
жылт'и → жоўты 90
жылна → жаўна 90
*жынти 75
życio 111

З-і са-81
заби (не заби) 102
завостраны 112
завочны 112
zawsiody 105
завулак 111—112
завушніца 111—112
заеждчати 112
за йголку 110—111
зайграць 110—111
зайграць → зайграць 110—111
замужъ 114
за-мык-аць — за-мк-нуць 12
занедба'не 92
запрэгчы 76
застрэшша 114
*(за)топнQти → *(за)тонQти → (за)та-
нуць 69
зац'вітаць 115
заядлы 71
збавенне 99
збеглице 95
зб'гло ся (людей) 95
збежица 107
зберу, збирати 96
збіць ← сьбити 96
збожжа ← сьбожь Е 98, 114
збожемъ 99
збудоваль 96
збурывшы 96
зваджую 113
з великою (покурою) 95
зверху 95
зверь Е → звар'ю, звар'рэ 99

звінець 193
swgasa się 17—18
звязаль 96
згинула (надея) 95
здагадлівы 71
з дѣтми 95
з доброю 95
здравствуй(те) 74
зеллемь 99
з'ехаць←сѣхати 96
ziemia 68
зіхатлівы 71
з кожнае — з кожнай 109
злато 73
zloto 73
злыи 102
з малым (войском) 95
з мачохою 95
змена←сѣмъна 96
змилиися 95
з многими 95
золотыи 102
*золто 73
зоры (на зоры) 115
з розум(у) 95
з тае — з той 109
zubaty 117
зъ братею 95
зъехалъ 92
зъ ягнеты 92
зямля 69

Ідзеш, идѣшь 105
ідзі 113
ідучы, идя 12
Изяславль→Заслаѣе 92
илвовъ→ілвоу 83
ильвомъ (над ильвомъ) 83
ільвіца 83
ільгота 83
ільняны 83
ільнянымн 83
ільсніца 83
імгненны 83
*имѣ 75, 76
имѣль→меу 91
*имен 75
імчацца, імчаць 83
імшары 83
инъшымъ 114
инъшыхъ 114
ирвали 83
ігваѣ 83
ірдзець 83
іржа 83
іржыщу 83
ісці 71
ишоль 84
ішоу (ішла, ішло, ішли) 84

Јакі 117
jeden 17, 76
jedyny 17
jeziogo 76
jesień 16, 76
ікаўка (ікаўка) 112
імя (імя) 112
іскры (іскры) 112
ірха 112
іого 104
jowehima 105
jost 105

Кавадла 73
казати→казаць 108
kaipa 62
калѣквіѣум 111—112
кали 107
калоцішся 94
каменне←камень 98
камень — каменя 82
камета 105
кансіліѣум 112
капусны 88
karve 72
Karł 72
кароткі (і краткий) 72—73
карою 107
карысны 88
карэц 105
касец 105
каханы 116
квалтъ 113
*квѣлти 71
květ 72
квецень і цвісці 72
kwiat 72
кганку 113
кгвалтъ, кгвалтовника 113
Кгинбунта 113
кгмаху 113
кгузиками 113
кде(ѣ)→дзе 88
кефір 61
кі-нуць 70
клад- і кла- 70
kładzie 17
класці 71
клѣн, клѣнік 105—106
клясці 71
*кѣнезь 64
кпіні 113
князскій 94
кѣняжство 94
кождѣньи→кожны 88
коньмь 91
коньць 114
копыць 114
корабль→карабель 84

корань — кораня 82
король 72
кърмъ 86
корэнне 99
костью→косью 98
косьба→кос'ба→каз'ба 95—96
кошэня 114
кривавая 8—86
кривьда→крыўда 89
Кривы 116—117
кричить 61—62
кроў — кривавы 85—86
крошка — крышыць 85—86
крыга — (на) крызе 62—63
кывды 115
крыю 101
куб-ак, куб-к-і 12
купецъ (купць) 114
купа, земя 68
куруць 115
куру 115
(у) кусіе 111
кыдати 61, 117
*кыднQти→*кынQти→кынуць 69
кыни→кйн' 108
Кніві (у Кніві) 102
кънигы 117
*кънегыни 64
къняжьство → княжество → княство →
княства 94
къто→хто 99
кърмити 86
къщичка 16

Лактъ 75
ланцуг 114
лэгти 116
лежачы 12
лѣзтьвиця→лесвіца 88
лезці — лазіць 78
Леонъ→Лявон 112
лешы 105
лес 105
лета 105
летіла 102
летней, летний 101
лечи→легчи→легчы 116
лечи→легчы 116
лечь 116
лѣгенькі 61
лѣд, на лѣдзе 106
лѣд — лѣду 82
лѣжа 12
лі 117
ликъ 100
ликъ — лице 64
літо, у літі 102
литовски 116
Литовскимъ 117

логозкая дань 94, 97
локаць 75
lokies 75
loket 75
loński 17
луг-і-поле 118
лузѣхъ 63
лнну→лену→л'ону 82
лнну→л'ну→іл'ну 82
льгота→л'гота→іл'гота 83
любовью→любоўю 99
lubie 68
людзі 111
ludzie 111
*лягешь→ляжешъ 62
ляцеў 105
ляці 108

Магли 107
моѣ→маю 105
маладзец 105
маладзіца 114
маладоку бульбаю і маладой буль-
бай 110
малады 100
малайцы 14
малань Ч 107
małaczu 107
манера 105
маўчачі 108
маці й (ji) дачка 110—111
пасоча 14, 68
мачаха 68
машеха 14, 68
маючы 114
медены (гаршок) 116
мезенец 103
мезены 103
мѣзиньць 103
*мел'ко→*мелко→*молко→молоко 73
*мента 75
меншы 105
мѣньскъ 82
*мѣта 75
мѣстыце→месца 47, 88
местыц 114
месці 71, 103
месці — мѣў 103
метрыка 62
мець 111
мѣў 103
мизинец 103
milczenie 17—18
Мінск (з Мѣньскъ) 82, 103
mleko 73
млѣн 8
мовити→мовіць 108
mołu 113

*могти 64, 116
мо **Ћ**→маѣ 108
можно 62
молоденьцомъ 73
молодицу 73
молодоѡ→маладоє 109
молодшое 73
молодын 73
мора (з мора) 115
морокъ 73
морыла 115
poskowski 116—117
мосць (міласць) 111
моучком 90—91
моцный 117
мочи→магчы 116
music 111
мый, мыю 106
мълчати→маўчац' 61, 90, 108
мъху→моху *i* мъху→мху→імху 83—84
Мьстиславль→Мсціслаў 89
мякенькі 61, 117
мяккі 98
мятла 71
мяшэчак 114

Наваколле, навокал 112
навоstrаны 112
навучыць 112
навышшого 93
нага — нох 113
paharodu 113
нагорожэня 73, 114
награждение 67
над- *i* нада- 81
наежчати 112
на жіголцы→на йголцы (на ігол-
цы) 111—112
на жігрышчы→на йгрышчы (на
ігрышчы) 111—112
parolochaw 90—91
нарадженне 67
нас *i* наш 66
насельніцтва — пасёлак 103—105
натхненне 95
натъще→нашча 87, 95
нашому 104
нашчадак 93, 114
нашыми, нашымъ 114
не вдовзъ 90—91
несёшь 105
нести→нёсці 108
несль→нёс 88—89
несці — насці 77—78
нёс 103—104
нидалюка 103—105
нічога 103—105
pieszczaślivy 117
нішчымны (нішчымніца) 93

нова *i* новая 110
новаја→новаа→нова 110
powу 17—18
Новугородку 72—73
новују→новуу→нову 110
нож 114
норавы (*i* нравы) 72—74
носити 108
пос (ноц) 14, 64
нўжа 66
нужда 66
нянавісьць 67
нясеш 103—105
нясі 108
няшчасны 93—94

Обвозъ→обозъ→абоз 69—70
оборонять 72—73
овьсь→овес→ав'ос 103—104
огородныя 72—73
одъ дня 95
одьна→одна (→анна) 99
Олкгирда 113
*олкъть 74—75
опосъле 92—93
осмь→восемь 84—85
остантъ 102—103
отъдати→аддаць 95—96

Пад- *i* пада- 81—82
radaruci 111
падзёншчык 103—104
падпішчык (падпісчык) 93
пайсці 110—111
пайшоў 103—104
паласкаць — палашчу 65—66
палка 90—91
палон (*i* плен) 62—74
палонны (*i* пленный) 72—74
pamaħaħa 106—107
pamięc 75—76
Парэчча 114
raudnia 106—107
паукъ→павук 111—112
пей 100—102
*пекти 64
*пентъ 75—76
первышая→першая 87—88
передъ 115
першы 87—88, 105, 114
першыхъ 114
Петръ→Пятро, Пятрусь, Пятрук,
Пятрок, Пётра 84—85
пеци 62—63
печацэ — пячыце 62—63
пі 100—102, 108
пи 100—102, 108
пији 108

Пиньскъ 81
писара 115
піск — пішчаць 61, 65—66
piegaz 107
piec 75—76
piec (печ) 14, 64
планета 105
плаць 114
*пледмен→*племе→племя 69
плести→плесці 108
плесці — плот 77
плечэ→плячэ 106
плоскі — плошча 65, 114
плошча 114
плят- і пля- 69—70
пляці 108
powtarza 17—18
покара^немъ 99
покрышил 85—86
полвѣтора→паўтара 87—88
полонъ 72—74
полоцкі 116
польскі 116
польскы 116
potohaw 113
помые 100—102
попел — попелу 82—83
порадженье 112—113
поўны, поўнік, напоўнены 91
почесно 88
правьда→праўда 89
празскомъ 94
празрыстаю крыніцаю і празрыстай
крыніцай 109
пражиграць 110—111
праскі (пражскі) 94
прасці 71
прафесар 105
прнеждати 112
принмавали 110
принми (мене) 110
принми→принми→примі 110
принму 110
приметь 115
продати 115
прускому 97
пры 115
прыбарэжны (і прыбрежны) 72—74
прывела 115
прывелі 115
прывыкъ 115
прывыкнуць — наука 77—78
прывычны 111—112
прыезджаючому 112—113
прызба 110
прыйдеть 115
прыладжаны 114
прымај-уц' — прымај 108
прымак, прыму, прымы 110
прынесла, прынесь 115

прычыны 115
прышла, прышли 115
прышла й мая чарга 110—111
прыяжджаць (прыязджаць) 93
прэзідыУум 111—112
пушча 114
пшоно 103—104
przujdzie 17—18
пытаннѐ 106
пытанне←пытань **К** 97—98
пѣльнѣ→поўны 90—91
пѣрскати→пырскаць 85—86
пнь, пньмь 79—80
пньрьць→перац 87—88
пьяшчотны 114

Рабіў 91
рабіці 108
работа, рабъ 74—75
равенство і равный 74—75
радасны 87—88
радыўус 112
размаўляці 108
райцы 114
раллѐю і раллѐй 109
рало 73—74
ракета 105
рак-і-рыба 117—118
рама 115
ранняя раллѐю і ранній раллѐй 109
растрэсці 76
расвітаць 102—103
рассьеяць 92—93
ратай 74—75
рашчысціць (расчысціць) 93
рѣжи→рэж (рэш) 108
рыбы 115
рижськихъ 94
ризких 94
ризкихъ 94
рискому 94
робити→рабіц' 108
ровный→роўны 89—90
Родіонъ→Радзівон 111—112
роднонь→рідноі 109—110
розніца, розня і разніца, раз-
ные 74—75
розум 74—75
розыск 75
росписн 75
роствлина→расліна 81—88
роў — рова 89—90
роўнасць і роўны 74—75
рошчына 93
рошширило 93
рубловъ 103—105
рубль→рубель 84—85, 88
рука 115
руки 117

руски 96—97, 116
русского 96—97
русьскѣи→русский→рускі 96
ручкѣь→ручек→ручок→ручак 80
рыба 115
рыбачьскѣи 94
Рыга — (у) Рызе 63
рымское 115
Рыму 115
рыскі (рыжскі) 94
Рѣша→Рша→°Рша→Орша 83—84
рэзаць 115
рэчка 105

Сабою 107

*садѣа 14
sadza 14
сажда 14
салодкі (*i* сладкий) 72—74
са мною←сь мѣною 80—81
самоѣ→самае 109
сарамоще (*i* срамота) 73—74
сарамяжы, сорам 73—74
сведка 103
свекрѣ→свѣкар 84
*свѣтѣа 14
светками 95
светковѣ 95
светлы 70—71
светчить 95
свещ 14
świeca 14, 68
свидетель 103
свіннѣа *i* свіней 98
свислоцкого 94
світанне 102—103
світаць 102—103
своѣ→сваѣ 106
святы 101
се 15—16
сегодѣн(я)→сѣннѣа 96
седлы (сѣдѣла) 106
*сѣкти 64
сем 70
*сѣме 75—76
*сѣмен 75—76
семый 116
семь→сем'→сем 92
сѣмѣа→сѣмѣа 99
сена 105
сенажати 107
се облизва 15—16
серада (*i* среда) 73—74
сесці — (па)садзіць 77—78
сѣтъю→сѣцю 97—98
сеў 105
сѣци 62—63
сѣдлы 106
сѣмаѣа→сѣмаа→сѣма 110

сѣмују→сѣмуу→сѣму 110
сѣмы 117
siódmy 117
сидеть, сидѣа 103
синей, синий 101
синьѣ 101
сіно 102
скарачэнне 68
скарачэнне (*i* сокращение) 68
Скирикганлу 113
скрыпка *i* іскрыпка 83—84
слѣпѣь 100
сліпий 100
слозы 103—105
случьскѣи 94
смачнаѣа→смачнаа→смачна 110
смачнују→смачнуу→смачну 110
смеретушка 86—87
смех 105
смех, смешна 105
смѣхѣ→с'мех 102—103
смех-*i*-грѣх 117—118
смоленскимѣ 117
смык-*i*-скрыпка 117—118
снѣгѣ→с'нег 93
собѣ 15—16
сQдѣ→судѣ 75—76
sąd 75—79
солод 72—74
солодкость 72—74
сорам (*i* срам) 72—74
соромотили 72—74
списанѣа 99
сподарыня (сподаринѣа) 49
справуючы 114
спяѣаў 91
стантѣ 107
стан' — стан'це 108
стани→стан' 108
стары 116—117
stary 116—117
стерѣга 73
стерѣчи — сцѣрагчы 116
stoi 17—18
сторожою 104
страси 71
страх-а, за-стрѣш-ак 12
стрѣхы 17—18
стригти 116
strzyc 64, 116
стрѣх 105
стужка *i* істужка 83—84
стукні 108
суджу 12
суддѣа←судѣа 97—98
сумле'не 99
суника 64
суніцы 64
сухѣнькі 61, 117
схадзі й ты 108

сцэджаваць, сцаджу 66—67
счаткомъ 93
синій 101
сынъ 100
сьберечи→з'берагчы 95
сьбирати→сбират'→з'бірац' 82, 96
сьбираю→з'біраю 92
сьбочити→сбочити→збочыц' 95
сьбрати→соб'рат'→сбрац' 82
сьгнуты→сгинуц'→з'гинуц' 95
сьдати→здаць 96

сьдоровьѢ→сдоровѢ→здароўе 95
сьѣздъ→сѣезд→з'језд 95—96
ськнуты→скинуц'→с'кинуц' 93
сьлѣзти→слѣзти→з'лез'ці 92
сьльнице→сонца 88
сьмѣна→смена→з'мена 92
сьнѣмъ 80
сьню→сню→с'ню 93
сьтня→сотня 81
сьчасцьѢ→шчасце 93
сьчасцьлівы→шчаслівы 88
сьмятана 92
сьрдьце→сэрца 87—88
сэрца, сэрцу 88
сяку — сячэш 62
сярэдні (*i* средний) 72—74
сяку — сячыце 62

Такі 101
такий (такый) 101
такою *i* такой 109
тарага 107
твоѢ→твоё 106
товарыствъ 94
тры 115
трывожити 108
трэтихъ 115
тхор 95
trzeba 115
тыи день 102
тълстѣи→тоўсты 90
търчати→тырчаць 86
тъмьнѣи→тем'нѣи→цёмны 92
търль→цёр 88

Убожъство→убовства 94
ubohich 113
у великой (моци) 90
оуверхъ 90
оув озерищахъ 112
увотца 112
оув устьвицю 112
у въ огородъ 112
у въ орши 112
угль→вугаль 84

удова 89
уже→ужо 106
узль→вузел 84
узнагороджанне 67
у Клецку 90
у ндлю 90
у (оу) Полоцку 90
ураджай, ураджайны, ураджэнка 67
оу Ризе 90, 103
у (оу) семую (суботу) 90
усё 106
усмѣхаца 103
усякаја→усякаа→усяка 110
усякују→усякуу→усяку 110

Фарбованя 99
француское 97

Хаваешся 94
хавајуц'→хавај 108
chadzi 107
хата й sklep 111
хлеб 105
хмеловыми 105
хован→хавай 108
хова"емъ 99
ходити 108
хочомъ 104

Цаловати 107
caluheŋki 107
царъ 115
ц'вілы 103
цвіці 103
ц'вяльць 115
цѣна 62, 114
цѣною(-оју) 109
церці 105
цнатлівы 71
цэлы 114
цэною 114
цясіна 114
цяпер 105

Чаканё 106
чарніцы 64
черника 64
część 75—76
чого 104
чоло 104
чоловік 104
чоломъ 104
чому 104
czogny 117
чорт — чарцяня 104
чотири 104

чотырыста 104
чужеѣ→чужое 109
чужога 104
чыіа 102
чый 100—101, 114
чъіѣ, чирѣ 100—101
чълнѣ→човен 87
чървонѣи→чървоны 86
чѣто→што 99, 114
czeka 17—18

Шню, шни 101—102
шовковий 104
шостаја→шостаа→шоста 110
шостују→шостуу→шосту 110
шосты 103, 104, 116
шостый 116
штучны 116
ш чаго (з чаго) 93

шчасце, шчаслівы (няшчасны, шчас-
ны) 93, 114
szczęście 76
шчупак 114
шый 102
шыѣ 114
шня, шыа 102
швьѣць→шавец 82
шэсьць — шосты 103

Яблык 111
ягна 111—112
Ѧгна 57
яд-уць 11
язь 117
Ѧзь 57
Якгейло 113
якій, якый 116—117
якою часінаю і якой часінай 109

ЗМЕСТ

А д а ў т а р а (3)

Ад аўтара (прадмова да 1-га выдання дапаможніка «Гістарычная граматыка беларускай мовы. Ч. 1. Уводзіны. Фанетыка») (5)

Ад аўтара (прадмова да 1-га выдання дапаможніка «Гістарычная граматыка беларускай мовы. Ч. 2. Марфалогія») (6).

УВОДЗІНЫ

Гістарычная граматыка беларускай мовы

§ 1. Пра змены ў мове (8). § 2. Прадмет і задачы курса гістарычнай граматыкі (8).

Беларуская мова сярод славянскіх моў

§ 3. Тры славянскія моўныя групы (12). § 4. Агульнаславянская і агульнаўсходнеславянская мовы (13). § 5. З назіранняў над балгарскім і польскім тэкстамі (15). § 6. Блізкасць і роднаскасць усходнеславянскіх моў (19). § 7. Асаблівасці беларускай і рускай фанетыкі (21). § 8. Асаблівасці беларускай і рускай марфалогіі (24). § 9. Асаблівасці беларускага і рускага сінтаксісу (29).

Гістарычныя ўмовы ўтварэння і развіцця беларускай мовы

§ 10. Старажытная ўсходнеславянская народнасць і яе мова (38). § 11. Утварэнне беларускай народнасці і яе мовы (39). § 12. Беларусь у складзе Рэчы Паспалітай (41). § 13. Беларусь у складзе Расійскай імперыі (42). § 14. Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў пачатку XX ст. (43). § 15. Беларуская літаратурная мова ў савецкі перыяд (44).

Старажытная беларуская пісьменнасць

§ 16. Пачатак пісьменнасці ва ўсходніх славян (44). § 17. Беларускія пісьмовыя помнікі (44).

Дзве тэндэнцыі ў старажытнай беларускай пісьмовай мове

§ 18. Традыцыйнае пісьмо і перадача новага ў мове на пісьме (46). § 19. Кароткі аналіз урыўкаў са старажытных беларускіх тэкстаў (47).

З гісторыі графікі

§ 20. Графічныя сістэмы (48). § 21. Кірылаўскае пісьмо. Значэнне літар (49). § 22. Лацінскае пісьмо (52). § 23. Арабскае пісьмо (54).

ФАНЕТЫКА

Фанетычная сістэма ўсходнеславянскай мовы

§ 24. Папярэднія заўвагі (56). § 25. Галосныя (вакалізм) (56). § 26. Пра асобныя галосныя (57). § 27. Зычныя (кансанантызм) (58). § 28. Заўвагі пра склад (59). § 29. Заўвагі пра націск (60).

Фанетычныя змяненні дапісьмовай эпохі

§ 30. Агульныя заўвагі (60). § 31. Першае пераходнае памякчэнне заднеязычных. Узнікненне гістарычнага чаргавання *г:ж', к:ч', х:ш'* (61). § 32. Другое пераходнае памякчэнне заднеязычных. Узнікненне гістарычнага чаргавання *г:з', к:ц', х:с'* (62). § 33. Трэцяе пераходнае памякчэнне заднеязычных. Гістарычнае чаргаванне *г:з', к:ц', х:с'* (64). § 34. Змяненне спалучэнняў **gt, *kt* (**gt, *kt*) перад галоснымі *ь, і* (64). § 35. Лёс спалучэнняў зычных з наступным *й (j)* (65). § 36. Змяненне спалучэнняў **gū, *kū, *xū* (**gj, *kj, *chj*). Узнікненне гістарычнага чаргавання *г:ж, к:ч, х:ш* (65). § 37. Змяненне спалучэнняў **skū, *stū* (**skj, *stj*). Узнікненне гістарычнага чаргавання *ск:шч, ст:шч* (65). § 38. Змяненне спалучэнняў **zū, *cū* (**zj, *sj*). Узнікненне гістарычнага чаргавання *з:ж, с:ш* (66). § 39. Змяненне спалучэнняў **dū* (**dj*). Узнікненне гістарычнага чаргавання *д:дж і д:ж* (66). § 40. Змяненне спалучэнняў **tū* (**tj*). Узнікненне гістарычнага чаргавання *т:ч* (68). § 41. Змяненне спалучэнняў «губны + *й (j)*». Узнікненне гістарычнага чаргавання губнога са спалучэннем «губны + *л'*» (68). § 42. Змяненне спалучэнняў **lū* (**lj*), *nū* (**nj*), *rū* (**rj*). Узнікненне гістарычнага чаргавання *л:л', н:н', р:р'* (69). § 43. Спрашчэнне ў спалучэннях (групам) зычных. Узнікненне гістарычнага чаргавання зычнага з нулём гука (69). § 44. Змяненне ў групам **dt* (**dt*), **tt* (**tt*). Узнікненне гістарычнага чаргавання *д:с', т(ц'):с'* (71). § 45. Змяненне ў спалучэннях **gv* (**gv*), **kv* (**kv*) перад *ѣ* з дыфтонга *oi* (71). § 46. Поўнагалоссе (72). § 47. Змяненне пачатковых спалучэнняў **ort* (**ort*), **olt* (**olt*) (74). § 48. З гісторыі насавых галосных. Узнікненне чаргавання галоснага з насавым зычным або галоснага са спалучэннем «галосны + насавы зычны» (75). § 49. З'яўленне *о* на месцы пачатковага **йэ* (**je*) (76). § 50. Цвёрдыя, мяккія і памякчоныя зычныя (77). § 51. Чаргаванні галосных (77).

Фанетычныя змяненні пісьмовай эпохі

§ 52. Агульныя заўвагі (78).

Рэдукаваныя *ѣ, ъ*, іх лёс

§ 53. Кароткая характарыстыка рэдукаваных *ѣ, ъ* (79). § 54. Чаргаванне моцных і слабых рэдукаваных (79). § 55. Лёс рэдукаваных *ѣ, ъ* (80). § 56. Вынікі страты рэдукаваных (80).

Вынікі страты рэдукаваных *ѣ, ъ* у вакалізме

§ 57. Бегласць галосных (81). § 58. Адсутнасць бегласці там, дзе яна павінна была ўзнікнуць. Выраўноўванне асноў (82). § 59. Прыстаўныя га-

лосныя (83). § 60. Устаўныя галосныя (84). § 61. Падаўжэнне галосных *о*, *э* (*е*) у новым закрытым складзе (85). § 62. Змяненне рэдукаваных *ѣ*, *ь* у спалучэннях з плаўнымі. Чаргаванне *ро:ры*, *ло:лы*, *ле:лі* (85). § 63. Другое поўнагалоссе (86).

Вынікі страты рэдукаваных *ѣ*, *ь* у кансанантызме

§ 64. Узнікненне новых груп зычных (87). § 65. Спрашчэнне груп зычных (87). § 66. Страта канцавога *л* (88). § 67. Замена зычнага *ј* (ётам) (89). § 68. Змяненне *в* на *ў* (89). § 69. Змяненне цвёрдага *л* на *ў* (90). § 70. Зацвярдзенне губных перад зычнымі *і* на канцы слова (91). § 71. З'явы прыпадабнення (асіміляцыі) у новых групах зычных (92). § 72. Прыпадабненне цвёрдых зычных да мяккіх (92). § 73. Прыпадабненне свісцячых зычных да шыпячых (93). § 74. Прыпадабненне шыпячых зычных да свісцячых. Зліццё свісцячых (94). § 75. Прыпадабненне звонкіх зычных да глухіх (95). § 76. Прыпадабненне глухіх зычных да звонкіх (95). § 77. Прыпадабненне *ў* спалучэнні *дн* (96). § 78. Зліццё свісцячых *сс→с*, *зс→с*, *цс→ц* (96). § 79. Узнікненне падоўжаных зычных (97). § 80. Распадабненне (дысіміляцыя) у новых групах зычных (99). § 81. Змяненне звонкіх зычных на канцы слова (99).

Рэдукаваныя *ы*, *і* (напружаныя *ѣ*, *ь*) і іх лёс

§ 82. Паходжанне рэдукаваных *ы(ы_р)*, *і(і_р)* (100). § 83. Лёс рэдукаваных *ы*, *і* (100).

Фанетычныя змяненні, не звязаныя са стратаю рэдукаваных

§ 84. Агульныя заўвагі (102). § 85. Змяненне галоснага *ѣ* (102). § 86. Змяненне *э(е)* на *о(ѐ)* (103). § 87. Адсутнасць змянення *э→о* ў словах тыпу *сена*, *першы*, *нясеш* і інш. (105). § 88. Змяненне канцавога *э(е)* на *о(ѐ)* (106). § 89. Аканне (106). § 90. Страта канцавога *і* (108). § 91. Страта канцавых *у*, *э(е)* (109). § 92. Зліццё галосных (110). § 93. Змяненне *і* на *ў* (110). § 94. Далейшае памякчэнне *д'*, *т'*. Узнікненне дзекання і цекання (111). § 95. Развіццё прыстаўных (пратэтычных) зычных (111). § 96. Афрыката *дж* (112). § 97. Зычны *г* (113). § 98. Шыпячыя зычныя (114). § 99. Зычны *ц* (114). § 100. Зычны *р* (115). § 101. З'яўленне ўстаўных заднеязычных (116). § 102. Страта канцавога *ј(ѣ)* (116). § 103. Змяненне *гы→гі*, *кы→кі*, *хы→хі* (117). § 104. Кароткае падагульненне (118).

МАРФАЛОГІЯ

Некаторыя агульныя пытанні

§ 105. Пра змены ў марфалогіі (119). § 106. З'явы аналогіі і спрошчання (121). § 107. Змены ў марфалагічнай будове слоў (122). § 108. Пра сістэму часцін мовы (124).

Назоўнік

§ 109. Агульныя заўвагі (125). § 110. Род назоўнікаў (125). § 111. Лік назоўнікаў (126). § 112. Склон назоўнікаў (127). § 113. Старажытныя асновы назоўнікаў (128). § 114. Старажытныя тыпы скланення назоўнікаў (130). § 115. Узоры агульнаўсходнеславянскага скланення назоўнікаў (132). § 116. Заўвагі да ўзораў старажытнага скланення назоўнікаў (134). § 117. Распазна-

ванне старажытных тыпаў скланення (136). § 118. Лёс старажытнай сістэмы скланення назоўнікаў (136). § 119. Лёс скланення назоўнікаў на *o(jo)* і *u* (137). § 120. Лёс скланення назоўнікаў на *i* (139). § 121. Лёс скланення назоўнікаў з асноваю на зычны (140). § 122. Лёс скланення назоўнікаў з асновай на *a(ja)* (142). § 123. Змены ў гісторыі скланення на *a(ja)* (142). § 124. Скланенне назоўнікаў у множным ліку (143).

Займеннік

§ 125. Кароткія папярэднія заўвагі (146). § 126. Асабовыя займеннікі (147). § 127. Змены ў асабовых займенніках (147). § 128. Зваротны займеннік *сябе* (148). § 129. Займеннік 3-й асобы (149). § 130. Неасабовыя займеннікі (152). § 131. Скланенне неасабовых займеннікаў (152). § 132. Змены ў займенніках мяккай разнавіднасці (154). § 133. Змены ў займенніках цвёрдай разнавіднасці (155). § 134. Змены ў займенніку *увесь* (*уся*, *усё*) (159). § 135. Займеннікі *хто*, *што* (159).

Прыметнік

§ 136. Агульныя заўвагі (160). § 137. Кароткія і поўныя прыметнікі (161). § 138. Прыналежаць прыметнікі (164). § 139. Злітая (усечаная) форма прыметнікаў (165). § 140. Скланенне поўных прыметнікаў у агульнаўсходнеславянскай мове (165). § 141. Змены ў поўных прыметніках (167). § 142. Канчаток прыметнікаў мужчынскага роду ў назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку (168). § 143. Канчатак роднага склону адзіночнага ліку прыметнікаў жаночага роду (168). § 144. Канчатак меснага склону адзіночнага ліку (169). § 145. Канчатак назоўнага (вінавальнага) склону множнага ліку (170). § 146. Ступені параўнання прыметнікаў (170).

Лічэбнік

§ 147. Агульныя заўвагі (172). § 148. Лічэбнік *адзін* (173). § 149. Лічэбнік *два* (*дзе*) (174). § 150. Лічэбнік *абодва* (*абедзве*) (175). § 151. Спалучэнне назоўнікаў з лічэбнікам *два* (175). § 152. Лічэбнікі *тры*, *чатыры* (175). § 153. Лічэбнікі *пяць* — *дзесяць* і *дзесяць* (176). § 154. Лічэбнікі *адзінаццаць* — *дзесяцінаццаць* (176). § 155. Лічэбнікі *дваццаць*, *трыццаць* (177). § 156. Лічэбнік *сорак* (177). § 157. Лічэбнікі *пяцьдзесят* — *восемдзесят* (178). § 158. Лічэбнік *дзесяноста* (179). § 159. Лічэбнік *сто* (179). § 160. Лічэбнік *дзвесце* (179). § 161. Лічэбнікі *трыста*, *чатырыста* (180). § 162. Лічэбнікі *пяцьсот* — *дзесяцьсот* (180). § 163. Лічэбнік *паўтара* (*паўтары*) (180). § 164. Іншыя лічэбнікі з *паў-* (181). § 165. Парадкавыя лічэбнікі *першы*, *другі* (181). § 166. Далучальнасць пры лічэнні. Састаўныя лічэбнікі (181).

Дзеяслоў

§ 167. Граматычныя катэгорыі і формы дзеяслова ў старажытнай мове (182). § 168. Чатыры тыповыя разнавіднасці дзеяслоўных форм у старажытнай мове (183). § 169. Інфінітыў (неазначальная форма дзеяслова) (183). § 170. Супін (185). § 171. Асновы цяперашняга часу (185). § 172. Асновы інфінітыва (186). § 173. Лады дзеяслова (186). § 174. Часы дзеяслова (187). § 175. Цяперашні час. Два тыпы спражэння дзеясловаў (188). § 176. Асабовыя формы цяперашняга часу дзеясловаў нетэматычнага і тэматычнага спражэння (188). § 177. Змены ў нетэматычным спражэнні (цяперашні час) (189).

§ 178. Змены ў тэматычным спражэнні (191). § 179. Сучасныя формы про-
лага часу (193). § 180. Аорыст (193). § 181. Імперфект (194). § 182. Перфект
(195). § 183. Плюсquamперфект (197). § 184. Будучы прасты час (199). § 185.
Будучы складаны I (200). § 186. Будучы складаны II (201). § 187. Умоўны
лад (202). § 188. Загадны лад (203). § 189. Зваротныя дзеясловы (208).
§ 190. Дзеепрыметнік. Дзеепрыслоўе (208). § 191. Скланенне кароткіх дзе-
епрыметнікаў незалежнага стану (209). § 192. Лёс кароткіх дзеепрыметнікаў
незалежнага стану. Паходжанне дзеепрыслоўяў (211). § 193. Скланенне і лёс
поўных дзеепрыметнікаў незалежнага стану (212). § 194. Дзеепрыметнікі за-
лежнага стану (214). § 195. Лёс дзеепрыметнікавых форм, ужыванне ў су-
часнай беларускай літаратурнай мове (214). § 196. Кароткае пада-
гульненне (215).

Дадаткі (216).

Літаратура (253).

Скарачэнні (255).

Паказчык слоў (257).

Федор Михайлович Янковский

**ИСТОРИЧЕСКАЯ ГРАММАТИКА
БЕЛОРУССКОГО ЯЗЫКА**

Минск, издательство «Вышэйшая
школа»

Рэдактар А. І. Марчанка
Вокладка В. Ф. Грынкевіча
Мастацкі рэдактар А. Г. Званароў
Тэхнічны рэдактар Г. М. Раманчук
Карэктар Т. М. Руткоўская

ІБ № 1430

Здадзена ў набор 2.03.82. Падпісана да друку 19.05.83. Фармат 60×90¹/₁₆. Папера друк. № 1. Гарнітура літаратурная. Высокі друк. Умоўн. друк. арк. 17. Умоўн. фарбаадбіт. 17. Ул.-выд. арк. 17,48. Тыраж 2500 экз. Зак. 2465. Цана 95 к.

Выдавецтва «Вышэйшая школа» Дзяржаўнага камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220048, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкампінат МВПА імя Я. Каласа. 220005, Мінск, вул. Чырвоная, 23.

О. АННКОЎСКІ

ГІСТАРЫЧНЫ НАВЕРТАМ АТЛІКА
БЕЛАРУХСІКА МАМОБЫ